

Dalmatia christiana - Opera omnia

Rendić-Miočević, Duje

Authored book / Autorska knjiga

Publication status / Verzija rada: **Published version / Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)**

Publication year / Godina izdavanja: **2011**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:300:952495>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-09-20**

Repository / Repozitorij:

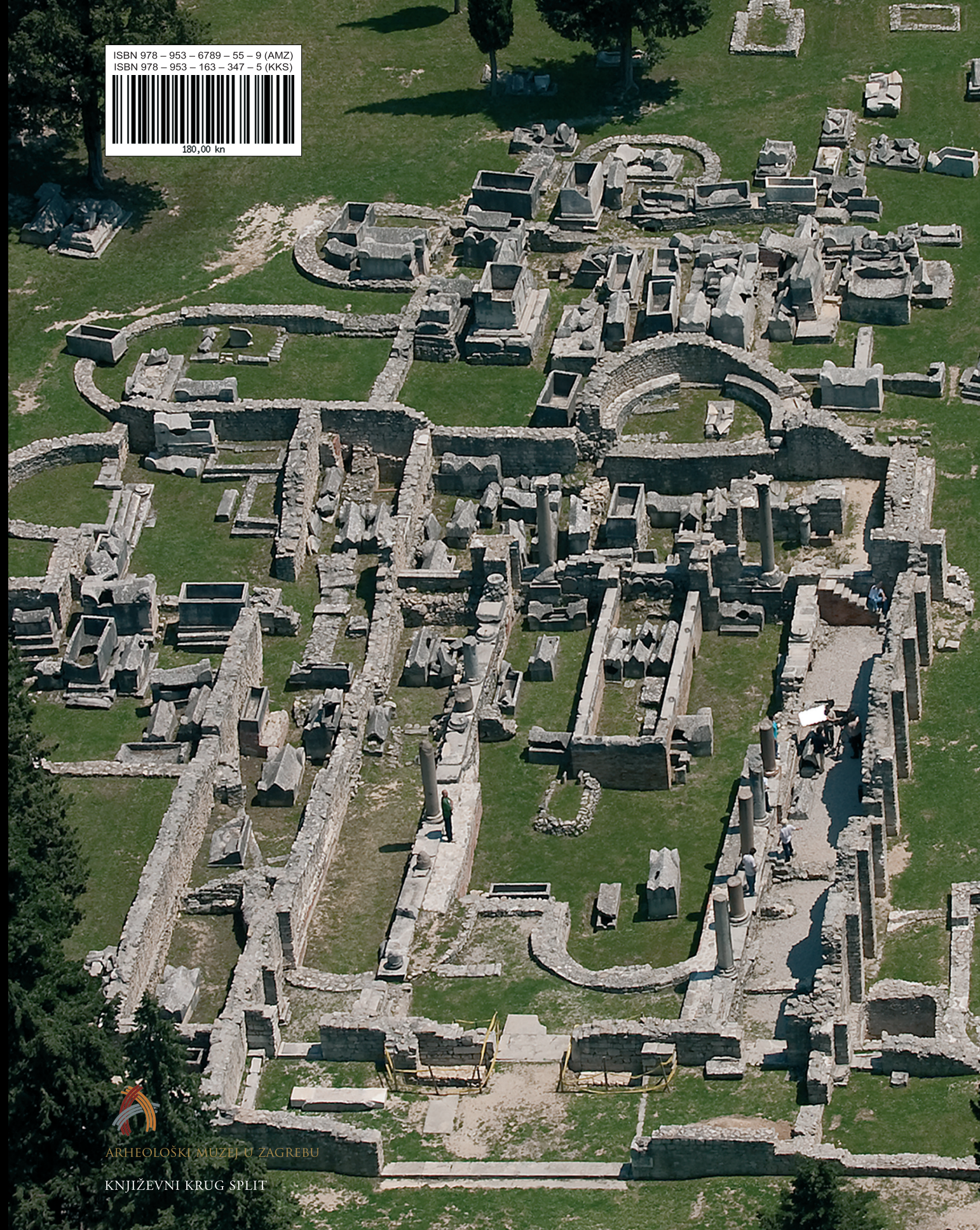
[AMZdepo - Repository of the Archaeological Museum in Zagreb](#)

Fotografije na ovitku i koricama
- prednja strana
Episkopalni kompleks u Solinu
(Salona)
- stražnja strana
Cemeterijalni kompleks na
Manastirinama u Solinu
(Salona)
snimio: Zoran Alajbeg

ISBN 978 - 953 - 6789 - 55 - 9 (AMZ)
ISBN 978 - 953 - 163 - 347 - 5 (KKS)

180,00 kn

ARHEOLOŠKI MUZEJ U ZAGREBU

KNJIŽEVNI KRUG SPLIT

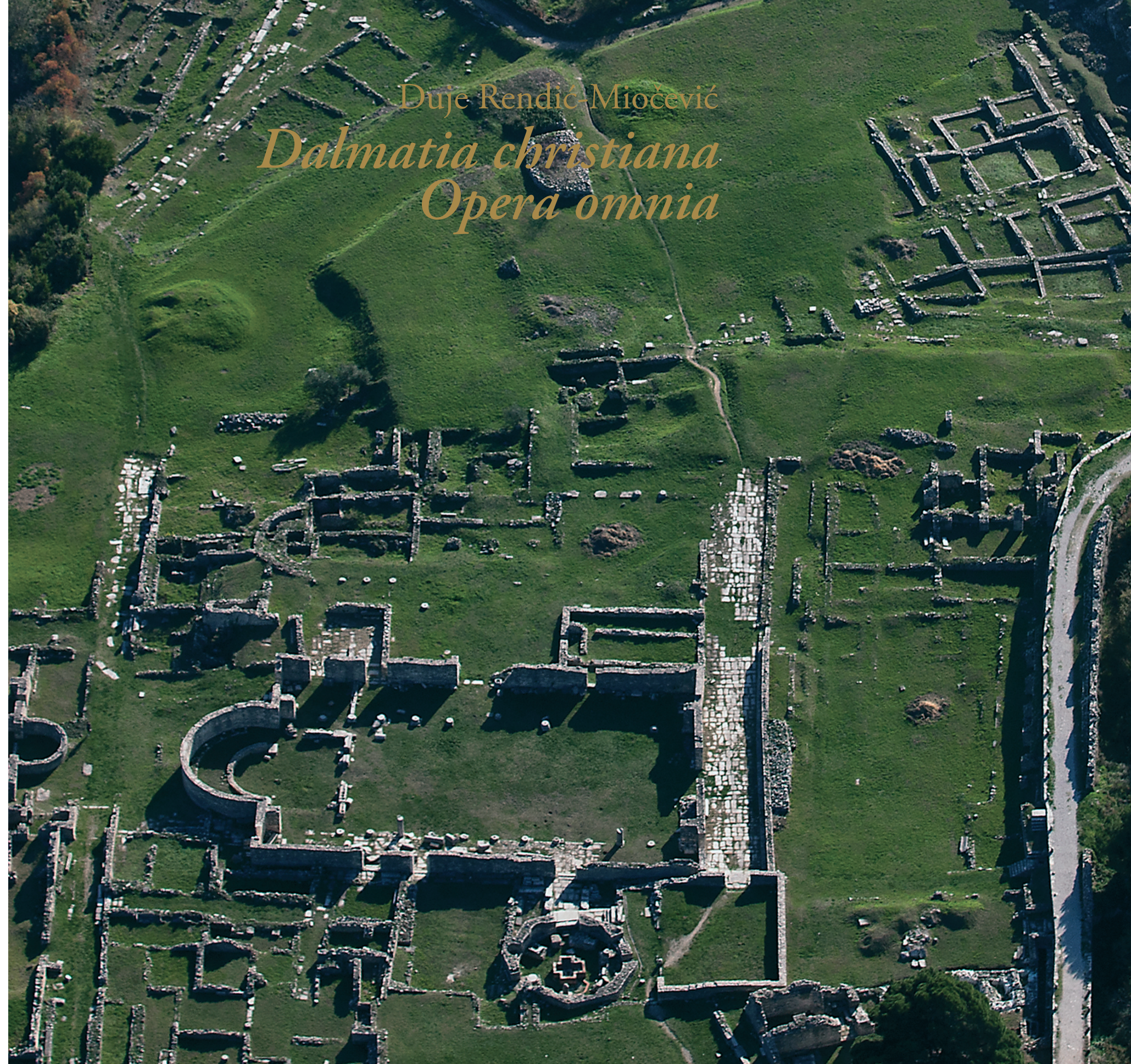
Collectanea
archaeologica
Musei archaeologici
Zagrabiensis

vol. 1.

Duje Rendić-Miočević *Dalmatia christiana - Opera omnia*

BIBLIOTEKA
KNJIGA
MEDITERANA
vol. 64

Književni krug Split

Duje Rendić-Miočević
Dalmatia christiana
Opera omnia

Duje Rendić-Miočević
Dalmatia christiana – Opera omnia

Collectanea archaeologica Musei archaeologici Zagrabienensis

Sabrani radovi – Arheološki muzej u Zagrebu, vol. 1

Književni krug Split – Biblioteka knjiga Mediterana, vol. 64

Nakladnici

Arheološki muzej u Zagrebu

Trg Nikole Šubića Zrinskog 19

www.amz.hr

Književni krug Split

Ispod ure 3

www.knjizevni-krug.hr

Za nakladnike

Ante Rendić-Miočević

Nenad Cambi

Tehnički urednik

Jacqueline Balen

Prijevod na hrvatski jezik

Nenad Cambi

Lektura prevedenih tekstova

Božena Bunčić

Likovno oblikovanje i grafička priprema

Srećko Škrinjarić

Tisak

Recom, Zagreb

Naklada

600 primjeraka

ISBN 978 – 953 – 6789 – 55 – 9 (AMZ)

ISBN 978 – 953 – 163 – 347 – 5 (KKS)

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu

Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 764012

Duje Rendić-Miočević
Dalmatia christiana – Opera omnia

Priradio i predgovor napisao
Nenad Cambi

ARHEOLOŠKI MUZEJ U ZAGREBU

KNJIŽEVNI KRUG SPLIT

Zagreb – Split, 2011.

Collectanea archaeologica Musei archaeologici Zagrabensis
Sabrani radovi – Arheološki muzej u Zagrebu
vol. 1

Uredništvo
Jacqueline Balen, Zoran Gregl, Ivan Mirnik,
Ivan Radman-Livaja, Ante Rendić-Miočević

Biblioteka knjiga Mediterana
vol. 64

Biblioteku utemeljio
Ivo Frangeš

Uredništvo
Ivo Babić, Joško Belamarić, Joško Božanić,
Nenad Cambi, Jakša Fiamengo, Petar Jakelić, Branko Jozić,
Vanja Kovačić, Bratislav Lučin, Emilio Marin, Željko Radić,
Drago Šimundža, Mirko Tomasović, Radoslav Tomić,
Marko Trogrlić, Josip Vrandečić

Proslov

Nakon nekoliko serija svojega znanstveno-stručnoga glasila, današnjeg Vjesnika Arheološkog muzeja u Zagrebu - prvi njegov svezak bio je tiskan davne 1870. god. – nedavno je, 2004. god., Muzej pokrenuo još i seriju godišnjaka specifičnoga profila s nazivom Katalozi i monografije Arheološkog muzeja u Zagrebu (*Musei Archaeologici Zagrabien-sis Catalogi et Monographiae*). Njome, međutim, nisu iscrpljene sve ambicije i mogućnosti Muzeja na planu izdavaštva, važnog segmenta ukupnog muzeološkog djelovanja. U skladu s time razmotrena je mogućnost pokretanja serije naslovljene Sabrani radovi – Arheološki muzej u Zagrebu (*Collectanea archaeologica Musei archaeologici Zagrabien-sis*). Ideju o pokretanju serije takvoga profila ne bismo mogli smatrati novom, budući da, u osnovi, tinja godinama. Zbog nedorađenosti i koncepcijske nedorečenosti, a osobito zbog pomanjkanja financijskih sredstava, do ovog trenutka ona, nažalost, nije i zaživjela. Za razliku od prethodnih serija koje imaju obilježja muzejskih godišnjaka izdanja u novoj seriji nisu niti planirana kao godišnjaci, jer je procijenjeno da bi takvom tipu izdanja bolje pristajalo povremeno objavljivanje unaprijed dogovorenih i pripremljenih sadržaja, ovisno o okolnostima, a još više o materijalnim mogućnostima Muzeja. Premda usporedba možda i ne bi trebala biti najprikladnijom ipak je zanimljivo podsjetiti da je Muzej i u ne tako davnoj prošlosti pokušao pokrenuti seriju sličnoga tipa, imajući poglavito u vidu potrebu za objavom pretiska poznatog Brunšmidova kataloga antičkih kamenih spomenika iz zagrebačkog Arheološkoga muzeja. Tadašnje okolnosti nisu, međutim, išle na ruku takvim projektima i oni su teško nailazili na razumijevanje i podršku. Sagledavajući iz današnjeg motrišta neuspjao pokušaj objavljivanja pretiska Brunšmidova Kataloga ne možemo se oteti dojmu da je tadašnja inicijativa ipak bila preuranjena i nedorečena, a u svakom slučaju i nedovoljno pripremljena. Svršishodnijim od jednostavnog pretiska svakako bi bilo objavljivanje kritičkog i po mogućnosti dopunjenog, a svakako dvojezičnoga izdanja tog traženog i često citiranog Brunšmidova djela pa bi to trebalo imati na umu u koncipiranju budućih svezaka u novopokrenutoj seriji.

Nije tajna da su za objavljivanje prigodnih izdanja, a u još većoj mjeri za pokušaje pokretanja novih serija, potrebne temeljite pripreme na različitim razinama. Kad je pak riječ o publikacijama tipa *Opera omnia* ili *Opera selecta*, osim odabira autora čiji su radovi predviđeni za objavljivanje potrebna je i suradnja priređivača zbornika. U takvim projektima urednički je posao iznimno zahtjevan, jer nije ograničen samo na odabiranje i prikupljanje članaka i rasprava: od priređivača se, naime, očekuje i osobni stav i odgovarajući komentar, što podrazumijeva dopisivanje teksta u obliku predgovora ili pogovora, a ponekad i kontekstualizacija objavljenih priloga u odnosu na suvremena gledanja na iznesene probleme.

Kad je riječ o prvome svesku u novopokrenutoj seriji Arheološkoga muzeja dobrodošla je okolnost što on nastaje kao rezultat suradnje između zagrebačkoga Muzeja i ugledne splitske nakladničke kuće Književni krug. Imajući u vidu životni put autora čiji su prilozi iz oblasti ranokršćanske arheologije objavljeni u ovoj publikaciji njihova nastojanja još više dobivaju na značenju. Akademik Duje Rendić-Miočević je, naime, od 1966. do 1979. god. bio ravnateljem zagrebačkog Arheološkog muzeja te ujedno voditeljem njegova Numizmatičkog odjela, kao i urednikom muzejskoga glasila, Vjesnika Arheološkog muzeja u Zagrebu - prethodno je, od 1949. do 1954. god., bio i ravnateljem splitskog Arheološkoga muzeja - a nije slučajno što je upravo Književni krug, kad za arheološku literaturu nije bilo dovoljno sluha kod drugih potencijalnih izdavača, objavio dvije njegove knjige, najprije onu s naslovom "*Carmina epigrafica*", a zatim i drugu kojoj je naslov „Iliri i antički svijet“. Zanimljivo je da tih knjiga više nema na tržištu i da su danas praktično nedostupne, što je očigledan dokaz da potražnje i zanimanja za izdanjima takva sadržaja ne nedostaje. Druga knjiga koja je u ovoj prigodi spomenuta na neki je način objedinila njegove brojne rasprave s ilirološkim i grčko-rimskim temama i u njoj nije bilo prostora još i za priloge s temama iz ranog kršćanstva. Stoga je već tada bilo planirano izdanje u kojemu bi trebali biti sabrani i radovi iz tog, u njegovu opusu manje zastupljenog područja, ali je autorova smrt odgodila završetak započetog posla kojega se sam autor tada bio ozbiljno prihvatio. Zahvaljujući akademiku Nenadu Cambiju nakon mnogo godina ciklus njegovih radova iz tog znanstvenog područja konačno je kompletiran te dopunjen opsežnim tekstom kojim je autora predstavio, komentirajući neke od iznesenih teza i zaključaka, njihovo značenje i održivost u svjetlu suvremenih interpretacija tema i spomenika koji su bili u žarištu autorova zanimanja.

Možda je neskromno kazati, ali je neprijeporna činjenica da su iskustva zagrebačkog Muzeja na području izdavaštva prepoznatljiva i svakako nisu zanemariva. Za splitski Književni krug nije pretjerano zaključiti da pripada najužem krugu onih koji su se u domaćem izdavaštvu, u vrijeme kad drugi izdavači nisu pokazivali gotovo nikakvo zanimanje, afirmirali kao nezaobilazni promicatelji arheološke znanstveno-stručne literature, a poglavito tema koje se oslanjaju na arheološko spomeničko nasljeđe, kao i na cjelokupnu prošlost Dalmacije. Prvi svezak u muzejskoj seriji *Collectanea archaeologica Musei archaeologici Zagrabiensis* rezultat je zajedničkog truda i partnerskog odnosa između dviju prethodno navedenih institucija. Za Muzej ovo izdanje, kojemu je podnaslov Duje Rendić-Miočević, *Dalmatia christiana – Opera omnia*, ima posebno značenje, poglavito zbog činjenice što je riječ o svesku kojim započinje nova serija izdanja za koju se treba nadati da će ispuniti očekivanja, odnosno da će biti nastavljena i da će u skoroj budućnosti uroditi nekim novim sveskom. Iza svake od dviju institucija stoje, međutim, i pojedinci, oni bez kojih ne bi bilo moguće ostvariti željene ciljeve. Najveće zasluge svakako pripadaju Nenadu Cambiju, uredniku ovog izdanja. On je obavio zahtjevne poslove odabira i prikupljanja članaka i rasprava - neke od njih je i preveo sa stranih jezika - a ujedno i pisca popratnoga teksta i završnog indeksa. On je radio i na ispravicima u tekstu, kao i na drugim manje primjetnim, ali ne manje važnim zadacima. Sa strane Književnog kruga osobito je vrijedan i doprinos Vinke Glunčić-Bužančić, čije su korisne sugestije bile pravodobne i dobrodošle i ugrađene su na pripadajućim mjestima u knjizi. Sa strane Arheološkoga muzeja Nenadu Cambiju uz bok je Jacqueline Balen, koja je u ulozi tehničkog urednika sveska bila koordinator i korektor, osoba koja je u fazi pripreme za tisak objedinjavala vrlo složene poslove u okvirima njezinih nadležnosti. Naposljetku, što dakako ne znači da je njegov doprinos manji, potrebno je istaknuti obiman posao što ga je obavio autor pripreme i oblikovanja knjige Srećko Škrinjarić. Uredništvo serije svima im iskreno zahvaljuje na trudu, dobrim namjerama i entuzijazmu kojima su pridonijeli uspješnoj realizaciji ovog izdanja, prvog sveska novopokrenute muzejske serije.

Uredništvo serije
Collectanea archaeologica
Musei archaeologici Zagrabiensis

Predgovor

U nizu hrvatskih arheologa od Carrare preko Bulića, poslije Abramića, Brunšmida i Hoffillera, Rendić pripada generaciji koja je antičkoj arheologiji u razdoblju od neposredno prije II. svjetskog rata pa do početka devedesetih godina XX. st. dala veliki znanstveni polet usmjeravajući istraživanja u skladu s razvitkom znanosti. Duje Rendić Miočević rođen je 29. lipnja 1916. u Splitu. Rendićevoj generaciji pripadaju M. Suić i B. Gabričević. Njihov je razvoj bio sličan: najprije muzealci, a potom sveučilišni profesori, koji su svoja praktična iskustva prenosili i primijenjivali u kasnijoj nastavničkoj djelatnosti. Za njihovo vrijeme to je bio najpoželjniji put u razvitku koji je u skladnu cjelinu združivao muzejski, terenski i nastavnički rad. Sva su trojica svojim programima sveučilišnog studija izmijenili viđenje arheologije kao ancile (prireпка) povijesti, klasične filologije, odnosno povijesti umjetnosti preobrativši je u samostalni studij, a pri tomu još više naglašavajući potrebu poznavanja svih ostalih povijesnih disciplina i klasičnih jezika. Antika se, naime, teško proučava bez povijesti i klasičnih jezika koji su i nadalje opstali u programima, ali se redosljed važnosti izmijenio u korist arheologije, dakle, obrnuto od onoga što je bilo prije njih.

D. Rendić je godine 1955. kreirao novi studij jednopredmetnog studija arheologije na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, koji se započeo primijenjivati sljedeće studijske godine. Neka mi bude dopušteno kazati da je plan bio iznimno dobro koncipiran i realiziran, jer sam pripadao prvom naraštaju koji je radio po tome programu. Konceptija nije bila bolonjski-kolegijska nego ciklično-predmetna, ne fragmentarna nego zaokružena, ne po skriptama nego znanstvenoj literaturi, bez obzira na jezik izvornika, ne samo knjiška nego i terenska. Studij je bio ispunjen proučavanjima povijesti i klasičnih jezika u onim segmentima koji su potrebiti u formaciji arheologa početnika, osobito u tome trenutku polovicom prošlog stoljeća.

Rendićevi znanstveni interesi bili su primarno usmjereni na ilirski supstrat grčko-rimskog adstrata i njihove međusobne odnose u dijakronijskoj slojevitosti, osobito međusobnog prožimanja pri kraju pretpovijesti, odnosno početku povijesti. Nema nikakve dvojbe da je u tom smislu Rendić postigao veoma značajne rezultate. Njegova doktorska disertacija "Ilirska onomastika" (objavljena godine 1948. u Splitu), koja je nastala na temelju epigrafičke baštine istočnog Jadrana, i danas je pune šezdeset i dvije godine poslije, još uvijek teoretska podloga svih novijih istraživanja koja je ponekad bivala i zlorabljena. On je krenuo znatno naprijed u odnosu na H. Krahea i A. Mayera, na čija se proučavanja i sam naslanjao, a na D. Rendića-Miočevića R. Katičić.

I sam svjestan raštrkanosti vlastitih rasprava po raznim časopisima, revijama i zbornicima (u zemlji i inozemstvu) pripremio je knjigu-zbornik, zbirku radova koji se odnose na izrastanje antike na ilirskom etničkom humusu ("Iliri i antički svijet", Split 1989.). U toj knjizi objavljena je kvintesencija njegovih radova o ilirsko-antičkim odnosima na širem dalmatinskom ozemlju, po njegovom vlastitom izboru. Uspjeh knjige je bio očekivano izniman. Autor je dobio Strosmayerovu nagradu, a izdanje je praktički razgrabljeno (i danas se još uvijek bezuspješno traži). Ponukan uspjehom knjige zamislio je neposredno prije smrti prikupiti, prirediti i objaviti svoje radove iz jednog drugog, također antičkog razdoblja, iz kasne antike s naglaskom na ranom kršćanstvu. D. Rendić-Miočević je tome razdoblju također posvetio brojne radove. To je povjerio piscu ovih redaka i obećao predložiti sadržaj zbornika. Želja mu bijaše da zbornik ponovno bude tiskan u Književnom krugu u Splitu kao i njegove druge dvije (Iliri i antički svijet, odnosno Carmina Epigrafica). Danas je dosta teško dokučiti zbog čega je želio da se njegovi najvažniji radovi objave u Splitu. Sjećam se predstavljanja knjige "Iliri i antički svijet" u jesen 1989. i toplih zahvala koje je izrekao Književnom krugu kao i zadovoljstva kojim je tada zračio. Očito je bio svjestan da sređivanje rukopisa i njegovo pretvaranje u pogolemu knjigu nije bio nimalo lak posao. S druge strane njegov životni put bio je podvojen između Zagreba i Splita, a u kasnijoj životnoj dobi postupno je inklinirao Splitu, gradu u kojem je rođen i pokopan. Čini se da je bio svjestan kako bi takav tekst drugdje teško objavio, osim u sredini koja mu je cijelim bićem bila naklonjena.

Međutim, D. Rendić-Miočević umro je 3. svibnja 1993., a da nije, kako je najavljivao, predao popis radova za zbornik iz kasnoantičke tematike, tako da se nije moglo postupiti po njegovim željama. Kao predsjednik Književnog kruga i kao osoba s kojom je razgovarao u svezi s novim projektom, zamolio sam M. Šegvić kao i sina mu Antu Rendića-

Miočevića, koji su tada pregledali i sređivali njegovu pisanu ostavštinu da obrate pažnju na prijedlog sadržaja knjige koji sam vidio samo u rukopisnom obliku. Sjećam se da je na popisu bilo 25 radova. Nažalost, potraga je bila bezuspješna. Jedna takva skica na listu papira lako je mogla nestati, ali ta činjenica je uzrokovala da se rad na realizaciji jedne izvrsne ideje otegnuo. Nekoliko godina kasnije i sam sam počeo razmišljati o sadržaju i izgledu takvog zbornika i mogućnosti realizacije. Sretna je okolnost da je Rendićeva bibliografija izišla u HAZU-ovoj, njemu posvećenoj, publikaciji “Spomenica preminulom akademiku – Duje Rendić Miočević 1916.-1993.” Zagreb 1996., 27-38., pa se lako moglo izdvojiti radove s kasnoantičkom tematikom. Pokazalo se da radova ima više nego što je sam autor bio predvidio. Utvrdio sam da u toj bibliografiji nedostaje jedan iznimno važan rad (“Anastasio Aquileiese martire a Salona, e il cimitero che da lui prende nome”, objavljen u *Antichità Altoadriatiche* XXVI, 1985, ovdje “Akvillejac Anastazije, salonitanski mučenik, i groblje koje se po njemu naziva”). Budući da ukupni opseg građe ipak nije osobito velik, odlučio sam se da sve radove koji su u okviru ili blizu teme uvrstim u ovaj zbornik. Na taj način ova publikacija (*Dalmatia Christiana*) nije *Opera Selecta* kao što je to bila knjiga “Iliri i antički svijet”, nego *Opera omnia* iz kasnoantičke arheologije, epigrafike i povijesti.

Već na samom početku rada na koncepciji knjige pojavio se važan problem. Naime, osam radova bilo je izvorno tiskano na stranim jezicima (šest talijanski, jedan francuski i jedan njemački). Prijevod nekih radova s francuskog na hrvatski načinio sam već godine 1990. (još za vrijeme njegova života), kad sam za zbornik “Antička Salona”, koji sam osobno priredio, uvrstio i nekoliko Rendićevih radova te preveo članak “Question della chronologie de développement des basiliques doubles de Salone”, koji je ovdje u tome obliku uključen pod hrvatskim nazivom “Pitanje kronologije razvoja salonitanskih gemina” (*Salona Christiana* IV). U zborniku o Saloni bilo je logično i svrsishodno uvrstiti i niz njegovih radova, jer je on jedan od veoma važnih istraživača metropole antičke Dalmacije. Bila je dobro poznata njegova ljubav i poznavanje Salone.

Postavilo se i pitanje treba li u ovom zborniku radove pretiskati na izvornom jeziku ili ih pak prevesti na hrvatski. Odluka nije bila laka. Da su pronađeni hrvatski izvornici, tada dvojbe ne bi uopće bilo. Međutim, kako to nije bio slučaj, odluka je bila veoma teška. Praksa Književnog kruga Split, osobito kad je u pitanju edicija Splitski književni krug, bila je da se takvi radovi sa stranog jezika prevode na hrvatski. I tako sam kao realizator profesorove ideje, autor izbora i predsjednik Književnog kruga odlučio da se radovi prevedu. Razlozi su sljedeći: prije svega

ova knjiga je namijenjena pretežito hrvatskoj znanstvenoj i kulturnoj javnosti, strani istraživači su s njegovim djelima već davno upoznati (bibliografije postoje), domaća javnost uglavnom slabo poznaje upravo dva jezika na kojima je Rendić objavljivao (njemački i talijanski). Postavljao se potom i novi problem: tko će tekstove prevesti. Prevođenje je težak posao, a pogotovo stručnog teksta koji traži poznavanje struke, uže teme, lokaliteta i stručne terminologije. Riječju, prevoditelj mora potjecati iz same struke i biti blizak autorovu načinu razmišljanja i izrazu. Stoga sam se odlučio sam prevesti odabrane tekstove. Međutim, prevođenje je zahtijevalo vrijeme, što nije lako odvojiti uz beskrajne obveze, a to je bio i razlog što se posao otegnuo. To je, na neki način, moje vlastito uzdarje profesoru koji je zajedno s nekolicinom drugih ljudi iznimno zaslužan za moju osobnu formaciju. No uz najbolju volju prisutan je bio i strah od prevođenja koje je rizično uz najbolje poznavanje odgovarajućih jezika, jer svaki autor ima svoj način razmišljanja i zaključivanja. K tome stalno sam imao na umu pitanje: može li se prevoditelj uopće približiti stilu i načinu prezentiranja građe i oblikovanju zaključaka. Stil D. Rendića-Miočevića je bogat i osebujan. Njegov vokabular i konstrukcija izričaja su prepoznatljivi. Rečenice se prepliću i umeću u točno predviđenom redoslijedu, što se katkada moglo, ali često i nije moglo prenijeti. Često se misli anticipiraju ili pak pozivaju na izlaganje koje slijedi. Nisam preuzetan, ali smatram da poznajem profesorov stil, način zaključivanja i izvore njegovih spoznaja. To sam upijao kao student, a kasnije i kao osoba koja se bavila dijelom problema kao i on sam koji ih je načeo, a drugi, među njima i ja, nastavljali. Čitao sam i dočitavao njegove tekstove. Aktivno sam surađivao i na knjizi "Iliri i antički svijet" i smatram da sam u pogledu njegovih rečenica i termina kompetentan. S druge pak strane pri prevođenju se postavljalo i pitanje kako uskladiti današnje izražavanje s onim od prije mnogo godina kad je D. Rendić-Miočević pisao. Vremenski raspon tekstova je ponekad duži od pedeset godina. Potpuna autorova formacija dovršena je zapravo sredinom XX. st. D. Rendić-Miočević je umro na početku hrvatske samostalnosti, a otada se jezik razvijao i mijenjao. I u arheologiju su uvedene terminološke inačice. To gotovo da nije bilo moguće uskladiti. Smatrao sam da je mnogo bolje pokušati ući u znanstvenu bit tekstova nego u formalnosti. Svjestan sam također da prevoditelj ne može pretendirati da bude autentičan tumač autora, ali da mu se treba što više približiti. Koliko sam u tome uspio veliko je pitanje, ali sam se trudio i siguran sam da nisam načinio bitnije greške u sadržaju i značenju. Nadam se da sam prijevodom strane tekstove učinio dostupnijim našoj znanstvenoj i kulturnoj javnosti, a to je u krajnjoj liniji i svrha ove

knjige. Što se pak tiče radova koje je autor pisao na hrvatskom jeziku, tu se nisam uredničko-korektorski umiješao, a niti bi bilo korektno da se bilo što u tome smislu poduzima. Svaki autor je odgovoran za svoj tekst i nikakva redakтура nije poželjna, a niti potrebna. Rendić je bio akribična osoba koja je skrupulozno cizelirala svoje tekstove.

D. Rendić-Miočević se sa starokršćanskom (ranokršćanskom) arheologijom suočio već od trenutka kad se zaposlio u Arheološkom muzeju u Splitu u kojem se čuva veoma velika baština, a osim toga taj je muzej još od osnutka godine 1820. skrbio za spomenike u Saloni. Zbog toga je središte rimske provincije Dalmacije – Salona postalo jedna od njegovih najomiljenih tema promišljanja, terenskih istraživanja i znanstvenih preokupacija.

Slavu Salone u znanstvenom svijetu pronijeli su upravo starokršćanski spomenici, još od Carrarina razdoblja (1846.-1851.), a poseban poticaj tome dale su međunarodne arheološke misije: danske i austrijske u Saloni s odgovarajućim iskopavanjima, revizijama i publikacijama (Recherches à Salone I, 1927, - Recherches à Salone II 1933. i Forschungen in Salona I, 1917, Forschungen in Salona II, 1926, Forschungen in Salona III, 1939.). Posljednji Dyggve-Eggerov svezak posvećen Marusincu izišao je u rano doba Rendićeva arheološkog poslanja. Između 1927. i 1932. u Saloni kontinuirano živi E. Dyggve i više proučava nego iskopava salonitanske spomenike. Dostupne su mu bile samo male sonde i probe. Uistinu je šteta što često na terenu nije više mogao iskopavati, nego samo promatrati osušenu travu poviše porušenih zidova i njihovo protezanje prenositi na papir. Kršćanska Salona je tada bila omiljena Dyggveova tema na kongresima za starokršćansku arheologiju (III. i IV. Kongres), a neka pitanja kao na primjer fenomen bazilike bez krova, tzv. basilica discoperta zaokupljale su, ne samo pažnju, nego i udivljenje sudionika. Nakon što je D. Rendić-Miočević od M. Abramića preuzeo vodstvo Arheološkog muzeja u Splitu, Dyggve dolazi kao voditelj veće ekipe godine 1949. i 1950. provodi reviziju istraživanja s početka XX. st. (Bulić, pa kasnije Gerber) tzv. Bazilike Urbane. U tim istraživanjima partner je Dancima bio Arheološki muzej u Splitu, a neposredni suradnik D. Rendić-Miočević. Nedavno mi je za vrijeme svoga komemorativnog boravka u Splitu o tim danima pričao tadašnji Dyggveov asistent Hjalmar Torp, profesor na Sveučilištu u Bergenu u Norveškoj. Njegove su riječi bile pune prijekora za Dyggveovu "diktaturu", ali i poštovanja prema njegovom zalaganju i ljubavi prema salonitanskim spomenicima. U to doba rad u Saloni je bio zahtjevan i težak posao, a samo putovanje od Kopenhagena do Splita trajalo je više od jednog tjedna. Ta istraži-

vanja trebala su rezultirati monumentalnom publikacijom, kao i ona ranija. Nije, međutim, bilo lako izdavanje jednog sveska poput *Recherches* ili *Forschungen* i, iako je dobrim dijelom bio spremljen, on ipak nije objavljen. Iz Dyggveova materijala T. Marasović je, srećom, objavio članak o razvojnim fazama (Akti XIII. Međunarodnog kongresa za starokršćansku arheologiju, Split 1994., 1003-1014), jer je teško očekivati da bi se danas objavio svezak kakav je Dyggve zamislio.

Dakle, u takvom ozračju prošlo je formiranje D. Rendića-Miočevića. Kad je godine 1954. prešao iz Arheološkog muzeja u Splitu na Filozofski fakultet u Zagrebu da bi preuzeo vodstvo katedre za antičku arheologiju u širem smislu riječi započeo je i s predavanjima iz starokršćanske arheologije. U tome razdoblju (približno od 1955. pa do 1985.) objavio je veći broj radova iz te znanstvene oblasti, što mu je osiguralo aureolu prvog čovjeka u Hrvatskoj iz područja starokršćanske arheologije. Sudjelovao je i na jednom međunarodnom kongresu sa zapaženim referatom, ali nije osobno nazočio (Rim, 1975.). Kada je Split stotinu godina nakon I. Međunarodnog kongresa izborio povjerenje za ponovnu organizaciju jednog takvog kongresa (u tijeku Domovinskog rata), bilo je logično da D. Rendiću-Miočeviću pripadne čelni položaj u Nacionalnom odboru. On se u međuvremenu razbolio i umro, kao tadašnji potpredsjednik, na čelnoj poziciji zamijenio ga je pisac ovih redaka, a *via facti* došlo je i do nekih drugih (manjih) personalnih promjena u Odboru.

Prema tome tijekom druge polovine XX. st. D. Rendić-Miočević je bio duboko involviran u starokršćansku arheologiju kao znanstvenu disciplinu, pa nije nimalo čudno što je došao na ideju da se objavi jedan svezak posvećen njegovima radovima iz te oblasti.

Kad se usporedi obim radova iz ilirsko-antičkih kontakata (*opera selecta*) i radovi iz starokršćanske arheologije (*opera omnia*), tada je jasno da su potonji malobrojniji opsegom i tematikom, a to, dakako, pokazuje kakav je bio Rendićev znanstveni prioritet. Međutim, iz raspodjele građe vidi se da je obrađivao razne teme i da je povezivao kasnu antiku i rani srednji vijek. Istraživanje imena iz ilirske baštine protegnuo je i na rani srednji vijek, ostavljajući po strani kasnije rimsko doba kad se ilirski supstrat utapa u jedan iliro-rimski etnički i kulturni konglomerat, kad ilirski seljaci, preko vojničke službe, dolaze čak i do carskog grimiza. Njegova povezanost s Dyggveovim istraživanjima donijela je na vidjelo i njegove osobne poglede na salonitansku arhitekturu. Rendić se nije mnogo udaljio od Dyggveove interpretacije salonitanske crkvene arhitekture, ali ipak znatno je bio bliži Eggerovim pogledima na ma-

rusinački kompleks (basilica discoperta). Rendićeva je zasluga što je u dobroj mjeri pomogao u od Dyggvea nedorečenoj interpretaciji samih početaka kulta u tzv. episkopalnom kompleksu i što je razlučio razvitak krstioničkih ambijenata u privatnoj i termalnoj, predbazilikalnoj gradnji. Mislim da je to ipak ispravno unatoč novoj interpretaciji tzv. Oratorija A, zasnovanoj na nedavnim stratigrafskim iskopavanjima i arhitektonskim zapažanjima, koji je u sakralni objekt sadašnjeg oblika pretvoren znatno kasnije od Domnijeve doba. To, naime, ne umanjuje mogućnost da je u istom prostoru u izvorno privatnoj kući ipak bila domus ecclesiae u pravom smislu riječi (koja se često nepravilno navodi kao domus ecclesiae, što je ipak nešto drugo) i krstionica. U odnosu na Oratorij A ranija faza bila bi ispod razine poda, dok je liturgički aranžman u sačuvanom obliku (apsida i oltarna pregrada) iz dosta kasnijeg doba. Prethodno tu je ipak mogao biti provizorni namještaj koji, ako je bio drven, uistinu i smijemo nazivati namještajem. Za takvu interpretaciju nije zapreka ni činjenica što se nije otkrilo ni sitnog arheološkog materijala iz kasnog III. ili ranog IV. st. Rendićevo tumačenje prostora ukrašena urezanim križevima u susjednim termama je također uvjerljivo, osobito raspored bazena s pomoćnom prostorijom, kakav je i kasnije u monumentalnom obliku zadržan u sjevernoj bazilici episkopalnog kompleksa. Prvi krstionički sklop je bio povezan s kućom, domus ecclesiae, a drugi s najstarijim kršćanskim objektom na mjestu južne bazilike u episkopalnom kompleksu. Sve su to još bile preinake u postojećoj arhitekturi, a ne posebna gradnja, ali se raspored očuvao i tradicionalno je prihvaćen.

Istraživanjima u Danilu (Municipium Riditarum) D. Rendić-Miočević je pristupio ponukan zadržavanjem drevnih ilirskih tradicija u upravljanju zajednicom (princeps Municipii Riditarum) i dugotrajnim zadržavanjem vlastite društveno-administrativne strukture u tom naselju (gradinsko naselje Rider). Reditinska sredina nije bila duboko kontaminirana novim običajima i nomenklaturom, iako je ušla u rimski samoupravni sustav (municipium). Profesor se s pravom nadao dobrim rezultatima, njih su iskopavanja i iznijela na svjetlo. Istraživanja u Danilu ponudila su raznovrsne rezultate, ali skromni sakralni objekt koji se zametnuo u profanom zdanju, usporediv sa sličnim objektima u dalmatinskom zaleđu (primarno bosansko-hercegovačkom dijelu), dao mu je mogućnost da se upusti u diskurs o crkvama i baptisterijima u ruralnim ambijentima. D. Rendić-Miočević zapravo nikad nije podastrio izvješće o istraživanju toga objekta. To su jednom načinili njegovi suradnici, ali, čini se, da s izvješćem nije bio zadovoljan, barem kako proizilazi iz njegova rada "Nuovi apporti all' ubicazione della sede di Aurelius Civi-

tatis Riditionis episcopus dell' iscrizione milanese CIL V 6183", ovdje "Novi prinosi ubicaciji sjedišta Aurelius Civitatis Riditionis Episcopus milanskog natpisa CIL V 6183". U tome radu je dao potporu davnoj interpretaciji belgijskog bolandista H. Delehayea da je biskup spomenut u milanskom natpisu riditinski biskup. Zapravo D. Rendić-Miočević je upozorio na nalaze crkvice na starom Šematoriju u Danilu i izbio iz ruku argument Delehayeovoj opoziciji (Bulić, Barada) da tobože nema kršćanskih ostataka u tom mjestu. Da bi pojačali Rendićevu interpretaciju danilskih otkrića i razlika u njihovu međuočnosu municipija u polju (Municipium Riditarum) i gradine (Rider) smatrao sam korisnim uvrstiti i članak Municipium Riditarum (Rider) u Dalmaciji prema nedavnim arheološko-epigrafičkim istraživanjima. Taj rad svakako nadopunja spoznaje o samom gradu, a osobito o njegovim kršćanskim počecima, iako nije cjelovito posvećen kasnoj antici. U ovom zborniku uvrstili smo i rad "Epigraphica Riditina anecdota" koji je također vezan uz Rider. Jedan davni nalaz kasnoantičkih grobova u Danilu Gornjem (Veruše-Katuni), uz nove nadgrobne spomenike s autohtonim imenima bili su mu dovoljan putokaz u traženju prehistorijske lokacije na danilskoj gradini (Akrorider) i kasnoantičkog pribježišta. Rider je izvrstan primjer povratka naselja na stara staništa u kasnoj antici (gradina-podgradina-gradina). Dakle, rad nije isključivo kasnoantičkog karaktera, ali je u tom smislu ipak veoma važan.

Još bi trebalo upozoriti na dva rada u svezi sa specifičnom arhitekturom ruralnih ambijenata. Naime, salonitanska zapadna bazilika (basilica occidentalis), prema D. Rendiću-Miočeviću, a na temelju nepotpunog, zapravo rekonstruiranog Dyggveova tlocrta, ima karakteristike bazilika u zaleđu (tzv. bosanski tip). S obzirom na činjenicu da je Salona bila prenositelj svih kulturno-civilizacijskih tečevina, metropolski ishodišni oblik je zapravo u ruralnim ambijentima ogrubio, ali ne i nastao. Isti oblik u urbanom kontekstu otkriven je i u Naroni, što samo potvrđuje tipološki nastanak u rafiniranijim sredinama i njegovo proširenje u dublje zaleđe. Taj arhitektonski oblik potjecao je iz rimskih profanih arhitektonskih oblika. O tome, s posebnim obzirom na utjecaj profanog graditeljstva, pisao je i u dvojezičnoj raspravi "O jednom posebnom tipu u ranokršćanskom graditeljstvu noričko-iliričkog područja. Kulturhistorische und archäologische Probleme des Südostalpenraumes in der Spätantike". Arbeitsgemeinschaft Alpe-Adria, Wien-Graz-Köln, 1985., koji smo donijeli ovdje u Rendićevoj hrvatskoj inačici.

Iznimno važan rad je izvješće o nalazima u dva vodovodna kanala odmah poslije II. svjetskog rata izvan gradskih zidina, ispod Manastirina. Taj rad je posebno vrijedan jer su kanali prokopani kroz južni dio da-

leko najvećeg kasnoantičkog groblja u Saloni. Nađene grobnice pokazuju dekadentnu formu i očito pripadaju južnom obrubu nekropole u horizontalnoj stratigrafiji, koja je na toj strani bila omeđena već ranije podignutim gradskim zidinama (treća četvrtina II. st.). Članak je rijetko citiran u hrvatskoj literaturi, a razlog tomu, po svojoj prilici, leži u činjenici što je izvorno tiskan na njemačkom jeziku. Sad je u prijevodu na hrvatski dostupan, jednako kao i važni spomenici koji su (nadsvođene grobnice s predprostorom i geometrijski oslikanim grobnicama) pokriveni zemljom.

Još je jedan važan rezultat potekao iz terenskih opservacija D. Rendića-Miočevića. On je na salonitanskom forumu otkrio turnjačnicu, tome dijelu grada nepripadajuću konstrukciju. Nema dvojbe da ta poljodjelska sprava pokazuje degradaciju ranijih poganskih (uvjetno rečeno) javnih i kulturnih sadržaja koji se premještaju uz lokacije velikih, primarno biskupskih bazilika, što nije rijetka pojava o kojoj je znatnu pažnju posvetio M. Suić u svome monumentalnom djelu o fenomenima antičkog grada.

Interpretacija nekih natpisa je, kao i uvijek, maestralna. U tome kontekstu ovdje treba spomenuti objavu posljednje salonitanske monumentalne nadgrobne stele Aurelija Valerina koji je umro, i najvjerojatnije, pokopan u Nikomediji, gdje je služio na Dioklecijanovom dvoru. Stela u Saloni je, po svojoj prilici, biljeg koji su nad praznim grobom (kenotaf) postavili roditelji (teško je pretpostaviti prijenos tijela, osim ako nije bilo balsamirano). Dugi i složeni natpis upućivao je na Dioklecijanove salonitanske veze, što je u zadnje doba još bjelodanije izišlo na vidjelo u istočnom dijelu grada. S Dioklecijanovom palačom vezan je samo jedan jedini Rendićev rad. Zanimljivo je da o toj velebnoj građevini, pa i o njezinom tvorcu, gotovo da nije raspravljao, ali tome je razlog samo splet okolnosti. U tome svjetlu, a i po ikonografskom karakteru rada teško bi se zapravo očekivao rad poput onoga "O uništenom središnjem motivu friza Dioklecijanova mauzoleja u Splitu". Dio toga figuralnog friza stradao je u cijelosti kad je splitski biskup Mark Antun de Dominis otvorio prozor iznad oltara katedrale da bi u tamu nekada sepulkralnog objekta propustio nešto više svjetla. D. Rendić-Miočević je na temelju nekih analogija i činjenice koju iznosi Eutropije da je Dioklecijan bio diviniziran pretpostavio scenu apoteoze koja je inače dobro poznata u carskoj ikonografiji. Teza je posve prihvatljiva, ali teško dokaziva. Do sada, unatoč protoka vremena, nitko se ničega boljeg nije sjetio od ovakvog akcenta friza koji je inače dosta nekoherentan, ali je isključivo sepulkralnog karaktera.

I u kršćanskoj epigrafiji D. Rendić-Miočević je postigao iznimne rezultate, iako se oni ni brojnošću ni po raznovrsnošću tema ne mogu mjeriti s onim ranijih razdoblja. Jedan od onih koje bi valjalo istaknuti je onaj u vezi s natpisom biskupa i konfesora Maura (Per una nuova interpretazione dell' epigrafe sepolcrale del vescovo e "confessor" parentino Mauro", ovdje "Nova interpretacija nadgrobnog natpisa parentinskog biskupa i "konfesora" Maura"). Taj natpis od vremena kad je nađen izazivao je veliku pažnju, ali očito je da nije razumijevan (često čak ni danas). Prema znamenitom talijanskom epigrafičaru A. Degrassiju natpis se obično smatrao za graditeljski ili barem onaj koji svjedoči o udvajanju bazilika na mjestu gdje je parentinski biskup Maur utemeljio svetište u kojem je obavljao svoju funkciju te pretrpio martirij. Rendić je s pravom upozorio da niti je to graditeljski natpis niti da on svjedoči o udvajanju bazilika, koje su inače jedan od najzanimljivijih arhitektonskih fenomena na istočnoj obali Jadrana. O čemu je onda riječ? Rendić vjeruje da je natpis nadgrobnog karaktera i da govori o udvostručavanju (na nekropoli i u crkvi) Maurova čašćenja (kulta), što nije istoznačno s crkvama, a kamoli bazilikama. E. Dyggeu je Degrassijevo tumačenje dobro dolazilo za objašnjenje omiljenosti i drevnog nastanka dvojnih bazilika, ali nije uočio da natpis zapravo pomaže tek njegovoj drugoj tezi, tezi o unošenju relikvija u grad, problemu kojemu je posvetio znatnu pažnju. Dyggeu je, naime, veoma uporno branio tezu o sepulkralnom karakteru druge bazilike, pa i one salonitanske. Pošavši od Rendićeve interpretacije toga natpisa osobno sam pridonio iznesenoj tezi upozorivši da riječ locus, osobito u kršćanskoj uporabi, znači grob, a nikad građevinu, i da je, po svoj prilici, riječ o natpisu na sarkofagu, odnosno recipijentu za Maurove zemne ostatke. Rendić je, dakle, dobro poljuljao jednostavno tumačenje koje izraz locus tumači kao arhitektonski termin za kulturni prostor te relativizirao uvriježeno mišljenje o istovjetnosti nazivlja martyr = confessor. Veoma sličan rad je znatno kasnije objavljen i na hrvatskom jeziku u Zborniku Poreštine ("Uz neke probleme ranokršćanskih spomenika u Poreču") u kojemu je uglavnom riječ o spomenutom natpisu. S obzirom na to da je taj rad objavljen znatno kasnije i tek neznatno izmijenjenom obliku, vjerojatno je predložak prije spomenuti rad na talijanskom. Donijeli smo oba jer je razmjerno velik period između objavljivanja jednog i drugog što govori tek o neznatnom mijenjaju stavova.

U zbornik je uvršten i rad (Recordi aquileiesi nelle epigrafi di Salona, ovdje "Akvilejske uspomene na salonitanskim natpisima") koji zapravo nema gotovo ništa s kasnom antikom. Neminovno se nameće pitanje, a zašto? Dugo sam dvojio treba li taj rad uvrstiti ili ne. Naposljetku sam se

ipak odlučio prevesti ga i otisnuti. Naime, na samom kraju Rendić navodi da akvilejske veze i međusobno miješanje ljudi potvrđuje i dolazak tangara (fullo) Anastazija u Salonu, koji će pretrpjeti i martirij u gradu u kojem se naselio. Rendić prvi “akvilejski” rad završava napomenom da bi obrada toga pitanja tražila više prostora i vremena nego što ima na raspolaganju (članak ima petnaestak strana) i da će to načiniti nekom drugom zgodom. Nekoliko desetljeća kasnije u Akvileji mu se pružila željena prigoda da o Anastaziju i groblju na Marusincu prozbori i potkrijepi ranije veze tih dvaju najvažnijih gradova na sjeveroistočnom dijelu Jadrana i u kasnije doba. Na taj način ta dva rada tvore, rekli bismo, jedinstvenu cjelinu. Bilo bi šteta ne povezati ih unutar istih korica, tim više što kronološki raniji rad D. Rendić-Miočević nije uvrstio u zbornik “Iliri i antički svijet”. Tako su ranije i kasnije akvilejsko-salonitanske veze međusobno povezane u istoj knjizi i u hrvatskom prijevodu. Rad o ranijim akvilejskim odnosima donosi važnu Rendićevu interpretaciju znamenite psefizme iz Salone. Rendić je pokazao da je svrha poslanstva neko važno pitanje Saloni blizih Tragurina (ne Isejaca). Poslanstvo Cezaru u Akvileju samo su potpomogli isejski građani svojim sudjelovanjem i autoritetom. Poslanici su molili Cezara da u svojstvu namjesnika Ilirika osigura Tragurinima neka vitalna prava u Saloni koja su očito bila bitna (po Suiću pravo na slobodu trgovine u salonitanskoj luci), ali osporena u “međunardno” komponiranoj (ilirsko/delmatsko-rimsko-tragurinsko/isejskoj) zajednici.

D. Rendić-Miočević je napisao i dosta manjih i većih tekstova za razne prigode: apele, leksikografske jedinice i slično. Bilo je tijekom njegova rada mnogo takvih prigoda. On bijaše pogodna osoba za takve intervencije jer je umio na veoma prikladan, jezgrovit način prikazati bit pojma, u svrhu informiranja. Poetski dar Rendić je manifestirao u svojoj knjizi *Carmina epigrafica* pretočivši u hrvatski latinske nadgrobne stihove, od kojih su mnogi kršćanskog karaktera. Jedan takav mi se učinio zgodnim kao moto na mojoj najnovijoj knjizi o sarkofazima.

Ovaj zbornik prikazuje D. Rendića-Miočevića kao autora zapaženih radova iz kasnoantičkog razdoblja koji su utjecali na njegove studente i generacije arheologa, koji su predstavljali odmak od nekih uvriježenih stavova i predrasuda, robovanja naslijeđenim “činjenicama” i dr. Ovim izdanjem sretno su se spojili napori Književnog kruga, ali i Arheološkog muzeja u Zagrebu kojemu je uz svoj sveučilišno-nastavni rad poklonio veliki dio dragocjenog vremena.

Arhitektura

Duje Rendić-Miočević
Dalmatia christiana – Opera omnia

Tipologija salonitanskih baptisterija

Tipologia dei battisteri salonitani
Corsi di cultura sull' arte ravennate e bizantina XIX
Ravenna, 1972., 267-279

Kao što je dobro poznato Salona je veoma važna za starokršćansku arheologiju. Među iznimno bogatim arheološkim materijalom ovog antičkog grada, metropole rimske provincije Dalmacije (nekoć Ilirik), ističu se, više od ostalih, njezini arhitektonski spomenici iz starokršćanskog doba koji, po svoj prilici, tvore najprestižniju povijesno-umjetničku i arheološku baštinu ne samo antičke Salone nego i čitave provincije. Važnost te baštine ne sastoji se samo u broju – inače veoma velikom – do sada otkrivenih spomenika nego, ponajviše, njihovom tipologijom i posebnosti. I to se odnosi na čitav salonitanski prostor, koliko onaj *intra muros*, a možda još više na onaj *extra muros*. U spomeničkoj tipologiji starokršćanske arhitekture posebno mjesto nedvojbeno imaju baptisteriji.

Sama nakana da se u ovom prvom od naših predavanja posvećenih prikazu najpoznatijih i najkarakterističnijih starokršćanskih baptisterija na istočnom Jadranu uzmu u razmatranje salonitanske, podrazumijeva da u tome gradu očito postoji više takvih građevina, obično povezanih s biskupskim ansamblima.

Polazeći od pretpostavke – što smatramo ispravnim – da u doba najstarijih stoljeća kršćanstva u jednom kršćanskom centru, osim posebnih slučajeva (Ravenna) postoji samo jedan baptisterij koji tvori dio episkopalnog kompleksa grada, a fenomen salonitanskih baptisterija, tj. njihovu brojnost treba naglasiti i objasniti specifičnim razvojem nove vjere, kao i fazama sukladnim organizaciji kršćanske zajednice u Saloni.

Salonitanski baptisteriji na temelju dosadašnjih rezultata istraživanja ovih spomenika,¹ pripadali bi trima znatno različitim skupinama koje ćemo sumarno razmatrati.

¹ Usp. E. Dyggve, *History of Salonitan Christianity*, Oslo 1951, *passim* (osobito str. 23 i d., 30 i d., 52 i d., 55). Usp. također od istog autora: *Le baptistère de la Basilica Urbana à Salone d' après les fouilles de 1949*, u *Actes du Ve Congrès Intern. Archéol. Chrétienne* Aix en Provence 1954, Città del Vaticano – Paris 1957, 189 i d.

Prva skupina pripada fazi koja prethodi izgradnji velikih kulturnih spomenika (bazilike) u takozvanom biskupskom kompleksu i u kojima su baptisteriji imali samo kratkotrajan karakter.

U drugoj se nalaze baptisteriji – ili točnije njihove različite faze – kao namjerno podignute građevine koje pripadaju već bazilikalnom, episkopalnom kompleksu ortodoksne vjerske zajednice, u jednom salonitanskom natpisu nazvane i καθολικη.²

Jedini spomenik, u kojem se pronašao baptisterij koji pripada bazilikalnom kompleksu – i on biskupski – arijanske zajednice Salone³ - je predstavnik treće skupine, osobito važan za poznavanje razvoja kršćanstva u ovome gradu i općenito u Dalmaciji.

Iako nismo u stanju detaljnije utvrditi kad je utemeljena kršćanska zajednica u Saloni, smijemo sa sigurnošću ustvrditi njezino postojanje i važnost barem od posljednjih desetljeća III. st. Poznato je, osobito zahvaljujući istraživanjima zaslužnog pionira salonitanske arheologije, osobito kršćanske, mons. F. Bulića, čak i mjesto gdje se rodila prva kršćanska jezgra u Saloni koje će kasnije postati kako je lijepo nazvao Dyggve, drugi zaslužni učenjak i istraživač salonitanskih spomenika “mali crkveni grad (petite ville ecclésiastique”).⁴ Upravo su se tamo obrazovali prvi skromni oratoriji, najprije u ambijentima privatnih nastambi, gdje je vršio svoju misiju i pastoralnu djelatnost prvi rezidencijalni salonitanski biskup Domnio (mučenik iz godine 304.).

Jezgra prvog “malog crkvenog grada” Salone sastoji se s kronološkog i topografskog aspekta od dva oratorija – koje je Dyggve nazvao “Oratorij A” i “Oratorij B” (sl. 1) – oba smještena jedan pokraj drugog – u sjeverozapadnom dijelu tzv. novog dijela grada *urbs nova* i istočno od Porta Caesarea nalazi se stari dio grada. Dok Oratorij B, prislonjen na gradske zidine, slični na jednu konstrukciju namjerno načinjenu za potrebe kulta (usp. njegov jednostavni crtež), oratorij A je nešto odmaknut od navedenih zidina i mnogo složenijeg tlocrta. On u početku bijaše privatni stambeni prostor, zapravo jedan omanji termalni postroj, privatne namjene, kako je već mislio Bulić, što je prihvatio i Dyggve.⁵

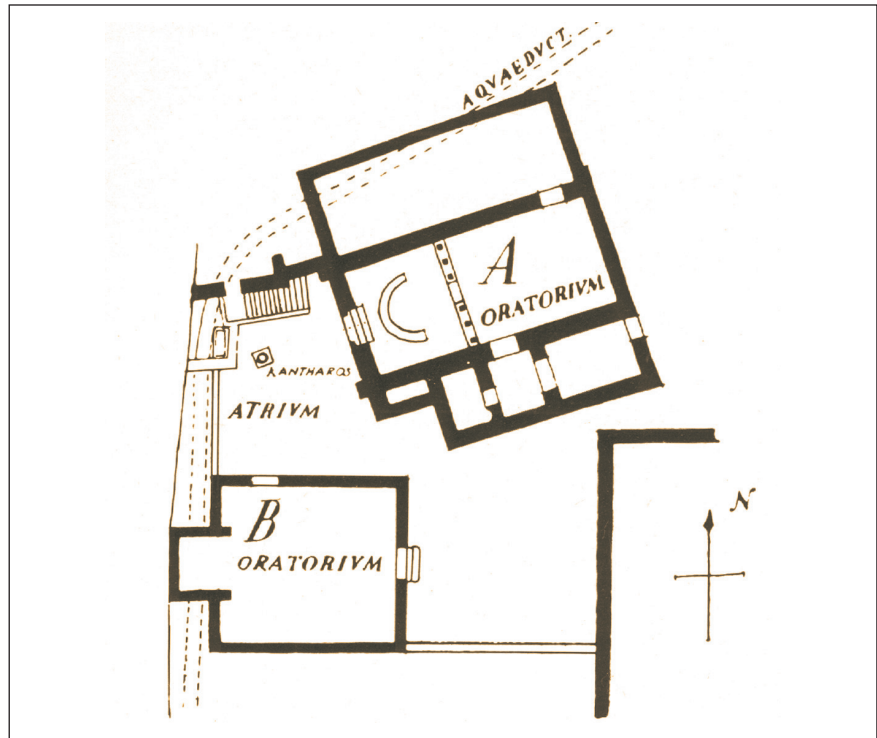
² Forschungen in Salona II, Wien 1926, 100, br. 217.

³ Usp. osobito E. Dyggve, Druga bazilika urbana s baptisterijem u Saloni, Zbornik Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu 1948, 42 i d.

⁴ Actes du Ve Congrès Archéol. Chrétienne, 189.

⁵ History of Salonit. Christ., 23 i d.

sl. 1.
Oratorij A u blizini
biskupskog kompleksa
(prema E. Dyggve,
Christianity, sl. II, 7)

Građevina, poslije pretvorena u kršćanski oratorij (Oratorij A), sastojala se u početku od dvije izdužene pravokutne prostorije, koje na južnoj strani prati niz međusobno povezanih prostorija. Dvorana (ili prostori?) koja se nalazi sjeverno je napuštena i ispunjena zemljom u neodredivo doba, tako da više nije bila u upotrebi u doba kad je građevina bila pretvorena u kršćanski oratorij. Iznad ovog ambijenta postojao je drugi kat koji je bio vanjskim stubištem povezan s predvorjem kuće. Središnja dvorana, koja je i najveća od svih, pretvorena je u kršćanski kulturni prostor koji bi se prema kršćanskoj terminologiji mogao nazvati, kao i onaj predbazilikalni kompleks u Poreču, *primitiva ecclesia* ili čak *domus ecclesia*.⁶ Središnji prostor, južno od *primitiva ecclesia*, povezan je ovim vratima, dok su vrata koja su povezivala Oratorij sa susjednim prostorom, prema zapadu, zatvorena polukružnom konstrukcijom od cigla okrenutoj prema samom prostoru kojem je u biti i pripadala. Upravo jedan od ovih prostora – i mi smo skloni upravo tako protumačiti – povezan s gore spomenutim prostorom bio je zdenac (krstionički?), za koji je Dyggve smatrao da je bilo mjesto najranijih krštavanja u Saloni.⁷

⁶ Usp. A. Šonje, Predefrazijanske bazilike u Poreču, Zbornik Poreštine I, Poreč 1971., 226 i d., Za natpis koji spominje primitiva ecclesia u Poreču usp. Inscriptiones Italiae X, Parentium, br. 187.

⁷ History of Salonit. Christ., 24.

Nemamo, nažalost, točnu sliku ovog najstarijeg salonitanskog “baptisterija” jer se radi o kulturnom ambijentu koji još ima srodnosti s termalnim prostorima.

Definirajući prostoriju prema zapadu kao “krstioničku dvoranu” starije crkve (*primitiva ecclesia*) Salone, u središnjem prostoru, koji je povezan sa samim oratrijem, treba pretpostaviti atrij ili sličan prostor što je povezivao “krstioničku dvoranu”, mnogo veći na istoku i koji je morao služiti za neke obrede, vjerojatno kao katekumenej ili kao čekaonica za kandidate. Kao i sva tri prostora na južnoj strani oratorija, prema našem viđenju, morali su služiti kao dvorane različitih obreda, u prvom redu za poduku katekumena koji su se pripremali ili pristupali krštenju. Treba zapaziti, s tim u svezi, veliku sličnost rasporeda ambijenata koji prate kulturnu dvoranu Oratorija A u Saloni, s onim raznih ruralnih bazilikalnih tlocrta istočnog Jadrana kojima će biti posvećeno naše drugo predavanje.⁸

Jedna druga profana građevina u Saloni iz II. st., u istoj zoni staroga grada – iz doba kad je nastala već spomenuta *urbs nova* bijaše namijenjena kupališnim prostorima (termalni kvart) – čini se da je služila također, možda već od prvih desetljeća IV. st., za krstioničke obrede ako ne i za sam kult (oratorij?).

U jednoj maloj “dvorani” ovih terma⁹ koje su najbolje očuvani arhitektonski spomenik u Saloni – dvorana se može identificirati s antičkim tepidarijem (ili jednim od tepidarija termalne građevine) nalazili su se veliki pilastri s križem urezanim u površinu prednje strane. Oblik križa na oba spomenika (latinski križ s veoma kratkom vodoravnom hastom i krakovima koji završavaju malim trokutom) dopušta dataciju u doba oko sredine IV. st.

Jedna od vrata ovog prostora vode u drugi mali prostor koji je izvorno morala biti svlačionica (*apodyterium*). Još su na mjestu dijelovi klupa izgrađeni od kamena kao i u drugim prostorima istih terma. Ali ono što ima posebno značenje je jedan osobito visok i dubok kvadratični zdenac – sačinjen od velikih ploča vapnenca – prislonjen na zid – i koji se napajao vodom s visine kroz cijev. Treba zapaziti također da je u nekom neodredivom vremenu sjeverni zid ove prostorijice apsidalnog

⁸ Battisteri in ambienti rurali nell' Adriatico Orientale (u ovom svesku str. 33-44).

⁹ Usp. Forschungen in Salona I, Wien 109 i d. Nova istraživanja, koja je vodio Arheološki muzej u Splitu, nisu još objavljena.

oblika bio probušen da bi se stvorilo mjesto za vrata koja su stepenicama komunicirala s ovim dijelom antičkih terma. Već je Dyggve pretpostavio da je ambijent poslužio za krsne obrede¹⁰ u doba dok je prvi veliki salonitanski starokršćanski objekt IV. st. bio bez prave krstionice (suprotno od onoga što je Gerber pretpostavio u svojoj rekonstrukciji prvog biskupskog gradskog ambijenta).¹¹ Dyggve je, međutim, smatrao da je za krstioničke ceremonije osobito prikladna bila prva od dvije prije opisane prostorije, tj. ona s pilastrima s križevima, u kojoj se uistinu vidi jedan (ili više?) bazena od vapnenačkih ploča. Čini nam se da se može zamisliti razvoj samog čina krštenja u susjednoj prostoriji s bazenom koji je još uvijek na svome mjestu. Omanja prostorija s križevima morala je, po našem mišljenju, služiti obredima koji bijahu povezani s krštenjem.

S ovim krstioničkim ambijentima, nesumnjivo pomalo hipotetskim, koji se povezuju s prvim kršćanskim kulturnim građevinama u Saloni, završava se niz salonitanskih “baptisterija” provizornog karaktera.

Građevine, kako to proistječe iz prije navedenoga, ne pružaju nikakvu arhitektonsku posebnost, jer sami ambijenti sa zdencima, u kojima su se morali obavljati obredi, bili su naslijeđeni. Pripadahu, dakle, unutrašnjem rasporedu građevina posve drugačije namjene. Međutim, bio je, u posljednjem slučaju “krstionički ambijent” povezan – kao i u Oratoriju A - s jednom sličnom ili manjom dvoranom. Ovakvi prvotni baptisteriji pripadali su još, na neki način, onom kršćanskom kulturnom zdanju koje je veliki znalac A. Grabar definirao kao “baptistères-salles” (baptisteriji prostorije) u suprotnosti sa samostojnim baptisterijima - građevinama (baptistès – édifices autonomes).¹²

Pravi salonitanski baptisteriji, kao zasebne i autonomne konstrukcije – iako planirani u kompleksima koji su već tada bili veoma gusto izgrađeni u gradskom tkivu – ne pojavljuju se, kao što je rečeno, prije izgradnje velikih bazilikalnih građevina, što se nije dogodilo, s velikom vjerojatnošću prije sredine IV. st. Kao prvi od takvih gradnji smatra se, gotovo jednoglasno, južna bazilika episkopalnog kompleksa. Ova je, kao što je poznato, prethodila na istom mjestu, poznatoj – ali znatno kasnijoj crkvi (VI. st.) tlocrta grčkog križa. Već je naznačeno da je Dyggve smatrao da je bila bez baptisterija, povezujući je s “krstioničkim ambijentom”

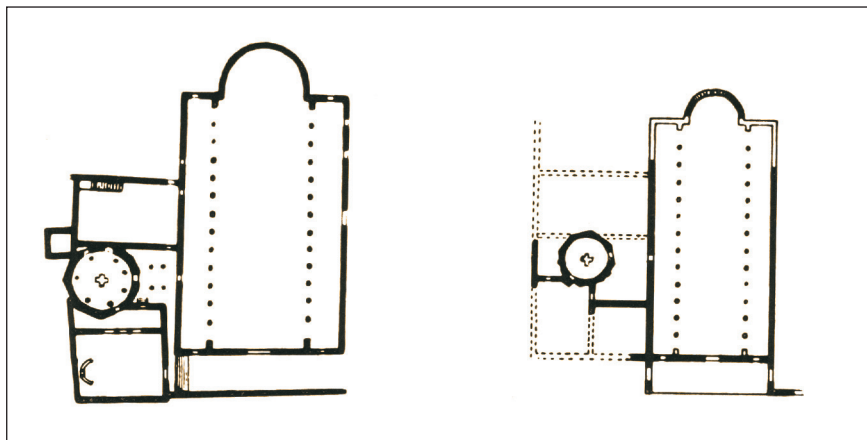
¹⁰ Actes du Ve Congrès Archéol. Chrétienne, 190.

¹¹ Forschungen in Salona I, 81 i d. v. sl. 156.

¹² Actes du Ve Congrès Archéol. Chrétienne (Le baptistère paléochrétien), 187

susjednih terma. Gerber je, naprotiv, prvi koji se pozabavio rekonstrukcijom povijesnog razvitka ovog iznimno važnog gradskog kompleksa, kao što je navedeno, i u svom planu sugerirao sjeverno od narteksa-portikata (atrij ?) bazilike, jedan baptisterij centralnog tipa (okruglog oblika), okružen nizom prostora povezanih obredom i svečanostima krštenja (dvorana za čekanje reda, svlačionica, *consignatorium*, *catabumeneum* itd). Dyggve, poslije temeljitog proučavanja, u okviru revizije i sonda, iz 1949., odbacio je rezolutno i konačno takvu pretpostavku kao produkt fantazije.¹³ Međutim, ako se ikada i moglo nešto vidjeti, Gerber je svoju pretpostavku zasnivao na postojanju jednog baptisterija još u IV. st. (Ausserhalb der Narthexmauer, etwa in Höhe des rechten inneren seitenschiffes der Basilica urbana, gewahrt man tatsächlich die Reste eines runden Mauerzuges....).¹⁴ Međutim, bilo bi ipak usputno voditi računa o prethodnom postojanju u čitavoj zoni pripadajućih gradnji jednog sustava složenih termalnih zdanja kako je potvrđeno, još jedanput, i Dyggveovim istraživanjima.

Sjeverno od najstarije salonitanske gradske bazilike i to upravo na mjestu tzv. prvog baptisterija i njegovih adjacencija, bila je podignuta jedna nova, još veća bazilika, na tri broda (sl. 2, lijevo). Ova bazilika je imala u podu prezbiterija znameniti natpis u mozaiku NOVA POST VETERA

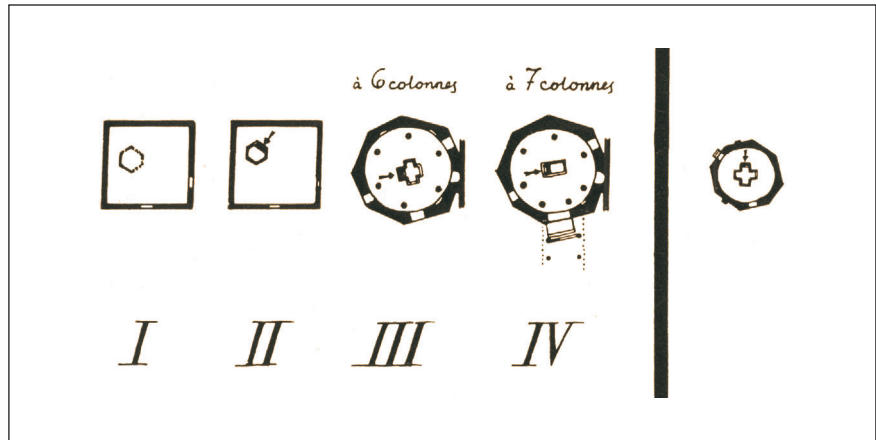
sl. 2
Bazilikalni kompleksi
ortodoksne (lijevo)
i arijanske zajednice
(desno) (prema E.
Dyggve, *Christianity*,
sl. III, 1)

¹³ Actes du Ve Congrès Archéol. Chrétienne, 191 i d.

¹⁴ Forschungen in Salona I, 81.

¹⁵ Nova post vetera / coepit Synferius / Esychius eius nepos / c/u/m clero et populo f/e/cit / Haec munera / domus XRE grata / tene (usp. Forschungen in Salona I, 89).

sl. 3
Kronološki
razvitak "krstionice
ortodoksnih". Desno
"arijanski baptisterij"
(prema E. Dyggve, U:
Actes du Ve Congrès
Archéol. Chrétienne,
197, sl. 8)

Prema Dyggveu to bi bio najstariji primjer paralelnih međusobno dodirujućih se bazilika (*gemmae, geminatae*) u Salonici. Tek s konstrukcijom ove nove crkve u gradskom episkopalnom kompleksu (sjeverna bazilika), koju pripisujemo vijesti istog mozaika graditeljskoj djelatnosti biskupa Sinfirija (+ 405.) i njegovog nećaka Esihija (+ prije 426.), povezuje se, opet prema Dyggveu, u novu posebno izgrađenu krstionicu.

Opet smo, zahvaljujući Dyggveovim istraživanjima 1949., u mogućnosti točno slijediti razvoj ovog prvog cjelovitog krstioničkog biskupskog kompleksa koji je – po istom autoru, kroz dva stoljeća doživio barem četiri faze (sl. 3, lijevo). Prije Dyggveove revizije bile su poznate samo dvije, obje u istoj građevini centralnog (poligonalnog) tipa samo s promjenama u obliku krsnog zdenca (Dyggveove faze III. i IV.).¹⁶ Ostali tragovi koji su upućivali na jedan ili drugi zdenac Gerber je smatrao kao bazen prethodnih terma.

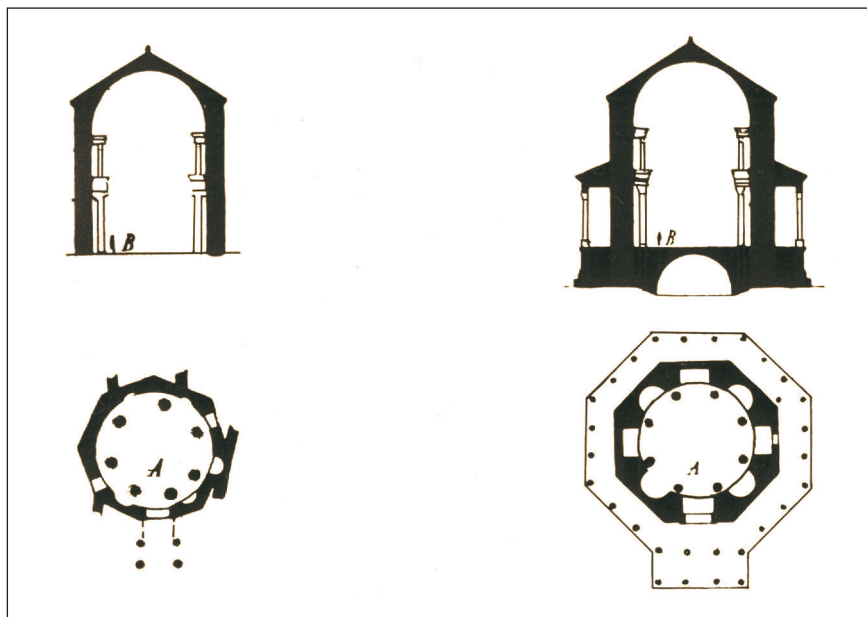
S tipološke točke – što nas ovdje posebno zanima – te četiri faze života salonitanskih krstionica, koje pripadaju ortodoksnom biskupskom središtu, mogu se svrstati u dvije skupine. Prva obuhvaća faze I. i II. i pokazuje veoma jednostavnu arhitekturu, četvrtastog tlorisa s piscinom poligonalnog oblika (šesterokut) u pomalo ekscentričnom položaju. U drugoj fazi piscina je malo smanjena zadržavajući, međutim, svoju izvornu formu. U ovoj fazi pomoću jednog stubišta s dvije ili tri stepenice pristupalo se u bazen (stepenice bazena I. faze nisu nađene zbog višestrukih kasnijih gradnja). Ovakav tip šesterokutne piscine je nepoznat na istočnom i sjevernom Jadranu (Pula, Poreč, Akvileja). Omiljen je osobito u sjevernoj Africi i Siriji.¹⁷

¹⁶ Forschungen in Salona I, 68.

¹⁷ Usp. Dyggve, u Actes du Ve Congrès Archéol. Chrétienne, 193.

Faze III. i IV. pokazuju posve drukčiji tip građevine zbog kojega je ovaj spomenik, od svoga otkrića 1846. (Carrara) postao središte istraživanja mnogih kršćanskih arheologa. Na mjestu ranijeg baptisterija (iz prve polovine V. st. podignuto je imponantno zdanje osmerokutnog oblika posred dvije velike dvorane koje bijahu namijenjene različitim krsnim obredima: već postojeća u ranijem rasporedu (catechumeneum) te na istoku ona koju je Dyggve pripisao – s više ili manje opravdanja – “čekaonici”, za one koji očekivahu krštenje. Jedna mala dvorana prema sjeveru je identificirana kao svlačionica (Dyggve) otkuda su kandidati odlazili ravno u bazen krstionice.

Isti raspored krstioničkog kompleksa vidimo, više ili manje, i u drugoj fazi osmerokutnog baptisterija, tj. iz VI. st. (prije druge polovice VI. st., faza IV.) (sl. 4, lijevo). Različite prepravke, promjene ili poboljšanja malo su izmijenile izvorni koncept spomenika. Što se tipologije baptisterija u Saloni tiče, koja je bila u funkciji u V. i VI. st. te u prvom desetljeću VII. st., treba voditi računa o tri različita elementa građevine: 1. baptisterij kao takav (arhitektura); 2. krstionički zdenac; 3. aneksi (dvorane namijenjene za različite krsne obrede).

sl. 4.
Baptisterij
ortodoksnih (lijevo)
i Dioklecijanov
mauzolej u Splitu
(desno), tlocrt i
presjek (prema E.
Dyggve, *Christianity*,
sl. II, 26)

¹⁸ History of Salonit. Christ., 30 i d.

¹⁹ Ibid. sl. II 29, 30.

Plan baptisterija je, kao što je rečeno, izvana oktogonalan, dok je u unutrašnjosti ovalan. Unutrašnji perimetar artikulira niz niša i stupovi koji mu daju veoma sličan izgled jednog drugog arhitektonskog spomenika u toj regiji, iz znatno ranijeg doba i različite namjene. Dyggve je već skrenuo pažnju na uočljivu sličnost salonitanskog baptisterija i Dioklecijanova mauzoleja u Splitu (sl. 4, desno)¹⁸ te na utjecaj koji je taj spomenik morao imati i drugdje u regiji. Svakako prisutnost jednog takvog spomenika kakav je splitski mauzolej ne smije se izgubiti iz vida pri proučavanju salonitanskog baptisterija. Među nišama ovoga spomenika – na Gerberovom planu četiri, a na Dyggveovom tri, sve neznatne dubine – na istočnom dijelu građevine nalazi se još jedna znatno veća, u kojoj Dyggve prepoznaje- *consignatorium*, koja se dotada identificirala kao *catechumeneum*.

Piscina u sredini građevine, imala je križni oblik sa stubištem na istočnoj strani. Ostala tri kraka iste dubine (oko 1,50) bijahu namijenjena primanju krštenika. Prema dubini pISCINE može se pretpostaviti da se krštenje obavljalo uranjanjem. U drugoj fazi građevine, u kojoj se broju šest ranijih stupova dodao još jedan, zdenac je pretrpio jednu značajnu redukciju. S obzirom na to da su bila popunjena dva kraka križa, piscina je dobila jednostavan četvrtasto izduženi izgled, što podrazumijeva da su krsni obredi tada postali individualni.

Cathecumeneum je imao prekrasan podni višebojni mozaik, djelomično očuvan prikaz dva jelena dok piju vodu iz kantara s natpisom (Psalam 42, 2): *Sicut cervus desiderat ad fontes aquarum, ita desiderat anima mea ad Te, Deus.*¹⁹ Nažalost, mozaik je nestao (ukraden). Na kraju kažimo da je Dyggve dao još jedno objašnjenje prostora između baptisterija i bazilike. Dok je Gerber smatrao da je to atrij s kompluvijem, Dyggve je vjerovao da se tu nalazio *prostasis*, dodatak u drugoj fazi građevine – koji po njegovu viđenju – inspiriran djelom nepoznatog arhitekta Dioklecijanova mauzoleja. I upravo u ovoj prostazi – kao svečanu prolazu neofita iz baptisterija u crkvu – kojoj su tek tada bili pripušteni – na crnosivim stupovima stajali su prelijepi kapiteli, bizantinske provenijencije (Konstantinopol) koji se, osim u Solunu, susreću još i u sjevernojadranskim gradovima kao što su Ravenna, Grado i Poreč.

Naposljetku prelazeći na treću skupinu salonitanskih baptisterija, jedini njoj pripadajući spomenik je veoma srodan posljednjoj skupini ili točnije baptisteriju ortodoksnih (njegova III. i IV. faza). Važnost se sastoji, prije svega, u tome što pripada – prema Dyggveu koji je pred tridesetak godina, iznio pretpostavku, koju su mnogi prihvatili – ne više kršćanskoj ortodoksnoj nego arijanskoj zajednici.

Na istočnoj strani grada – *urbs nova* – godine 1931. Dyggve je otkrio oko 350–400 m od episkopalnog kompleksa, prema jugu, jednu drugu baziliku s baptisterijem (sl. 2, desno).²⁰ Šteta je što jedan takav važan kršćanski kulturni kompleks nije još potpuno otkopan, tako da i prije iznesenu hipotezu tek treba verificirati temeljitijim istraživanjima. Unatoč tomu nema nikakve sumnje da ovaj sretni nalaz pokazuje Salonu kao grad koji je, barem u jednoj fazi, imao dvije biskupske crkve i dvije zajednice kršćanskih vjernika, onu tradicionalnu – ortodoksnu (καθολικη) – i onu Arijevih sljedbenika. Jednu analogiju za ovu sasvim prihvatljivu tezu, u koju neki sumnjaju (Karaman), nudi nedaleka Ravenna i nedovojbena povijesna situacija s prisutnošću i, štoviše, dominacijom Gota u Dalmaciji i samoj Saloni u posljednja dva desetljeća V. st. Upravo u to doba prema najkarakterističnijim stilskim elementima podignuta je ova bazilika. Baptisterij (sl. 3.), kao i bazilika, je nešto manjih dimenzija od sličnog ortodoksnog kompleksa. Njegov oblik je, međutim, identičan što se tiče samog tlocrta. Nedostaju u unutrašnjosti samo stupovi i niše koji baptisteriju ortodoksnih daju poseban izgled. Jedna druga razlika pak sastoji se samo u orijentaciji stuba koje vode u piscinu, a i ova je križolika, na sjevernoj strani. U tome Dyggve prepoznaje bitnu razliku u krsnim obredima dviju kršćanskih zajednica. B. Gabričević, međutim, nedavno je pokazao da je ova činjenica postojala i u drugim ambijentima koji nisu pretrpjeli utjecaje, a još manje prisutnost Arijevih sljedbenika, ne mora biti opravdana za jednu takvu interpretaciju, budući da se vjerojatno radi više o tehničkim i praktičkim rješenjima.²¹

Bizantska rekonkvista u VI. st. nesumnjivo je značila kraj arijanske zajednice u Saloni i dokinula potrebu posjedovanja zasebne crkve i krstionice. Ortodoksna zajednica doživjela je tada puni preporod i nastavila potpunu rekonstrukciju biskupskog bazilikalnog kompleksa, uključujući i monumentalni baptisterij koji je tada dosegao svoj konačni oblik, jednog od najljepših arhitektonskih spomenika grada. Njegov utjecaj na arhitekturu kršćanskih baptisterija u Dalmaciji morao je biti osobito važan, što prema sadašnjem stanju takvih istraživanja – zbog nedovoljnih dokaza, nedostatka samih spomenika ili njihovih ostataka – možemo samo pretpostavljati. Više sreće, međutim, imali su krstionički spomenici u ruralnim ambijentima s njihovim arhitektonskim pojedinostima, kojima će biti posvećeno predavanje koje slijedi.

²⁰ Usp. bilj. 3 (također i bilj. 1).

²¹ Akten des VII. Int. Kongresses f. Christl. Archäologie, Trier 1965., 539 i d.

Krstionice u ruralnim ambijentima istočnog Jadrana

Battisteri in ambienti rurali nell' Adriatico orientale
Corsi di cultura sull' arte ravennate e bizantina XIX
Ravenna, 1972., 281-295

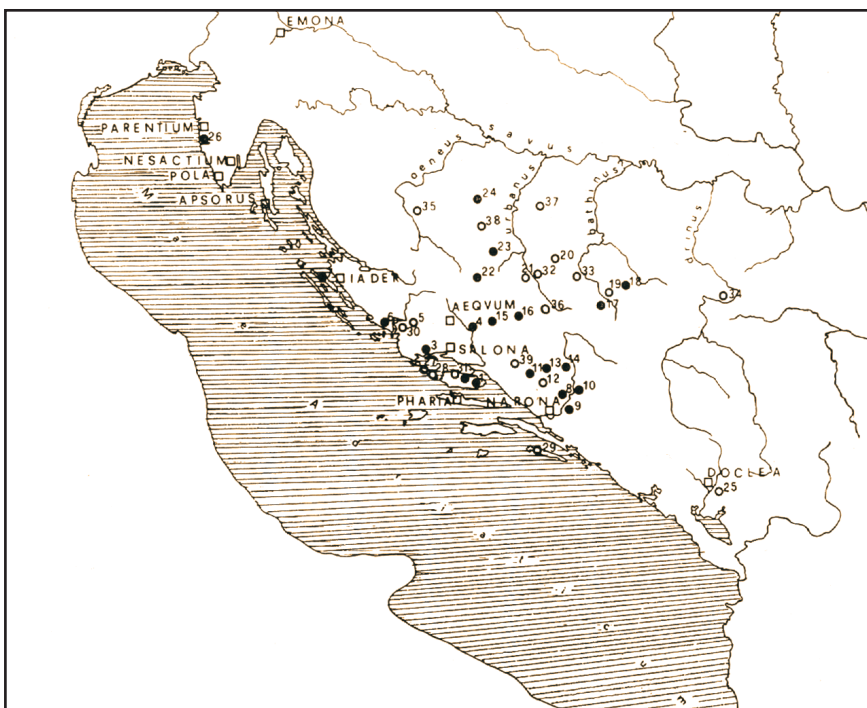
Niz baptisterija sakralnih građevina u ruralnim ambijentima antičkog Ilirika, tada već više-manje posve kristijaniziranog, veoma je brojan¹ i štoviše svakodnevno raste tako da nije znatno manji od samog broja tih građevina – bazilika u prvom redu (sl. 1). Posljednjih godina revizijska istraživanja su, zajedno s ranije poduzetim iskopavanjima na različitim drugim mjestima istočnog Jadrana, kako na obali, tako i u iliričkom zaleđu, zapravo iznijela na vidjelo mnoge primjere bazena ili krstioničkih piscina, dakle, dosada nepoznatih baptisterija ili baptisterijskih ambijenata koji, poradi njihove pojave u ovakvim ambijentima i čak poradi svojeg posebnog oblika, otvaraju novu stranicu u proučavanju starokršćanske arheološke baštine Ilirika.

Dvadesetak dosada utvrđenih baptisterija u ovim regijama, izuzevši one u velikim gradskim centrima (njihov se broj podiže danas na jednu desetinu više ili manje očuvanih), zemljopisno su raspoređeni ili svrstani u dvije izdvojene zone: prva ona obalna koja odgovara u prvom redu istočnojadranskom pojasu, od Istre naniže, uključujući otoke i područja rijeka koje utječu u Jadran i druga ona u zaleđu provincije koju karakteriziraju gusti tokovi rijeka današnje Bosne, pritoka magistralne panonsko-balkanske rijeke Save (latinski *Savus*).

U samo jednom slučaju radi se o pravom baptisteriju koji se nalazi u posebnoj zgradi (Povlja na otoku Braču, antička Brattia), a u svim drugim krsni zdenci su smješteni u prostorima koji pripadaju samoj kulturnoj građevini. Radi se, dakle, o dva različita tipa baptisterija kako ih je Grabar nazvao “baptistères-édifices autonomes” i “baptistères-salles”.²

¹ Jednu gotovo potpunu panoramsku sliku starokršćanskih baptisterija u Jugoslaviji je već načinio pred nekoliko godina I. Nikolajević (Zbornik radova Vizantološkog Instituta, IX, Beograd 1966., 223), koja je, nažalost, unatoč svojoj kvaliteti, čini se djelomično nadiđena zbog novih važnih nalaza. Usp. također katalog A. Khatchatrian, *Les baptistères paléochrétiens*, Paris 1962., passim).

² Actes du Ve Congrès International d' Archéologie Chrétienne, Aix – en Provence 1954., Città del Vaticano-Paris 1957., 187.

sl. 1.

Mjesta sa sakralnim građevinama na istočnom Jadranu:

a) • s baptisterijem; b) ◦ bez baptisterija ili piscine:

1. Povlja (Brač); 2. Lovrečina (Brač); 3. Bijaći (Stobrete); 4. Otok; 5. Danilo Gornje (Mun. Riditarum); 6. Srima; 7. Muline (Ugljan); 8. Mogorjelo; 9. Nerezi; 10. Žitomislčići; 11. Klobuk; 12. Vitina; 13. Mokro; 14. Cim; 15. Prisoje; 16. Crvenica; 17. Lepenica (Gradac); 18. Dabravina; 19. Breza; 20. Turbe; 21. Bugojno; 22. Halapić (Glavice); 23. Mujdžići; 24. Majdan; 25. Doljani; 26. Rt Zorna (San Pietro u Sorni); 27. Stipanska (Šolta); 28. Grohote (Šolta); 29. Polače (Mljet); 30. Bilice; 31. Sutivan (Brač); 32. Oborci; 33. Zenica; 34. Skelani; 35. Založje; 36. Varvara; 37. Šipraga; 38. Čitluk (Šipovo); 39. Dikovača. (□ baptisteriji u urbanim središtima)

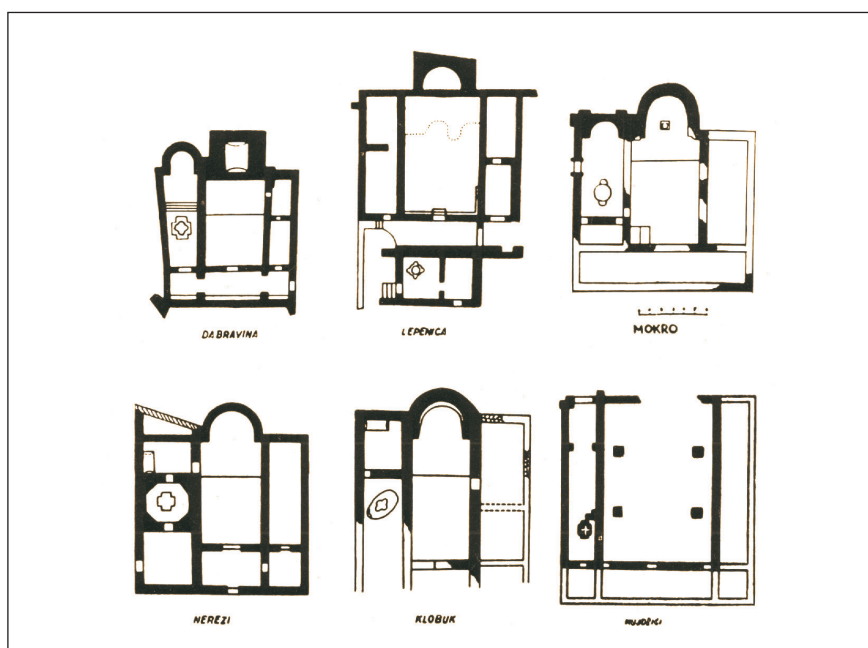
Iako lišeni jedne posebne i monumentalne arhitekture, tradicionalne čak za građevine namijenjene krsnim obredima, baptisteriji potonjeg tipa predstavljaju gotovo konstruktivni element kršćanske bazilikalne arhitekture jedne široke regije antičkog Ilirika kakva je osobito današnja Bosna i Hercegovina i, djelomično, hrvatski litoralni teritorij (Dalmacija). Da bi se razumjelo ovu činjenicu, neophodno je, po našem mišljenju, pokloniti pažnju tipologiji koja nije sukladna bazilikalnoj tradiciji ili, još bolje, graditeljstvu kršćanskih kulturnih gradnji u navedenoj regiji. Razmatranje tog fenomena dovest će nas, još jedanput, do zaključka i do potrebe opreznog pristupa istraživanju geneze starokršćanske bazilike ostavljajući prostora onim hipotezama koje se zasnivaju na višestručnosti modela i prototipova.

Čak i letimični pogled na tlocrte bazilika u Bosni i Hercegovini (sl. 2), koje su još uvijek najbolje istražene, dopustit će zaključak o tome kakve su temeljne značajke ovog tipa kršćanske kultne građevine koja očito pokazuje jedan tročlani prostor, poput tlocrta trobrodne bazilike. On zapravo predstavlja prostorni raspored samo jednog broda flankiran s obje strane nizom prostorija kojima namjena nije uvijek pouzdana i lako dokaziva. I uistinu u jednom od takvih prostorija bila je umetnuta – izvorno ili naknadno – piscina gdje se odvijao obred krštenja i bazilika, kojoj je ona pripadala i imala svoj baptisterij. Prema položaju ovih krstioničkih prostorija, njihove arhitektonske forme, kao sami tipovi piscina (krstionički zdenci) još su predmet rasprave.

Zadovoljimo se ovdje konstatacijom da se tzv. baptisterij-prostorija (ili baptisterij – dvorana) može pojaviti u dvije forme: ili onoj jednostavne četvrtaste prostorije ili pak s jednim ambijentom koji je zasigurno na određeni način adaptirao ili priskrbio razvijenije arhitektonske elemente. Vodeći računa i o ovim posebnim oblicima baptisterija iliričkog područja koje očito treba nazvati “prelaznim” ima, kako nam se čini, tri tipa krstionica koji će se poslije, koliko god sumarno, razmatrati:

- a) “baptisteriji prostorije”, jednostavnog, četvrtastog oblika
- b) “baptisteriji prostorije” s dodatnim arhitektonskim elementima (tranzicijski tip)
- c) samostalni “baptisteriji građevine”

sl. 2.
Tlocrti bazilika s baptisterijem, Bosna i Hercegovina (prema D. Sergejevskom, “Akten XI. Byzant. Kongr.”, 1958, str. 564)

a) prvi od tri tipa čini se da je najrasprostranjeniji među starokršćanskim baptisterijima u negradskim ambijentima Ilirika. Bez daljnega to je najjednostavniji tip u kojem se ne može ne zapaziti stanovitu provizornost i očitu tendenciju najjednostavnijeg načina zadovoljavanja kultne potrebe i obrede umetanjem piscine ili zdenca u jedan od prostora koji je po svojoj prilici već postojao, katkada rudimentarne izvedbe. PISCINE su bile često natkrivene nekom vrstom baldahina. Takav tip krstionice, bez obzira na tipologiju same piscine (zdenaca) je nazočan, da se ne navode najpoznatiji primjeri, u kompleksima u Hercegovini: u Nerezima, Klobuku, Mokrom i u Bosni: u Gradcu (Lepenica), Dabravini, Mujdžićima.³ Treba zapaziti da kompleks Lepenice pruža jednu posebnost kako u planu tako i položaju krsnog zdenca u odnosu na planove drugih kulturnih objekata ove regije.

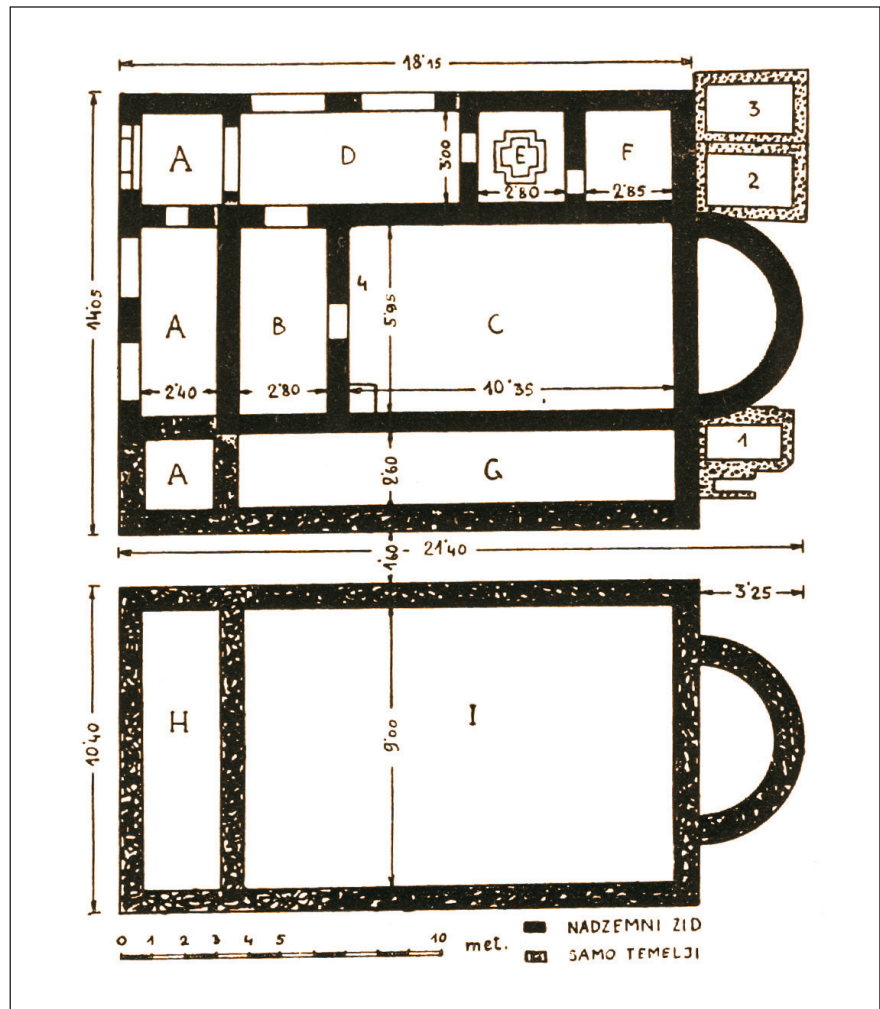
Najočitiji primjer toga tipa baptisterija je organizacija dodatnih prostora koje prate sakralno mjesto – jednobrodnu baziliku – je sjeverni objekt u kompleksu (*basilicae geminae*) u Mogorjelu (sl. 3),⁴ podignut na jugoistočnom kutu jednog drugog arhitektonskog kompleksa mnogo većeg i fortificiranog na rijeci Neretvi (antička *Naro*) nedaleko od Narone, za koji neki vjeruju da je *castellum*, a drugi fortificirana *villa* ili čak *palatium*. Brod koji završava s apsidom koja je tek neznatno uža od njega naprijed ima narteks. Tako definirana cjelina je s tri strane (sjever-istok-jug) okružena prostorijama ili sobama različite dužine, četvrtastog ili izduženog oblika, djelomično otvorenih prema van (hodnici?).

Dok je južna strana bazilikalnog broda bila flankirana jednom dugom dvoranom (hodnik ili portikat?), koji ju je prema istoku povezivao s južnim prostorom takozvanim egzonarteksom, onaj sjeverni, u istoj dužini, uključujući i spomenuti drugi narteks, bijaše podijeljen u tri dijela. Tri od ovih prostora, točnije ona dva prema istoku i prvi prema zapadu (koji pripada tzv. egzonarteksu) bijahu gotovo četvrtastog plana, dok je onaj na zapadu bio izdužen i oko dva puta duži. Iz te dvorane ili hodnika koja je otvorena prema sjeveru ulazilo se u prostor koji se nalazio na istoku i u kojem se nalazila križna piscina (krsni zdenac). Križolika piscina (svaki od krakova je mjerio 130 x 60 cm) je ukopana za oko 1 m, tako da može služiti za krštenje odraslih (uranjanje).

³ Istom tipu krstionica pripadaju i odgovarajući ambijenti s piscinama u svetim građevinama otkrivenim u posljednje doba u Lovrečini (otok Brač), Otok, Srma (Dalmacija). Cim, Žitomislići (Hercegovina), Crvenica i Prisoje (Bosna). Svi, međutim, još očekuju svoju objavu.

⁴ Usp. Naše starine V, Sarajevo 1958., 45.

sl. 3.
Basilicae geminae u
 Mogorjelu (prema
 D. Basleru, "Naše
 Starine", V, str. 47,
 sl. 1 a)

Datira se u V. ili VI. st. U kasnije doba koje nije lako odrediti (pomišlja se ili na VI. ili na IX. st.!) bio je zamijenjen jednim oktogonalmim zden-
 cem koji bijaše manje dubok i s nadgrađem. Misli se da je služio za kr-
 štenje djece budući da je krštavanje odraslih u regiji tada već dovršeno.

Sjeverna bazilika u Mogorjelu u stanovitom smislu može poslužiti kao
 tipološki obrazac toga tipa svetih mjesta u iliričkim regijama. Što se
 tiče arhitektonske složenosti ona nalazi analogije s poznatim Oratori-
 jem A u Saloni (kao što je već mislio Dyggve i neki drugi), u gradskom
 biskupskom središtu o kojem je bilo riječi u prvom predavanju o tipo-
 logiji salonitanskih baptisterija. I položaj prostorija koji su služili kao
 baptisteriji, u dva objekta raspored je očito identičan, što, uostalom,
 nije izgledalo obvezno u tipologiji "iliričkih" bazilika u ruralnim amb-
 ijentima.

Jedan drugi primjer sličnog rasporeda baptisterija uokviren u bazilikalni kompleks istog tipa bio bi, po našem mišljenju, lokalitet u Klobuku (sl. 2), gdje je nastala bazilika iz V. ili VI. st.⁵ Načiniti potpuni tlocrt građevine nije moguće budući da je zapadni dio posve uništen bujicama koje su mnogostruko oštetile mjesto. Radi se o bazilici s jednim jedinim brodom koji je s obje strane popraćen različitim prostorijama. Iako se nije uspjelo utvrditi točan broj postojećih prostorija na sjevernoj strani kompleksa, pouzdano je da je drugi s istoka bio baptisterij. Nažalost, nije moguće definirati njegovo proširenje prema zapadu gdje je mogao imati veoma izduženi plan, kao na primjer bazilika iz Prisoja, Cima ili Dabravine ili je pak bio podijeljen na tri prostorije.⁶

Krstionička piscina, izvana ovalnog oblika, u unutrašnjosti je bila oblika četverolista ili, kako opisuje njezin istraživač Sergejevski, križolika, ali sa zaobljenim kutovima. Čini se, međutim, da je postojala i jedna prethodna faza u kojoj je bio kvadratni ili pravokutni zdenac. Prema Sergejevskom crkva s ovalnom piscinom (poput četverolista) bi bila iz V. st., dok prema jednom drugom mišljenju koje vodi računa o dimenzijama, prikladnim samo za krštenje djece te o stilu skulptura koje pripadaju zgradi ne bi mogao biti raniji od godine 600.⁷

b) Drugi tip baptisterija (“baptisteriji prostorije” s dodanim arhitektonskim elementima), iako manje čest nudi dvije varijante: prva, koja ima nekoliko primjera u toj regiji, snabdjevena je apsidom na istočnom dijelu prostorije koja će primiti krsni zdenac, druga, međutim, sačuvala se samo kao jedan jedini primjerak, dobiva, iako samo izvana, tradicionalni kvadratni oblik, dok iznutra ima neki drugi geometrijski oblik. Što se tiče prve varijante treba primijetiti da i “krstionička dvorana” dobiva izgled dodanog sakralnog objekta, pa predstavlja neku vrstu dvostruke crkve (*basilicae geminae*).

Najjasniji primjer ovoga tipa, ali istodobno dosta nekompletnog, predstavlja bazilikalni kompleks u Mokrom (sl. 2),⁸ gdje je cjelina gotovo kvadratnog oblika – bez apside – bila podijeljena u tri paralelna prostora, koje flankira sa zapadne strane jedan jedini prostor – narteks. Od južnog prostora, također i od narteksa preostalo je veoma malo. Dva preostala prostora: sama bazilika s vrlo istaknutom potkovastom apsidom te baptisterij, i on s jednom apsidom, ali ne istaknutog tipa,

⁵ Usp. Glasnik Zemaljskog Muzeja Sarajevo, n.s. IX (Arheologija), 1954., 189.

⁶ Usp. bilj. 3.

⁷ I. Nikolajević, l.c. 247.

⁸ Glasnik Zemaljskog Muzeja u Sarajevu, n.s. XV-XVI, 1961., 211.

izgledaju kao dvojne crkve. Ispred krstiončke prostorije nalazi se jedna mala prostorija koja je u vezi s dva pobočna prostora. To je po svoj prilici bio atrij, povezan krsnim obredom koji u cjelini izgleda kao pravi narteks "baziličice" (krstionica), i on sam sjedinjen s velikim narteksom čitavog kompleksa. Druga veća vrata dopuštala su ulaz u baptisterij sa sjevera. S istočne i sjeveroistočne strane zid baptisterija izvana je ojačan s četiri kontrafora. I ovaj ambijent izvana pokazuje četvrtasti i izduženi oblik. Na zapadnoj strani baptisterija nađena je piscina okruglog plana koja je, kako se čini, trebala imati – kao i u crkvi Djevice Marije u Efezu ili bazilici u Termama u Kosu⁹ te nekim drugim - još dva lobija (stepeništa?). Sergejevski s oprezom predlaže kao vrijeme nastanka bazilike V. st., Nikolajević s druge strane ima velike sumnje u baptisterij ovoga objekta radi nedovoljno očuvanih ostataka nađenih za vrijeme iskopavanja (l.c. 247).

Sličan plan pokazuje poznati bazilikalni kompleks u Dabravini (sl. 2)¹⁰ za koji Sergejevski i Dyggve vjeruju da je iz starokršćanskog doba (V. – VI. st.),¹¹ Nikolajević pak osobito zbog karaktera tu otkrivenog krsnog zdenca da je ranosrednjovjekovni.¹²

I ovdje je jedna središnja pravokutna prostorija pripadala samoj bazilici. U današnjem stanju nedostaje apsida koja je morala prepustiti mjesto jednoj pravokutnoj i kasnijoj konstrukciji. Dok je južni ambijent ove kultne dvorane bio podijeljen na dva prostora, onaj na sjeveru je jedna jedina dvorana koja na istoku završava istaknutom i izduženom apsidom. Na zapadnoj strani – u ovom je prostoru identificiran baptisterij – nađena je piscina skromnih dimenzija (1,04 x 0,90 m), četverolispnog oblika (izvana je, međutim, bila križna). I ova piscina mogla je služiti samo za krštavanje djece, stoga nije mogla biti u upotrebi u doba podizanja najstarijih bazilika u ovim regijama. I ovdje tri ambijenta, na zapadnoj strani, bijahu ujedinjeni u jedan trodijelni narteks.

Nedavno su otkrivene dvije druge starokršćanske bazilike s krstioničkim prostorijama ovoga tipa. Jedna je otkrivena u Žitomislčićima, druga u Srimi kod Šibenika. Za ove dvije građevine nedostaju samo opisi – što se očekuje s velikim zanimanjem – jer su radovi još u toku. Tako nismo u mogućnosti dati bilo kakve naznake.

⁹ Usp. A. Khatchatrian, o.c. 15 (117), 26 (207 itd.)

¹⁰ Usp. D. Sergejevski, Bazilika u Dabravini, u Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, n.s. XI (Arheologija), 1956. posebno izdanje.

¹¹ History of Salonitan Christianity, Oslo 1951., sl. VI, 34.

¹² l.c. 245.

Već spomenuta varijanta drugog tipa baptisterija u ruralnim regijama Ilirika zastupljena je u bazilikalnim kompleksom u Nerezima (Tasovčići) (sl. 2).¹³ Prva se bazilika sastoji od jedne pravokutne prostorije s veoma istaknutom apsidom i s odgovarajućim narteksom. S južne strane nalaze se adneksi, dva prostora od kojih jedan odgovara brodu bazilike, drugi narteksu. Sa sjeverne strane raspored je posve drukčiji. Ima tu tri, pa čak i četiri prostora. Iz jedne prostorije na zapadu ove cjeline – najduži i najširi odgovara onome na jugu – a ovaj izlazi, ponešto, iz okvira koji dijeli brod bazilike od nartekasa, ulazi se kroz vrata u jedan veoma zanimljiv ambijent izvana – istina je – ima četvrtasti plan, dok je izvana sveden na osmerokut (rješenje koje bi dobro pristajalo jednom krsnom zdencu!). Ovaj je, međutim, križni izvana i iznutra. Iz baptisterija druga vrata vode u jedan drugi prostor koji se nalazi na istoku. Čini se da je ovaj ambijent bio u nekom kasnijem vremenu sjedinjen s drugim nepravilnim prostorom pridodanim na istoku ovoga od kojega je vanjski zid prislonjen na onaj apside. Upisani oktogon u kvadrat, u cjelini, ako je i pravio dio kompleksa (koji bi se u određenom smislu mogao nazvati “pseudo brod”), bio je prethodnik onih tipova starokršćanskih baptisterija, “baptisterija – samostalnih građevina”, kakvi se često javljaju u monumentalnim formama (Salona itd.).

c) Manje po obliku svoga plana nego svom položaju koji zauzima u bazilikalnom kompleksu, približava se trećem tipu “krstioničkih građevina” baptisterij bazilike u Lepenici (Gradac, Homolje) (sl. 2).¹⁴ Starokršćanski kompleks ovoga lokaliteta je imao u usporedbi s drugim već opisanim, sasvim drugačiji raspored ambijenata. To je jedini među posvećenim kompleksima u regiji koji je imao krstionicu zapadno od bazilike i bio neorganski sjedinjen s njom. Dva ambijenta su odvojena – ili radije ujedinjena – jednim trećim trodijelnim korpusom-narteksom (sl. 2). Kompleks se sastoji u prvom redu od kultne dvorane s istaknutom apsidom koju s dvije strane uokviruju dva ambijenta – postavljena asimetrično – koji međusobno komuniciraju – nepoznate namjene (*pastophoria?*).

S druge strane nartekasa – prema istoku – izgrađen je jedan drugi ambijent (u širini bazilikalnog broda i sjevernih ambijentana) podijeljen u tri prostorije koje su međusobno povezane, od kojih ona središnja, asimetrična u usporedbi sa sakralnom dvoranom (na sjeveroistočnom kutu) ima piscinu. Ova je imala dvije faze: prva kružni tlocrt – izvana četve-

¹³ Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, n.s. XIV (1959), 163.

¹⁴ Usp. Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini XLIV (1932.), 1.

rolisna – bijaše velikih dimenzija (dubina 1,50 m), druga, međutim, koja je slijedila iste oblike bila je znatno manja (dubina 0,50 m). Stoga njezina namjena je morala biti različita, u prvom slučaju za krštavanje odraslih, u drugom za krštavanje djece. Prva po I. Nikolajević bila bi iz VI. st., druga, ne starija od godine 1000., srednjovjekovna.¹⁵

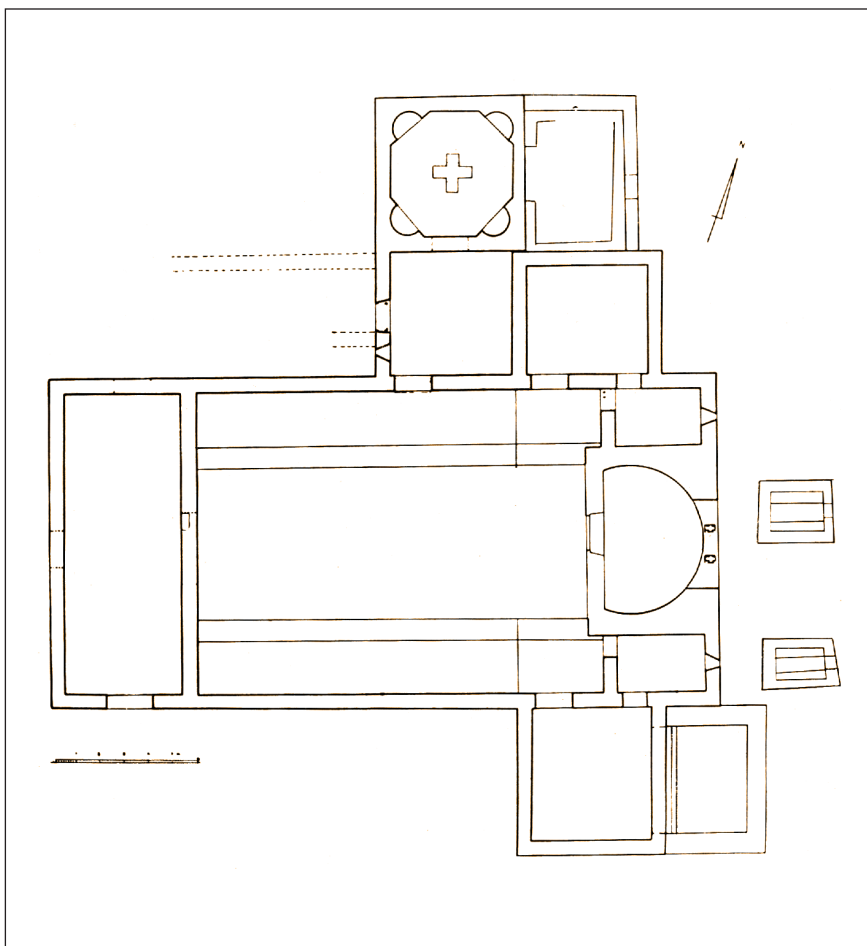
Razlog zašto je baptisterij u Lepenici imao takvo mjesto unutar cijelog opisanog kompleksa navodi se položaj ovog arhitektonskog kompleksa, izgrađenog na uzvisini koja nije dopuštala normalan razvitak postranih dodataka. Upozorili bismo u međuvremenu da ovi ambijenti – uključujući i one na onom dijelu o kojem raspravljamo (sjever) – su zapravo bili izgrađeni, ali ni jedan od njih nije bio iskorišten kao baptisterij. Po našem mišljenju radi se radije o jednoj drugoj koncepciji, u istočno-jadranskom prostoru – suprotnoj od one, kažimo tako, salonitanske tradicije – sjevernojadranskoj tradiciji koja je poznata u bazilikalnim kompleksima Poreča (*Parentium*) i Sv. Petra u Sorni (ovaj potonji je ruralni ambijent).¹⁶

U Povljima na krajnjem sjeveroistočnom dijelu otoka Brača, bio je poznat odavno sadašnji župni crkveni kompleks, jedan srednjovjekovni samostan, u kojem su nedavna istraživanja, popraćena detaljnim proučavanjem spomenika, iznijela na vidjelo dobro vidljive tragove starokršćanske bazilike sa svojim adneksima, među kojima i građevinu starog baptisterija (sl. 4),¹⁷ pretvorenu kasnije u prezbiterij sadašnje crkve. Sama bazilika ima poseban izgled. Građevina je trobrodna s apsidom, zatvorenom ne kao što je to često slučaj jednim vanjskim ravnim zidom, nego s dva postrana zida ili, bolje rečeno, umetnutom u jedan četverokutni prostor, frankiran s dvije izdužene prostorije. Osim jednostavnog nartekisa koji se nalazi ispred brodova na zapadnoj strani, dvije četverokutne bočne prostorije u visini prezbiterija, koje su povezane vratima s brodovima – i s pastoforijama na dvije strane apside – samo putem odgovarajućih vrata, daju, po našem viđenju, formalni dojam ili izgled trodijelnog transepta, kako je interpretirano poslije otkrića. A na istoku južnog prostora načinjena je poveća četverokutna piscina za prikupljanje vode; na istoku i na sjeveru sjevernog prostora, međutim, oblikovana je skupina od tri (ili četiri, uključujući opisani) četvrtasta prostora koji, svi zajedno tvore, približno kvadratni ambijent, podijel-

¹⁵ I.c. 245, 254 (bilj. 19).

¹⁶ Usp. (za plan) A. Khatchatrian, o.c. 47, br. 320 (usp. i Atti e Mem. Soc. Istr. XXIV, 1908., 340 i M. Prelog, Poreč, grad i spomenici, Beograd 1957., 48, sl. 65).

¹⁷ Usp. Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, XII, Split 1960., 5, 13; 1961., 5. Usp. i Rivista di Archeologia Cristiana” XXXIX (1963), 139.

sl. 4.
 Povlja –bazilika s
 baptisterijem (pre-
 ma I. Ostojiću – D.
 Domaniću, “Prilozi
 pov. umj. u Dalm.”,
 XIII)

ljen u četiri dijela. Iz prostora koji komunicira sa sjevernim brodom bazilike i, kako se čini, iz zapadnog dijela također jednim hodnikom, ulazi se u prostor koji je ekstremno, kako je rečeno, četvrtastog plana, unutra – slično kao i kod baptisterija bazilike u Lepenici – oktogonalni. Od potonjega razlikovale su ga samo četiri visoke niše na sjeveru, jugu, istoku i zapadu. U središtu ove prostorije nalazi se križna piscina (1,61 x 1,61 m), kasnije reducirana na jednostavan četverokut da bi ju se lakše prilagodilo obliku groba (za relikvije nekog sveca).¹⁸ Treba zapaziti da se čak i u prezbiteriju bazilike – kako se moglo konstatirati i u jednom drugom bazilikalnom kompleksu na ovom otoku, onom u Lovrečini¹⁹ - našla slična križna udubina za relikvije i koja je možda ponudila ideju za upotrebu antičke križne piscine u današnjem bazilikalnom ambijentu.

¹⁸ Štovani svetac bio je sv. Ivan Povaljski (Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji XIII, 26).

Povaljski baptisterij je, uz onaj u Poreču, krstioničko zdanje koje još očuvano u izvornom stanju stoji na istočnojadranskom ozemlju. Unutrašnjost je, kako je već rečeno, oktogonalnog tlocrta, s četiri visoke i vitke niše u četiri od osam strana, bila znatne visine (oko 10 m na 5 m promjera poligonalnog plana) i završavala je s visokom kupolom koničnog ili bolje, poligonalno piramidalnog oblika. Svjetlo je ulazilo kroz četiri zalučena prozora, postavljena visoko u zidovima bez niša. Krov na četiri vode i na dva kata pokrivao je kupolu. Neznatni tragovi fresaka skromnog nacrtu i kvalitete jedina su potvrda unutrašnje dekoracije građevine.

Za zaključak ovog zaista brzog i sumarnog pregleda krstionica u ruralnim ambijentima istočnog Jadrana preostaje nam još da pokušamo ponuditi objašnjenje fenomena tako velikog broja baptisterija u regiji o kojoj je riječ, često veoma blizu jedan drugom, znači neovisno o administrativnim (municipalnim) ili vjerskim (biskupskim) središtima. Njihov broj – još nedefinitivan – i rasprostranjenost po različitim dijelovima iliričkog teritorija potvrđuju na veoma jasan način da krstioničke građevine nisu bile privilegija urbanih ambijenata i urbanih bazilika, štoviše, biskupskih, kao što se nekoć mislilo. Ova privilegija, istina je, pripadala je njima do određene točke, poslije koje je pravo krštavanja prešlo i na druge predstavnike klera. Ne treba ispustiti ni hipotezu da su u neko doba – osobito u doba kad je krštenje bilo obavljano imerzijom – biskupi posjećivali vjernike u svojim susjednim područjima i krstili u takvim ambijentima. Bila bi to tradicija tzv. korepiskopa, kojih su neki (Venancije) iz izvora dobro poznati i u ovoj regiji.²⁰

Nakon što je završen prelazak na kršćanstvo, čak i pučanstva u ruralnim sredinama (*pagus*) u kojima su preostale “poganske” tradicije (otuda i taj termin) te činjenica da je krštenje bilo rezervirano samo za djecu, mnoge su krstionice s imerzijom bile preoblikovane, kao što smo vidjeli, u skromne piscine, pogodne za novu (dječju) upotrebu. U skladu s novim i veoma brojnim potrebama kršćanske crkve, upravo u ruralnim ambijentima, dale su apsolutno specifične arhitektonske komplekse, a

¹⁹ Usp. bilj. 3. Za baziliku u Lovrečini usp. i posljednjom bilješkom s planom u Brački zbornik 4 (Kulturni spomenici otoka Brača), Supetar-Zagreb 1960., 95.

²⁰ Po njemu je nazvan poznati lateranski Oratorij, uz krstionicu te crkve, u kojoj su pokopane relikvije salonitanskih mučenika (zajedno s istarskim), u čast kojih bijaše podignut mozaik koji prikazuje dalmatinsko-istarske mučenike, među kojima i Venancija. Usp. E. Dyggve, o.c. 73, 86, također *Bulletino di archeologia e storia dalmata XXI*, Split 1989., 106 i *Forschungen in Salona I*, Wien 1917., 7; II, 1926., 91, 156 a.

u njima i skroman baptisterij. Mnoge od ovih crkava ili bazilikalnih kompleksa, ako se tako uopće smije nazvati, nisu dokazale postojanje takvih zdanja, ali prema rasporedu njihovih prostora one ipak podsjećaju na one koje su ostavile jasni trag krstioničkih funkcija s jedne strane, s druge pak strane činjenica što su arheološke revizije mnogih bazilikalnih kompleksa u zadnje doba iznijele na vidjelo, u unutrašnjosti njihovih prostorija, krsne zdence, smijemo se nadati da će se barem neke od njih, poslije potrebnih istraživanja, pridružiti prije spomenutima i ponuditi toliko očekivani odgovor o karakteru i funkciji ovog čudnog dodatka koji se ne može objasniti, kako se to često želi, jednostavnim terminom *pastophoria*.

U ovome se i sastoji posebna važnost tih ambijenata u starokršćanskoj arhitekturi koja je dosada obogatila našu spoznaju tipologije bazilikalnih spomenika i otvorila nove poglede na probleme koji se tiču njihova podrijetla i složenosti.

Salonitana christiana

O solinskom baptisterijalnom kompleksu *catechumeneum* ili *consignatorium*?

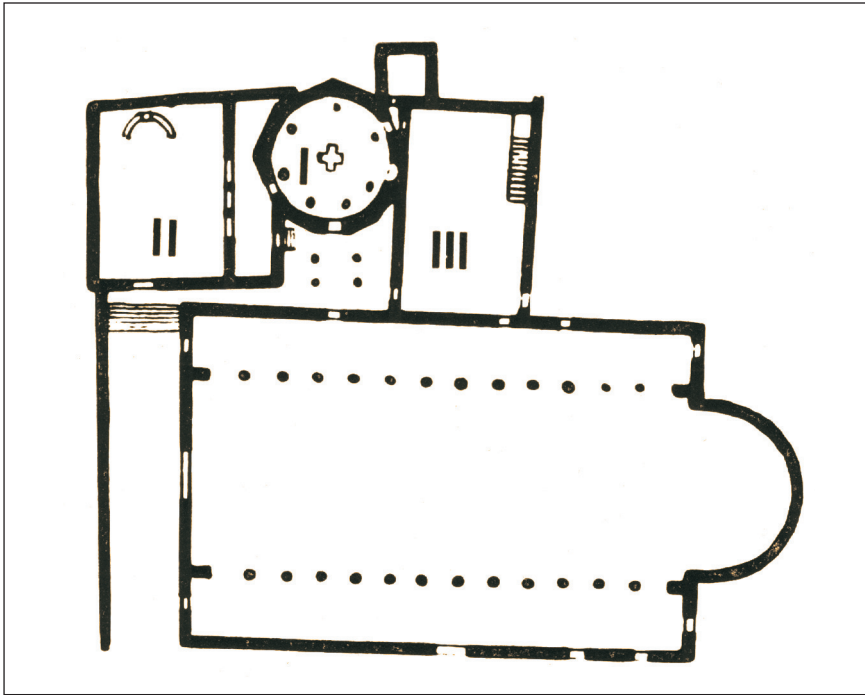
Zbornik Narodnog muzeja VIII
posvećen Đorđu Mano Zisiju,
Beograd, 1975., 255-264

Episkopalni kompleks Salone, zapravo onaj koji se u novijoj stručnoj literaturi češće, i potpunije (da li s razlogom?), naziva episkopalnim kompleksom nikejske (katoličke ili ortodoksne) kršćanske zajednice¹ u toj znamenitoj provincijskoj metropoli, jedan je od najsloženijih i spomenicima najbogatijih takvih kompleksa koji su nam se uopće sačuvali iz doba ranog kršćanstva. Uz karakteristični monumentalni sklop gemina koje su se na tom prostoru – negda rezerviranu za brojne termalne građevine – u toku triju stoljeća izuzetnog cvata kršćanstva u tom gradu (4-6. st.) mogle ustanoviti u vidu triju izvanrednih arhitektonskih zdanja,² posebno mjesto pripada njihovom baptisterijalnom sklopu sjeverno od glavne, episkopalne bazilike, s kojom je izravno povezan.

U tom sklopu tri su glavna objekta, nejednakih arhitektonskih oblika, koji iako kao cjelina zauzimaju samo nešto više od zapadne polovice sjevernog zida episkopalne bazilike čine, barem prividno, simetrički komponiranu cjelinu: osmerokutna građevina flankirana s obje – zapadne i istočne – strane s po jednom većom pravokutnom prostorijom (sl. 1). Uz navedene osnovne građevine tu su i neke dodatne prostorije koje im pripadaju, a s nekima od njih čine i jedinstvenu arhitektonsku cjelinu. Tako oktogonalna građevina (I) – Baptisterij – s južne

¹ E. Dyggve (“History of Salonitan Christianity” – dalje u tekstu „Christianity” – Oslo 1951, passim) redovito razlikuje jednu takvu kršćansku zajednicu u Saloni od one koju je on nazvao “arijanskom” a kojoj pripisuje drugu zasad poznatu salonitansku baziliku s baptisterijem (ibid., str. 51 i d.; Druga bazilika urbana sa baptisterijem u Saloni, “Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu”, 1948); nova otkrića u kršćanskoj arheologiji u svijetu i kod nas znatno su poljuljala i dovela u pitanje tu nekad prihvaćenu Dyggveovu hipotezu.

² Dyggve je (“Christianity”, 25 i d.) u južnoj, tzv. “kongregacijskoj” bazilici razlikovao samo dvije faze – longitudinalni bazilikalni tip i križnu baziliku – iako je za vrijeme revizije ovog kompleksa, 1949. god., u kojoj je kao njegov suradnik sudjelovao i potpisani, pretpostavljao i još jednu međufazu, ostavljajući u diskusijama otvorenim samo pitanje da li je i ta druga faza (iz koje se sačuvala apsida!) arhitektonski bila srodna prvoj ili posljednjoj fazi.

sl. 1.
Uži kompleks
episkopalne bazilike
u Saloni (Dyggve
"Christianity", Fig.
III,1 – s naknadno
dodanim oznakama
prostorija baptisteri-
jalnog kompleksa)

strane ima ponešto izduženi protiron³ (po drugima atrij⁴) koji ga spaja sa sjevernim brodom bazilike; objekt zapadno od njega (II) sa strane okrenute Baptisteriju rastvoren je i prelazi u jedan također protironski prostor, koji obuhvaća čitavu duljinu glavne prostorije, a i objekt III, na istočnoj strani Baptisterija, ima uz svoj sjeverozapadni ugao jednu malu, slobodno stojeću prostoriju koja, međutim, jedina ne čini s njom arhitektonsko jedinstvo.

S obzirom na višekratnu međusobnu povezanost svih opisanih objekata i prostorija očito je da su oni i funkcionalno bili međusobno povezani, a to znači da im je namjena bila da služe za različite potrebe salonitanskih građana koji su se pripremali da činom krštenja postanu pripadnici kršćanske zajednice ovoga grada. Nepobitna potvrda za takav zaključak, koji se nametnuo već prvim istraživačima ovog ranokršćanskog salonitanskog kompleksa⁵, jest Baptisterij, čija arhitektura, napose ona iz ove

³ Kao prostazu definira ga i rekonstruira Dyggve ("Christianity", 31: "In front of the baptistery there was also, in similarity with the mausoleum, an open forecourt, a prostasis, with columns in costly marble.")

⁴ W. Gerber u "Forschungen in Salona", I, Wien 1917, str. 66, sl. 122. Isti autor taj prostor naziva i "Vorhalle"; ibid. str. 65.

⁵ Radi se tu, ikako je poznato, o prvom otkopanom dijelu čitavog episkopalnog kompleksa, koji je otkrio F. Carrara još 1846-48 god. (v. plan istraživanja u "Bullettino di archeologia e storia dalmata", 1907. Tab. II; usp. "Forsch. in Sal.", I, str. 12, sl. 1 i "Dyggve," "Christianity," sl. II, 3.).

njegove posljednje faze,⁶ nesumnjivo definira ne samo taj objekt kao baptisterij već indirektno i ostale opisane prostorije, ali samo u cjelini, bez užeg i preciznijeg njihova određivanja. Prirodno je dakle da su te lateralne prostorije postale objektom posebnih spekulacija stručnjaka koji su im, na osnovu vlastitih zapažanja i interpretacija relevantnih elemenata, pokušavali odrediti pravo značenje i mjesto u sistemu i procesu obreda krštenja onoga doba, odnosno aktivnostima koje su mu prethodile ili koje su ga svečano zaključivale.

Do Dyggvea dakle, koji je i tu pokušao dati vlastite, nove interpretacije, ona svečanija i arhitektonski znatno bogatija prostorija zapadno od Baptisterija (prostorija II) smatrana je Krizmaonicom (*consignatorium*), dakle mjestom gdje se primanjem krizme (χρυσμα, mazanje uljem čela i sjetila krštenika) završavao obred krštenja i neofite svečano uvodilo u Baziliku među ostale pripadnike crkvene zajednice. *Consignatorium* ili χρυσμαριον, po općenitom mišljenju, bio je konstitutivni dio baptisterijalnog kompleksa, a mogao se nalaziti kako u samoj baptisterijalnoj prostoriji tako i u jednoj posebnoj prostoriji povezanoj s baptisterijem, i to najčešće s njegove zapadne strane.⁷ Čest znak prepoznavanja te prostorije je pojava apside, ili apsidi sličnog prostora, u kojoj se mora pretpostaviti – ako negdje nije i izravno sačuvana – postojanje biskupske katedre s koje je biskup, koji je obavio krštenje, obavljao i obred krizme. Tako su ovu prostoriju salonitanskog baptisterijalnog i općenito bazilikalnog episkopalnog kompleksa tumačili Carrara⁸ (koji je kompleks otkrio i prvi tu vršio iskopavanja), Bulić,⁹ Zeiller,¹⁰ Gerber,¹¹ Karaman,¹²

⁶ Dyggve je kod spomenutih revizionih istraživanja 1949. god. uočio četiri faze ovoga Baptisterija, od kojih se dvije posljednje odnose na njegovo osnovno arhitektonsko rješenje; usp. njegovo saopćenje na V međunar. kongresu kršćanske arheologije 1954. god u Aix-en-Provence (*Actes...*, Città del Vaticano-Paris 1957, str. 189 i d.: *Le Baptistère de la Basilica urbana à Salone d'après les jouilles de 1949*, usp. i *Christianity*," 26 i D. Rendić-Miočević, *Tipologia dei Battisteri Salonitani*, "Corsi di cultura sul' -l'arte Ravennate e Bizantina," Ravenna, 1972, str. 267 i d.).

⁷ Usp. P. Testini, *Archeologia cristiana*, Roma itd. 1958, str. 624.

⁸ *Topografia e scavi di Salona*, Trieste 1850.

⁹ Na više mjesta; osim u glasilu splitskog Arheološkog muzeja (*Bullettino di archeologia e storia dalmatia*," passim) usp. još posebno Jelić-Bulić-Rutar, *Vođa po Spljetu i Solinu*, Zadar 1894. te Bulićeve sintetske prikaze solinskih spomenika: *Po ruševinama staroga Solina* ("Spomen-cvijeće iz hrvatskih i slovenskih dubrava," Zagreb 1900, str. 322 i d., posebno str. 332). *Razvoj arheoloških istraživanja i nauka u Dalmaciji kroz zadnji milenij* ("Zbornik Matice Hrvatske o tisućoj godišnjici hrvatskoga kraljevstva," Zagreb 1925. str. 95 i d. i posebno str. 175, 183).

¹⁰ *Les origines chrétiennes dans la province romaine de Dalmatie*, Paris 1906, str. 128 (v. plan I, γ).

¹¹ V. "Forschungen in Salona," I, Wien 1917, posebno str. 65 i sl. 122.

¹² V. njegov prikaz: *Arheologija osobitim obzirom na solinske ruševine i Dioklecijanovu Palaču u Splitu* ("Dalmacija," *Spomen-knjiga izdana o kongresu udruženja jugoslavenskih inženjera i arhitekata*," Split 1923, str. 61 i d., posebno str. 78).

Truhelka¹³ i drugi, da spomenemo samo neka poznatija imena onih koji su se tim pitanjem izravno ili periferno bavili, a podržavaju ga i neki današnji još autori koji su pisali o kršćanskoj Saloni ili ranokršćanskoj eposi ovoga područja.^{13a} Spomenuta prostorija se nalazi, kako je rečeno, sa zapadne strane Baptisterija, a u njoj se sačuvala, sučelice ulaznim vratima, tj. uz sjeverni joj zid, polukružna konstrukcija s temeljem katedre po sredini, što sve izvrsno odgovara zahtjevima jednog tipičnog izvanbaptisterijskog konsignatorija.

Druga lateralna prostorija, koja se nalazila s istočne strane Baptisterija, bila je najčešće interpretirana kao Katekumenej (*catechumeneum*, *κατηχομενον* ili *κατηχομενεον*) tj. prostorija u kojoj su se još nekršteni pristaše nove vjere pripremali za krštenje. Truhelka ga smatra običnim vestibulom,¹⁵ koju mu je namjenu u svojoj generalnoj reviziji funkcije svih tih prostorija pripisao i Dyggve.¹⁶ Dvije strane u toj prostoriji, zapadna i sjeverna, imale su uz zidove klupe, što očito ovu prostoriju definira kao mjesto okupljanja i zadržavanja (jedan od elemenata koji bi mogao determinirati njenu namjenu kao catechumeneum) dočim je uz istočni njen zid stubište kojim se, kroz vrata smještena u samom uglu, odlazilo u sklop Episkopija.

Dyggve je nakon revizionih istraživanja salonitanskog episkopalnog kompleksa 1949. godine dao novu, nesumnjivo funkcionalnu interpretaciju čitavog baptisterijalnog kompleksa nastojeći ga što čvršće i logičnije povezati sa samom Bazilikom u koju su neofite ulazili nakon krštenja. Rezultate tih istraživanja dao je najprije u spomenutoj knjizi *History of Salonitan Christianity*, a potom ih je prikazao i na V međunarodnom kongresu kršćanske arheologije u Aix-en-Provence.¹⁷ Njegov plan na sl. II, 25 (“Christianity”) pokazuje sve detalje njegova viđenja funkcioniranja toga kompleksa s linijom kretanja krštenika od njihova ulaska u bazilikalni kompleks – kroz narteks Bazilike – pa do ulaska u samu Baziliku po završetku, čina krštenja. Njegov “itinerer” (sl. 2) vodi dakle krštenika putem slova A (narteks) – B (“catechumeneum”) – C (“a waiting-room”) – D (“a small dressing-room”) – E (Baptisterij) – G (“consignatorium”) – H (Bazilika, u koju krštenici-neofite ulaze kroz ranije spomenutu prostazu).

¹³ Starokršćanska arheologija, Zagreb 1931, str. 78.

^{13a} Usp. npr. kompilatorsko i nekritički pisano djelo E. Cecija (=M. Cecić!) *Monumenti cristiani di Salona* (vol. secondo), Milano 1963, str. 181, XVI, 4.

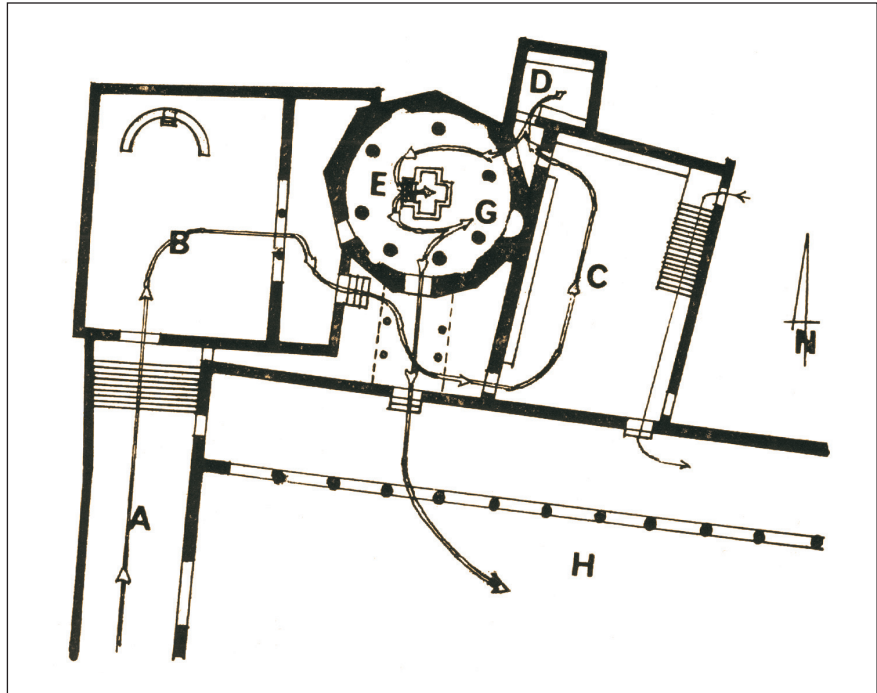
¹⁵ N. dj. i mj. (v. tu i plan kompleksa Baptisterija – po “Buli. di archeol. e storia dalm.” – gdje je spomenuta prostorija označena kao vestibulum).

¹⁶ “Christianity,” str. 31 (“a waiting-room necessary during century of conversion”).

¹⁷ V. bilj. 6.

¹⁸ Testini, n. dj., str. 625 i d.

sl. 2.
Dyggveov pri-
jedlog kretanja ka-
tekumena-neofita
(prema "Christia-
nity", Fig. II, 25)

Takvo rješenje, mada veoma plauzibilno i danas uglavnom prihvaćeno, traži i detaljnije odgovore na neka pitanja koja se neminovno nameću te s Testinijem možemo u tom pogledu zaključiti kako funkciju nekog od tih ambijenata treba još uvijek smatrati hipotetičnom.¹⁸ Dyggve je naime identificirajući prostoriju B kao Katekumenej, umjesto tradicionalnog mišljenja da u njoj imamo dobro sačuvani Konsignatorij, naveo da je odlučan element za to što se u njoj nalazi "the semicircular bench with the raised bishop's seat in the centre from which the bishop has been teaching the catechumens".¹⁹ Kao drugi važan momenat u definiranju te prostorije poslužio mu je i poznati mozaik s prikazom jelena koji pije s izvora života – dakle poznati simbol krštenja – koji se nekada nalazio "just in front of the Eastern way out from the catechumeneum."²⁰ Dyggveu se izjednačenje prostorije C s Katekumenejom ne čini vjerovatnim ni stoga što bi tada katekumeni, da do nje dođu, morali prolaziti bilo kroz Baziliku bilo kroz Baptisterij, što, ni jedno ni drugo, nije bilo niti prilično niti dopustivo.²¹

¹⁹ "Christianity" str. 32 i d.

²⁰ Ibidem.

²¹ N. dj., str. 53, bilj. 59.

sl. 3.
Mozaik s natpisom
iz prostorije zapadno
od Baptisterija (iz
“Forschungen in
Salona”, I, T. II-III,
detalj)

“Kad bi ta ingeniozna rekonstrukcija odgovarala stvarnosti, Dyggve bi bio zaslužan da je u Saloni raspoznao kompleks starokršćanskog baptisterija, koji bi bio doista kompletan i s liturgičke i s arhitektonske strane. No treba upozoriti da funkcija nekih od tih ambijenata ostaje posve hipotetičkom.”²² Na te Testinijeve sumnje odgovorit ćemo i nekim konkretnim vlastitim zapažanjima koja ih potvrđuju, no isto tako dopuštaju da se neke od spomenutih Dyggveovih pretpostavki zadrže u jednoj drugoj interpretaciji, koja, kako to često biva i u znanosti, traži kompromis tj. mirenje dvaju suprotnih gledišta.

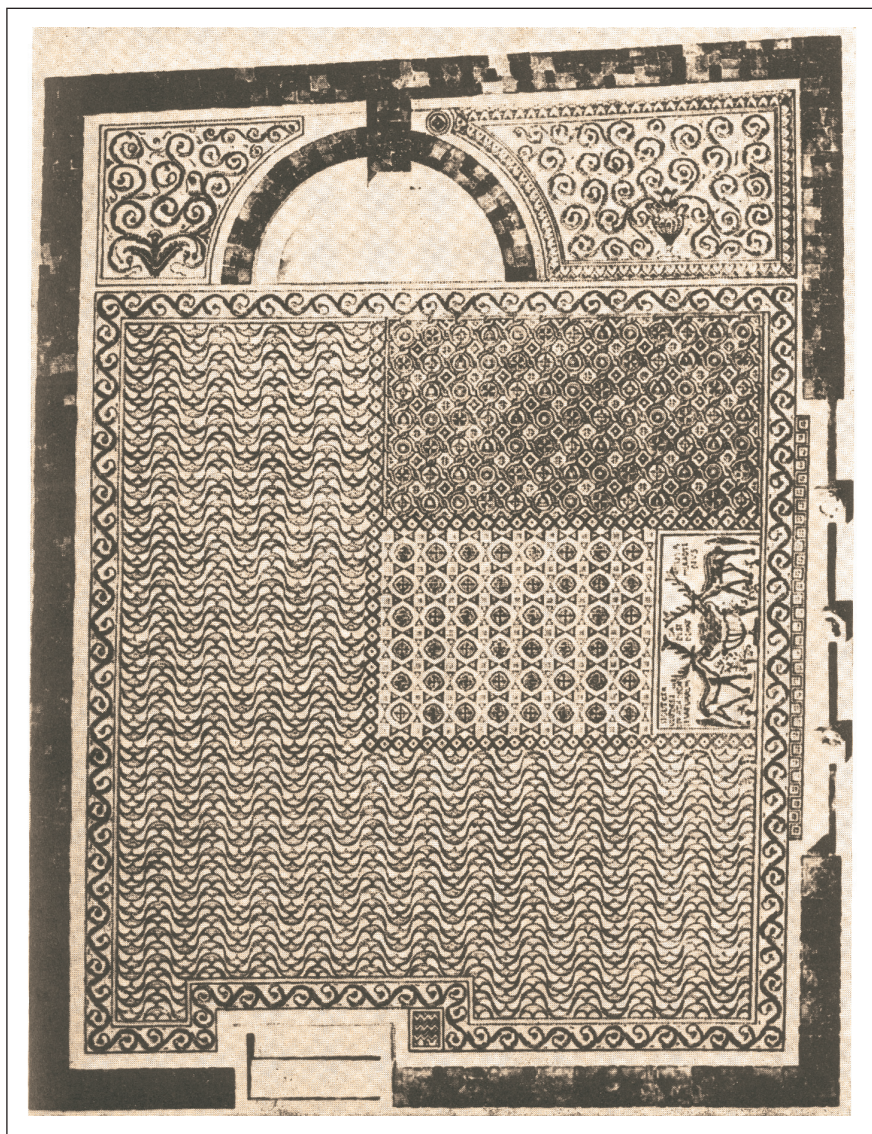
Istakli smo kako je Dyggve u prilog svojoj interpretaciji objekta B kao katekumeneja naveo onaj znameniti, na žalost nestali salonitanski mozaik s prikazom dvaju jelena koji piju iz kantarosa (slikovito umjesto prirodnog izvora – izvora života).²³ Tu je citiran i poznati psalam (41,2) koji tu simboličnu scenu i riječima interpretira: “*Sicut cervus desiderat ad fontes aquarum, ita desiderat anima mea ad te, Deus*” (sl. 3). Da li taj mozaik i taj citat doista pridonose uvjerljivosti teze da je prostorija u čijem su se podu nalazili doista bio catechumeneum, odnosno da tu nije bio *consignatorium*?

²² Testini. n. dj.; v. našu bilj. 17.

²³ “Forsch. in Salona,” I, str. 77; v. Tab. II/III; Dyggve, “Christianity,” str. 33; v. sl. II, 29, 30.

sl. 4.

Prostorija zapadno od Baptisterija (*catechumeneum – consignatorium?* (s mozaicima) iz “Forschungen in Salona”, I, T. II-III

Nema nikakve sumnje da su i mozaik i zapis na njemu, koji ga zorno tumači, doista predstavljali poruku, i to poruku koju je neofita, izlazeći iz Baptisterija i ulazeći u tu, s njim povezanu, prostoriju trebalo i da vidi, i da primi i shvati u tako važnom času, kad je postao članom kršćanske zajednice, za što se, svakako, već duže vremena pripremao. Ta je poruka njemu namijenjena, a da mu je namijenjena pokazuje orijentacija mozaika, s tekstom, koji su – i jedan i drugi – okrenuti prema istoku tako da ih može vidjeti i čitati onaj tko iz Baptisterija ulazi u prostoriju B (sl. 4) koju je, sudeći po tome, morao zaći. Dyggve je, vidjeli smo to, neofite iz Baptisterija vodio, kroz prostazu, ravno u Baziliku, mimoilazeći prostoriju B i ignorirajući tu važnu činjenicu.

Kad je tome tako trebat će svakako pretpostaviti nastavak ceremonije krštenja podjelom krizme u onoj prostoriji u koju, idući tim novim “itinererom”, neofite idu – u prostoriji B, a koja nam se tako ponovno otkriva kao *consignatorium*. Polukružna klupa s biskupskom katedrom imala je tu istu funkciju kao i u bazilikama: biskup je, okružen svećenicima, a sjedeći na katedri, podjeljivao krizmu dok su krštenici, dolazeći iz Baptisterija, ili radije ulazeći u prostoriju B (*consignatorium*) kroz malo stubište i vrata u južnom dijelu njena predvorja-pronaosa, odlazili pred biskupsku katedru i, primivši χρισμα, dakle već odjeveni, preko narteksa svečano ulazili u Baziliku, vjerojatno kroz njena glavna vrata.

Naš prijedlog “itinerera” (sl. 5) katekumena-neofita kroz ovaj veoma složeni episkopalno-baptisterijski kompleks jest, dakle, slijedeći: Katekumeni dolaze na obred krštenja, iz grada, ulicom (1) koja tangentno prolazi iza apsida dviju bazilika, dakle s njihove istočne strane (tzv. “Petrova ulica”, nazvana po biskupu Petru,²⁴ čiji su monogrami i danas vidljivi na mnogim spomenicima koji su se sačuvali u toj, jednoj kako-tako otkrivenoj, salonitanskoj ulici). Pristup u baptisterijski kompleks bio im je slobodan kroz ulična vrata označena malom strelicom, gdje se nalazi dosta široki hodnik (2) koji se koljenasto lomi i vodi ravno u prostoriju 3; ta je doista imala služiti – barem za tu priliku – kao dvorana za sakupljanje ili čekaonica (dakle vestibulum). Odatle su krštenici išli u malu prostoriju 4 da odlože dio odjeće te su iz nje kroz vrata koja komuniciraju s njenim malim nepravilnim predsobljem ulazili u Krstionicu (Baptisterij, 5), silazeći troje po troje (u kasnija vremena, kad je krsni zdenac preinačen i reduciran, jedan po jedan) u križnu piscinu. Nakon toga su se vjerojatno opet vraćali u malu svlačionicu (*apodyterium*, 4), odjenuli se i onda ponovno preko dvorane 3, ali kroz njena južna vrata, na zapadnoj strani, i preko pronosa (9), kako je već rečeno, išli u *consignatorium* (prostorija 6) gdje su pristupali daljnjem obredu; nakon toga su preko narteksa (8) ulazili u Baziliku.

Ovdje bismo trebali dati odgovor na neka pitanja koja se i opet nameću. Naprimjer, čemu je onda služila ona povećana apsida u Baptisteriju (a) koju je Dyggve držao *Consignatorijem* i u kojoj je po njegovu mišljenju biskup podjeljivao krizmu? Čemu je nadalje služio onako raskošan pronos ako kroza nj nisu nakon obreda krštenja prolazili neofite na putu u Baziliku?

²⁴ Poznata je godina njegove smrti: 562. Na stolici salonitanskih biskupa i metropolita vjerojatno od 554. god. (godina smrti njegova prethodnika): usp. “Christianity,” str. 22.

sl. 5.

Bazilikalno-baptisterijalni kompleks Salone (detalj) s novim prijedlogom za kretanje katekumena-neofita.

Legenda: 1. tzv. "Petrova ulica";

2. hodnik;

3. čekaonica ili vestibulum (catechumenum?);

4. svlačionica;

5. Baptisterij;

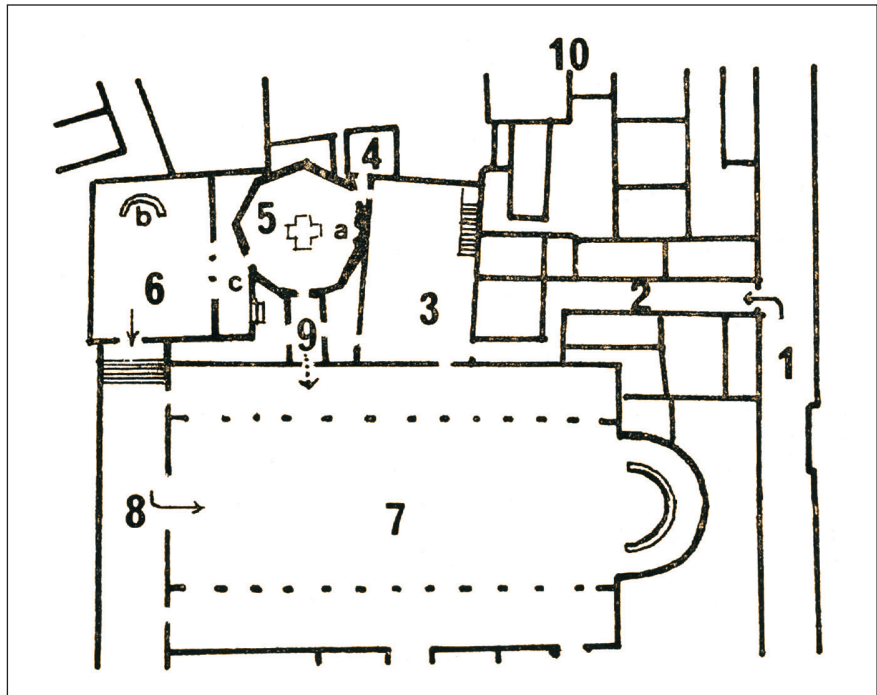
6. *consignatorium*;

7. episkopalna bazilika;

8. narteks;

9. protiron (*prostasis*);

10. Episkopij (dio)

Na prvo pitanje odgovorili bismo time što tu apsidu (a), koja je i znatno veća od ostalih četiriju,²⁵ koje su više–manje samo naglašene i dekorativne prirode, i dalje smatramo objektom kojemu je bila namijenjena posebna funkcija. Biskup, naime, sišavši iz svoga stana (*episcopium*, 10) kroz vrata i stubište, što je s unutrašnje strane flankiralo istočni zid prostorije 3, ulazio je također kroz spomenuta južna njena vrata i kroz pronaos (9) u Baptisterij te je do početka ceremonije krštenja – a i u pauzama, kojih je svakako moralo biti pri tolikom broju krštenika – sjedio na svojoj, možda improviziranoj, pokretnoj katedri (trag stalne zidane baze nije nađen) u toj apsidoli (a) koja je za takvu namjenu bila mnogo prikladnija nego li za onu koju joj je bio namijenio Dyggve (*consignatorium*), iako su poznati primjeri gdje je jedan takav arhitektonski element, u samom Baptisteriju – no mnogo izrazitiji i prostorniji – imao i takvu funkciju.²⁶

²⁵ V. plan u "Forsch. in Salona," I, str. 66, 67 (sl. 122, 123). Dyggve u svom glavnom nacrtu baptisterijalnog kompleksa ("Christianity," sl. II 25), a također i na drugim njegovim prikazima – npr. sl. III, 1 i 2 – ne označava te male apsidice (osim na sl. II, 26, gdje interijer Baptisterija upoređuje s onim Mauzoleja u Splitu).

²⁶ Usp. Testini, n. dj., str. 624, koji napominje da su takvi primjeri češći od onih s konsignatorijem kao posebnom prostorijom (usp. primjer baptisterija-konsignatorija u crkvi sv. Ivana na otoku Kosu; *ibid.* sl. 304).

Što se pak tiče drugog pitanja, odgovor smo već djelomično i samim time dali jer je bogato ukrašenim pronaosom ulazila u Baptisterij, a iz njega i izlazila, svečana povorka svećenstva, na čelu s biskupom, koja je sudjelovala u ceremonijama krštenja i krizme. Međutim, može se predvidjeti i druga varijanta ovog našeg “itinerera”, uključujući i same neofite nakon završene sveukupne ceremonije povezane s krštenjem. Umjesto da su iz dvorane 6 (*consignatorium*) preko narteksa ulazili u Baziliku, praćeni u svečanoj povorci svećenstvom i biskupom, mogli su u Baziliku ući, onako kako je i Dyggve pretpostavljao, preko predvorja samog Konsignatorija (6) pa već spomenutim stepeništem ponovno sići u pronaos – Dyggveova prostasis – Baptisterija (9) i kroza nj, lateralno, ući u crkvu (7) da prvi put prisustvuju obredu euharistije iz kojega su do tada bili isključeni. I u tom slučaju njihov ulazak u Konsignatorij spomenutim putem bio je dovoljan da mozaik sa svojom simboličnom slikom i porukom ispuni ulogu koja mu je bila namijenjena. Zanimljivo je da je u Dyggveovoj procjeni mogućnosti komuniciranja s prostorijom 3 – kojoj je on i zbog toga, vidjeli smo, negirao tradicionalno prihvaćenu funkciju katekumeneja²⁷ – ostao nezamijećen ili nevaloriziran prolaz (hodnik, 2) koji je tu prostoriju, kako smo upozorili, izravno spajao s ulicom (1) iza leđa bazilikalnog kompleksa.

Prostorija 3 imala je po našem mišljenju dvije funkcije. Prije svega mogla je i ona, kako se to do Dyggvea više-manje jedinstveno držalo, imati funkciju katekumeneja, dakle dvorane u kojoj su se budući pripadnici kršćanske zajednice (katekumeni) pripremali za krštenje upoznavajući se s učenjima nove vjere, iako mjesto katekumeneja ne bi trebalo isključivo vezivati uz tu prostoriju, iz tog složenog arhitektonskog kompleksa. Druga njena funkcija, koja je međutim dolazila do izražaja samo povremeno, konkretno za vrijeme kolektivnog obavljanja čina krštenja, bila je kako su je jedni nazvali vestibulum – ulazna dvorana za čitav spomenuti kompleks – odnosno, po drugima, čekaonica (“waiting-room”, Dyggve *passim*) iz koje su katekumeni po grupama odlazili u svlačionicu i dalje u Baptisterij. Isto smo tako skloni vjerovanju da je i prostorija br. 6 (Dyggveova B), koju smo ponovno definirali kao *consignatorium*, mogla imati višesložnu funkciju. Nije isključeno da je ta, vjerojatno najljepša i najbogatije ukrašena prostorija u sklopu Baptisterija – izuzev vjerojatno same baptisterijalne zgrade koja nam se nije sačuvala u stanju da možemo u potpunosti vrednovati njen unutarnji izgled – imala, kako hoće Dyggve, i povremenu funkciju katekumeneja koji arheološkim primjerima nije tako definiran ni prostorno fiksiran.

²⁷

V. bilj. 20.

Tu bismo funkciju isto tako mogli pripisati i brojnim salonitanskim oratorijima u užem i širem kompleksu episkopalne bazilike,²⁸ kojima, uz postojeće monumentalne gemine, na tom prostoru doista nije lako odrediti pravu namjenu.

Po njezinu arhitektonskom izgledu i unutrašnjim rješenjima (polukružna klupa s katedrom, bogati mozaici) koji je bitno razlikuju od ostalih običnih prostorija iz spomenutog sklopa, a poradi njene sličnosti s malim dvoranskim kulturnim građevinama (oratorijima), mogli bismo i tu prostoriju interpretirati i kao još jedan od gore spomenutih “oratorija” koji je, zbog svog položaja i izravne veze sa samom baptisterijalnom zgradom, imao i posebnu namjenu – onu koju smo joj ponovno dali, tj. konsignatorija. Pri svemu što je rečeno, ne bi trebalo zanemariti ni činjenicu da je ta prostorija, koja je sa zapadne strane dobila u čitavoj duljini predvorje – dosta nepravilna oblika (c) – imala svoje faze razvoja i pregradnji; dovoljno je upozoriti na asimetričan položaj polukružne klupe koja je ostala u osi južnih vrata i nartekse u koji ona vode, a kojemu je taj raskošni Konsignatorij, iako dvostruke orijentacije, ostao organskim nastavkom i istaknutim završnim akcentom.

Salonitanski episkopalni kompleks, kako pokazuje i problem koji je ovdje tretiran – ko zna po koji put – postavlja još uvijek niz pitanja na koja će odgovor moći dati samo njegova temeljita revizija (koju nam je ostao, na žalost, dužan pružiti, s punom dokumentacijom, zaslužni njegov istraživač Ejnar Dyggve, ne dočekavši dan objave rezultata do kojih je došao, sa svojim suradnicima, u toku revizionih istraživanja 1949. godine), uz pažljivu interpretaciju svih mnogobrojnih detalja, a i u svijetlu novih otkrića u svijetu ranokršćanske arheologije uopće. Ta su već u mnogo čemu pridonijela razjašnjavanju donedavno još mutnih pitanja iz povijesti kršćanstva kao i samog funkcionalizma tako složenih arhitektonskih kompleksa, među kojima ovaj salonitanski zauzima posebno mjesto.

²⁸ Dyggve ih prepoznaje čak pet, odnosno šest, nazivajući ih u revidiranom planu kompleksa episkopalne bazilike (vidi njegov rad “Nova basilica discoperta u Solinu”, “Peristil” 1957, str. 57 i d., sl. 1) slovima A, B, C, D, E, F. Zanimljivo je da svoju novu “diskopertu” jednom ubraja u oratorije (E, str. 59), dok je inače redovito naziva, kao što i u samom naslovu, bazilikom (basilica discoperta). O tome Dyggve daje i objašnjenje, koje nalazi npr. u kompleksu oko sv. Groba: “Uz obje velike bazilike bilo je povezano toliko kulturnih mjesta (na primjer A – E, vidi sl. 1) pa su ova loca santa (!) svako za sebe imala svoje određeno mjesto u ritualnom ophodu...” (Dyggve pri tom misli na eventualno nošenje ambulatnog oltara od jednog do drugog spomenutog “kulturnog mjesta”), što je svakako duhovito domišljanje, no ne i dovoljno uvjerljivo.

Svaki, pa i najmanji, doprinos njegovu razjašnjavanju prilog je i poznavanju, pa i identificiranju, odgovarajućih prostora, posebno većih i složenijih bazilikalnih – episkopalnih prije svega – kompleksa u kršćanskom svijetu toga doba uopće. I ovaj skromni prilog trebao bi ukazati na praksu da je u episkopalnim kompleksima, uz baptisterij, prije svega morao egzistirati i istaknuto mjesto imati – bilo to u sklopu same baptisterijalne zgrade bilo u vidu posebne prostorije ili građevine – *consignatorium*, u kojemu su neofite istoga dana kad su doživljavali krštenje primali i drugi, za novog kršćanina isto tako važan, čin pomazanja ili krizme.

L'ensemble baptismal de Salone catechumeneum ou consignatorium

L'on sait que l'ensemble épiscopal de Salone est l'une des ambiances les plus complètes de l'époque paléochrétienne permettant de discerner mieux qu'ailleurs, les diverses fonctions de toutes ses parties architecturales. Or, dans le cadre de cet ensemble, notre attention est tout particulièrement attirée par la partie baptismale proprement dite qui se trouve au nord de la basilique épiscopale imposante. L'on y discerne trois pièces plus importantes disposées presque symétriquement dont la pièce centrale au plan polygonal peut être facilement identifiée, par suite de sa forme et d'éléments conservés dans sa rotonde intérieure, comme baptistère proprement dit. Il nous reste à identifier les deux pièces rectangulaires presque identiques qui la flanquent du côté ouest et du côté est.

La pièce occidentale (v. fig. 1: B), garnie au nord par un banc en hémicycle et d'une chaire, et qui ne s'ouvre pas seulement sur le baptistère mais donne aussi directement – par l'intermédiaire d'une espèce de pro-naos – sur le narthex (v. ib: A) a été, toujours considérée comme étant le consignatorium, jusqu'à ce que E. Dyggve dans ses ouvrages d'après guerre (v. *History of Salonitan Christianity*, Oslo, 1951, fig. II, 25) ne l'ait reconnue comme catechumeneum, pour lequel jusqu'alors, avait été tenue la pièce orientale (v. fig. mentionnée: C). Dyggve considérait comme étant le consignatorium une niche un peu plus grande se trouvant à l'intérieur du baptistère (P 2), pendant qu'il identifiait la grande pièce orientale (C) comme étant simplement une salle d'attente où les catéchumènes se rassemblaient le jour du baptême et d'où partait l'itinéraire rituel menant à l'entrée solennelle dans la basilique. Sur figure mentionnée Dyggve a marqué par une ligne sinueuse tout le parcours de cet itinéraire, tel qu'il le concevait, et qui commençait en réalité dans le narthex de la basilique (A), et, passant par les pièces B, C, D (vestiaire), E – G et la prosthesis (le vestibule) devant le baptistère se terminait à l'entrée latérale de la basilique (H).

Dans cet article l'auteur reprend en examination une telle identification des pièces mentionnées et par conséquent aussi celle de l'itinéraire même que les catéchumènes devaient suivre jusqu'à l'entrée de la basilique. Le point de départ de ses évaluations est la fameuse mosaïque symbolique montrant deux cerfs buvant dans un canthare et portant l'inscription: „Sicut cervus desiderat ad fontes aquarum ita desiderat anima mea ad te, Deus“ (Psaumes 41, 2; v. fig. 2, 3). La mosaïque, dont le sens se rapporte sans aucun doute au symbolisme du baptême, se trouvait du

côté est de la pièce B, immédiatement devant sa porte monumentale donnant sur son pronaos mentionné qui même au baptistère; elle était posée de façon à être regardée de l'est vers l'ouest, si bien que la personne qui la regardait recevait son message venant du baptistère, c'est à dire en entrant dans la pièce B. Il est donc clair que tout le sacrement du baptême et du chrême ne se terminât pas dans le baptistère (E–G), mais que les néophytes, après avoir reçu le baptême, entraient dans la pièce B pour y recevoir le chrême. La position de la mosaïque n'aurait sans cela aucun sens, et il est inimaginable que le catéchumène, revenant sur ses pas par le chemin mentionné (Dyggve), la passer de dos – en se rendant du narthex à la salle d'attente (C).

Se basant sur ce qui est dit, l'auteur revient à la thèse première qui assurait que la pièce B était en réalité le consignatorium, tout en admettant la possibilité que la pièce C qui lui fait face, puisse être une salle d'attente, mais aussi un catechumeneum, dont la fonction pouvait aussi être assumée par le consignatorium lui même, ou par l'un des nombreux oratoires qui se trouvent dans l'ensemble des basiliques geminées (*geminæ*), et dont il n'est pas facile de définir la fonction à une époque où l'on construisait des églises aussi monumentales. La niche B (P2) du Baptistère – le consignatorium de Dyggve – est considérée par l'auteur comme l'endroit où l'évêque, après son passage solennel à travers la prostasis du baptistère accueillait, assis sur sa chaire, les catéchumènes commençant ainsi la cérémonie du baptême. L'auteur donne finalement sur la fig. 4 sa version de l'itinéraire des catéchumènes, qui, de son avis, pénétraient dans cet ensemble basilical de son côté oriental, par la „vue de l'évêque Pierre“ (v. sur la figure mentionnée les étapes succesives marquées de 1 à 9) d'où l'accès à la salle d'attente était plus direct et où, selon l'auteur, commençait toute la cérémonie. Tout en supposant que les néophytes passaient du consignatorium (ib. N° 6) par le narthex de la basilique et entraient solennellement dans celle-ci, il admet en même temps qu'ils pouvaient, après le chrême, revenir un peu sur leurs pas et, comme l'avait supposé Dyggve, entrer dans la basilique par la porte latérale, c'est à dire par la prostasis solennellement décorée (ib. N° 9).

Tout renseignement nouveau qui permettrait d'interpréter plus exactement cet ensemble dont l'importance est décisive pour l'archéologie chrétienne, serait une contribution de grande valeur expliquant les modalités usuelles du baptême dans l'église paléochrétienne. Il faut cependant avoir présent à l'esprit qu'il n'y a pas pour ainsi dire de règle et que l'exemple de Salone est jusqu'ici presque un cas isolé. Il en est d'autant plus important et intéressant.

Salonitana christiana (II) “*Basilica occidentalis*” u tipologiji ranokršćanske arhitekture Ilirika

Zbornik Narodnog muzeja IX—X
posvećen Mirjani Ljubinković Čorović
Beograd, 1979., 87-96

Malo je gradova i područja u kasnoantičkom, kršćanskom svijetu koji su na jednom relativno ograničenom ili urbano uže definiranom prostoru sačuvali ostatke tako velikog broja sakralnih i kulturnih građevina kako što nam to pruža primjer Salone. Iako smo još nesumnjivo daleko od toga da poznamo stvarnu topografiju ranokršćanske arhitekture Salone i njezine najbliže okolice, jer su, kako je poznato, velika područja i unutar gradskih bedema stare dalmatinske metropole arheološki još potpune nepoznanice. E. Dyggve¹ je samo “*intra moenia*” registrirao više od desetak bazilikalnih zdanja, kojima treba pribrojiti još niz oratorija i kapela, većim dijelom još iz vremena prije gradnje prvih pravih bazilikalnih građevina.²

Taj doista impozantan broj bazilika, nastalih u razdoblju od 4. do 6. stoljeća, tipološki je toliko raznorodan da pruža izvanredne osnove za temeljit studij ne samo salonitanske bazilikalne arhitekture, već i za mnogo šire komparacije u oblasti kasnoantičkog kršćanskog graditeljstva, za puteve utjecaja kojima je bilo podložno, zatim razvitka pa i same geneze. Ta se slika još više upotpunjuje također obilnim repertoarom salonitanskih cemeterijalnih bazilika i drugih sepulkralno-memorijalnih

¹ History of Salonitan Christianity, Oslo 1951, Fig. I, 23 i Fig. IV, 1 (usp. str. 12 i d.).

² Usp. Dyggve, o. c, str. 11; riječ je o dvima memorijalnim kapelama u starom zdanju amfiteatra, str. 12 (gdje su obrađeni najstariji salonitanski oratoriji, napose glasoviti “Oratorij A” i “Oratorij B”) i dalje, passim. Potpuniju sliku salonitanskih oratorija u kompleksu episkopalne bazilike dao je Dyggve u njegovu najnovijem tlocrtu izrađenu nakon revizionih istraživanja 1949. godine; usp. njegov izvještaj (Le Baptistère de la Basilica Urbana à Salone d’après les fouilles de 1949) u “Actes du Ve Congrès international d’archéologie chrétienne, Aix-en-Provence, 13-19 sept. 1954”, Città del Vaticano – Paris, 1957, str. 191, Fig. 2 (A, B, C, D, E). Jedan vjerojatni oratorij identificirao je i pisac u području samog gradskog foruma, u njegovu sjevernom trijemu (usp. D. Rendić-Miočević, Nova solinska turnjačnica sjeverno od Forum, “Vjesnik za arheol. i hist. dalm.”, LV, 1953, str. 205 i d., i posebno str. 211-212).

(kultnih) zdanja.³ Iako je tipološka različitost nesumnjiva karakteristika salonitanske ranokršćanske arhitekture, a ona, prije svega, proizlazi iz njihove osnovne sheme, treba imati u vidu činjenicu, koja je više puta istaknuta, da je samo manji broj tih salonitanskih bazilikalnih spomenika, o kojima su se donosili i definitivni sudovi pa i kad to nije bilo urađeno – sistematski istražen, pa čak ni otkopan. Dakako da su i tako u znanstvenu literaturu prodirale teze koje nisu bile dovoljno provjerenjene arheološkom situacijom na terenu, jer su iza njih stajali autoriteti koji su im znali dati plauzibilne interpretacije.

Za drugu neku priliku ostavili bismo raspravljanje o održivosti i vrijednosti teze o tzv. otkrivenoj bazilici (*“basilica discoperta”*, *“b. sine tecto”*) u cemeterijalnom salonitanskom kompleksu na položaju Marusinac,⁴ teze koja je najviše zagolicala stručnu javnost, ali i podijelila je u pitanju prihvaćanja interpretacije po kojoj je ta nesumnjivo hipetralna građevina, ili bolje građevinski sklop, bila bazilika (pored normalne cemeterijalne bazilike na istom tom prostoru), a također bi trebalo, kad za to sazriju uvjeti, temeljito raspraviti i pitanje druge biskupske bazilike *“intra moenia”*, tzv. arijanske katedrale.⁵ U ovom nam se času čini oportunim (mada ni za to prilike još nisu posve zrele, ali je vrijeme da se o tome nešto kaže, jer se na to kritički još nitko nije ni pokušao osvrnati) da barem preliminarnim kritičkim osvrtom pokušamo smjestiti u okvir naših sadašnjih saznanja o tipologiji i rasprostranjenosti cjelokupne arhitektonske baštine ranog kršćanstva na prostranstvima Ilirika jednu od najspecifičnijih i najkarakterističnijih salonitanskih bazilika, koju je Dyggve, poradi njezina položaja u zapadnom dijelu velike Salone (sl. 1), imenovao *“basilica occidentalis”*.⁶

Dyggve je, koliko nam je poznato, prvi informirao stručnu javnost o toj interesantnoj građevini,⁷ ali ni on, osim što je dao njezin preliminarni, po našem mišljenju samo približni tlocrt – točnije zamišljenu

³ Usp. Dyggve, *History of Salonit. Christ.*, Fig. IV, I. (ibid. str. 71 i d.).

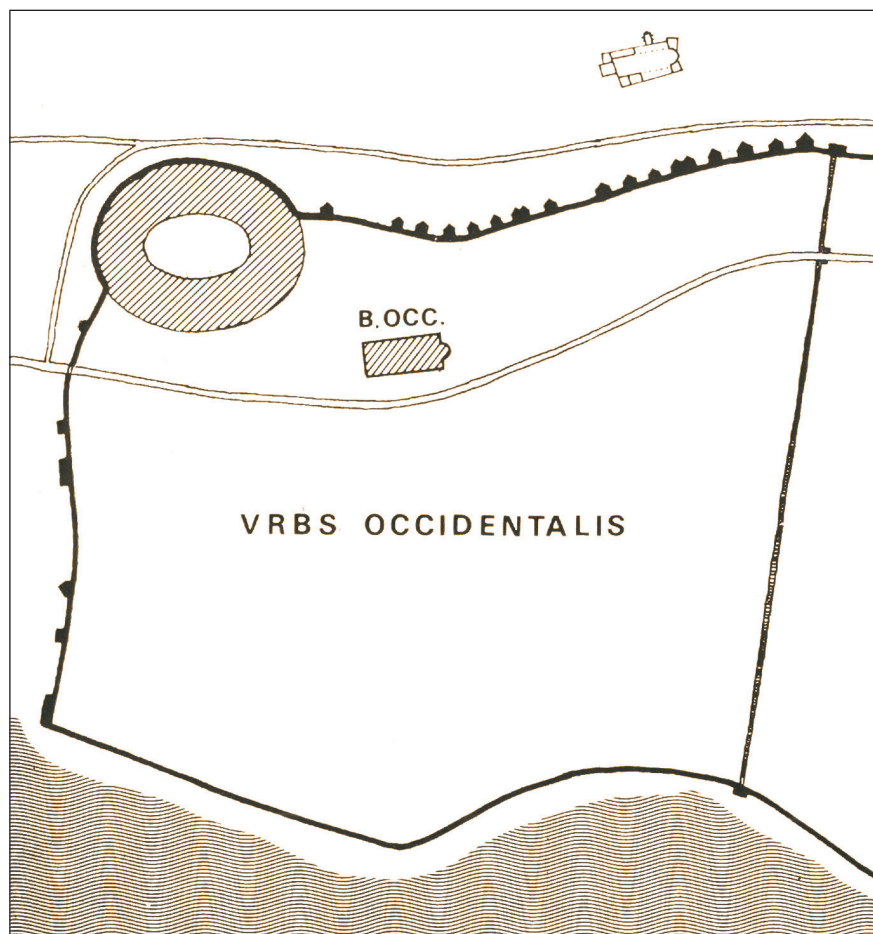
⁴ O toj Dyggveovoj tezi vidi njegovo opširno razlaganje u *Forschungen in Salona*, III, Wien 1939, str. 80 i d. (napose str. 102 i d.), kao i u *History of Salonit. Christ.*, str. 79 (Fig. IV. 20, 23, 24, 25). Drukčija mišljenja o toj kulturnoj građevini imali su Lj. Karaman, M. Milenović i E. Condurachi, no o svemu, kako je rečeno, drugom prilikom.

⁵ Tu je, također osporavanu (Karaman i drugi), tezu Dyggve iznio – u obliku predavanja – u *Zborniku Filozofskog fakulteta u Beogradu*, 1, 1948, str. 369-374.

⁶ *Salona Christiana. Aperçu historique du développement de la ville et de ses constructions sous l'époque paléochrétienne*, “Atti del III Congresso intern. di archeol. cristiana, Ravenna 25-30 sett. 1932, Roma 1934, str. 237 i d. (napose str. 249 i Fig. 15). Usp. Isti, *History of Salonit. Christ.*, str. 59 i d. i Fig. III, 13.

⁷ Bilo je to na spomenutom Kongresu u Raveni (v. bilj. 6).

sl. 1.
Zapadni dio Salone
s položajem zapadne
bazilike (*Basilica
Occidentalis*), prema
E. Dyggveu

restituciju njegovu – nije pružio željenih podataka o tom objektu,⁸ koji bi omogućavali njegovo temeljitije upoznavanje i određenije zaključke o njegovoj izoliranoj pojavi u tom kršćanskim kulturnim spomenicima prebogatom ambijentu. Spomenik je nažalost danas nedostupan, njegovi ostaci zatrpani, a nije dovoljno poznato ni u kojoj su mjeri bili otkopani i vidljivi u toku istraživanja. Stoga smo doista upućeni jedino na priloženi tlocrt i podatke koji se dadu pročitati iz njegovih grafičkih distrikcija i osobitosti. Tlocrt je naime izveden dijelom punim (crnim) linijama, dijelom šrafiranim, a manjim dijelom opet crtanim dvostrukim potezima. Objekt je, prema podacima iz Dyggveova tlocrta, bio dug 46,00 m, a širok 20,20 m.

⁸ Iz spomenutog izvještaja (*Salona Christiana*, str. 249) doznajemo jedino da je davno prije njegovih istraživanja, odnosno otkrivanja bazilike (1930), pred više od stotinu godina (1826), Lanza, vršeci i sam tu negdje istraživanja, nesvjesno uništio glavnu apsidu bazilike. Iz tlocrta je, međutim, očito da je to uništenje zahvatilo mnogo više od same apside, kako je već prije spomenuto (v. sl. 2).

Iz Dyggveova tlocrta očito je da je objekt bio sačinjen iz dva jasno diferencirana dijela, koji su ga, kako je već spomenuto, više definirala kao arhitektonski kompleks negoli kao jedinstven spomenik (sl. 2). Oba su dijela bila približno jednake duljine – vertikalna linija u smjeru S-J dijeli taj 46 m dugi pravokutnik u dva manja, no još uvijek izdužena pravokutnika, od kojih je onaj istočni u srednjem svom, završnom, dijelu imao, čini se, izbočenu polukružnu apsidu.⁹

Od objekta, polazeći uvijek od tlocrta, pouzdana je samo njegova zapadna i sjeverna strana (zid) i još neki dijelovi uz ovu posljednju, koji su, kako se može zaključiti po označenim položajima i dimenzijama vrata, morali biti sačuvani barem do iznad temelja. Drugi dijelovi građevine vjerojatno su zatečeni u mnogo jadnijim ostacima, možda samo u njihovim temeljnim dijelovima ili čak u samom zemljanom i kamenom naboju (šutu) na kojemu su počivali (šrafirani dijelovi u tlocrtu?).

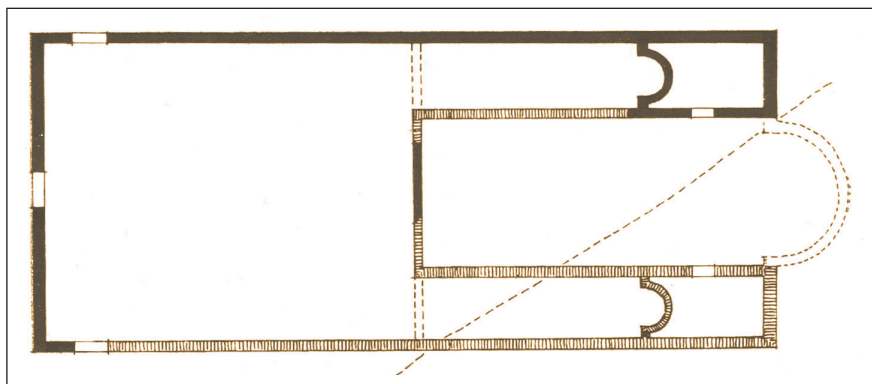
Ako na čas zanemarimo onaj zapadni, neznatno dulji “pravokutnik”, u kojemu ne nalazimo nikakve arhitektonske razrade, što nas sputava u pokušaju definiranja oblika, a dijelom i funkcije, ostaje nam na istočnoj strani jedna dosta složena arhitektonska situacija, koja je, s jedne strane, prilično prepoznatljiva u antičkoj arhitektonskoj tipologiji,¹⁰ ali koja na području same Salone, kako je rečeno, zasada nema analogija. Dijagonalna iscrtkana linija, koja u tlocrtu ide od J-Z ugla tog istočnog, užeg objekta do sjevernog kraja apside, označava međutim granicu između kako ta:ko sačuvanih dijelova tog objekta – njegova zida – i onih koji su nestali i nisu mogli biti istraženi.¹¹ Sam tlocrt pokazuje da se njegov autor pri tome, s jedne strane, vodio idejom pune arhitektonske simetrije, davši nam u južnom, manjkajućem dijelu građevine istovjetno prostorno rješenje kao i u sačuvanom sjevernom – što je, nema sumnje, u načelu prihvatljivo i plauzibilno – a, s druge strane, opet, rekli bismo više *exempli gratia*, objekt s istočne strane zaključuje tradicionalnom salonitanskom stršećom apsidom, koja arheološki ipak nije potvrđena. Zanimljivo je i autorovo nastojanje da trodijelni istočni bazilikalni *cor-*

⁹ Vidi prethodnu bilj. – Dyggve govori o uništenju apside, ali ne spominje da li je doista naišao i na njezine tragove ili je ona samo plod njegova domišljanja, uz pomoć analogija koje pruža preostali repertoar salonitanskih bazilika, iako su one zapravo plod jedne druge graditeljske tradicije.

¹⁰ Uz moguće varijante, tu shemu, sa središnjom apsidalnom dvoranom, vidimo u nizu ranokršćanskih spomenika iliričkog područja – v. bilj. 15, 16, 17, 18 – ali isto tako i u monumentalnijoj arhitekturi profanog karaktera, kako to pokazuju primjeri iz Stobija (episkopij?, Partenijeva palača i dr.) ili nekih panonskih ladanjskih lokaliteta (Villa u Hosszûheténwu i, osobito, glasovita Villa u Tac-Fövenypusztí, kod koje su i obje lateralne prostorije, odnosno njihovi završni dijelovi bili također apsidalno oblikovani; usp. E. Thomas, *Römische Villen in Pannonien*, Budapest 1964, Abb. 144, 158.

¹¹ V. Dyggveov tlocrt bazilike (usp. našu bilj. 8).

sl. 2.
“*Basilica Occidentalis*”
– tlocrt – prema
E. Dyggveu

pus prema zapadnoj strani kompletno zatvori – mislimo pri tome na dva lateralna uža arhitektonska krila, o kojima će još ovdje biti riječ – i tako ga, makar formalno, ne ulazeći u pitanja obaveznih komunikacija s prostorom koji mu je sa zapadne strane, od njega odvoji. Nema sumnje da bi se, da je uradio drukčije, sasvim drukčije postavljao i problem odnosa samog kultnog prostora (“bazilike”) prema čitavom ostalom kompleksu u koji bi on na neki način bio usađen.

U ovako nedorečenom tlocrtu, koji, čini se, registrira samo temeljne elemente građevine ili nešto malo pravoga zida, ali ne dalje od razine na kojoj su se morali nalaziti pragovi vrata ili baze stupovlja, od posebna su interesa za utvrđivanje tipa bazilike ipak njezini lateralni prostori, za koje, iz priložena tlocrta nije jasno da li su predstavljali bočne brodove (trobrodne) crkve ili samostalne prostorne adnekse – u obliku dvaju istovjetnih tijela – jednobrodnoj kultnoj prostoriji, koju su oni s obje strane flankirali. Pitanje je dakle, koje u dosadašnjim kratkim osvrtima na taj spomenik nije dobilo odgovora, da li je srednji “apsidalni” prostor od bočnih, užih, također apsidalnih prostorija, bio odijeljen tradicionalnim arhitektonsko-dekorativnim elementima – stupovima, ili pak punim zidom. Sudeći po Dyggveovu insistiranju da se tu radi o jedinom salonitanskom primjeru bazilike s tri apside (“comme le seul exemple d’une église salonitaine ayant un plan à trois absides”¹²) čini se

¹² Salona Christiana, str. 249. Toj činjenici Dyggve poklanja posebnu pažnju i pridaje veliko značenje, jer je smatra prvom takvom pojavom u kršćanskoj arhitekturi Zapada (“In the history of architecture it is generally considered that the increase in the number of apses in the basilica-building at any rate in the Occident takes place in the eighth century. In the West Basilica at Salona we have an instance which, however, is two centuries earlier.”). – U vezi s tim rijetkim tipom u ranokršćanskom graditeljstvu upozorili bismo na jedan, istina nedovoljno siguran, primjer iz Bosne, gdje je “u Otinovcima, na visoravni Kupres” otkopana (još 1888) jedna bazilika, trobrodnog tipa, kojoj su pobočni brodovi, navodno, također završavali, kao i glavni brod, apsida. Usp. Đ. Basler, Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1972, str. 109 (v. tlocrt na sl. 110), gdje je dana i druga literatura o objektu. Basler je sklon njegovom datiranju “nekamo u VI vijek”.

da je ipak riječ o trobrodnoj bazilici, dakle o organskom trodijelnom arhitektonskom prostoru, kakav u osnovi imaju i sve druge salonitanske bazilikalne građevine, bez obzira na uži tip kojemu pripadaju. Taj tip bazilike svojom bi osnovnom koncepcijom bio veoma srodan unutrašnjoj shemi poznate bazilike u Alahan-Monstiru (Kodscha Kalessi) u Maloj Aziji,¹³ a i nekim sličnim primjerima bazilikalne arhitekture u sjevernoj Africi (Tripolitania-Libia, Tunis, Alžir).¹⁴

Upozorili smo već da je u svom prijedlogu restitucije ove bazilikalne građevine, tj. njezinog istočnog, kultu posvećenog dijela, koji je u čitavom svom jugoistočnom dijelu – skoro polovici cjelokupnog prostora – ranijim istraživanjima bio uništen, Dyggve pošao od pretpostavke da je crkveni prostor bio posve simetrično komponiran, za što je, vidjeli smo, imao uporišta i u spomenutim ranokršćanskim bazilikama na Istoku ili sredozemskom jugu. No, ako taj njegov prijedlog restitucije doista ne počiva ni na sigurnim ostacima, već je posve hipotetički – o čemu nažalost ne raspoložemo nikakvim podacima – imamo isto tako osnove tu restituciju zamisliti i u drugim rješenjima, za koja ćemo naći također dosta primjera, pa i u spomenicima s našeg, iliričkog područja (Dabravina¹⁵ u Bosni (sl. 5), Mokro¹⁶ u Hercegovini (sl. 4), Bičina¹⁷ u Dalmaciji kod Biograda n/m (sl. 3) i dr).¹⁸

¹³ “Atti del III Congresso Intern. di Archeol. cristiana”, str. 433 i d.: S. Guyer, *Les monuments chrétiens en Asie Mineure*, I, str. 448 i Fig. 12.

¹⁴ Usp. tako u “Enciclopedia Classica”, III/X, Tomo VII, Torino 1970: P. Romanelli, *Topografia e archeologia dell’Africa Romana*, str. 361 i T. 310 b, gdje je riječ o bazilikama u el Khadra (Breviglieri – Tripolitania) i Hr. Redes (Tunis). – Za srodan tip bazilike iz Madaura (Alžir) usp. još jednom “Atti del III Congresso Intern. di Archeol. cristiana”: E. Albertini, *L’archéologie chrétienne en Algérie*, str. 411 i d., posebno str. 425 i Fig. 10.

¹⁵ Usp. D. Sergejevski, *Bazilika u Dabravini*, “Glasnik Zem. muzeja u Sarajevu”, XI, 1956 – Posebno izdanje.

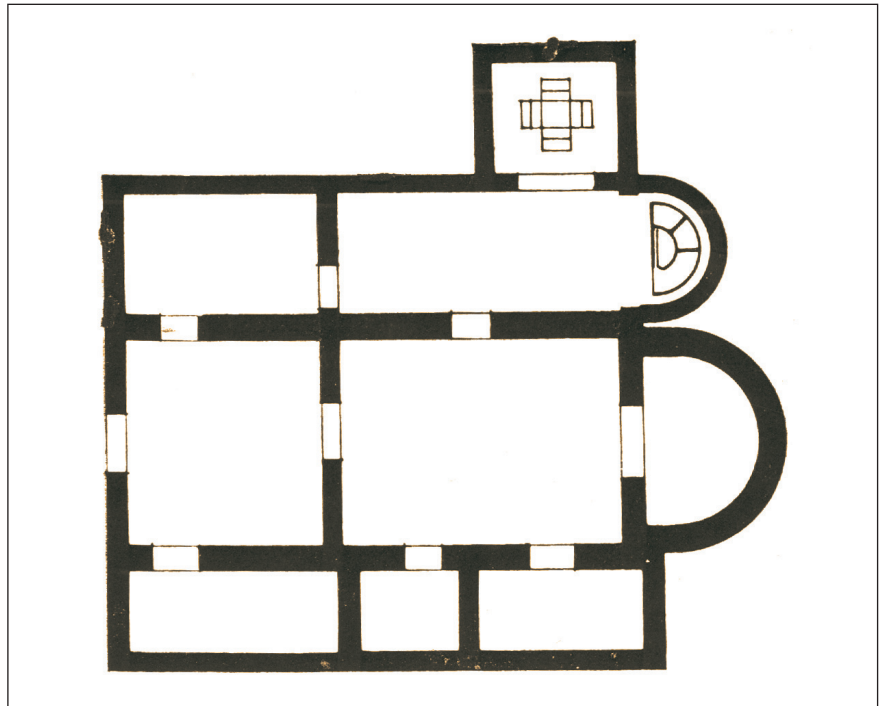
¹⁶ Isti, *Bazilika u Mokrom*, *ibid.*, sv. XV-XVI, 1960-61, str. 211 i d.

¹⁷ Za baziliku u Bičinama (“Bičina – Polače kod Vrane”) vidi tlocrt objavljen u radnji N. Cambia. Neki problemi starokršćanske arheologije na istočnoj jadranskoj obali (Materijali XII-IX Kongresa arheologa Jugoslavije, Zadar 1972 /Zadar 1976/ na str. 263, sl. 20). Nacrt je objavljen “prema B. Ilakovcu”.

¹⁸ Upozorili bismo preliminarno (jer znanstvena obradba objekta, koji je potpisani istraživao, još nije dana) na ranokršćanski kulturni objekt u Danilu Gornjem kraj Šibenika (v. tlocrt u “Arheološkom pregledu” 5, 1963, T. XLII, koji je nastao na ranijem kompleksu antičke urbane arhitekture – terme – gdje se uža apsidalna prostorija javlja s istočne strane glavne crkvene prostorije (orijentacija objekta S – J)). Crkvi u Bičini tlocrtom je srodna i ona u Otoku kod Sinja (Cambi, n. mj. str. 263), a slične elemente sadrži i ona u samome Sinju, čiji tlocrt, prema F. Buliću, donosi Cambi, str. 253, sl. 8. Upozorili bismo također i na bazilikalni kompleks u Srimi kod Šibenika (posebno sjeverna crkva) o kojemu je kratak izvještaj dao Z. Gunjača u “Arheol. pregledu”, 13, 1971, str. 83 i d., T. LV.

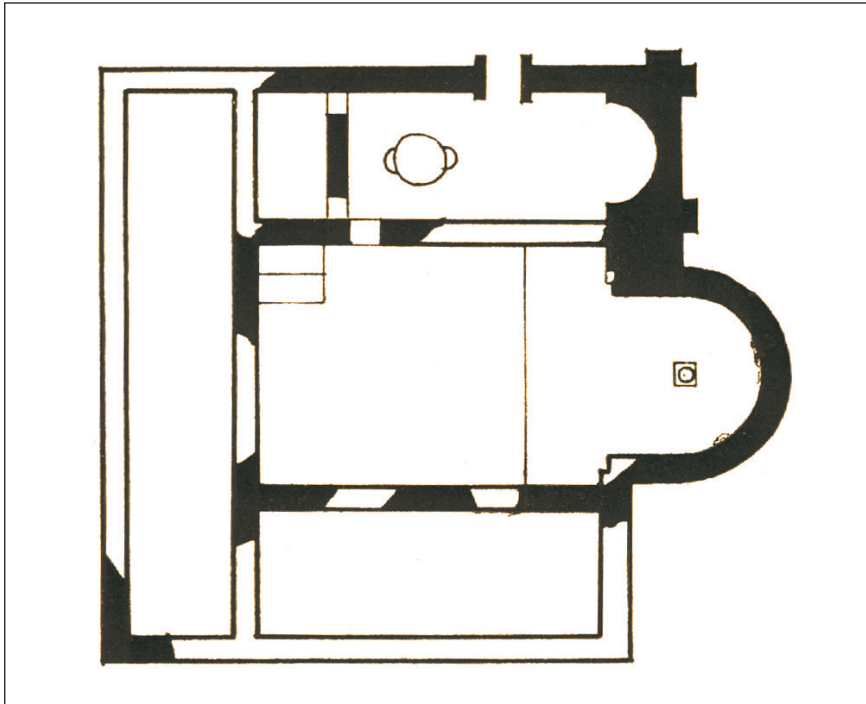
sl. 3.

Crkva u Bičini kod Vrane – tlocrt – prema N. Cambiju i B. Ilakovcu

Spomenuti primjeri, koji su i sami varijante jednog slobodnog tipa bazilikalne arhitekture, prvenstveno afirmirana u vanurbanim dijelovima iliričkog teritorija,¹⁹ karakteristični su, kako je poznato, i po tome što, u prvom redu, odreda predstavljaju jednobrodne crkve flankirane s obje strane – najčešće asimetričnim – nizom zasebnih prostorija, koje, gledane tlocrtno (ako se zanemare poprečni zidovi koji te lateralne prostore dijele u više prostorija), a također i u svojim aksonometrijskim prikazima (posebno u odnosima krovnih rješenja) daju dojam pseudotrobrodnosti. Taj tip crkvenih građevina, kojemu još uvijek – ne više samo sa stajališta znanstvene točnosti već uglavnom poradi određenih tradicionalnih razloga – u području Bosne i Hercegovine tražimo ishodište i eponimno opravdanje (“bosansko-hercegovački tip”), ima svojih zastupnika i u drugim, posebno primorskim našim krajevima, uključujući i

¹⁹ Uz već spomenuto djelo Đ. Baslera, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini* (usp. sl. 156), napose ističemo rad D. Sergejevskoga, *Plan der frühchristlichen Basiliken Bosniens*, u “*Akten des XI. Internat. Byzant. Kongresses*”, München 1958 (München 1960), str. 563 i d., Abb. 1 i 2, gdje su bili više manje prikupljeni tlocrti svih do tada poznatih ranokršćanskih crkvenih građevina u unutrašnjosti provincije Dalmacije.

sl. 4.
Crkva u Mokrome,
Hercegovina – tlocrt
– prema D. Sergejev-
skom

Istru (Poreč,²⁰ *Vizače-Nesactium*²¹), a nije više stran ni samim urbanim središtima, iz kojih mu neki zapravo i izvode podrijetlo.²² Mi smo i sami opetovano izrazili mišljenje da on svoj, dakako ne izravni, uzor ima i u prvoj salonitanskoj poznatoj kulturnoj građevini, poznatom sjedištu prvog salonitanskog biskupa i martira, Sirijca Domniona (Dyggveov “oratorij A”), koja, iako se tu sasvim sigurno radi o adaptiranoj za kult starijoj profanoj zgradi, pokazuje frapantno sličan raspored prostorija, sa svim karakteristikama koje imaju mnoge od spomenutih bosansko-hercegovačko-istarsko-dalmatinskih “Bazilika”. U najnovije vrijeme N. Cambi je i u Naroni identificirao taj tip bazilikalne arhitekture,²³ s kojim opravdano povezuje tako obilnu pojavu sličnih građevina u dolini Neretve kao i na čitavom spomenutom bosansko-hercegovačkom po-

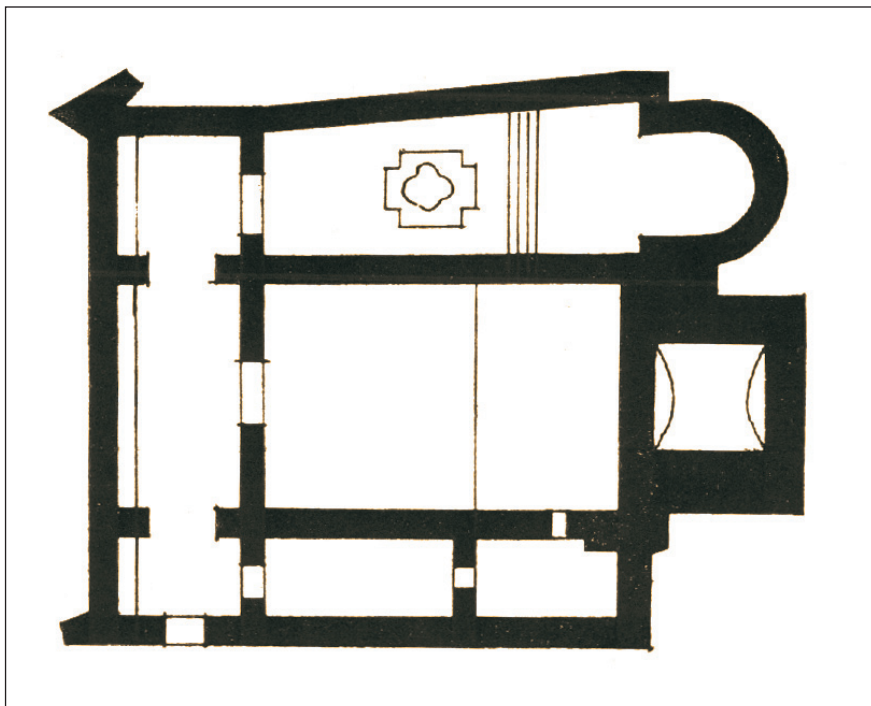
²⁰ Za Poreč (episkopalni kompleks) takve rezultate postigao je svojim novijim istraživanjima A. Šonje, koji je o tome izvjestio u nekoliko radova; usp. Arheološka istraživanja na području Eufrazijeve bazilike u Poreču, “Jadranski zbornik” VII, Rijeka-Pula 1969, str. 249 i d. (v. sl. 11), i Predeufrazijeve bazilike u Poreču, “Zbornik Poreštine” 1, 1971, str. 219 i d. (sl. 1 i 2).

²¹ Usp. još stari Puschiev tlocrt nezakcijske dvojne bazilike (posebno nas ovdje zanima sjeverna bazilika), koji je više puta reproduciran i u našoj poslijeratnoj literaturi; tako B. Marušić, Istra u ranom srednjem vijeku, Pola 1960 (novije: Istrien im Frühmittelalter, Pula 1969, Taf. IX, 1).

²² Usp. Cambi, spom. rad, str. 247 i 263.

²³ Ibidem.

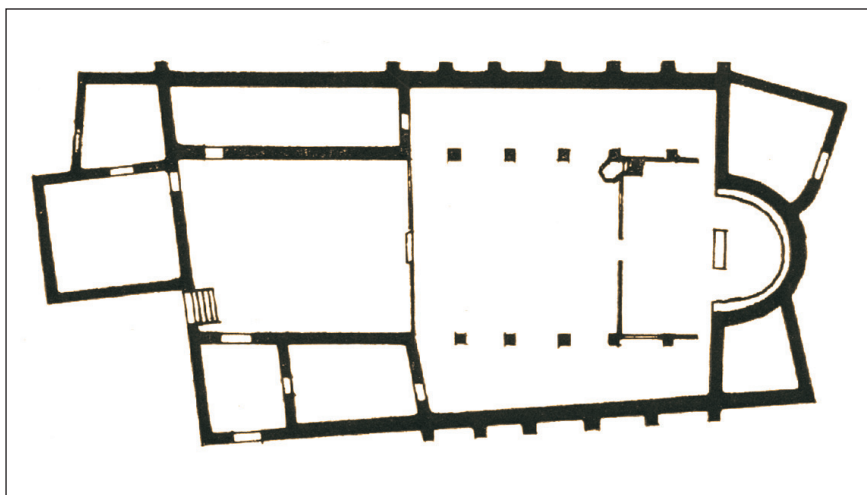
sl. 5.
Crkva u Dabravini
– tlocrt – prema D.
Sergejevskom

dručju. Iz razloga, međutim, koje smo spomenuli, a tiču se rasprostranjenosti takvih građevina uz čitavu našu obalu, uključujući i Istru, a posebno iz činjenice što mu zametke i druge tragove nalazimo i pratimo i u samom provincijskom, i metropolitanskom središtu Saloni, ne bismo zasada mogli prihvatiti izraženo mišljenje da bi tip tradicionalne longitudinalne (i monumentalne) bazilike trebalo nazivati “salonitanskim, a drugi naronitanskim”.²⁴

I Dabravina, i Mokro, i Bičina – a u određenom smislu i novootkrivena bazilika, u kompleksu gemina, u Srimi kraj Šibenika – iako se u ovom posljednjem slučaju radi o jednoj kasnijoj adaptaciji – imaju u svom tlocrtnom rješenju, uz jednobrodnu apsidalnu crkvenu prostoriju te niz izoliranih prostorija s njezine južne strane, jednu longitudinalno oblikovanu, užu prostoriju s apsidom, sa njezine sjeverne strane. Veoma je zanimljivo da se, uz izuzetak bazilike u Bičinama – gdje je za to, uz nju, dograđen poseban adneks – u toj prostoriji kod svih ostalih spomenutih crkava nalazi piscina za krštavanje, čime je karakter i namjena te prostorije tu bila jasno definirana. Iako time nismo htjeli istu namjenu pripisati i odgovarajućoj prostoriji u našoj “zapadnoj” urbanoj bazilici (no to u principu ne treba ni sasvim isključiti, jer je, kako je rečeno, bazilika

²⁴ Ibid., str. 247.

sl. 6.
Salonitanska ceme-
terijalna bazilika u
Kapljuču (Coeme-
terium Quinque
Martyrum) – tlocrt
– prema E. Dyggveu

nepotpuno istražena, a nova reviziona istraživanja mnogih bazilikalnih građevina u ruralnim ambijentima Ilirika dovela su u tom pogledu do sasvim novih pogleda na ulogu baptisterijalnih piscina u ranokršćanskoj arhitekturi ovih krajeva),²⁵ željeli smo upozoriti i na mogućnost drukčijeg pristupa restituciji ove veoma zanimljive salonitanske bazilike. Ova bi, naime, u svom osnovnom konceptu mogla nositi dobro poznate elemente ekstraurbane kultne arhitekture, koja se u mnogočemu razlikuje od tradicionalne sheme kršćanske bazilike, što je tako obilno vidimo zastupljenu u repertoaru kasnoantičke, a posebno bizantske Salone.

Među salonitanskim spomenicima koji zaslužuju temeljitiju obradbu, a to znači imperativno i reviziju, ako je ona još uvijek moguća, Dyggveva “basilica occidentalis” ima, nesumnjivo, uz “arijansku katedralu” i neke druge slične građevine, prioritarno mjesto. Ona znanstveno još nije obrađena niti prezentirana, iako već i na temelju onoga što nudi njezin istraživač Dyggve istakao,²⁶ u izvanserijske, inovacijske kršćanske kultne objekte koji obogaćuju i onako već veoma bogatu – kvantitetom i raznolikošću tipova – građevinsku baštinu iz te najkasnije faze Salone. A poznate su dobro faze skoro milenijskog hoda toga najznačajnijeg antičkog grada na istočnom Jadranu, čiju su slavu nosili i Deltati i Grci i Rimljani i provincijalci i, posebno među njima, brojni Orijentalci, koji su u mnogočemu davali obilježje kasnoantičkoj Saloni ugasloj u času kad joj je Bizant, prekasno već kao i čitavoj provinciji te mnogim drugim mediteranskim krajevima, pokušao vratiti staru slavu i udahnuti novi život. Jedan od ponešto neobičnijih tragova toga razdoblja je i ova bazilika, datirana, prema Dyggveu, u kasnija salonitanska kršćanska zdanja (6. st.).

²⁵ Usp. o tome naš rad Battisteri in ambienti rurali nell’Adriatico Orientale, u “XIX Corso di cultura sull’arte Ravennate e Bizantina”, Ravenna 1972, str. 281 i d.

²⁶ Salona christiana, str. 249, History of Salonit. Christ., str. 59 i d.

I Dyggveov “Oratorij A”, i cemetrijalna bazilika na lokalitetu Kapljuč²⁷ – koja na neki način povezuje i sintetizira obje tradicije ranokršćanske bazilikalne arhitekture (ovdje nas zanima njezin zapadni dio) – i ova salonitanska “zapadna bazilika” vjerojatno su samo karike u razvoju jednog drugog tipa crkvenog graditeljstva u metropoli antičke Dalmacije (Ilirika), koji je svoje uzore i svoja nadahnuća crpio iz posebnih tradicija domaćeg terena – a to, što treba podvući, i nije bio specifikum samo ovog, iliričkog tla²⁸ – i u konkretnim oblicima žive arhitekture u službi čovjeka. To istodobno potkrepljuje našu tezu da se ne može govoriti o podrijetlu kršćanske bazilike kao fenomenu koji je mogao imati samo jedno rješenje, jedan razvojni put (odatle toliko teza, toliko mišljenja, koja nikada neće moći zadovoljiti nikoga ko bi se morao opredijeliti za samo jednu od njih, jer je dobrih teza gotovo koliko i karakterističnih tipova takve arhitekture). Prethodan je, naime, uvjet za to, prema našem mišljenju, odrediti kojem tipu bazilikalne građevine, da ne kažemo i kojoj, odnosno kakvoj, “bazilici”, konkretno, tražimo uzor i ishodište, imajući dakako pri tome na umu, u prvom redu, njezin arhitektonski oblik i funkcije njezinih prostora u cjelini.

Čini nam se stoga da je i “*Basilica occidentalis*” kasnoantičke Salone svojom koncepcijom i svojim rasporedom prostora – koje moramo još uvijek samo uvjetno prihvaćati – bila više orijentirana prema domaćim graditeljskim tradicijama nego prema onima koje je njegovao njezin crkveni episkopalni centar, te da nam je i ona, dijelom, sačuvala neke osobine profanog, uz čovjeka vezanog graditeljstva, o kojemu i u samom tome gradu tako malo znamo,²⁹ a na koje se nadovezuju i brojni drugi spomenici ekstraurbanih područja srednjeg i zapadnog dijela provincije.

²⁷ Za ovu najstariju među svim cemetrijalnim salonitanskim bazilikama usp. Recherches à Salone, I, Copenhague 1928, str. 33 i d. (J. Brensted, uz suradnju – “mesures et reconstructions” – E. Dyggvea). Usp. i History of Salonit. Christ., str. 77, 79.

²⁸ Već je spomenuto i nekoliko crkvenih građevina toga tipa s istarskog područja (Vizače-Nezakcij, Muntajana u Poreštini), ali je taj tip – ponajčešće bez stršće apside u središnjoj prostoriji – posebno karakterističan za noričku crkvenu arhitekturu; usp. R. Noll, Frühes Christentum in Österreich, Wien 1954, passim (Abb. 7, 8, 9, 10, 14, 16).

²⁹ Uz neobjavljeni kompleks urbane stambene (?) arhitekture, iz koje potječu poznati figuralni mozaici s mitološkom tematikom (tzv. “namjesnička palača” u novom, istočnom, dijelu grada) ili otprije poznate građevine iz koje je izrastao spominjani već “Oratorij A” ovdje treba spomenuti prvi sustavno istraženi stambeni kompleks, također u istočnom dijelu grada, uz same starije bedeme – na položaju zvanu Ilinac – o kojemu su istraživači Ž. Rapanić i N. Cambi dali kraći izvještaj u “Arheol. pregladu”, 12, 1970, str. 107 i d. (uz T. XXXIII i XXXIV); v. i 15, 1972, str. 56 i d.

* Sve crteže u tekstu izradio je K. Rončević (Arheološki institut, Zagreb).

Salonitana christiana (III)*

O salonitanskim primjerima “Crkve bez krova”
(*Basilica discoperta*)

Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 21, I,
Split, 1980., 69-84

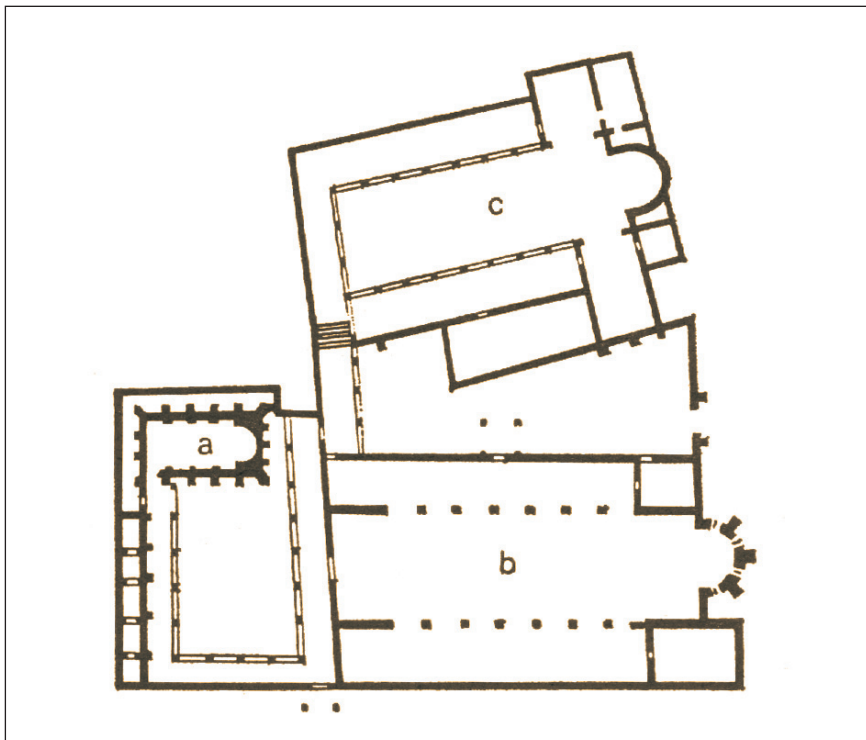
Izuzetno bogatom tipologijom ranokršćanskog graditeljstva Salona zauzima vrlo istaknuto mjesto u svijetu kršćanske antike. Rijetko koji antički grad može se u tome usporediti s tom starom metropolom Ilirika i Dalmacije, koja je od samih početaka života kršćanske zajednice na njenu tlu pa do poznatih događaja koji su izazvali napuštanje djelomično samo porušena i popaljena grada preplašenog joj stanovništva početkom 7. stoljeća poznavala više desetaka oratorija, memorija, martirija, bazilika i drugih kulturnih građevina unutar užeg gradskog prostora (*“intra moenia”*) ili u njegovim ekstraurbanim, cemeterijalnim dijelovima.¹ Iako su mnoge od tih tek djelomično i često nedovoljno istražene, a nerijetko i samo identificirane, neke su – a riječ je o objektima ili kompleksima koji su temeljitije proučavani ili su sadržavali lako prepoznatljive graditeljske ili druge elemente – već i u ranijim fazama istraživanja dale rezultate koji su ili obogatili ili nagovijestili bogaćenje arheološke znanosti. U prvom redu riječ je o prostranom i vrlo sadržajnom kompleksu episkopalnog središta Salone i o njenim poznatim kršćanskim cemeterijima, ponajprije onima na Kapljuču. Manastirinama i Marusincu.²

Neki od tih rezultata, koji su stručnoj javnosti bili izloženi u vidu obrazloženih hipoteza i koji su svojedobno izrazivali izvanrednu pažnju znanstvenog svijeta – a nerijetko su po onome kako su neki spomenički kompleksi bili interpretirani predstavljali spomenički unikum – doživjeli su ipak, odmah ili postupno, određene rezerve i izazivali raspravu koja ni do današnjeg dana nije završena. Toj još nedovršenoj raspravi pokušat ćemo ovdje dati i svoj osobni doprinos.

* I: Zbornik Narodnog muzeja u Beogradu, VIII, 1975, str. 255 i d.; II: Ibidem, IX (u tisku).

¹ Usp. E. Dyggve, *History of Salonitan Christianity*, Oslo (itd.) 1951; posebno upućujemo na “Fig. IV, 1”, gdje je autor na karti označio položaj svih poznatih ranokršćanskih lokaliteta Salone.

² Ibid., “Chap. H” (episkopalni kompleks) i IV (cemeteriji).

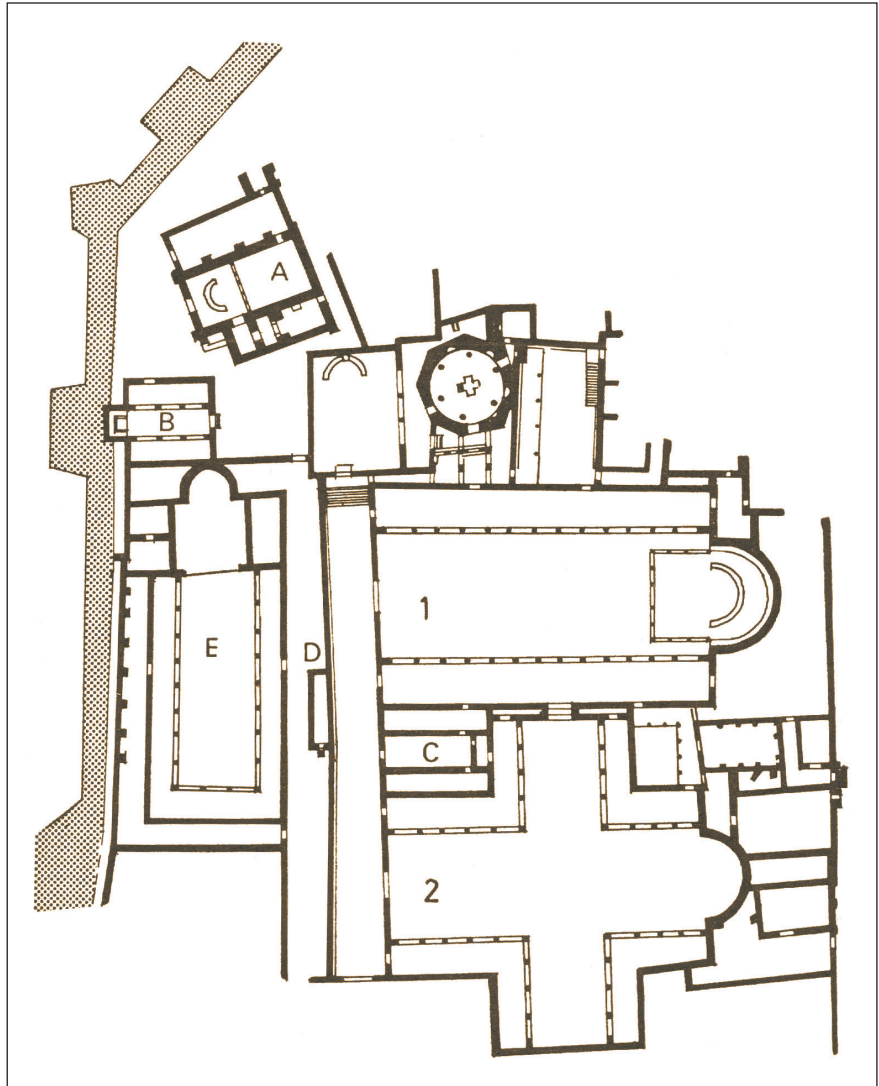

sl. 1.
Salona, Cemet-
rijalni kompleks
na Marusincu: a)
Mauzolej, b) bazili-
ka, c) tzv. "*basilica
discoperta*" (Prema E.
Dyggveu)

Ovdje ćemo se ukratko pozabaviti jednim od najzanimljivijih takvih pitanja iz ranokršćanske spomeničke baštine Salone, koje je samom tvrdnjom (ne hipotezom!) o postojanju takvog spomenika u ovoj sredini, a zapravo jedinog identificiranog u kršćanskom svijetu, predstavljalo začuđujuću smjelost i određenu revolucionarnost unutar tematskog repertoara tradicionalne arheologije. Riječ je dakle o jednom sasvim osebujnom i nekonvencionalnom, dotada arheološki nepotvrđenom tipu ranokršćanske bazilike, koja je zbog te svoje osebujnosti, izražena otkrivenošću svog glavnog prostora – srednjeg broda – terminološki bila definirana kao *basilica discoperta* ili *ecclesia sine tecto*, kako ju je vrlo zaslužni i neumorni istraživač solinske spomeničke baštine Ejnar Dyggve nazvao, primjenjujući tu po prvi put na jedan konkretan ranokršćanski kulturni objekt nazive koji su dotada bili poznati samo iz kršćanske literarne tradicije iz domovine i kolijevke kršćanstva ili u vezi s njom. Dyggve je tu svoju tezu iznio interpretirajući u tom smislu poznati cemetrijalni kompleks ranokršćanskog doba na Marusincu,³ gdje je uz veliku grobljansku trobrodnu baziliku tradicionalnog tipa (b), ne-

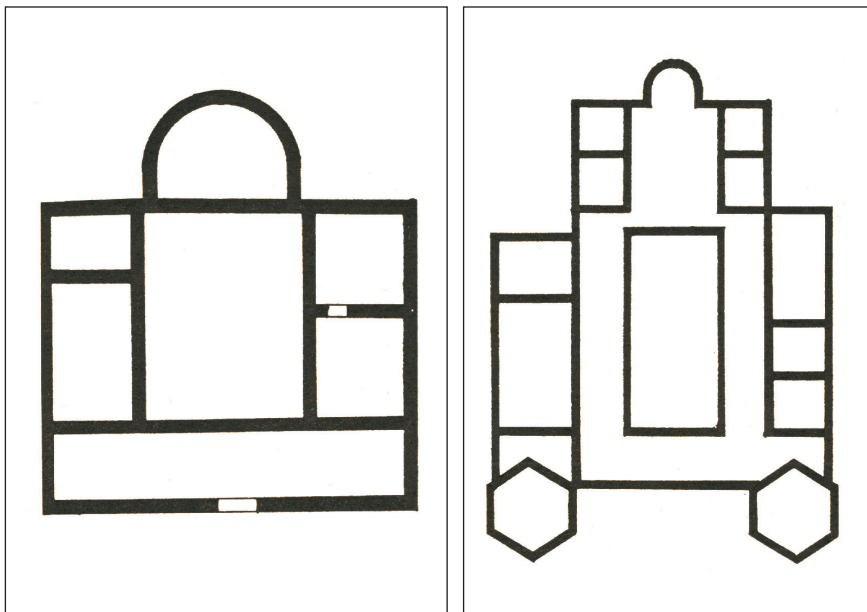
³ Forschungen in Salona, III (Die altchristliche Friedhof Marusinac), Wien 1939 (str. 80-106); Isti, Basilica discoperta – Un nouveau type d'édifice culturel paléochrétien (Studi di Ant. Cristiana, Atti del IV Congresso Intern. di Archeologia Cristiana – Città del Vaticano 1938 – Roma 1940, str. 415 i d.).

sl. 2.
Salona, Episkopalni kompleks s bazilikama (1,2) i tzv. "novom *discopertom*" (E), (Prema E. Dyggveu)

što sjevernije, i ne paralelno s njom, otkriven bio jedan drugi također poveći arhitektonski objekt (c) dotada različito interpretiran (ponajčešće kao predceterijalna, dakle i pretkršćanska, profana građevina, najvjerojatnije gospodarskog karaktera, možda *villa rustica*).⁴ Dyggveova teza stvorila je na tom najmlađem i ekskluzivnom ranokršćanskom ceterijumu – u kojemu su se pretežno ukapali crkveni i drugi uglednici – pretpostavku o koegzistenciji dviju grobljanskih bazilika, neke vrsti gemina, iako se ni prihvaćanjem te teze nije moglo govoriti o nekom klasičnom tipu dvojnih bazilika (*basilicae geminae*).

⁴ To su mišljenje zastupali stariji istraživači i obrađivači ovog ceterijuma (Jelić, Bulić, Zeiller, Gerber i dr.).

sl. 3. Tlocrt ville
u Budakalaszu,
Mađarska
(Prema E. Thomas)

sl. 4.
Tlocrt s peristilom i
rizalitima u Hosszu-
hetényu, Mađarska
(Prema E. Thomas)

Analizom tlorisa građevine koji pokazuje drukčije prostorno rješenje od onoga kod trobrodskih crkava – uz tragove i ostatke stupova koji su formirali trobrodni prostor građevine, u smjeru I – Z, s blagim otklonom, ustanovljen je i položaj, tj. postojanje istih stupova i s unutarnje zapadne strane građevine – Dyggve je opravdano zaključio da je u pitanju jedan novi arhitektonski tip na tom sakralnom prostoru. Iz lako uočljive činjenice da promjer tih stupova,⁵ a s time povezano i njihova visina kao i nosivost, ni približno ne odgovaraju standardima u skladu s proporcijama građevine, logično je zaključio da takvi stupovi nisu mogli nositi zidnu nadgradnju ni teški krov srednjega broda, već da im je nosivost dopuštala jedino ulogu nosača laganog, prema njima skošenog krova trijema što je jasno upućivalo na to da je središnji prostor građevine (“brod”) bio nenatkriven. To je, prema Dyggveu, također potvrđivalo osebnost ove kultne građevine koju je on determinirao kao: baziliku prepoznajući u njoj tip bazilikalne zgrade koji se u starim crkvenim literarnim vrelima spominje kao *ecclesia sine tecto* odnosno *basilica discoperta*. Petrus Diaconus (*liber de locis sanctis u “Itinera Hierosolym”*, 110, 28–38) opisujući u 12. stoljeću sveta mjesta, ne iz autopsije nego na temelju podataka koje je pokupio iz drugih ranijih itinerera, donosi i ovaj, za Dyggveovu tezu važan podatak “*Non longe autem ab Ebron ad passus trecentos in loco, qui dicitur Abramiri, est domus Iacobi, ubi ecclesia*

⁵ Promjer stupova u prosjeku, iznosio je svega oko 0,40 cm, dok je kod stupova velike ceterijalne bazilike bio za najmanje jednu trećinu veći (cca 0,64 cm); v. te odnose u usporednom prikazu Forsch, in Sal., III, Taf. 3 (A 1 i A 5).

sine tecto constructa est.” Još jače uporište za svoju tezu vidi Dyggve u podatku koji je sačuvao Itinerarium Antonini Piacentini (Itin. Hierosolym. 179, 1): “*De Betlehem autem usque ad Hicem Mambre sunt milia XXIV, in quo loco iacent Abraham et Isaac et Iacob et Sara, sed et ossa Joseph basilica aedificata in quadriporticus, in medio atrio discopertus, per medium discurrit cancellus et ex uno latere intrant christiani et ex alio latere Juddaei incensa facientes multa.*”

Ovdje ne bismo ulazili u pitanje interpretacije spomenutih tekstova, koja je svojevremeno bila izazvala određene rezerve Dyggveovih kritičara,⁶ što su opet Dyggve i R. Egger⁷ u kratkom odgovoru na te kritike odlučno branili, dokazujući njihovu punu suvislost i upotrebljivost. Neosporna je činjenica da se u citiranim pasusima spominju “*ecclesia sine tecto constructa*” odnosno “*basilica aedificata in quadriporticus, in medio atrio discopertus*”, iz čega je, uza sve sintaktičke i morfološke iskrivljenosti koje spomenute redakcije odnosnih tekstova pokazuju, ipak očito da je i u jednom i u drugom vrelu riječ o nekom osebujnom, neuobičajenom tipu i obliku kršćanske bogomolje (*ecclesia, basilica*),⁸ kojoj je središnji dio, okružen trijemom, bio otvoren, nepokriven, dakle *sub divo*.

Neovisno o pitanju interpretacije spomenutih vrela o postojanju tipa “otkrite” bazilike u ranokršćanskom graditeljstvu postavilo se već od samog početka i pitanje interpretiranja u tom smislu konkretnog spomeničkog kompleksa na Marusincu. Već u istoj publikaciji u kojoj je Dyggve detaljno razrađivao svoju tezu o “otkritoj crkvi” odnosno bazilici (“die dachlose Kirche”),⁹ Egger je u posebnom poglavlju “Chronologie und Typengeschichte” objekata marusinačkog kompleksa dao posve drukčije tumačenje ostataka toga spomenika prepoznavajući u njemu zapravo poseban tip groblja s arkadama (“Arkadenfriedhof”)¹⁰, a koje je u svom kompleksu sadržavalo “ein Hof, den an drei Seiten Säulenhallen umgeben während ihn an der vierten eine Mauer mit breitem Durchlasse zu einer abschliessenden Exedra begrenzt.”¹¹ Dok su neki poznati arheolozi i historičari umjetnosti prema toj zamamljivoj i doista duhovitoj hipotezi E. Dyggvea, istaknutog istraživača salonitanskih

⁶ R. M. Milenović, Zum Problem der “*basilica discoperta*” (Jahreshefte des österr. Archäol. Inst. in Wien, B. XLI, Beiblatt, 1954 (stup. 129 i d.).

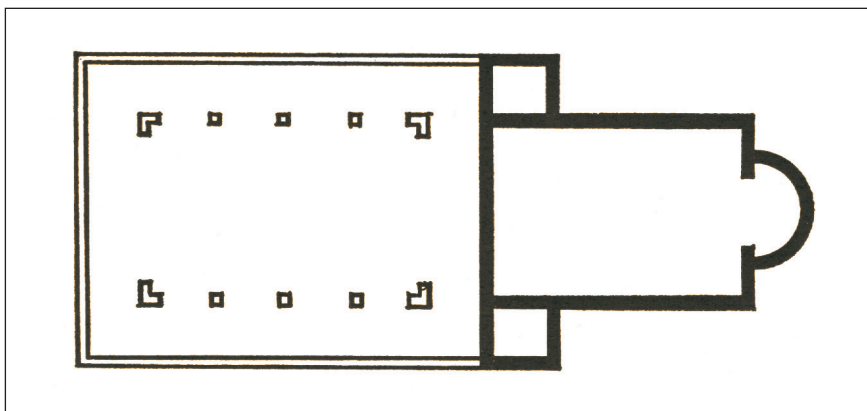
⁷ Jahresh., XLIII, 1956-58 (Beiblatt).

⁸ Da među spomenutim pojmovima nema bitne razlike pokazuje i ovaj citat koji nalazimo u Itin. Hieroslymit. (izd. Geyer, 1878, str. 395): “*In Breviario et apud Antoninum ecclesia rarius occurrit; basilica idem significat quod ecclesia.*”

⁹ Forsch. Sal., III.

¹⁰ Ibid., str. 118.

¹¹ Ibid., str. 116.

sl. 5.
Tloct ville (kasnije crkve) u Keszthely-Fenekpuszti, Mađarska, zgrada br. 4
(Prema E. Thomas)

spomenika, zauzimali različita stajališta – među njima treba spomenuti A. Grabara¹² koji ju je prihvatio nastojeći je potkrijepiti još nepoznatim primjerima u crkvenom graditeljstvu istočnog dijela kršćanskog svijeta – R. M. Milenović¹³ pokušala je tezu o diskoperti poljuljati, osim već spomenutim kritičkim stavom prema naprijed citiranim vrelima koji taj tip kultne građevine spominju, tehničko-statičkim proračunima vezanim za stupove kojima je Dyggve odricao mogućnost nosivosti središnjeg krova. Milenovićeva, uz pomoć inž. dra E. Sträusslera, pokušava rehabilitirati statičku sposobnost spomenutih stupova i, ne osporavajući tezu o kultno-crkvenom tj. bazilikalnom karakteru ove građevine – koju ona naziva “Nordkirche von Marusinac” – daje svoj prijedlog rekonstrukcije te “sjeverne crkve”. Dyggve je odbio tu kritiku, zamjerajući joj neznanstveni pristup, što je i u kasnijim svojim radovima isticao.¹⁴ Mi bismo se također ovdje upitali – jer nas više zanima karakter objekta negoli i sama tipologija (to, dakako, samo uvjetno navodimo, jer ono prvo eventualno isključuje i diskusiju o drugome) – kako to da je baš na toj grobljanskoj bazilici, jedinoj među svima tako brojnim bazilikalnim spomenicima Salone, pa i ne samo nje, graditelj primijenio novu, tako riskantnu statičnost stupova umjesto uobičajene, provjerene i sigurne tradicije antičkog i kršćanskog graditeljstva?

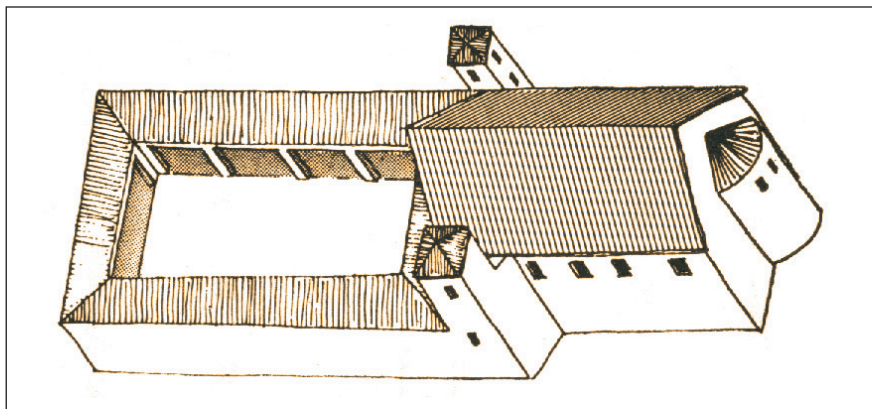
Ne sumnjajući u Dyggveovu istraživačku akribiju i pedantnost u snimanju otkopanih ili proučavanih spomenika uvjereni smo da spomenuti marusinački kompleks u cjelini – Mauzolej (a) Grobljanska bazilika (b) i ovaj treći sporni objekt (c) uglavnom odgovara zatečenom stanju i da

¹² Usp. A. Grabar, *Martyrium. Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique*, I-II, Paris 1943-1946.

¹³ Sp. djelo.

¹⁴ Usp. npr. njegov članak: *Nova basilica discoperta u Solinu*, *Peristil* 2, Zagreb 1957, str. 57. i d. (v. str. 59, bilj. 12).

sl. 6.
Rekonstrukcija ville-
crkve u Keszthely-Fe-
nekpuszti, Mađarska,
zgrada br. 4
(Prema E. Thomas)

možemo prihvatiti njegovu idejnu rekonstrukciju, koja daje mnogo (a ne samo jednu) mogućnosti za interpretaciju. A Dyggveova interpretacija tog trećeg, možda i najvažnijeg, objekta marusinačkog kompleksa izaziva opravdanu diskusiju, koju su već davno načeli poznati arheološki autoriteti, među kojima ponajprije i sam Egger, Dyggveov suradnik i koautor u njegovoj obradbi i znanstvenoj prezentaciji. Među onima koji nisu bez rezerve prihvatili Dyggveovu tezu o “otkrivenoj crkvi” bazilici u Saloni (Marusinac) spomenuli bismo i E. Condurachija¹⁵ – to više proizlazi iz njegove šutnje o tom kultno-arhitektonskom fenomenu nego iz kakvog suprotstavljanja toj tezi, pod pretpostavkom da mu je bila tada još poznata, jer on u stvari govori o dvjema marusinačkim bazilikama,¹⁶ južnoj i sjevernoj – ali svakako i odličnog poznavaoća cjelokupne antičke baštine u Dalmaciji, Lj. Karamana, koji je razvio i posebnu tezu o tom pitanju.¹⁷

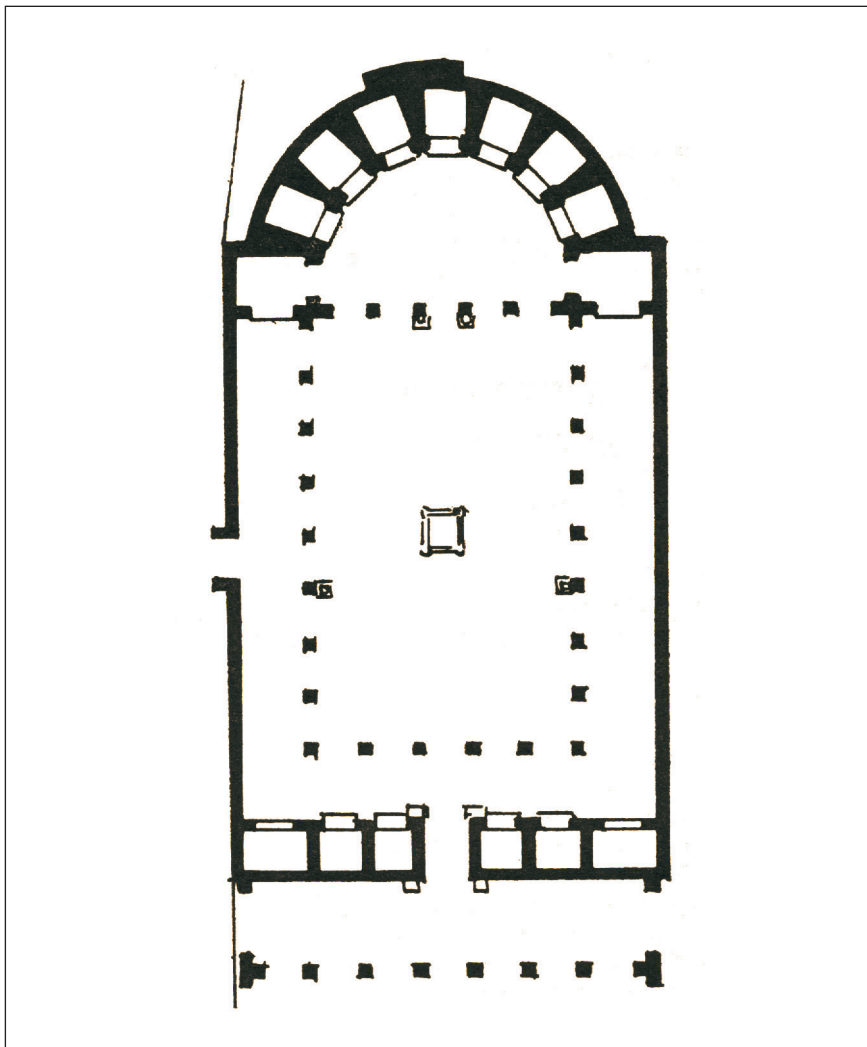
Karaman, kao i Egger, nudi svoja mnogo prihvatljivija rješenja, ostajući pri tome u okvirima kultno-sepulklarnog karaktera ambijenta u kojemu je nastao sporni spomenički kompleks. Kao premisu, Karaman ističe: “Ja se ne mogu upustiti ni u raspravu lingvističkog objašnjenja literarnih izraza ni u pitanje, jesu li stupovi mogli nositi središnji krov; ali ću upozoriti na okolnost, koja može čitavo pitanje postaviti u drugačiji okvir od dosadašnjeg raspravljanja.”¹⁸ A potom odmah razvija svoju misao i tezu: “Dyggve u ovoj knjizi uporno ističe uvjerenje o intimnoj vezi oltara u crkvi za euharistijsku žrtvu s kultom grobnih ostataka mu-

¹⁵ E. Condurachi, *Monumenti cristiani nell’Illirico*, Ephemeris Dacoromana, IX, Roma 1940, str. 1 i d.

¹⁶ *Ibid.*, str. 98.

¹⁷ Lj. Karaman, *Nova knjiga o ranokršćanskoj Saloni* – E. Dyggve, *History of Salonitan Christianity*, Peristil, 1, 1954, str. 179 i d.

¹⁸ *Ibid.*, str. 182.

sl. 7.
Tlocrt Sertiusove
tržnice u Timgradu
(Thamugadi)
(Prema L. Cremi)

čenika (str. 114. i 116.) i piše, da je svaki grob mučenika na grobljima bio, tako rekavši, oltar (str. 33 i 38.); a s druge strane domišlja se, da su se u otvorenom središnjem prostoru basilicae discopertae održavali pogrebni plesovi pred grobom mučenika u svetištu (str. 79). Ako je ovo točno, moramo se pitati, postoji li onda nepremostivi jaz između *basilicae discopertae* i groblja pod otvorenim nebom, monumentalno uređenog s pokrivenim trijemovima uokolo groblja i s grobišnom egzedrom, u kojoj se pored memorijalnih obreda u čast tu pokopanih mučenika obavljao euharistijski obred i ispred koje su se priređivali kulturni plesovi u čast mučenika. Ne dobiva li time čitav problem novi vid i ne gubi li on u tom slučaju antitetički značaj?”. Kako vidimo, dakle, riječ je samo o interpretaciji, a ne o suštinskom arheološkom viđenju kompleksa!

Naše osobno viđenje problema, koje tek neznatno modificira mišljenja Karamana i Eggera – a u određenom smislu vodi računa i o nekim postavkama samoga Dyggvea (riječ je o grobu martira u svetištu “otkrivene bazilike”) – može se sažeto definirati, ovako: U marusinačkom cemetrijalnom kompleksu razvilo se nekoliko arhitektonskih spomenika, koji su podrijetlom, dijelom, još iz antičkog, pretkršćanskog doba. No tek u doba ranog kršćanstva tu se razvio izuzetno zanimljiv i značajan trodijelni graditeljski sklop, u kojemu su kao jasno definirane, ali sadržajno i funkcionalno povezane cjeline: Mauzolej (Solinjanke Asklepije, no poznatiji kao Mauzolej martira Anastazija), velika cemetrijalna bazilika iz 5. stoljeća – s elementima istočnjačkog, sirijskog, graditeljstva, i, kao treća, taj sporni, dosta složeno koncipirana građevina, nesumnjivo kulturno-sepulkralne namjene. U toj bismo građevini najradije prepoznali nešto razvijeniji tip martirija, koji se, kao i kod drugih salonitanskih memorija-martirija (Manastirine, Kapljuč) razvio od prvobitne izolirane apsidalne konstrukcije, s grobom martira. To pretpostavlja i sam Dyggve (v. *History of Salonit. Christianity*, Fig. IV, 10) koji i tu vidi “the development from martyr, memoria to martyr-basilica.” Kronologija spomenutih marusinačkih spomenika bila bi, čini nam se, ova: Mauzolej – Martirij (riječ je o njegovom prvobitnom obliku) – Bazilika. Svoj kasniji oblik taj Martirij dobija vjerojatno nakon gradnje Bazilike.

Takav jedan, no samo ruralno-cemetrijalni kompleks nalazimo još jednom na obalnom području, na otoku Ugljanu, u Mulinama.¹⁹ Razvio se uz gospodarsko-ladanjske građevine (*villa rustica*), pa su u skladu s tim njegovim ruralnim karakterom i njegova znatno skromnija graditeljska ostvarenja, iako i njegov Martirij pokazuje zanimljivo tlocrtno rješenje, uz zanimljive graditeljske razvojne tendencije.

Karaman je spomenuti prikaz Dyggveove knjige o kršćanstvu u Saloni objavio u 1. broju “Peristila”, 1954. godine, a u 2. broju istog časopisa posvećena 70-godišnjici života Lj. Karamana (1957) objavio je Dyggve kao svoj prilog jubilarcu već spomenuti članak “Nova *basilica discoperata* u Solinu”, u kojemu izlaže daljnje rezultate revizionih istraživanja u kompleksu episkopalne bazilike 1949. godine, u kojima je, kao jedan od suradnika, sudjelovao i potpisani. Iako je Dyggveova knjiga “*History of Salonitan Christianity*” objavljena nakon spomenutih revizionih istraživanja u Saloni, njen autor u njoj još nije mogao primijeniti najnovije rezultate postignute proučavanjem tog važnog salonitanskog

¹⁹ Vidi M. Suić, Arheološka istraživanja u Mulinama na otoku Ugljanu, *Ljetopis JAZU*, 64, 1960, str. 230 i d.; Isti, Antički grad na istočnom Jadranu, Zagreb 1976, str. 244, sl. 168.

ranokršćanskog kompleksa.²⁰ Čini se da je kod Dyggvea polagano sazrijevala ta ideja i da je taj svoj novi odnos prema užem spomeničkom kompleksu otkopanom zapadno od narteksa dvojnih bazilika (*b. geminae*) – tekući paralelno s njim, od juga prema sjeveru, tek naknadno i postupno formulirao.

U tome nas mišljenju učvršćuje i činjenica da se za vrijeme istraživanja 1949. godine nije još postavljala takva teza iako je s potpisanim kao svojim suradnikom na samom objektu dosta o njemu raspravljao, definirajući ga tada samo kao jedan u nizu novih oratorija koje je u tom prostoru prepoznao.

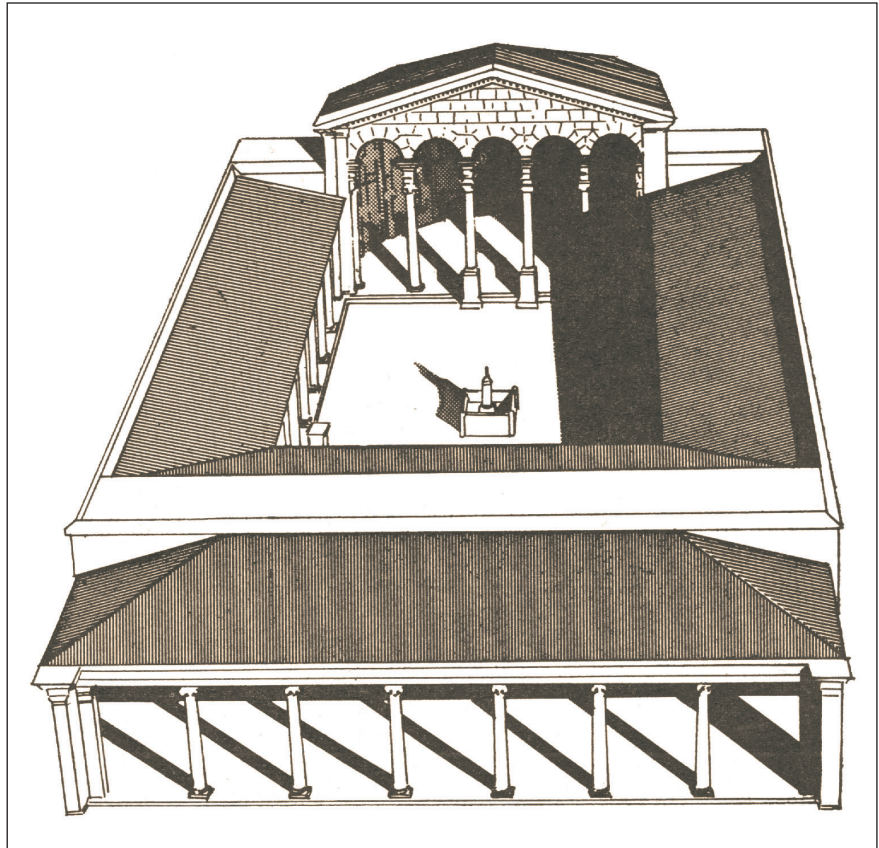
Taj novi hipetralno komponirani oratorij (u Dyggveovu tlocrtu – “Actes du Ve Congrès Archéol. chrétienne” i “Peristil”, 2 – označen s E) ili, prema istom autoru, nova solinska “*basilica discoperta*” sastoji se od dva različita dijela, od kojih jedan (onaj sjeverni) ima karakter zatvorene arhitektonske cjeline s većom kvadratnom prostorijom, s apsidom, u središnjem svom dijelu i asimetrički pridodanim lateralnim prostorijama – sa zapadne strane dvije manje, a s istočne jedna u čitavoj dužini građevine, i drugoga koji se na tu konstrukciju nastavlja, ali ne čini s njom organski povezanu arhitektonsku cjelinu, ne podudarajući se s njom ni u svim vanjskim linijama (perimetru) ni u orijentaciji (blago odstupanje). Ovaj drugi dio kompleksa predstavlja poveći, jako longitudinalno naglašen otvoren prostor, s triju strana – zapadne, južne i istočne – uokviren natkrivenim hodnicima, trijemovima. Svoju novu “discopertu” Dyggve i tlocrtno povezuje s ranije opisanom na Marusincu, pa je ovako predstavlja:²¹ “Nova ‘*basilica discoperta*’ iz kompleksa biskupske crkve formalno je istog tipa: otvoreno dvorište, okruženo na tri strane hodnicima sa stupovima, koje se spaja s apsidom preko kvadratnog prostora iz kojeg izlaze i prostrana krila.” U toj hipetralnoj građevini Dyggve, međutim, sa sigurnošću vidi pokrivene samo neke dijelove: lateralne prostorije i apsidu koja je imala polukupolu. Ostaje, kako ističe, “pitanje da li je kvadratna prostorija ispred apside stajala *sub divo*?”²² Dyggve je istodobno otklonio svaku mogućnost da južni dio opisanog kompleksa, otkriveni prostor s trijemovima, predstavlja ostat-

²⁰ Knjiga je, naime, nastala kao rezultat niza njegovih predavanja u Oslu, 1946. godine. Prvi put je taj stav Dyggve iznio u referatu na V međunar. kongresu kršćanske arheologije u Aix-en-Provence, 1954. god. (v. Actes du Ve Congrès Internat. Archéol. chrétienne, Aix-en-Provence 1954; Città del Vaticano – Paris, 1957, str. 189 i d., gdje je također po prvi put objavljen i opći plan spomenutog episkopalnog kompleksa, ažuriran prema rezultatima istraživanja od 1949. godine.

²¹ Peristil, 2, 1957, str. 59.

²² Ibid.

sl. 8.
Rekonstrukcija
Sertiusove tržnice
u Timgradu
(Thamugadi)
(Prema L. Cremi)

ke atrija dvojnih bazilika, “kao što bi se to inače moglo lako pomisliti”, jer se istočno od tog hipetralnog kompleksa nalazi još otkriveni hodnik – radije bismo ga definirali kao javni prolaz ili ulicu – u kojemu autor identificira još jedan, sasvim mali oratorij (u Dyggveovu tlocrtu: D).

Zanimljivo je da sjeverni dio ovog novog hipetralnog arhitektonskog kompleksa pokazuje priličnu sličnost u kompoziciji i tlocrtu s Oratorijem A,²³ s tom osnovnom razlikom što ovaj potonji nema – a nije je mogao ni imati – apside u presbiterijalnom dijelu (s te je strane, u Oratoriju A, ulaz). Obje građevine, uz razumljive varijante izražene u detaljima kompozicije pokazuju poznate oblike tlocrta rimskih stambenih zgrada – dakako ne onih s atrijem – i posebno još ladanjskih zgrada (*villae rusticae*), kod kojih se iz središnjeg prostora, ponekad reducirana na običan hodnik, komunicira s pravim stambenim, lateralno postavljenim prostorijama. Već odavno zastupamo gledište da taj tip rimske stambene ili druge neke javne građevine, kakav poznamo i iz nekih urbanih antičkih aglomeracija (Stobi na primjer)²⁴ ima mnogo sličnosti s

²³

Usp. History of Salon. Christ., str. 23 i d. i “Fig. II 7-12”.

tlocrtima brojnih ranokršćanskih crkvenih zdanja (“bazilika”) posebno u ruralnim ambijentima,²⁵ ali, danas je to očito, i ne samo u njima, jer ga prepoznajemo i kod crkvenog graditeljstva i većih urbanih središta.²⁶ Tražeći, dakle, genezu tih slobodno oblikovanih jednobrodni, najčešće malih dvoranskih crkava-”bazilika”, koje – s istaknutom ili samo upisanom apsidom – u jednom pseudotrobrodnom obliku svoj tlocrt obogaćuju nizom lateralnih prostorija, nejednakog broja i veličine, već smo i ranije isticali uočljivu vezu između tih kulturnih građevina i profane urbane i ruralne arhitekture, iako od potonje na našem području jedva da imamo sačuvanih primjera. Poznati primjeri ruralne arhitekture tog monumentalnijeg tipa gospodarsko-ladanjske arhitekture poznati su nam, međutim, s ostalog tj. izvan jugoslavenskog dijela Panonije²⁷ (usp. npr. villu u Budakalászu²⁸ /str. 72/ ili u Hosszúhetényu,²⁹ /str. 72/ u Mađarskoj). Da između ranokršćanske kultne arhitekture i profanih građevina različite namjene često nema nikakvih posebno tlocrtnih razlika pokazuju i brojni primjeri sjevernoafričke arhitekture koji su ranije često bili interpretirani kao crkvene kultne građevine (bazilike) a sada se sve više, poradi nekih posebnosti koje sadrže, tumače kao civilne, gospodarske zgrade (tzv. “monuments à auges”³⁰ – zgrade s koritastim pregradama). U taj sklop pobliže nedefiniranih arhitektonskih zdanja ubrojili bismo i tzv. II baziliku u Brezi, o kojoj je u znanstvenoj lite-

²⁴ Usp. Đ. Vajzman, Stobi – Vodič kroz antički grad, Beograd 1973 (s engl. preveo 2. Radošević); v. prilog: plan grada, br. 12 (“Teodosijanska palata”) — usp. i si. 7 u tekstu, br. 3 i br. 16 (“episkopska rezidencija”).

²⁵ Usp. D. Sergejevski u “Akten XI Byzant. Kongr.”, 1958, str. 564 i d.; D. Rendić-Miočević u “Corsi di cultura sul Parte ravennate e bizantina, Ravenna 1972, str. 282; Đ. Basler, Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1972, str. 138; vidi i A. Šonje u Jadranskom zborniku, X, Pula – Rijeka 1978, str. 191 i d. (Muntajana kod Poreča); Isti – o istom spomeniku – u Starinaru, XXVII, Beograd 1977, str. 53 i d.

²⁶ Uz Salonu spominjemo još Nezaikcij (Nesactium) i Naronu. Za prvi usp. B. Marušić, Istra u ranom srednjem vijeku, Pula 1960, Tab. IX, I; za Naronu usp. N. Cambi u “Materijali” XII (IX kongres arheologa Jugoslavije, Zadar 1972), Zadar 1976, str. 239 i d. (novi rezultati istraživanja).

²⁷ Usp. E. Thomas, Römische Villen in Pannonien, Budapest 1964.

²⁸ Ibid., str. 215, sl. 111 (“Die Villa von Budakalász ist dem Grundrisstyp nach ein sog. Hallenhaus dem ein Portikus vorgebaut wurde”).

²⁹ Ibid., str. 275, sl. 144 (rekonstr. sl. 145).

³⁰ Usp. N. Duval u “Melanges de l’Ecole française de Rome, Antiquité, IV, Tome 88, 1976 – 2, str. 929 i d. (Encore les “monuments à auges” d’Afrique – Tebésse Khalia, Hr Faraoun).

raturi bilo izneseno toliko oprečnih mišljenja s obzirom na epigrafske nalaze (rune), a kojoj je nedavno Đ. Basler³¹ zbog pomanjkanja bilo kakvih crkvenih ili kulturnih oznaka odrekao bazilikalni karakter. On je iznio mišljenje da je vjerojatno riječ o jednoj reprezentativnoj profanoj zgradi u kojoj je imao sjedište neki viši predstavnik istočnogotskog dvora (*comes?*), dakle o jednoj palači – *curtis* – s istaknutom svečanom dvoranom (*aula*).

Ne bismo se ovdje željeli upuštati u raspravu koliko je za jednu crkvenu kulturnu građevinu, koju je inače i sam Dyggve definirao kao oratorij, ako bismo i pretpostavili da predstavlja jedinstvenu hipetralno (*sine tecto*) oblikovanu zgradu, pogodan naziv bazilika, samo zbog toga što u crkvenoj literaturi postoji termin “*basilica discoperta*”, a također ni o tome čemu bi na tako koncentriranom prostoru uz dvije postojeće (*geminæ*) bila potrebna i treća bazilika gotovo jednakog prostranstva kao i one. Nije lako, dakako, na osnovi oskudnih tragova – sačuvan je samo dio mozaičkog poda u apsidalnom prostoru, s dekoracijom (vegetabilni motivi) poput one u prostoriji konsignatorija (Dyggveov tlocrt: G) – odrediti pravu namjenu ovog kompleksa, ali bismo, kako smo to iznijeli i za sličan marusinački kompleks, diferencirali sjeverni dio ovoga kompleksa od južnoga, dajući prvome sve atribute jedne oratorijske zgrade – ili zgrade s nekom drugom nepreciziranom namjenom u funkciji cjelokupnog ovog prostranog i složenog episkopalnog kompleksa – a drugome tradicionalnu funkciju zatvorenog dvorišta s trijemovima, neke vrsti atrija spomenutom “Oratoriju” kakav nalazimo i kod mnogih antičkih (rimskih) pa i kršćanskih arhitektonskih objekata. Od pretkršćanskih, rimskih primjera spomenuli bismo ovdje samo tri: Jedan je već spominjana panonska villa u Hosszúhetényu,³² malo kompleksnijeg tlocrta, s kulama na pročelju, a drugi također jedna villa u Panoniji, u Keszthely-Fenekpuszti,³³ gdje je očito da taj hipetralni dio – kod posljednje je to još izrazitije – nije u organskoj ni konstruktivnoj ni funkcionalnoj vezi sa samom zgradom. Treći je primjer iz monumentalne urbane, utilitarne, arhitekture, a riječ je o poznatoj Sertijevoj tržnici u numidijskom gradu Timgadu³⁴ (Thamugadi; sl. 7 i 8): prostrani otkriveni prostor, s trijemovima na trima stranama, povezan je, na preo-

³¹ Đ. Basler, Die “Basilika II” in Breza bei Sarajevo, *Živa antika*, XXV, 1-2, Skopje 1975, str. 259 i d.

³² V. bilj. 29.

³³ Usp. Thomas, Rom. Villen, str. 67, sl. 35 – rekonstr., sl. 36 – (“gebaude Nr. 4 Aus einer Villa umgebaute Basilika”).

³⁴ Usp. Enciclopedia Classica, Sez. III, vol. XII, Tomo I (L. Crema, L'Architettura romana), Torino, itd., 1959, str. 521, Fig. 676 (tlocrt) i 675 (rekonstr., maketa).

staloj slobodnoj strani, s polukružno oblikovanom dvoranom, koja je s pet visokih arkada, dakle sasvim prozračno i otvoreno, okrenuta prema "atriju". To je, međutim, već primjer koji nas jako podsjeća na kompoziciju nekih tzv. carskih "Forum" u Rimu, s hramom koji dominira takvim hipetralnim prostorima, a koji su, kako je poznato, djelovali na oblikovanje gotovo svih izvanmetropolskih rimskih Forum, posebno onih u provincijskim gradovima.

**Zahvaljujem Kreši Rončeviću iz Centra za povijesne znanosti u Zagrebu za izradbu ovdje priloženih crteža.

Pitanje kronologije razvoja Salonitanskih gemina (Salona christiana, IV)

Disputationes Salonitanae, II, Split, 1979,
Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku
77 1984., 174-186

Poznato je da je ranokršćanska faza Salone ne samo najtemeljitiije proučeni i obrađeni dio spomeničke baštine ove dalmatinske metropole nego i jedan od najbolje istraženih kršćanskih urbanih i cemeterijalnih kompleksa u antičkom svijetu. No, niti jedan dio te spomenicima bogate ranokršćanske Salone nije dao tako kompletnu sliku života kršćanske zajednice u tom gradu, u njezinoj razvojnoj i uzlaznoj liniji do pune kristijanizacije grada, kao kršćanski kulturni kompleks *intra moenia*, koji je poznat kao episkopalni centar, s dvjema bazilikama (*basilicae geminae*). Jedna od njih bila je prava biskupska bazilika, gradska katedrala, koja se svojom funkcijom razlikovala od drugih brojnih bazilika u gradu (*basilicae urbanae*), kojim je nazivom – kao jedina nekada poznata – i sama bila ušla u znanstvenu stručnu literaturu.¹

Osim monumentalnih bazilikalnih građevina episkopalni je salonitanski kompleks² sadržavao i niz drugih sakralnih i s kultom povezanih objekata – više oratorija, u prvom redu, zatim baptisterij, consignatorium, catechumeneum, episkopij i dr. – ali je to isto područje krilo i brojne druge arhitektonske ostatke, koji, gledani stratigrafsko-kronološki, pripadaju pretkršćanskom razdoblju. Najranija, naime, faza u procesu urbanizacije tog nekadašnjeg istočnog suburbija pripada širem kompleksu salonitanskih nekropola. Riječ je, naime o području uz cestu što je grad njegovim istočnim vratima (danas zvanih *Porta Caesarea*) isprva

¹ Tako ju je još na početku svojih istraživanja nazivao Bulić; E. Dyggve, *History of Salonitan Christianity*, Oslo itd. 1951. još oklijeva u pogledu naziva jer, osim “the Bishop-Church”, on je katkada naziva *Basilica Episcopalis* (str. 46, passim sl. II, 5) i katkada *Basilica Urbana* (sl. II, 6 i 13). O samom nazivu on posebno raspravlja na str. 25 spomenutog djela.

² Radi se o kompleksu tzv. pravovjerne ili nicejske kršćanske zajednice (Dyggve, o. c. str. 49. i d.). Malo južnije od tog kompleksa Dyggve je isto tako identificirao jedan drugi manji, također episkopalni kompleks koji je pripisao arijancima. Vidi njegov rad: *Druga bazilika urbana sa baptisterijem u Saloni*, Zbornik Filozofskog fakulteta, 1, Beograd 1948, str. 369. i d.

spajala s jugoistočnim dijelovima provincije, pa je uz nju, kao i uz druge ceste salonitanskog područja, nastala i razvijala se rano već “istočna” nekropola grada, čiji su ostaci povremeno dolazili na vidjelo. Uključivanjem i toga dijela suburbija u užu strukturu grada, koja je s onom starijom jezgrom bila integrirana u novi prošireni grad – *longae Saloniae*³ – i obzidana novim plaštem bedema, bio je tu podignut začuđujući niz termalnih zgrada – zahvaljujući blizini akvedukta koji je s istočne strane tekao razinom zemlje – da bi se tu baš starim gradskim bedemom, kao nosačem, spuštao prema nižim, južnim dijelovima grada. Kršćanski kompleks građevina – koji će zatim postati novo središte grada, sa svim novim sadržajima, u uspoređenju s onima što ih je predstavljalo staro gradsko središte, s forumom, jezgrom rimskih poganskih kultova – treća je faza u razvoju ovog dijela salonitanskog područja.

No, i ta kršćanska faza ima svoje vlastite etape razvoja koje su odraz rasta salonitanske kršćanske općine, njena društvenog položaja i, dakako, ekonomske moći. Prvu etapu u razvoju kršćanskog kulturnog kompleksa predstavljaju relativno skromne oratorijalne zgrade, među kojima je prednjačila ona u kojoj je, kako se pretpostavlja, djelovao, a vjerojatno i započeo svoj martirij, Domnio, prvi rezidencijalni salonitanski biskup (tzv. “Oratorij A”⁴). To je pretkonstantinovska faza koja obuhvaća kasno III kao i rano IV stoljeće. Iduća, konstantinovska, faza doba je gradnje prvih većih i samostalnih namjenskih kulturnih objekata, bazilika. Takva, sve intenzivnija graditeljska aktivnost osobito je živa i snažna u postkonstantinovskom razdoblju, u toku IV, V i VI stoljeća. No, dugo je razdoblje od tzv. vjerskog mira, tj. od časa kad je kršćanstvo steklo slobodu življenja i djelovanja, koju je snažno osjetila i ova martirima obogaćena salonitanska kršćanska zajednica, do prestanka života ovoga tada već odavno metropolitanskog grada. To su bila stoljeća bujanja života kristijanizirane Salone, kroz koja su, a posebno na području gdje je kršćanstvo veoma skromno niklo, salonitanski graditelji, slijedeći jednu novu tradiciju, podigli tolika monumentalna kulturna zdanja. Iskopava-

³ Lukan, “Phars.”, IV, 404.

⁴ Tako ga je nazvao Dyggve (o. c, str. 23) u sistemu oratorija koji se pojavljuju na tome prostoru. Abecednim redoslijedom (B–E) nazvani su drugi oratoriji u: istom kompleksu; Dyggve je pretpostavio da je “oratorij E” nova discoperta. Usp. njegov rad “Nova basilica discoperta u Solinu”, Peristol 2, 1957, str. 57. i d. te plan cjeline episkopalnog kompleksa.

⁵ Upućujemo na ilustracije u Dyggveovoj knjizi *History of Salonitan Christianity*, sl. II, 1 i 4; Usp. također i Gerberov plan u: *Forschungen in Salona I*, Wien 1917, sl. 2, kao i plan koji se nalazi u radu: Bulić, *Razvoj arheoloških istraživanja i nauka u Dalmaciji kroz zadnji milenij*, Zbornik Matice Hrvatske o tisućoj godišnjici hrvatskoga kraljevstva, Zagreb 1925, str. 183.

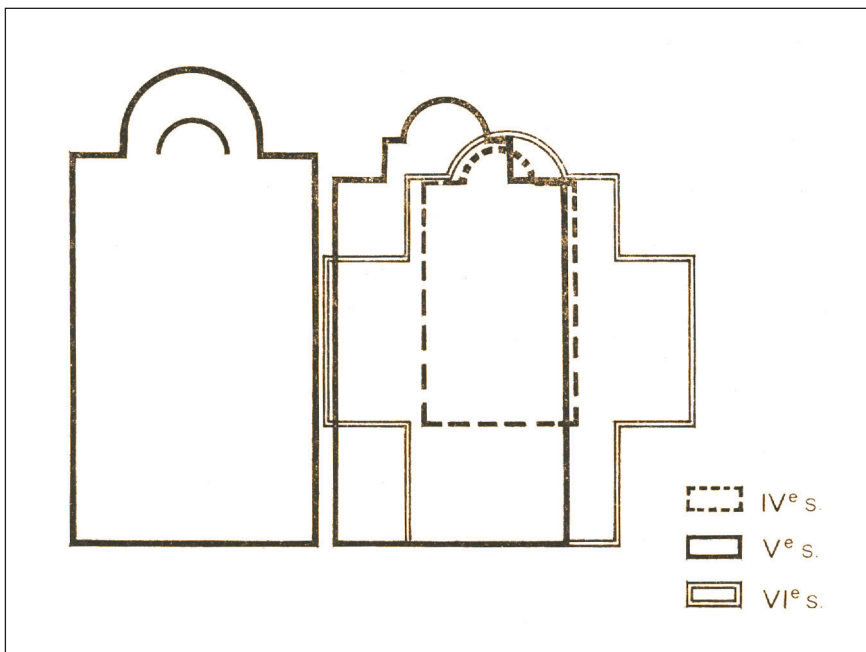
nja su iznijela na vidjelo sinkrono i dijakrono postojanje na tom mjestu nekoliko bazilikalnih građevina, koje su, od nekog određenog vremena, egzistirale uporedo, kao *geminatae*, odnosno *basilicae*. Tlocrt otkopana kompleksa, uz pogled i na same iskopine veoma zorno pokazuje svu složenost i zamršenost tog jedinstvenog labirinta prostora i ziđa,⁵ koji se često pokazuju gotovo bez izrazitih stratigrafskih odnosa. Naš će zadatak ovdje biti da pokušamo odrediti barem relativne kronološke odnose sukcesivno građenih ili dograđivanih bazilika u kompleksu *gemina*, a također i da fiksiramo sve evidentne građevinske faze, kao i slijed bazilika koje su se tu smijenile, a o čemu u stručnoj literaturi vlada prilično neslaganje.

Episkopalnim kompleksom u Saloni već su se temeljitije bavili mnogi istraživači, arheolozi, povjesničari, arhitekti i drugi znanstveni radnici, počevši od najzaslužnijih – F. Carrare⁶ i F. Bulića⁷ – kojima spomenuti arheološki kompleks duguje svoj današnji izgled. Njihovim rezultatima poslužili su se uglavnom strani znanstvenici, od kojih ponajprije spominjemo J. Zeillera, W. Gerbera, R. Eggera, E. Condurachija i, dakako, E. Dyggvea, čiji je prilog proučavanju salonitanskog kršćanstva izuzetno velik i raznolik. Prvi se među spomenutim pitanjem salonitanskog episkopalnog kompleksa bavio povjesničar Zeiller, koji je o njemu kao i o ostalim salonitanskim kršćanskim spomenicima, na nivou ondašnjih znanstvenih saznanja, raspravljao u svojoj monografskoj studiji o pojavi i razvoju kršćanstva u provinciji Dalmaciji.⁸ Treba imati u vidu, međutim, da Zeiller još nije raspolagao potrebnim podacima o južnoj bazilici u kompleksu *gemina*, jer još nije bila otkrivena poznata križna građevina s drugim ostacima arhitekture koji su s njom došli na vidjelo. Stoga u toj studiji i nema novih arheoloških momenata izvan onih koji su već bili poznati u Bulićevim objavama ranijih iskopavanja. Prve značajne rezultate o novim otkrićima, koja obuhvaćaju i južni dio episkopalnog kompleksa, objavljuje arhitekt W. Gerber zajedno s arheologom R. Eggerom u spomenutoj monumentalnoj publikaciji Austrijskog

⁶ Upućujemo na njegov vrlo cjelovit pregled arheoloških spomenika u Saloni, među kojima se nalaze oni koje je sam istražio: *Topografia e scavi di Salona, Trieste* 1850.

⁷ Scavi nella basilica urbana a Salona durante l' anno... (iskapanja od 1901-1906. godine), *Bulletino di archeologia e storia dalmata* 25, 1902; 26, 1903; 27, 1904; 29, 1906; Scavi nelle basiliche urbane di Salona durante gli anni 1907; 1909. *Ibidem* 35, 1912 (navedeni detaljno u: A. Stipčević, *Bibliografija antičke arheologije u Jugoslaviji*, I, Sarajevo 1977, str. 185; 1902c i 201; 1912).

⁸ Usp. njegov rad *Les origines chrétiennes dans la province romaine de Dalmatie*, Paris 1906.

sl. 1.
Grafički prikaz salonitanskih gemina u episkopalnom kompleksu (nacrt K. Rončević)

arheološkog instituta “Forschungen in Salona”,⁹ već tada planiranoj kao posebna serija. Dok je Gerber, uz vrlo obilnu arhitektonsku dokumentaciju, uz rezultate dugogodišnjih Bulićevih iskopavanja dao i one svojih vlastitih istraživanja u tom dijelu Salone, osobito one povezane s otkrićem križolike bazilike, Egger je u jednom poglavlju te publikacije¹⁰ raspravljao, pretežno, o povijesno-arheološkim problemima novootkrivenih objekata, a priori zauzimajući kritički stav prema nekim Gerberovim tek iznesenim hipotezama i njima odgovarajućim arhitektonskim rekonstrukcijama. Gerber je u svojoj totalnoj rekonstrukciji episkopalnog kompleksa, a također i samih gemina, koje su se tada po prvi put našle u centru pažnje arheološke znanosti, prepoznao i objekte koji, u obliku i funkciji u kakvima ih je on vidio, nisu nikada postojali. Generalni plan episkopalnog kompleksa koji donosi Gerber (str. 13, Fig. 2 i str. 16–17, Fig. 3) u novootkrivenom južnom dijelu gemina registrira i treću apsidalnu konstrukciju, dakle ostatke još jedne, ranije (?), bazilike na tom istom prostoru, no onako komplicirani građevni ostaci nisu ni tada, baš kao ni sada, dopuštali određivanje ni njezina opsega ni kronologije. U Gerberovoj kronologiji fiksniranih bazilikalnih zdanja spomenutog kompleksa nalazila se u južnom dijelu jedna manja bazilika iz IV st. (kao najstarija) a nad njom velika, tzv. Simferijeva i

⁹ Forschungen in Salona I (Die Bauten in nordwestlichen Teile der Neustadt von Salona. Osobito: Die christliche Kultbauten str. 23-88).

Hezihijeva, bazilika iz V st. U južnom pak dijelu, uz one nedefinirane bazilikalne ostatke – svakako ne mlađe od prvih desetljeća IV st. – bile su spomenute monumentalne dvije bazilike različitog tlocrta i konstrukcije: prva – longitudinalnog tipa, iz V st., i druga – nad njom, s nešto malo dislociranom osovinom prema jugu, križolikog tlocrta – iz VI st., tzv. Honorijeva bazilika. To je ujedno i prva pretpostavljena no i nedokumentirana kronologija objekata toga kompleksa – ne ubrajajući tu ostale brojne manje građevine različite namjene, poput oratorija, baptisterija i s njim prostorno i sadržajno povezanih prostorija.

Pred ovaj posljednji svjetski rat pojavila se u seriji *Ephemeris Dacoromana* solidna studija E. Condurachija o kršćanstvu u Iliriku¹¹, ali ni u njoj, kao i nekada u Zeillerovoj studiji, iako se uglavnom temelji na spomenicima, nema novih momenata u pogledu salonitanskih gemina, te njezin autor samo prihvaća pouzdane i provjerene teze o karakteru, rastu i značenju ovoga kompleksa. Posljednji u spomenutom nizu renomiranih autora koji su se, uz druga pitanja salonitanskog kršćanstva, posebno bavili još i pitanjem gradskih gemina odnosno čitavog episkopalnog kompleksa, bio je i E. Dyggve, jedan od najzaslužnijih istraživača antičke i kršćanske Salone, te, uz Bulića, najbolji poznavalac njezinih spomenika. Dyggve je o tome raspravljao u raznim mjestima, osobito na međunarodnim kongresima (ne samo kršćanske arheologije), ali najkonkretnije, sintetski, u svojoj dragocjenoj povijesti salonitanskog kršćanstva (*History of Salonitan Christianity*), u kojoj, međutim, nije rekao posljednju riječ o svojim saznanjima u toj materiji, jer je njezina pojava gotovo koincidirala s njegovim posljednjim revizionim istraživanjima baš na spomenutom episkopalnom kompleksu, rezultati kojih su u toj sintezi uglavnom izostali. Stoga u ovom kratkom prikazu problema i ranijih mišljenja i ne bismo smjeli citirati prethodno objavljene Dyggveove stavove, iako se on uvijek ograđivao od mnogih rezultata koje je bio formulirao Gerber – posebno u pitanju eventualnog peterobrodnog rješenja velike sjeverne episkopalne bazilike¹², pa ga je to i ponukalo da u davno planiranoj reviziji čitavog kompleksa provjeri neke svoje ranije sumnje i pretpostavke. Dyggve, na žalost, nije stigao objaviti kompletne rezultate izvršene revizije (1949. god.), u kojoj je, uz druge suradnike, sudjelovao i pisac ovih redaka, kao ondašnji direktor

¹⁰ Ibidem (Zur Entstehungsgeschichte und Bedeutung der Kirchen von Salona, str. 89-99).

¹¹ Monumenti cristiani nell' Illirico, *Ephemeris Dacoromana* IX, 1940, str. 1-118.

¹² Gerber je pomišljao (1. c, sl. 62 i 75) na dvije mogućnosti i načinio je pokušaj rekonstrukcije bazilike kao peterobrodne, odnosno trobrodne građevine.

splitskog Arheološkog muzeja. Svjestan da sam neće dospjeti to uraditi, objavu je prepustio mlađim kolegama, dakako iz naše sredine, što još uvijek čeka na svoju realizaciju. Poneki zaključak je ipak anticipirao, iako je to sve nedovoljno za sagledavanje cjeline, pa i nekih detalja o kojima je za vrijeme revizionih radova raspravljao sa suradnicima. Oni su, na žalost, sasvim izostali, iako su izuzetno važni, iz tih preliminarnih osvrtâ. Tako u svom prilogu, referatu na V. kongresu kršćanske arheologije u Aix-en-Provence 1954. god., koji ima naslov *Le baptistère de la "basilica urbana" à Salone d'après les fouilles de 1949*,¹³ odajući priznanja Gerberu za zasluge koje je imao u otkrivanju i interpretiranju nekih dijelova episkopalnog kompleksa – Dyggve ga, kako vidimo, tu još naziva starim, danas već neodgovarajućim, nazivom *basilica urbana* – ali i kritizirajući oštro neke njegove zaključke koji su ne samo neodrživi već i "štetni" za onoga koji bi se i dalje njima služio, ovako rezimira, sasvim kratko, postignute svoje rezultate: "Revizija izvršena 1949. definitivno je odbacila postojanje bazilike, koja bi prema Gerberu, bila najstarija u tom području, a isto tako i postojanje peterobrodne bazilike, s galerijama iznad bočnih brodova, kao i atriya unutrašnjeg u episkopalnoj crkvi, da se spomenu samo neke od spornih obnova koje je predložio Gerber."

Dyggve, dakle, u sjevernom dijelu gemina vidi – kao u ostalom i drugi raniji istraživači i autori – samo jednu baziliku, tj. veliku Simferijevu i Hezihijevu trobrodnu crkvu. Što se njezina datiranja tiče, ne donosi novih momenata – počeci V st. – ali dopušta mogućnost da je bazilika u idućim stoljećima, posebno u VI st., bila i više puta obnovljena i adaptirana. To je moguće pretpostaviti i s obzirom na, u to vrijeme, izvedene adaptacije u baptisterijalnoj zgradi, podignutoj također u V st. U dosad objavljenim tekstovima Dyggve govori samo o dvjema sukcesivno građenim bazilikama u južnom dijelu tog kompleksa, odnosno gemina: o bazilici iz IV stoljeća koju je otkrio Gerber – njegovu dataciju i zadržava – i o velikoj križolikoj bazilici iz VI st., podignutoj vjerojatno, kako je već spomenuto, u vrijeme biskupa Honorija II. Raspravljajući o tim episkopalnim, ili kako ih on naziva "urbanim" crkvama geminama – to vidimo i na njegovim tlocrtima restituiranog dijela kompleksa¹⁴ – kao prve tu nastale gemine vidi južnu, "Gerberovu" baziliku iz IV st. i sjevernu, Simferijevu i Hezihijevu baziliku iz V st., odnosno, u verziji iz VI st., ovu potonju zajedno s novosagrađenom križolikom bazilikom s

¹³ Actes du Ve Congrès ... Città del Vaticano-Paris 1957, str. 189 i d.

¹⁴ V. History of Salonitan Christianity, sl. II, 13.

¹⁵ Ibidem, sl. II, 14 i 13.

južne joj strane.¹⁵ Kod Dyggvea nigdje nema spomena o trećoj bazilici u području križolike crkve, ni u ranijim radovima (pa ni u spomenutom pregledu “History of Salonitan Christianity”) ni u priložima koje je objavio nakon revizije, iako je u generalnome planu episkopalnog kompleksa, koji je izradio za vrijeme istraživanja i objavio u spomenutoj radnji o baptisteriju gradske bazilike, i apsida te treće bazilike – bez redoslijeda nastajanja – našla svoje mjesto. Dapače, pisac ovih redaka koji je kao Dyggveov suradnik kod revizije imao i posebnih zadataka u vezi s tom apsidom,¹⁶ imao je prilike s imenovanim raspravljati o toj trećoj crkvenoj zgradi, koju je Dyggve prihvaćao kao realnost, kolebajući se jedino zbog njezina oblika, jer od njezina tlocrta, kako je rečeno, osim apsida drugo ništa nije sačuvano. Iz činjenice pak da je Dyggve dopuštao obje mogućnosti, tj. da je bila longitudinalne osnove, poput bazilike iz IV st. ili pak križolike osnove poput “Honorijeve” bazilike iz VI st., moglo se zaključiti da Dyggve tu treću baziliku zapravo smješta po vremenu nastanka između spomenute dvije, dakle u razdoblju od IV do VI st.

Iako kompletni Dyggveovi rezultati istraživanja salonitanskog episkopalnog kompleksa – odnosno nova znanstvena verzija kronologije i interpretacije njegovih gemina – predstavljaju apsolutni desiderat arheološke znanosti, pitanje je kad će taj novi planirani svezak “Istraživanja u Saloni” ugledati svjetlo dana. Dijelom i stoga, a dijelom i zato što se neki rezultati koje je Dyggve anticipirao, barem što se tiče kronologije spomenutih kulturnih objekata, ne podudaraju s onima do kojih je autor ovog saopćenja došao studirajući tu problematiku s povijesnog i arheološkog stajališta, ovdje će se pokušati dati kompletna kronologija spominjanih objekata, dakako uglavnom relativna, jer je o njihovoj apsolutnoj kronologiji u ovom času još preuranjeno govoriti. To je potrebno stoga da bi se konfrontiralo sva iznesena mišljenja, a u tome ima ne samo mnogo nepreciznosti i konfuznosti već, da parafraziramo samog Dyggvea, i za znanost “opasnih” tekstova. Među te bismo u prvom redu morali, na žalost, ubrojiti jednu inozemnu “reprezentativnu” publikaciju o salonitanskim spomenicima autor koje je Emerico Ceci (“alias Mirko Cecić”),¹⁷ koja vrvi netočnostima, nepovezanim podacima o

¹⁶ Radi se u prvom redu o arhitektonskom opisu i uvršćivanju u plan svih detalja sačuvanih dijelova konstrukcije.

¹⁷ I monumenti cristiani di Salona, Milano 1963. On drži kao najstariju u kompleksu gemina i datira je u doba između 400. i 425. godine (str. 10, gdje daje svoj pogled na kronologiju kršćanskih spomenika u Saloni), a da ne navodi na koju od dviju bazilika (geminae) se odnosi “basilica episeopalis urbana”.

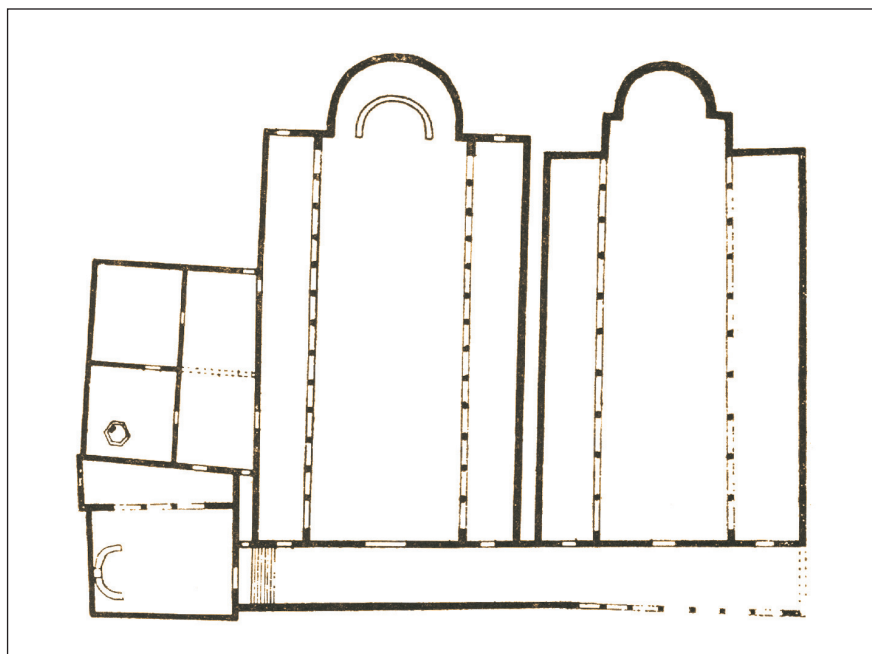
istim spomenicima, pa tako i u pitanju episkopalnog kompleksa, gdje autor južnu baziliku iz IV st. miješa s onom “najstarijom” bazilikom toga kompleksa koju Gerber, kako je rečeno, traži u njegovu sjevernom dijelu, tj. pod Simferijevom i Hezihijevom bazilikom.

Želeći u ovom prilogu iznijeti i svoje osobno viđenje problema kronologije bazilikalnih građevina u episkopalnom kompleksu Salone, napomenuli bismo, prije svega, da je sjedište kulta s “biskupskom crkvom”, nekoliko puta mijenjalo svoj položaj u tom istom širem prostoru. Najstarija “biskupska crkva”, na nivou oratorija, bila je i najzapadnija, bedemima najbliža kulturna građevina (Dyggveov “Oratorij A”), dok je izgradnja kasnijih bazilikalnih zgrada pomaknuta prema istoku, na terene koji su ranije pripadali termalnim kompleksima. Prva bazilikalna zgrada, koja je, sudeći po veličini sačuvane apside, morala biti dosta skromnih dimenzija, bila je, po našem sudu, podignuta vjerojatno još u prvoj četvrtini IV st. – svakako po završetku progona za kojih je martirij doživio i prvi salonitanski biskup Domnio – možda još za vrijeme biskupovanja njegova nećaka Prima.¹⁸ Bazilika je, kao prva prava salonitanska katedrala, podignuta u južnom dijelu spomenutog kompleksa, gotovo na samom rubu platoa, koji tu stepenasto pada prema ulici što je vodila k negdašnjim istočnim gradskim vratima (Porta Caesarea). Pravog joj oblika ne naziremo, ali nema sumnje da je pripadala tipu longitudinalnih, apsidalnih i, vrlo vjerojatno, trobrodskih zgrada.¹⁹ Koliko dugo je ta prva biskupska bazilika u ovom gradu živjela, ne da se ustanoviti, no činjenica je da je njezino rušenje izazvalo potrebu gradnje nove, veće bazilike, ukoliko nećemo pretpostaviti da je upravo poradi gradnje te nove i veće, koja je trebalo da zadovolji potrebe znatno povećane salonitanske kršćanske općine, ona bila namjerno uklonjena. Upozoravamo pritom da je npr. spomenuti “Oratorij A” negdašnja “biskupska crkva”, i dalje egzistirao, valjda sada kao memorijalna crkva, u počast martira

¹⁸ Najvjerojatnije između 312. i 325. (pretpostavljena godina smrti biskupa Prima).

¹⁹ Tako usp. Gerberov nacrt u: *Forschungen in Salona*, I, sl. 165-174, str. 85-88. Gerber ju je rekonstruirao s velikim atrijem.

sl. 2.
Jedna od faza u
episkopalnom
kompleksu Salone
(5. st.), prema E.
Dyggveu

i biskupa Domniona, a također i drugi oratoriji,²⁰ jer na položaju na kojemu su se nalazili nisu smetali novoj, planiranoj, izgradnji kulturnih objekata.

Kronologija episkopalnih objekata na ovom novom punktu izaziva određenu nesigurnost, jer smo na pragu pojavi prvih dvojnih bazilika u tome prostoru. Postavlja se, naime, pitanje, koja je od dviju sukcesivno građenih longitudinalnih bazilika južne komponente gemina bila prva

²⁰ Naša nas razmišljanja navode da se upitamo čemu je mogao služiti najljepši i najmonumentalniji oratorij u kasnijem episkopalnom kompleksu koji je Dyggve (Peristil 2, o.c.) nazvao oratorij E, odnosno druga discoperta u Saloni (vidi o tome naš rad u Fiskovićevu zborniku I, Split, 1980, str. 69. i dalje: Salona christiana III – O salonitanskim primjerima “crkve bez krova”). Taj oratorij nije još bio izgrađen na zemljištu zapadno od kasnijeg nartekse gemina, zbog toga što je sama građevina čudna, premda je to prostorno vrlo skromno zdanje (još uvijek bez tradicionalne orijentacije Z–I, što na zapadu nije postalo običaj prije 5. st.). Možda je to nasljeđe “Oratorija A”, prije nego li su sazreli uvjeti koji dopuštaju pristupanje podizanju jednog monumentalnijeg zdanja na prostoru kasnijih gemina ispod kojih su se do tada nalazili ostaci termalne građevine i vjerojatno druga antička zdanja? U tom smislu govori također široki atrij smješten pred crkvom, čiji plan, uostalom, podsjeća na brojne primjere kulturnih građevina starokršćanskog doba u ruralnim sredinama, osobito na području današnje zapadne Bosne i dijela Hercegovine uz Neretvu, ali ne samo tamo (vidi naš rad *Zu einem besonderen Typus frühchristlicher Sakralbauten auf norisch-illyrischen Gebiet* u: *Kultur-historische und archäologische Probleme des Südostalpenraumes in der Spätantike*, Wien, Graz, Köln 1985, str. 119. i d.; na hrvatskom jeziku: *ibidem*, str. 113. i d.).

“sestrinska” crkva velikoj sjevernoj bazilici, odnosno njoj komplementarna građevina u sistemu gemina. Drugim riječima, da li je to bila još ona prva bazilika koju smo datirali u same početke IV st. ili već ona druga, od nje mlađa i znatno veća, koju svi dosadašnji autori, ubrajajući tu i Dyggvea, također datiraju u to isto stoljeće, ali u nešto kasnija desetljeća. Anticipirali smo, opetovano, mišljenje većine onih koji su se ovim pitanjem bavili, prema kojemu je sjeverna bazilika građena početkom V st., svakako prije kraja prve četvrtine toga stoljeća, kada umire njezin graditelj Hezihije, no vrlo vjerojatno i znatno ranije, jer je Hezihijev prethodnik, Simferije, koji je tu gradnju započeo, umro još 405. god. To mišljenje dijelimo i mi, uvjereni da se mozaički natpis koji tu gradnju spominje tiče početka i dovršenja jednog velikog građevnog pothvata a ne samo ukrašavanja bazilike mozaičnim podom u kojemu je i spomenuti natpis. Pitanje je, dakle, da li je Hezihijeva, odnosno Simferijeva i Hezihijeva, bazilika bila sagrađena tek nakon gradnje one veće južne bazilike koju su prvi Gerber i Egger a za njima i drugi, datirali u postkonstantinovsko vrijeme, tj. u IV st.? No, tlocrt te bazilike, koja je, za razliku od one “ranije” – tako je s Gerberom mi vidimo – približno iste dužine kao i Simferijeva i Hezihijeva bazilika, izaziva priličnu pažnju, jer se ponešto razlikuje od tlocrta tradicionalne sakralne arhitekture ranokršćanske Salone. Kod nje su, naime, lateralni brodovi nešto kraći od srednjeg broda, ne računajući pritom apsidu koja taj brod još više produžuje. Tako je istočni dio bazilikalnog plašta koljenasto lomljen, što od svih salonitanskih bazilika nalazimo jedino još kod velike cemeterijalne bazilike u Marusincu,²¹ gdje je to još jače izraženo. Iako ni mi ne želimo tvrditi da su spomenute dvije bazilike, tipološki srodne, pripadale istome periodu postanka (apsida marusinačke bazilike ima jake kontrafore, kao i bliži joj Anastazijev mauzolej,²² koji je, nesumnjivo, na tu konstruktivnu novost utjecao), čini nam se da se ne da ni poreći svaka kauzalna veza među njima. Dyggve datira marusinačku baziliku u V st.,²³ pa s obzirom na spomenutu tlocrtnu sličnost postoji

²¹ Usp. Forschungen in Salona, III, Wien 1939, sl. 23 (str. 15), 67 (str. 53), 123 (str. 90) i d.

²² O. c, sl. 23, 16, 109. i d.

²³ Usp. History of Salonitan Christianity, str. 26. “... the S. Anastasius Basilica at Salona from about 420... the history of which in so many ways also is connected with Oriental immigrants ...” Na istome mjestu Dyggve, govoreći o rješenu karakterističnog produženja prostora prezbiterija u obliku koljenastog suženja, naglašava analogije u orijentalnom graditeljstvu (“... a peculiar prolongation of the central nave is built towards the apse, an extension of the presbitery that is known from an almost contemporary Oriental basilica (from 345) at Hauraan and from Justinian’s rebuilding the Baptismal Church at Bethlehem ...”

vjerojatnost da je i ova južna bazilika iz kompleksa episkopalnih gemina mogla biti podignuta također u tom istom stoljeću, iako, vjerojatno, s određenim kronološkim prioritetom u odnosu na marusinačku. Takvo bi pak datiranje otvorilo pretpostavku o mogućem vremenskom prioritetu Simferijeve i Hezihijeve bazilike pred ovom drugom u kronološkom slijedu južnih bazilika toga kompleksa, ostavljajući mogućnost da se u skupini prvih salonitanskih gemina, kao južna njihova komponenta, našla još ona prva, relativno mala, “bazilikalna” katedrala. Kako se, međutim, datumima gradnje obaju starijih južnih bazilikalnih objekata ne mogu sa sigurnošću odrediti, ostaje i dalje kao moguća pretpostavka da prvenstvo u gradnji pripada onoj novojjužnoj bazilici pred sjevernom, Hezihijevom. Ta bi pretpostavka bila još i uvjerljivija kad bi se datum gradnje spomenute, prostrane, južne bazilike mogao pomaći u vrijeme prije dolaska inicijatora gradnje sjeverne bazilike, Simferija, na biskupsku stolicu u Saloni (taj datum nije pouzdan, no zna se da je Simferije umro 405. god.). To bi svakako moralo biti negdje u samome početku V st., ako ne i koju godinu prije, jer je njegov poznati nam prethodnik (da li i izravni?) u toj časti, biskup Gaj, umro oko 391. godine.

U svojoj tlocrtnoj rekonstrukciji prvih salonitanskih gemina i Gerber i Dyggve složni su u tome da su taj zanimljivi i monumentalni arhitektonski sklop činile dvije podjednako prostrane bazilike, Simferijeva i Hezihijeva, na sjeveru i bazilika koljenastog tipa prezbiterija na jugu.²⁴ U vezi s nastankom gemina moramo prihvatiti kao činjenicu da je tim časom sjeverna, ipak nešto prostranija i, svakako, monumentalnija, bazilika preuzela ulogu i funkciju biskupske crkve, katedrale, a da je južnoj crkvi – u prostoru koji je ranije tradicionalno imao tu namjenu – pripala druga funkcija, posebno od časa kad je solinska biskupija postala metropolijom i sjedištem dalmatinskih sinoda. Što se pak poznatog mozaičkog natpisa (*NOVA POST VETERA*---²⁵) tiče, koji je bio postavljen u ambulatoriju prezbiterijalnog prostora sjeverne bazilike, i mi smo na strani onih koji u njegovoj poruci radije vide završetak jedne kompleksne, planirane izgradnje, koju je zasnovao biskup Simferije a dovršio njegov nasljednik i nećak Hezihije, negoli kakav manji zahvat

²⁴ Navedeni autori donose također neke male razlike u detaljima planova ovih kompleksa, osobito kad se radi o aneksima na sjeveru obiju bazilika (krstionički kompleks, episkopij); za Gerbera vidi na spomenutom mjestu, a za Dyggvea usp. ovdje sl. 2 i History of Salonitan Christianity, sl. II, 14.

²⁵ *NOVA POST VETERA/ COEPIT SYNFERIUS / ESYCHIVS EIVS NEPOS/ C[UM] CLERO ET POPULO [FE]CIT/ HAEC MUNERA/ DOMUS XPE GRATA/ TENE*. Navedeni graditelji (donatori) – clerus et populus ističu zdanje, crkvu – domus, govoreći jasno o karakteru te donacije posvećene Kristu.

adaptacije i ukrašavanja spomenutog prostora (mozaično popločen je i sl). U toj pretpostavljenoj novoj izgradnji, nakon uklanjanja ostataka napuštenih terma – u kojima je i poznati mozaik s pjesnikinjom Sapho i s muzama – prostrana sjeverna bazilika bila je nesumnjivo glavni, ali vjerojatno ne i jedini podignuti objekt. Time je salonitanska kršćanska općina, narasla do neslućenih razmjera, dobila sasvim novu, potpuno odgovarajuću katedralu s nužnim adneksima, što je ovaj episkopalni kompleks uvrstilo među najkompletnije i najpoznatije u ranokršćanskom svijetu. Salona je, kako je već rečeno, za biskupa Hezihija postala i crkvenom metropolom provincije, pa je metropolitima dalmatinskih biskupa i dolikovao jedan takav crkveni, episkopalni kompleks, s kojim, međutim, salonitanski natpastiri još nisu bili kazali posljednju riječ.

Ostavljajući, dakle, otvorenim pitanje kronološkog prioriteta prve faze dvojnih bazilika Salone – za trajanja koje, prema Dyggveu, još nije bio izgrađen monumentalni osmerokutni baptisterij s konsignatorijem²⁶ i nekim drugim ambijentima (katekumenej i drugi komplementarni prostor) – dolazimo i do posljednje zajamčene bazilikalne izgradnje u episkopalnom kompleksu, najmonumentalnije građevine u njemu – velike križolike bazilike, u stvari treće crkvene zgrade u slojevitom arheološkom terenu južnog krila gemina. Monogram biskupa Honorija II (umro 547. god.) koji se javlja u toj bazilici vjerojatno je znak njegove uloge u njezinoj gradnji – smatra ga se graditeljem – no to se ipak ne može uzeti za sigurno, kao što ni biskupa Petra (umro 562. god.) ne možemo smatrati graditeljem velike sjeverne bazilike, u kojoj je, i oko koje je, nađeno više njegovih monograma. Za njegova života i njegovom inicijativom bile su vjerojatno izvedene neke dodatne konstrukcije u objema velikim bazilikama, što za sada moramo smatrati i posljednjim građevinskim zahvatima u skoro polumilenijskoj građevnoj tradiciji toga područja i tristoljetnom kontinuitetu njegove sakralne kršćanske izgradnje.

Spomenici o kojima je ovdje bila riječ daju dovoljno mogućnosti da se posebno prati pojava i višestoljetni razvoj ne samo ranokršćanske urbane arhitekture najznamenitijeg jadranskog grada nego i nastanak i postepeni rast ranokršćanske općine ovog primorskog grada koji je rano uspostavio kontakt s krajevima Istoka, gdje je kršćanstvo i niklo ili se prvobitno proširilo. Njegovi su vjesnici i propagatori sirijski i mezopo-

²⁶ Što se tiče problema interpretacije pretpostavljenog konsignatorija, kako ga je vidio Bulić i drugi, a također i Dyggve, usp. naš rad u Zborniku posvećenom Dj. Mano-Zisiju (Zbornik Narodnog muzeja, Beograd 1975, str. 255. i d.: (O solinskom baptisterijalnom kompleksu – *CATACHUMENEUM* ili *CONSIGNATORIUM?*).

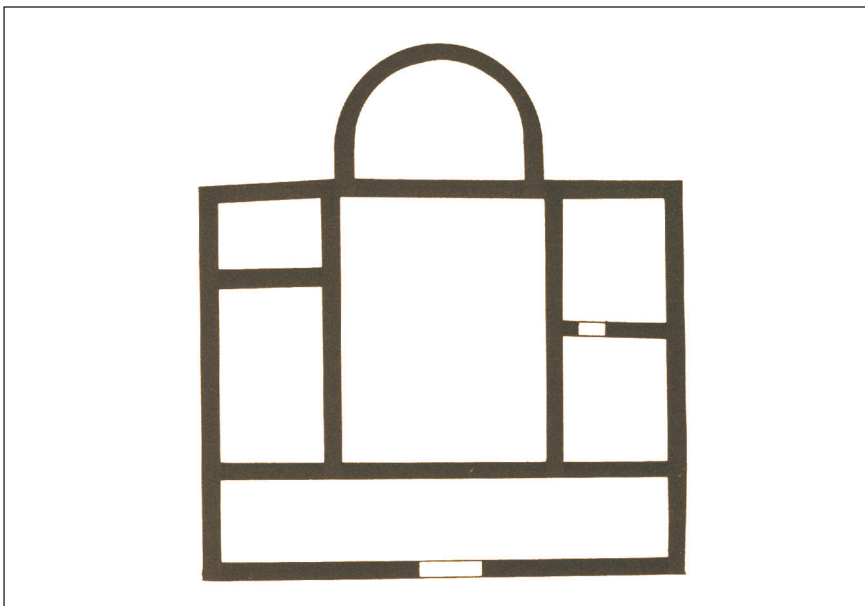
tamijski doseljenici, kao i drugi Orijentalci, koji su u ovaj grad, i posebno u ovu njegovu četvrt, donijeli istočnjačke tradicije, pa i one koje su davno prethodile kršćanstvu. To je bio elemenat koji je obnovio grčki jezik i grčke kulturne tradicije u ovome gradu, pa nas ne čudi stoga što je na tom istom tlu, gdje su kasnije formalno bujale građevine kršćanskog kulta, u ranije vrijeme mogao nastati i jedan mozaik, čije su figuralne ilustracije – Sapfo i muze – praćene njihovim imenima u grčkom pismu. Tu je u stoljećima kasne antike i ranog, dalmatinskog Bizanta – koji je mnogo novoga, uz tradicije koje je dao bliski Orijent kao cjelina, unio u ovaj provincijski grad – bujao i cvao čitav jedan “mali crkveni grad”, kako ga je nazvao Dyggve, a koji predstavlja model jednog tako rijetko dobro sačuvanog urbanog kompleksa u ranokršćanskom graditeljstvu. Ovaj prilog imao je zadatak da ga, u okviru svjetlosti kojom ga obasjava današnja znanost, učini što pristupačnijim.

O jednom posebnom tipu u ranokršćanskom crkvenom graditeljstvu noričko-iliričkog područja

Arbeitsgemeinschaft Alpe-Adria
Wien-Graz-Köln, 1985., 113-133

Razdoblje kasne antike ostavilo je na području koje obuhvaća naša tema znatno manje spomeničke grade i tragova stvaralaštva njegova ondašnjeg življa nego što to pokazuju kulturni ostaci iz prohujalih stoljeća rane antike u kojima su osnovana i svoj cvat doživjela brojna rimska naselja i punktovi, kao predodređeni rasadnici novih, rimskih, kulturnih, gospodarskih i društvenih tradicija, jednom riječju romanizacije, koja je pripremala tlo i bila preduvjetom punoj političkoj pokornosti novoj vlasti. Možda je, u stvari, to samo privid, jer se u kasnoantički spomenički fond rijetko ubrajaju svi ostaci građevina koje ne nose strogo kasnoantičko obilježje, a podignute su u ranijim razdobljima, iako ih je dugi životni kontinuitet učinio i integralnim dijelom sadržaja pojedinih urbanih, pa i ruralnih, sredina u podmaklim stoljećima antike. To je još očitije kad su u pitanju spomenici, pa i veći graditeljski kompleksi, koji su se pojavili i vremenu u kome su nastali dali posebno obilježje kao odraz novih duhovnih i društvenih vrijednosti, koje same po sebi znače negaciju osnovnih tradicija i poruka poganske antike.

Kasnu antiku, naime, kako je poznato, definiraju dva izrazita društvena i kulturna fenomena, koji daju osnovno obilježje i spomeničkoj baštini toga razdoblja. Riječ je o intenzivnom procesu raspadanja starog, antičkog, posebno rimskog političkog i društvenog sistema, o njegovu ugrožavanju i negiranju iznutra i izvana, uz značajnu ulogu i sve veću prisutnost slobodnog barbarskog elementa na dotada neprikosnovenim rimskim, posebno provincijalnim prostorima, a u duhovnoj i kulturnoj sferi, koja doživljava punu preobrazbu sve očitijim deromanizacijskim pa i antiklasičnim procesima, nastupom i afirmacijom kršćanstva koje će se dosta brzo obračunati s preživjelim poganskim politeizmom. Ako bismo na osnovi tih povijesnih odrednica htjeli dati sumarnu karakteristiku novih spomeničkih vrijednosti koje ulaze u inventar naših arheoloških terena i nalazišta, u prvu bi se skupinu ponajprije uvrstile građevine i konstrukcije koje odražavaju na najočitiiji način ta nova, po rimsku državu i njen sistem nesigurna vremena: riječ je, dakako, o kon-

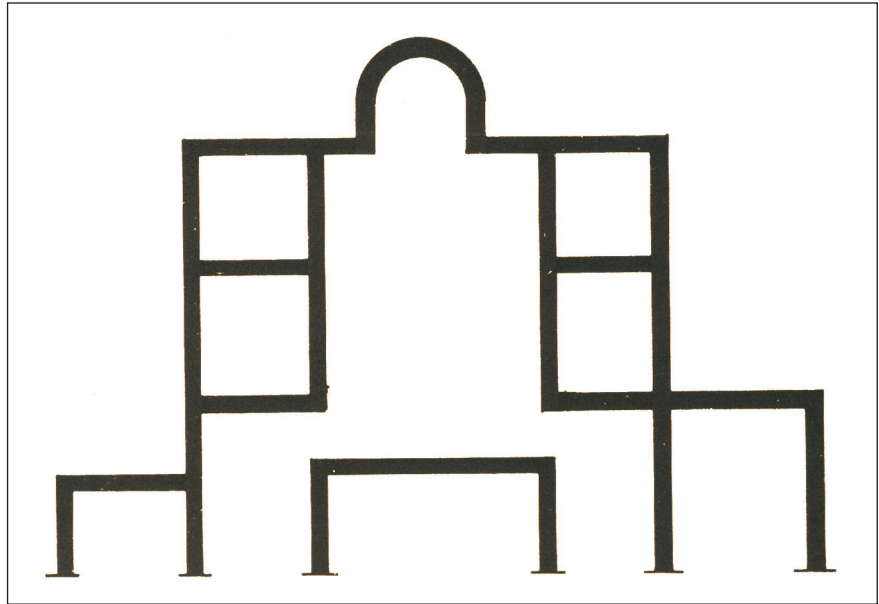

sl. 1.

Budakalász: tloris vile

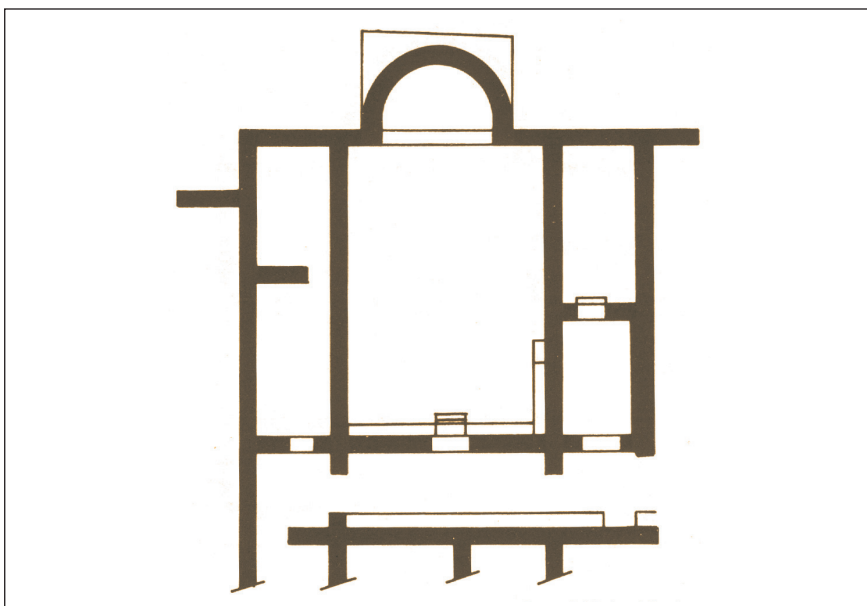
strukcijama kojima se pokušalo zaštititi postojeće, a koje su onima koji su se u tim teškim situacijama zatekli pružale barem prividnu zaštitu i sigurnost (obnavljane ili novoj ratno-napadačkoj tehnici prilagođivane gradske fortifikacije, podizanje novih ili aktiviranje starih prigodnih refugija na planinskim visovima i platoima, gradnja novih obrambenih graničnih linija i fortificiranih gospodarskih kompleksa, vila, palača i sl.). Drugu pak skupinu, zapravo kategoriju, spomenika graditeljstva čine kulturni objekti ili kompleksi posvećeni novim, nerimskim i neklasičnim, kultovima i religijama, među kojima posebno mjesto pripada dosta raširenom mitraizmu i, dakako, kršćanstvu. Za potrebe novoga kulta – a ovdje je riječ o kršćanstvu – radi se u dotadašnjoj kulturnoj tradiciji nepoznat, ma da, općenito uzevši, ne i posve nov, tip građevine, bolje rečeno tipovi, jer će ranokršćansko graditeljstvo razviti bogatu tipologiju kulturnih građevina kako po horizontalnoj liniji - građevine iste namjene, funkcije i sadržaja – tako i po vertikalnoj, uzlaznoj liniji koja odražava njihov kronološki razvoj i fizionomiju. No, svi ti novi oblici i tipovi kasnoantičkog, u ideološko-sadržajnom pogledu kršćanskog graditeljstva, nisu, kako je rečeno, bez ikakvog kontinuiteta iz ranijih vremena te je potpuno opravdana rasprava koja se u arheološkoj znanosti, čini se još uvijek bez konkretnog rezultata, vodi o pitanju njihove istinske geneze, koja se često, s jednakim pravom i vjerojatnošću, kreće ka višeznačnoj interpretaciji (poučan primjer za to je uporno traganje za povijesnim prototipom monumentalne crkvene zgrade koju tradicionalno obilježavamo - mada ne i s punim razumijevanjem njena oblika

sl. 2.
Hosszúhetény:
tloris vile (detalj)

i funkcije - imenom “bazilika”, s očitom asocijacijom na pretkršćanska razdoblja). Tu smo još uvijek na pragu metodološkog raspravljanja, jer pitanju, a pogotovo odgovoru, gdje treba tražiti prototip kršćanskoj bazilici (ovaj termin uzimamo ovdje uvjetno) po našem mišljenju mora prethoditi premisa: što zapravo imamo na umu izgovarajući ime “bazilika”. Ako se pri tome doista ima na umu monumentalna građevina kršćanskog graditeljstva tradicionalnog tipa, sa svim elementima koji joj daju takvo obilježje, posebno ona s višebrodnim tlorisom i shemom, nije neprirodno njenu genezu tražiti među ranijim, antičkim, graditeljskim ostvarenjima koja i oblikom i imenom nesumnjivo podsjećaju na tu kasnoantičku odnosno kršćanskoantičku njenu repliku. No, pored te neosporavane bazilikalne konstrukcije ranokršćansko graditeljstvo pozna i jednu drugu, prilično raširenu skupinu crkvenih građevina, kojoj se osnovna shema svodi na jednobrodni, tzv. dvoranski prostor, vrlo često flankiran s obje longitudinalne strane nizom posebnih prostorića, koje im ponekad daju izgled pseudotrobrodnih građevina. Njihova tipologija vrlo je bogata, razgranata i raznolika, što posebno vrijedi za iliričko područje, za sada predstavljeno ponajviše nalazima iz Hercegovine i zapadne Bosne¹ – odatle im i eponimni naziv “bosansko-hercegovački tip” u ranokršćanskom graditeljstvu – ali i u užem jadranskom pojasu, od Istre do južnog jugoslavenskog primorja.

¹ Cf. Đ. Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1972 i D. Sergejevski, *Plan der Frühchristlichen Basiliken Bosniens* (Akten des XI. Internationalen Byzantinisten-Kongresses 1958, München 1960, 563 sq.).

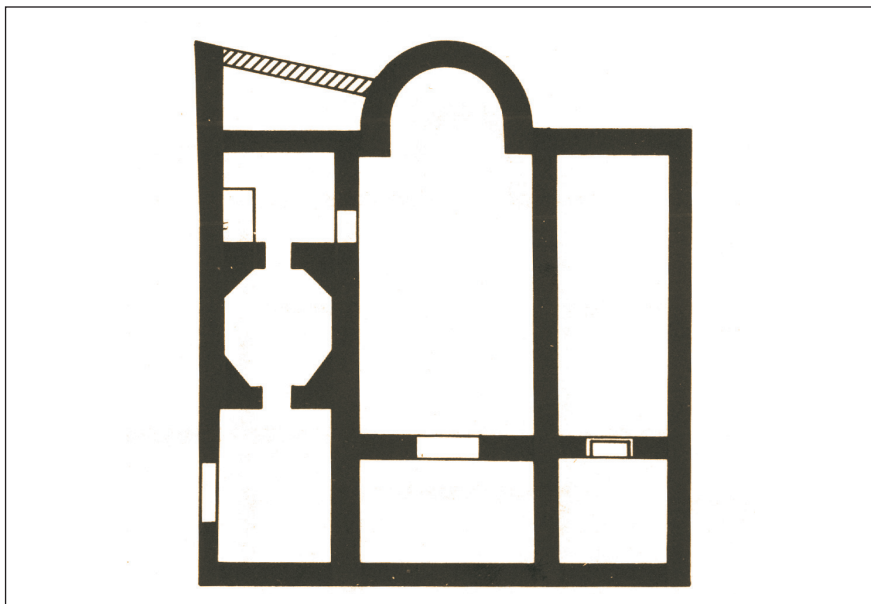

sl. 3.
Lepnica: tloris crkve

Unutar te manje reprezentativne, ali brojčano dominantne, skupine ranokršćanskog sakralnog graditeljstva, koje se i na noričkom kao i na iliričkom području ponajviše javlja u ruralnim ambijentima ili spomenutim već kasnoantičkim refugijima, nazire se i jedan poseban tip, mnogo više prisutan i razrađen na tlu starog Ilirika (Dalmacije) koji zaokuplja našu pažnju, pa mu je i ovdje posvećujemo u želji da ga osvjetlimo i s jednog novog stajališta koje do sada, koliko nam je poznato, nije uzimano u razmatranje. Skoro svi, bez izuzetka, koji su se ranije bavili tim izuzetno dragocjenim spomenicima antičkog graditeljstva – među njima bismo za iliričko područje ponajprije spomenuli D. Sergejevskog i Đ. Baslera, za noričko R. Eggera, R. Nolla i G. Piccottinija, kao i G. C. Menisa – više su pažnje obraćali pitanjima tipologije i kronologije nego li geneze. Dok je kad je riječ o genezi običnih i samostalnih dvoranskih crkava, koje su poznate i u urbanom ranokršćanskom graditeljstvu najranije epohe (*domus ecclesiae*, oratoriji i sl. kakve imamo primjerice, i to kao prave katedrale, da se poslužimo možda za to vrijeme neprilичnim terminom, u Poreču (*Parentium*), Saloni i drugdje), možda bespredmetno i nepotrebno tražiti analogije u ranijem antičkom graditeljstvu - u pitanju su samo odgovarajući tipovi pojedinih dijelova vila odnosno njihovih prostorija² – u drugom je slučaju riječ o objektima složena tlo-

² Kao primjer spominjemo vilu iz TÁC-Fövenypuszte (cf. E. Thomas, *Römische Villen in Pannonien*, Budapest 1964,303, sl. 158 – sjeveroistočni dio – ili vilu iz Hosszúheténya [sl./Abb. 2; ibid. 275, sl. 144]; istoj tipologiji pripada i za nas zanimljivi sjevero-istočni dio vile u Nemesvámos-Balácapuszti (E. Thomas, o. c, 80, sl. 42, zgrada Nr I).

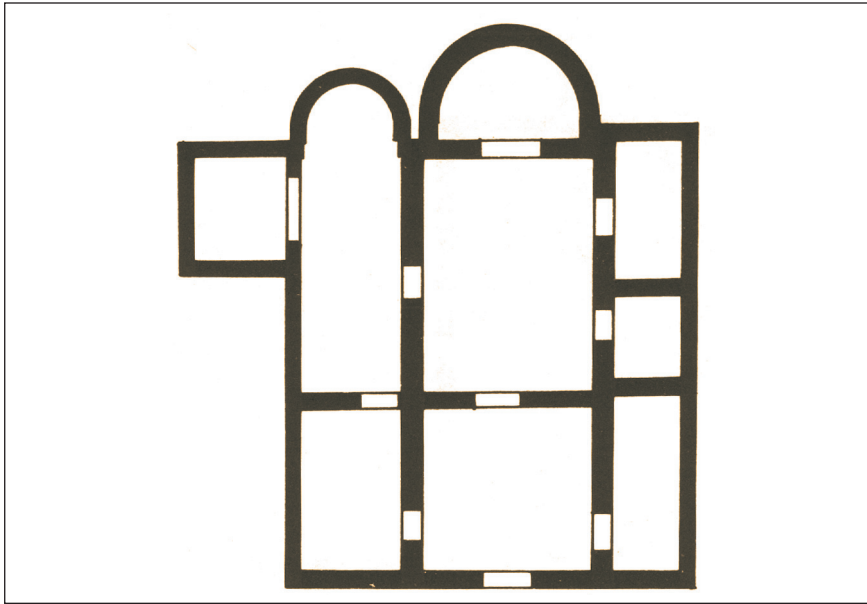
sl. 4.
Nerezi: tloris crkve

risa koji sa svojim prepoznatljivim graditeljskim elementima neminovno asociraju na nešto već poznato ili viđeno u graditeljskoj baštini antike. O čemu ja zapravo riječ i kamo nas vode te asocijacije bit će govora malo dalje u ovom tekstu, ali ćemo već sada upozoriti da ta graditeljska komunikacija između kršćanske i ranije antičke arhitekture, vodi, kao i uvijek, preko profanog graditeljstva odnosno njegovih stoljetnih ostvarenja. Podsjetimo se koliku je ulogu u skoro svim poznatijim tipovima antičke sepulkralne umjetnosti i oblikovanju konkretnih sepulkralnih spomenika imala antička kulturna i profana - urbana i ruralna - arhitektura (stela, tzv. "liburnski cipus", sarkofag i dr.) pa će nam i ta nova, objektivizirana, interpretacija – "*interpretatio christiana*" – profanog antičkog graditeljstva biti mnogo više prihvatljiva, uz saznanje da u toj novoj, kršćanskoj, interpretaciji antičkih graditeljskih objekata, koji su služili čovjeku, čovjek kršćanske epohe u prvom redu odražava ono što naziva stanom božjim, zapravo prebivalištem Boga-čovjeka.

Poznati i vrlo zaslužni istraživač ranokršćanskog graditeljskog naslijeđa u Dalmaciji, danski arhitekt i arheolog E. Dyggve, u završnom dijelu jedne kratke sinteze o znamenitoj kasnoantičkoj palači na otoku Mljetu, u današnjoj luci Polače, između ostaloga piše: "Kad sam u Strasburgu 1955-e god. prilikom jednog predavanja govorio izm. ost. o ovoj palači, nisam se nimalo čudio, kad su me sa strane stručnjaka pitali, nije li zgrada u Luci Polače crkva a ne palača"³. Pitanje je nesumnjivo

³ E. Dyggve, Palača na otoku Mljetu sa novog gledišta (Zbornik za umetnost in zgodovinu, n. v. 5-6, 1959 = Laureae F. Stelè septuagenario oblatae), 79 sq.

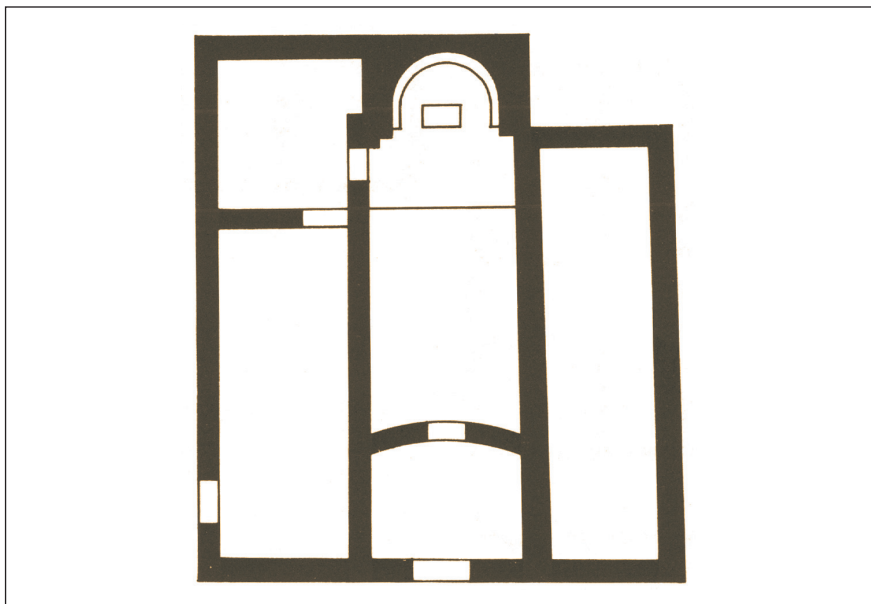
sl. 5.
Bičina: tloris crkve

esencijalno i aktualno i danas, danas možda i više nego li u vrijeme o kojemu Dyggve piše, jer su nam danas kudikamo boje poznati ti zanimljivi spomenici ranokršćanskog graditeljstva, kojih se repertoar takoreći svakim danom proširuje i mijenja kako u brojčanom tako i u sadržajno-tipološkom pogledu. Najveći broj poznatih nam spomenika tog ranog crkvenog graditeljstva, osobito na iliričkom području, nosi jasno obilježje svoje funkcije i kultne pripadnosti (baptisterijalna piscina, kršćanska dekorativna plastika, simboli i sl.), druge pak kojima sve te karakteristike barem za sada još nedostaju – napomenimo da su one često, u posljednje vrijeme, ustanovljene naknadnim istraživanjima i poslije više desetljeća od vremena otkrivanja samog spomenika – atribuiramo kao kultne građevine samo na temelju analogija u tlorisu, konstrukciji ili nekom posebnom topografskom kontekstu. No, da li uvijek, s pravom ili ne, pitanje je isto kao i ono, da li sve antičke građevine koje definiramo kao profane, a tipološki su srodne sakralnim objektima, treba doista smatrati takvima, bilo da je riječ o ruralnim građevinama (vilama) ili urbanim konstrukcijama. Neka npr. kao ilustracija takvoj dilemi, u uspoređenju s kulturnim kršćanskim objektima

⁴ Vidi plan kod Đ. Baslera, o. c, 105, sl. 107; cf. D. Sergejevski, Bazilika u Nerezima i Docu (Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, n. s. XIV, 1959, 163 sq.). Tloris crkve u Docu donosimo na (sl./Abb. 6).

⁵ Cf. N. Cambi, Unpublished Excavations and Finds of early Christian Period in Yugoslavia (Atti del IX Congresso Internazionale di Archeologia Cristiana... 1975 – vol. II – Roma 1978, 145, sl. 3; prema L. Jeliću i B. Ilakovcu).

sl. 6.
Doci: tloris crkve

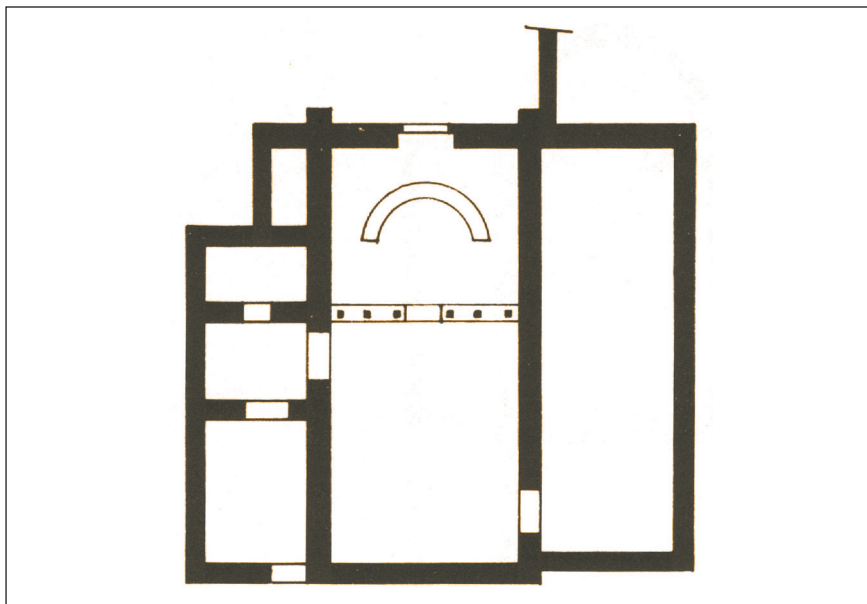

u Nerezima⁴ (sl. 4) u Hercegovini, u Bićini⁵ (sl. 5) u Dalmaciji ili u Muntajani⁶ u Istri – da ne nabrajamo druge primjere – posluži tloris vile u Budakalaszu⁷ (sl. 1) u Mađarskoj (Panonija), koji isto tako asocira određene građevine u urbanoj jezgri nekih antičkih gradova, primjerice - i to na uvjerljiv način - u dalekim Stobima, u Makedoniji. Posebnoj varijanti tog tipa ranoantičkih crkava pripadaju Lovrečina na Braču i Majdan u Bosni, koje karakterizira transept, što tom razvijenom tipu ruralnog crkvenog graditeljstva daje oblik latinskog križa⁸, preuzet, dakako, iz monumentalne urbane graditeljske tradicije. Tu karakterističnu shemu pokazuje i grobljanska bazilika veoma složene osnove u Teurniji (St. Peter im Holz), jedno od najmonumentalnijih crkvenih zdanja iz kasne antike u čitavom noričkom području koje se tipološki, a i krono-

⁶ Cf. A. Šonje, Ranobizantska bazilika Sv. Agneze u Muntajani kod Poreča (Jadranski zbornik, X, 1978, 197, sl. 2, i 200, sl. 3; v. i 232, Prilog I).

⁷ Cf. E. Thomas, o. c, 215, sl. 111. Toj panonskoj vili tlorisom je veoma slična crkva u Lepcnici u Bosni (sl./Abb. 3). Za Lepenicu cf. Đ. Basler, o. c, 89, sl. 81 (v. i sl. 80).

⁸ Za Lovrečinu cf. D. Vrsalović Kulturni spomenici otoka Brača (Brački zbornik, 4, 1960), 95, prema E. Dyggveu; I. Fisković, O ranokršćanskoj arhitekturi na otocima Braču i Šolti (Arheološki radovi i rasprave, VIII-IX, 1982, 171); za Majdan cf. Đ. Basler, o. c, 92, sl. 86 (nešto složeniji plan pokazuje i crkva u Oborcima, ibid., 107, sl. 109); s crkvom u Majdanu u planu je dosta slična crkva u Teurniji, kod koje je jedino začelje ravno, bez apside (u presbiteriju je "upisan" jako izduženi zaobljeni subsellium), a flankiraju ga dvije kapele s polukružnim završetkom.

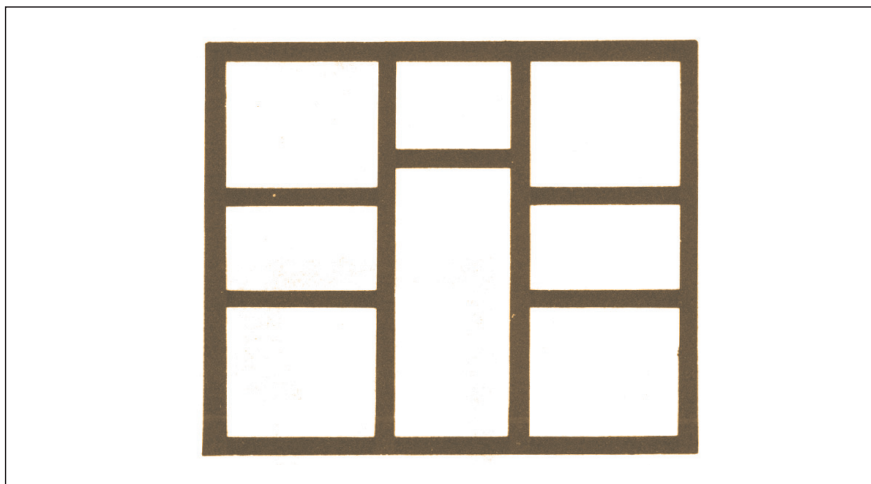
sl. 7.
Salona: oratorij A,
tloris
(prema E. Dyggveu)

loški, prema shemi koju je dao G. Piccottini⁹, svrstava u prvu razvojnu fazu ranokršćanskih crkava u Koruškoj, predstavljajući njen razvijeniji tip, ali po nekim svojim karakteristikama iz druge građevne faze – lateralni trijemovi s nartekсом povezuje i s fazom IV, kojoj je u tom području glavni predstavnik crkva u Duelu, kojoj nedostaje nartekс, a lateralne prostorije nisu u obliku trijema već zatvorena jednodijelnog hodnika. Varijanti spomenutog tipa vile iz Budakalaszа pripada i jedna od najzanimljivijih crkvenih građevina kasne antike na području Bosne i Hercegovine, Dabravine¹⁰, koja se odlikuje bogatom kamenom dekoracijom, a unutar nje posebno ikonografijom; u svojoj kompletnoj shemi građevina ima dvije apside, glavnu, ponešto nejasnu (tek za novijih radova tako definiranu) u presbiteriju i drugu u sjevernoj prostoriji koja je imala funkciju baptisterija. Reduciranoj varijanti istoga tipa crkvene građevine, gotovo identične sheme, pripadaju crkve u Šipragama (sl. 11) u Bosni (Dalmacija) i u Ulrichsbergu (sl. 12) u Austriji, preciznije u Koruškoj (Norik). Obim građevinama manjkaju adneksi s južne strane jednobrodne crkve – možda je u pitanju i obrnuti proces razvoja od netom spomenutoga, tj. crkva još nije postigla svoj puni razvojni oblik kakav imaju crkve u Duelu (sl. 10), Majdanu i drugdje – sjeverni se

⁹ Fröhес Christentum in Kärnten (Sonderausstellung vom 15. Juli bis 15. Oktober 1971 in Klagenfurt; ed. Landesmuseum für Kärnten), 9 sq.: Die baugeschichtliche Entwicklung der frühchristlichen Kirchenbauten Kärntens, Skizze S. 10 (I a).

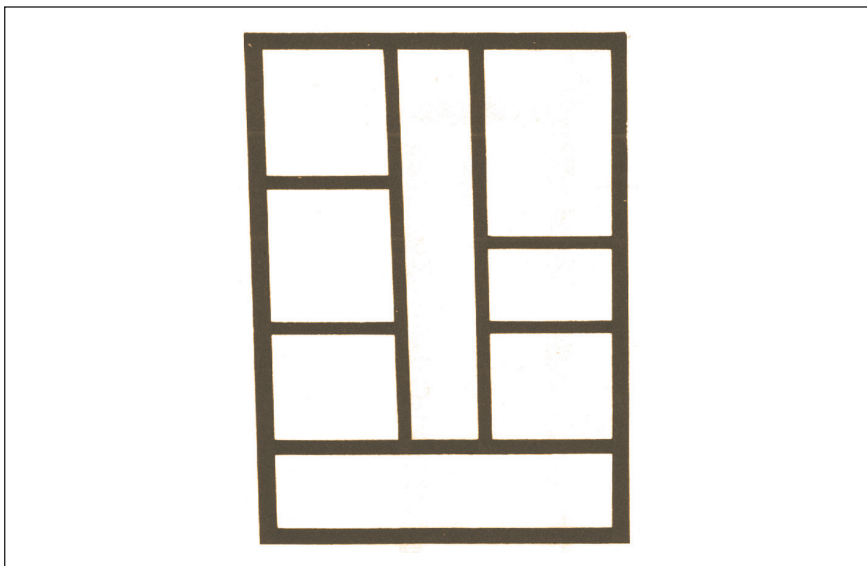
¹⁰ Cf. D. Sergejevski, Bazilika u Dabravini (Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, n.s. XI, 1956. - Arheologija, Posebno izdanje); Đ. Basler, o. c, 78, sl. 65.

sl. 8.
Winden am See:
tloris vile
(II period)

adneks razlikuje samo u tome što je on kod Šipraga jednodijelan, a kod Ulrichsberga dvodijelan. Prvobitni crkveni kompleks s kasnoantičkim ceterijem, koji kontinuirao kao srednjovjekovna nekropola – a traje a i u kasnijim stoljećima, pa do današnjih dana – u Danilu Gornjem u Dalmaciji (*Municipium Riditarum*) ima, naprotiv, adneks sa svoje jugoistočne strane – orijentacija građevine nije tradicionalna i pravilna, jer je objekt izrastao iz ostataka nekadašnjih gradskih terma, kako je to slučaj i s mnogim drugim poznatim kulturnim građevinama najranijeg kršćanstva na istočnom Jadranu, posebno u urbanim ambijentima (*Parentium*, Salona i dr.). Jedna od specifičnosti sjeverno – i istočnojadranskog ranokršćanskog graditeljstva, koje je najmonumentalnije primjere ostavilo u dvama najistaknutijim antičkim gradovima toga područja, Akvileji i Saloni, u poznatim njihovim episkopalnim dvojnima bazilikama (*basilicae geminae*) našla je također svoje zanimljive replike u nizu ranokršćanskih crkava iliričkog područja, tako u Zenici (sl. 13), Mogorjelu, Žitomislicima u području Bosne i Hercegovine, a jedan od najljepših primjera i najzanimljivijih po organskoj povezanosti, upravo stapanju zajedničkih im prostora predstavlja ranokršćanski kompleks u Srimi u Dalmaciji, u kojemu se na najsretniji način spajaju elementi graditeljske tehnike i tradicije urbane i ruralne kršćanske arhitekture. Tlorisno rješenje ranokršćanskog kulturnog kompleksa u Srimi (sl. 15), ako ga pojednostavnimo, moglo bi također naći analogija u profanoj antičkoj ruralnoj arhitekturi, pa samo *exempli gratia* spominjemo jedan od tipova panonskih vila temeljen na primjeru iz kasnoantičkog utvrđenog naselja u Fenékpuzsti (sl. 14) kraj Keszthelyja¹¹ na Balatonu, Panonija

¹¹ Cf. plan kod E. Thomas, o. c, 61, sl. 29 (7) i 65, sl. 33.

sl. 9.
Keszthely-Fenek-
puszta: tloris zgrade
Nr. 8

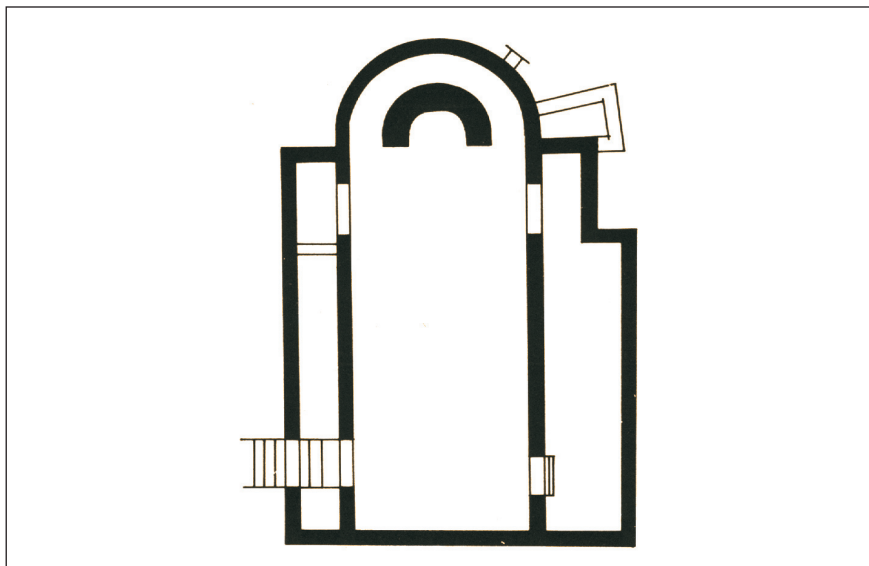
(zgrada br. 7) – u kojemu se javljaju i drugi tipovi gospodarsko-ladanjskog graditeljstva (zgrade br. 6 i 8). Obraćajući na njih posebnu pažnju, u njima vidimo više nego moguće ishodne oblike iz kojih se razvio, i razvijao, ovaj “poseban tip”, kako smo ga nazvali, ranokršćanskog kulturnog graditeljstva, pretežno ruralnog karaktera. Riječ je o tzv. tipu vile sa središnjim hodnikom (“Villentyp mit Mittelkorridor”, E. Thomas)¹². Kao izrazit primjer tog tipa vile, za koji na žalost možemo ponuditi samo primjere iz Panonije, spominjemo stambenu zgradu iz Winden – a am See¹³ (Austrija) (sl. 8); i stambeni objekt u Carnuntumu (kuća br. I)¹⁴ koji imaju gotovo istovjetnu shemu tlorisa, s napomenom da je kod ove potonje zgrade ulazni hodnik (trijem?) jednodijelan dok je kod prve dvodijelan, a unutrašnji, središnji hodnik, kojim se komuniciralo s lateralnim prostorijama, znatno širi i prostorno već sasvim izjednačen i ravnopravan s ostalim stambenim ili drugim prostorijama. Razvoj tog unutarnjeg prostora, koji se od običnog hodnika postupno pretvara u prostoriju koja stječe svoju novu, određeniju namjenu, do punkta kad je ona postala središnjim prostorom – u funkcionalnom smislu - čitave zgrade, daje, po našem sudu, osnovu za tezu o genezi ovoga tipa crkve u ranokršćanskom graditeljstvu, koji je tako čest i karakterističan za

¹² O. c, 361 (legenda uz sl. 177).

¹³ Ibid., 205, sl. 108, prema B. Sariji (II period; cf. B. Saria [etc.]. Der römische Gutshof von Winden am See, Eisenstadt 1951).

¹⁴ Cf. E. Swoboda, Carnuntum. Seine Geschichte und seine Denkmäler (4. Aufl.), Graz-Köln 1964, 156, sl. 11 (“Haus I”); vidi kod istog autora i plan kuće, slične sheme, iz Aquincuma (161, sl. 14). Varijantu u tlorisu, bez ulaznog hodnika (trijema), predstavlja zgrada Nr. 8 u vili u Fenékpusztai (Keszthely; sl./Abb. 9).

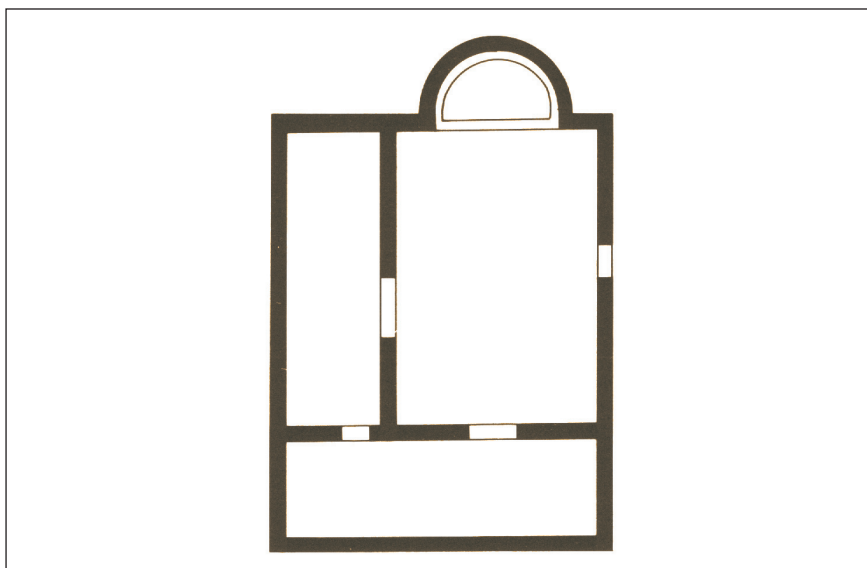
sl. 10.
Duel: tloris crkve

područje o kojemu je ovdje riječ. Drugim riječima, genezu tog tipa crkvene zgrade, pretežno ruralna karaktera, vidimo u profanoj stambenoj zgradi, vili ili kući, koja se, kako smo vidjeli i pokazali, podjednako javlja u urbanom miljeu kao i u ruralnim ambijentima.

Ostajući još kod ovog potonjeg tipa antičkog graditeljstva, kod profanih građevina, kuća i vila, bez obzira da li u poređenju sa sakralnim objektima imaju istovjetne sve tlorisne elemente – hodnik ili trijem pred ulazom, respective narteks (pri određivanju tipologije kod složenih građevina teško je opredijeliti se za prioritet – primjer je grobljanska crkva u Teurniji) – ne možemo mimoći dva eklatantna primjera te sadržajne i funkcionalne transformacije zgrada iz doba najranijeg kršćanstva u spominjanim već gradovima na Jadranu, Poreču (Parentiju) i Saloni. Tloris prvobitne porečke crkve (*domus ecclesiae*) kako ga je na osnovi svojih višegodišnjih istraživanja prezentirao nedavno, i prerano, umrli naš kolega A. Šonje¹⁵ – s bitnim promjenama u tlorisnoj organizaciji tzv. gemina, kakvima ih je označavala starija literatura, dovoljno jasno ukazuje na rješenja koja je adaptator našao u starijim profanim konstrukcijama koje je zatekao in situ, u jednoj stambenoj zgradi ili termalnom objektu koji je tu postojao uz jedan od gradskih kardaa, nedaleko

¹⁵ Cf. A. Šonje, Crkvena arhitektura zapadne Istre – Područje porečke biskupije od IV. do XVI. stoljeća, Zagreb-Pazin 1982 (vidi plan na tabli I).

sl. 11.
Šiprage: tloris crkve

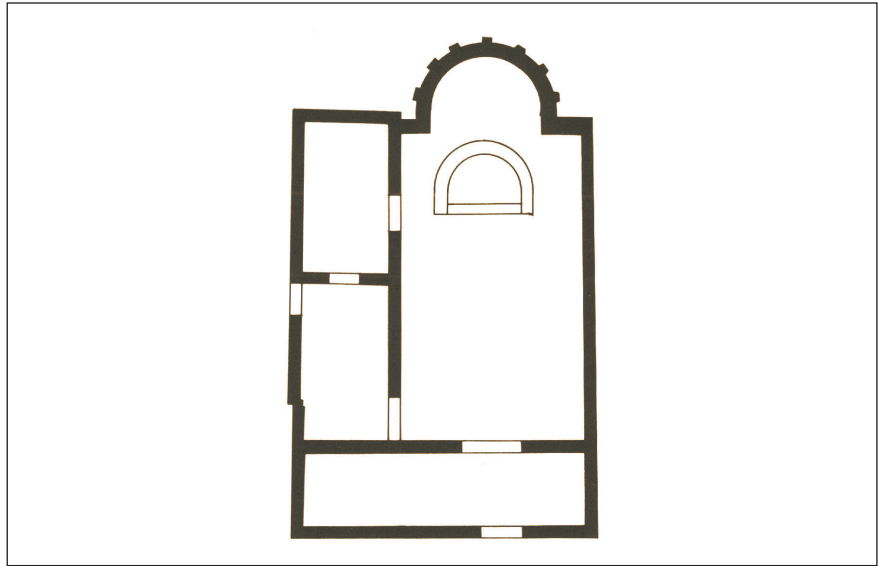
od gradskih bedema. Zar ne prepoznamo tu – *mutatis mutandis* – tlorisno rješenje sjeverne crkve u poznatim geminama istarskog grada Nezakcija (*Nesactium*)? Gotovo identičnu shemu pruža i poznati salonitanski oratorij – Dyggveov “Oratorij A”¹⁶ (sl. 7) - u kompleksu starokršćanskog “crkvenog grada” (“ville ecclésiastique ”)¹⁷ kako ga je nazvao isti autor, koji je također samo za potrebe kršćanskog kulta preuđen profani urbani objekt, stambena zgrada ili manja termalna građevina. Ne mislimo time reći da su spomenuti oratoriji, kao najstarije kršćanske kultne građevine na istočnom Jadranu, svojom arhitekturom djelovale na razvoj crkvenog ruralnog graditeljstva u tim krajevima (novi nalazi i nove analize sakralne arhitekture toga područja, pa i u gradovima – Salona, Naronas¹⁸ i dr. – pokazuju da to i nije bilo isključivo vezano za ruralne ambijente). No, čini nam se opravdano istaknuti misao da su i jedni i drugi, i grad i selo, podjednako, iako u različitim povijesnim i društvenim uvjetima, ne samo nalazili inspiracije u tradicionalnom domaćem (u najširem smislu riječi) graditeljstvu već su ponekad, i ne sasvim rijetko, za sjedište novih kulturnih sadržaja uzimali baš njegove postojeće elemente, koji su im u početku sasvim odgovarali.

¹⁶ E. Dyggve, *History of Salonitan Christianity*, Oslo etc. 1951 (vidi plan: Fig. II 7).

¹⁷ Idem, *Le baptistère de la basilica urbana à Salone d’après les fouilles de 1949* (Actes du Ve Congrès International d’archéologie chrétienne – Aix-en-Provence 1954 – Città del Vaticano-Paris 1957, 189).

¹⁸ Cf. N. Cambi, o. c, 150; idem, *Starokršćanska crkvena arhitektura na području salonitanske metropolije* (Arheološki vestnik, XXIX, 1978, 605 sq.).

sl. 12.
Ulrichsberg:
tloris crkve

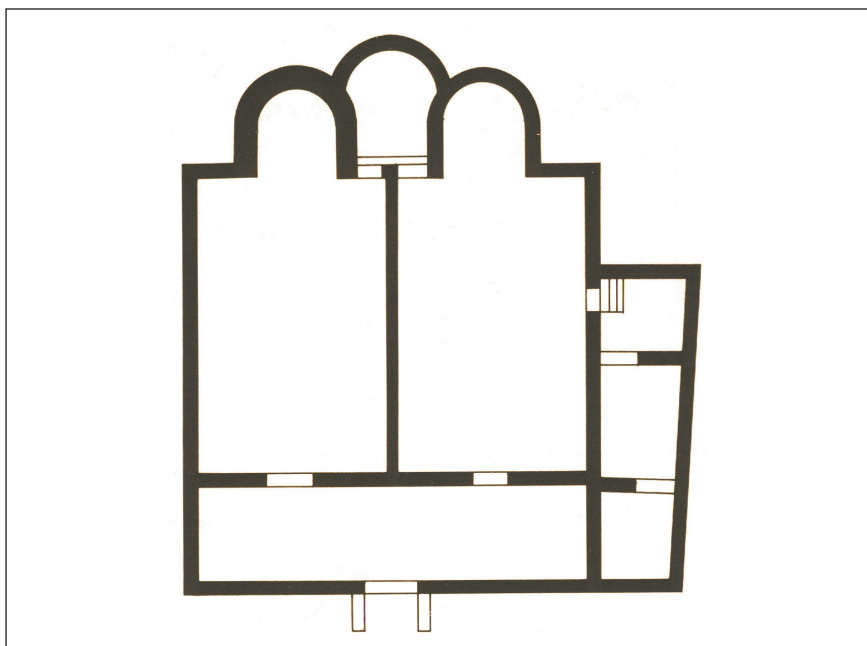

Dalja razrada te jednostavne tlorisne sheme – koja je u vertikalnim svojim elementima i oblikovanju krovišta podsjećala na trobrodne bazilike – donijela je uvođenjem novih arhitektonskih elemenata (apsida i dr.) nove sheme koje su, kako smo već pokazali, bliže klasičnim bazilikalnim rješenjima. Antička ladanjska arhitektura tipa Budakalász, koju tako zdušno repliciraju ruralne crkve iliričkog područja, ima svojih primjera i u složenijim gospodarsko-ladanjskim objektima, i opet na panonskom području. Upozorili bismo na poznatu vilu u Hosszúhetényju¹⁹ (sl. 2) u Mađarskoj kojoj je jedna takva konstrukcija osnovni i najreprezentativniji dio čitavog kompleksa. Gotovo identičnu konstrukciju, s neznatno izmijenjenim tlorisom (desni lateralni prostor je jedinstven umjesto dvodijelan) prepoznajemo u novootkopanoj salonitanskoj kulturnoj (?) građevini u spomenutom episkopalnom kompleksu, koju je Dyggve interpretirao kao drugu salonitansku baziliku bez krova²⁰ (“*basilica sine tecto*”, “*basilica discoperta*”). Mi smo na drugom mjestu²¹, naprotiv, zauzeli, sasvim drugi stav o tome tumačeći prijevorni otkriveni dio ne dijelom bazilike već izduženim dvorištem, s trijemom, pred oratorijem (Oratorij E) s kojim je ovaj povezan baš kao i u spomenutom ladanjskom kompleksu u Hosszúhetényju, s kojim je u cjelini prilično sličan. Na kraju serije objekata koji pokazuju očitu srodnost u profano-rimskoj

¹⁹ Cf. E. Thomas, o. c, 275, sl. 144.

²⁰ E. Dyggve, Nova basilica discoperta u Solinu (Peristil, 2, 1957, 57 sq.).

²¹ D. Rendić-Miočević, Salona Christiana (III) – O salonitanskim primjerima “crkve bez krova” (Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 21, 1980, 69 sq.).

sl. 13.
Zenica: tloris dvojne
crkve

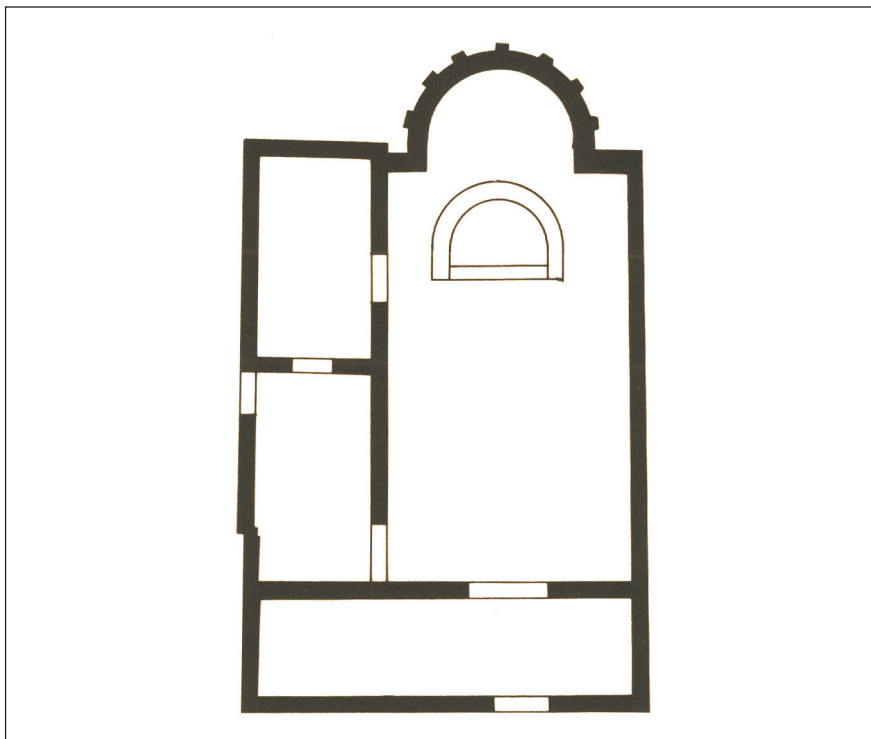
i ranokršćanskoj arhitekturi neka nam je dopušteno upozoriti (na to su već i drugi skretali pažnju) na sličnost koju tlorisna shema episkopija u Poreču pokazuje prema određenim tipovima crkvenog graditeljstva²². Primjer istarske Muntajane, na koji smo već upozorili – da ne navodimo druge brojne analogije - to, čini nam se, i najbolje potvrđuje.

U kolikoj mjeri ta sličnost u tipologiji profane i sakralne ranokršćanske arhitekture, kad ostacima tih objekata danas nedostaju relevantni elementi za precizno determiniranje, i stručnjaka navodi na revizije tradicionalnih njihovih interpretiranja neka pokaže i primjer najmonumentalnije takve zgrade na području Bosne, spomenute već “bazilike” u Brezi (Breza II), kojoj u najnovije vrijeme Đ. Basler odriče taj karakter²³ videći u njoj objekt civilne arhitekture, najvjerojatnije sjedište jednog istaknutijeg gotskog funkcionera u tom području. S time u vezi postavili bismo i pitanje, da li i u crkvenoj arhitekturi toga područja tako česti elemenat, narteks, koji se u odgovarajućem tipu profane, stambene ili slične arhitekture (vile i sl.) javlja kao prilazni prostor, najčešće u obliku trijema, ima i u toj konkretnoj crkvenoj graditeljskoj tradiciji doista sve značajke, kao i funkciju, klasičnih narteksa koji prate monumentalne kultne spomenike i toga područja, iako ne od najranijeg doba kršćanstva.

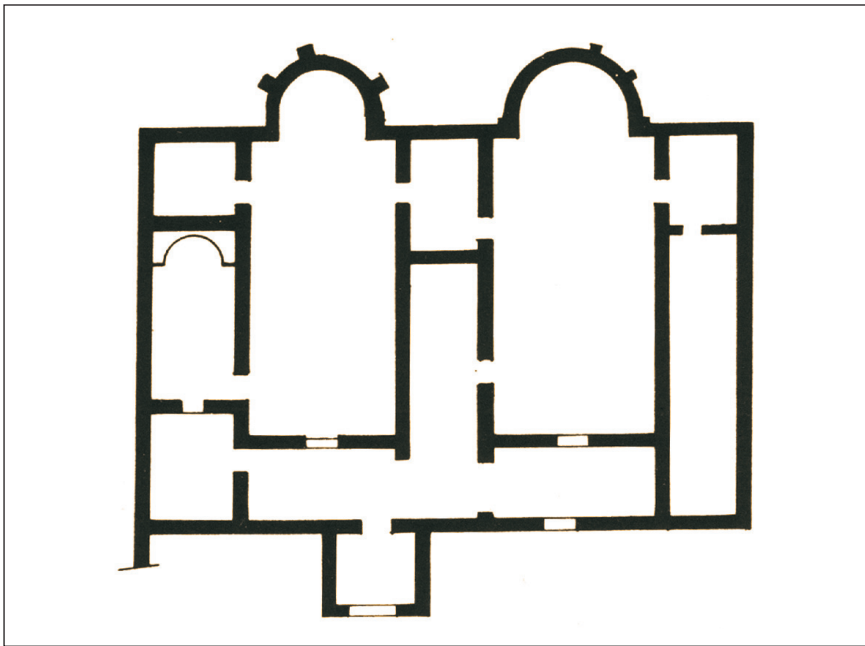
²² A. Šonje, Biskupski dvor građevnog sklopa Eufrazijeve bazilike u Poreču (Peristil, XXV, 1982, 5 sq.).

²³ Die “Basilica II” in Breza bei Sarajevo (Živa antika, XXV, 1-2, 1975).

sl. 14.
Keszthely-Fenék-
puszta: tloris zgrade
Nr. 7

Problem koji je ovdje razmatran samo je akcentuiran i preliminarno otvoren raspravi. Konstatacije koje su tu učinjene potrebno je još provjeravati kako bi mogle naći mjesta u nastojanju da se osvijetli fenomen posebnosti u crkvenom graditeljstvu noričko-iliričkog područja – a vjerujemo i izvan njega – a također i da se u jednom širem povijesnom i teritorijalnom kontekstu definira i sam fenomen profane, stambene i gospodarske, antičke arhitekture, koji je, takoreći, za mnoga od tih područja još veoma malo poznat, pa mu još za sada prilazimo i s ne uvijek pouzdanih hipoteza i dedukcija, kao što smo uradili i pri obradi ove naše teme.

sl. 15.
Srima: tloris
dvojne crkve

Zu einem besonderen typus Frühchristlicher Sakralbauten auf Norisch-Illyrischem gebiet

Die Zeit der Spätantike hat auf dem in unserem Thema bezeichneten Gebiet bedeutend weniger Denkmäler und Reste der schöpferischen Tätigkeit der damaligen Bewohner hinterlassen, als es mit den Kulturresten aus den vorangegangenen Jahrhunderten der Fall ist, in denen zahlreiche römische Siedlungen und Stützpunkte gegründet wurden bzw. ihre Blütezeit erlebt haben, Gründungen, die praktisch dazu bestimmt gewesen sind, als Ausgangspunkte der neuen römischen kulturellen, wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Traditionen zu fungieren, mit anderen Worten, Bollwerke der Romanisierungen, die den Boden vorbereitet und Voraussetzungen für die politische Unterwerfung unter die neue Macht geschaffen haben. Vielleicht ist das jedoch nur ein trügerischer Schein, weil zu dem spätantiken Denkmalbestand selten alle Reste von Bauten gezählt werden, die nicht nur streng spätantike Kennzeichen tragen, da sie in früheren Epochen errichtet wurden, obwohl ihr langandauerndes Bestehen sie auch zum integralen Bestandteil einzelner urbaner, ja auch ruraler Komplexe in den jüngeren Jahrhunderten des Altertums hat werden lassen. Das tritt noch deutlicher zutage, wenn es sich um Einzelbauten, vielleicht auch um ganze Gebäudekom-

plexe handelt, die der Zeit, in der sie entstanden sind, ein besonderes Gepräge verliehen haben, als Niederschlag der neuen geistigen und gesellschaftlichen Werte, die an sich die Negation der grundlegenden Traditionen und Aussagen der heidnischen Antike bedeuten.

Die Spätantike wird bekanntlich von zwei primär gesellschaftlichen und kulturellen Erscheinungsformen gekennzeichnet, die auch das künstlerische und architektonische Erbe jener Zeit bestimmen. Es geht um den intensiven Zersetzungsprozeß des antiken, in erster Linie römischen, politischen und gesellschaftlichen Systems, das sowohl von innen als auch von außen bedroht und negiert wurde. Dabei spielte das freie barbarische Element vor allem in den römischen Randprovinzen eine immer bedeutendere Rolle. In der geistigen und kulturellen Sphäre, die eine völlige Umgestaltung durchmacht, dank der immer offensichtlicher zutage tretenden Prozesse der Deromanisierung, ja auch der Antiklassizität, tritt das Christentum auf und behauptet sich und rechnet ziemlich schnell mit den Resten des heidnischen Polytheismus ab. Wenn man aufgrund dieser historischen Bestimmungen eine summarische Kennzeichnung der neuen Baudenkmäler geben wollte, die an Fundorten auf unserem Gebiet anzutreffen sind, müßte man zur ersten Gruppe jene Bauten zählen, die auf die sichtbarste Weise diese neuen, für den römischen Staat und sein System unsicheren Zeiten widerspiegeln: Die Rede ist selbstverständlich von Bauten, mit deren Hilfe das Bestehende bewahrt werden soll und die denjenigen, die sich in einer schwierigen Lage befinden, zumindest einen scheinbaren Schutz und Sicherheit bieten würden (instandgesetzte oder der neuen militärischen Angriffstechnik angepaßte Stadtbefestigungen, die Errichtung oder Reaktivierung von alten Refugien auf Berggipfeln und -plateaus, der Bau von neuen Grenzschtzwällen und befestigten Wirtschaftskomplexen, Villen, Palästen u. ä.). Die zweite Gruppe, besser gesagt Kategorie der Architekturdenkmäler, bilden Kultobjekte oder – komplexe, die den neuen, nichtrömischen und nichtklassischen Kulturen und Religionen gewidmet sind, unter denen dem ziemlich verbreiteten Mithraismus und selbstverständlich dem Christentum eine Sonderstelle zukommt. Für die Bedürfnisse des neuen Kults – nun ist die Rede vom Christentum – entsteht ein neuer, in der bisherigen Kultradition unbekannter, wenn auch nicht allgemein neuer Bautentypus, besser gesagt -typen, da die frühchristliche Architektur eine breitgefächerte Typologie von Kultbauten sowohl in der horizontalen Linie – Bauten der gleichen Widmung oder Funktion – als auch in der vertikalen, aufsteigenden, ihre chronologische Entwicklung und Physiognomie widerspiegelnde Linie aufweisen wird. Aber allen diesen neuen Formen und Typen der

spätantiken, im ideologisch-inhaltlichen Sinn christlichen Architektur mangelt es nicht – wie bereits gesagt – an Kontinuität mit früheren Zeiten. Die Frage nach ihrer eigentlichen Genesis ist in der archäologischen Wissenschaft anscheinend noch immer ohne konkretes Ergebnis geblieben und bewegt sich oft mit gleichem Recht und Wahrscheinlichkeit auf eine mehrdeutige Interpretation zu. (Ein lehrreiches Beispiel dafür ist die hartnäckige Suche nach dem geschichtlichen Prototyp des monumentalen Kirchenbaus, der der Tradition gemäß “Basilica” mit offensichtlichen Anspielungen auf vorchristliche Zeiten bezeichnet wird, obwohl kein volles Verständnis der Formen und der Funktion vorausgesetzt werden kann.) Hier befinden wir uns immer noch an der Schwelle der methodologischen Diskussion, denn der Frage und mehr noch der Antwort, wo der Prototyp der christlichen Basilika (diesen Terminus verwenden wir hier nur bedingt) zu suchen ist, muß unserer Meinung nach die Prämisse vorausgehen, woran wir eigentlich denken, wenn wir die Bezeichnung “Basilika” aussprechen. Wenn man dabei wirklich an einen Monumentalbau der christlichen Architektur des traditionellen Typs mit allen Elementen, die ihm dieses Gepräge verleihen, in erster Linie an diejenigen mit mehrschiffigem Grundriß und Schema denkt, dann ist es gerechtfertigt, ihre Genesis unter den früheren, antiken architektonischen Schöpfungen zu suchen, die sowohl durch ihre Form als auch durch ihre Benennung zweifelsfrei an diese spätantiken, bzw. christlich-antiken Repliken erinnern. Neben dieser unwiderlegbar basilikalischen Konstruktion kennt die frühchristliche Architektur aber auch eine andere ziemlich verbreitete Gruppe von Kirchenbauten, deren Grundschema auf einen einschiffigen Hallenraum zurückgeht, sehr oft an beiden Längsseiten von einer Reihe von Nebenräumen flankiert, die ihnen manchmal das Aussehen eines pseudodreischiffigen Baus verleihen. Ihre Typologie ist sehr reichhaltig verzweigt und unterschiedlich, was besonders für das illyrische Gebiet, zur Zeit am häufigsten durch Funde in der Herzegowina und Westbosnien vertreten - daher auch ihr Eponym “bosnisch-herzegowinischer Typus” in der frühchristlichen Architektur – aber auch im engeren adriatischen Raum, von Istrien bis zum südlichsten Teil des jugoslawischen Küstengebiets, gilt.

Innerhalb dieser etwas weniger repräsentativen, zahlenmäßig jedoch vorherrschenden Gruppe der frühchristlichen Sakralbauten, die sowohl auf norischem als auch auf illyrischem Gebiet am häufigsten in ländlicher Umgebung oder aber in den oben genannten spätantiken Refugien anzutreffen sind, zeichnet sich allmählich auch ein Sondertypus ab, der zahlreicher und ausgeprägter auf dem Gebiet des alten Illyricums (Dalmatiens) zu finden ist und dem wir hier unsere Aufmerksamkeit zu-

wenden wollen, in dem Wunsch, das Problem aus einer anderen Sicht auszuleuchten, die – soweit es uns bekannt ist – noch nicht berücksichtigt wurde. Alle, fast ohne Ausnahme, die sich bislang mit diesen außerordentlich wertvollen Denkmälern der antiken Architektur befaßt hatten – unter ihnen wären für die Provinz Illyricum an erster Stelle D. Sergejevski und D. Basler und für Noricum R. Egger, R. Noll und G. Piccottini wie auch G. C. Menis zu nennen – haben den Fragen der Typologie und Chronologie mehr Aufmerksamkeit gewidmet als der der Genesis. Während es vielleicht für die Genesis der landläufigen und selbständigen Hallenkirchen, die auch in der Urbanen, frühchristlichen Architektur der ältesten Zeit bekannt sind (*domus ecclesiae*, *oratoria* u. ä., wofür es Beispiele, und zwar in Form von richtigen Kathedralen, um einen für die damalige Zeit unpassenden Terminus zu verwenden, in Parentium, Salona und auch anderswo gibt), gegenstandslos ist, Analogien in der älteren antiken Architektur zu suchen – es geht nur um entsprechende Typen für einzelne Räume – handelt es sich im zweiten Fall um Bauten mit kompliziertem Grundriß, der mit seinen leicht wiederzuerkennenden architektonischen Elementen unbedingt an etwas erinnert, das schon bekannt oder bereits gesehen wurde in dem architektonischen Erbe der Antike. Worum es sich eigentlich handelt und wohin uns diese Assoziationen führen, davon wird etwas weiter unten in diesem Text die Rede sein, wir wollen fürs erste nur daran erinnern, daß die architektonische Kommunikation zwischen der frühchristlichen und der älteren Architektur des Altertums wie immer über die profane Architektur, bzw. ihre jahrhundertealten Schöpfungen führt. Wir wollen nur daran erinnern, welche Rolle in fast allen bekannten Typen der antiken sepulkralen Kunst und der Ausformung konkreter Grabdenkmäler die Urbane und rurale Wohnbaukunst sowie die kultische Architektur gespielt hat (die Stele, der sog. “liburnische Zippus”, der Sarkophag u. a.), und dann wird uns auch diese neue, objektivierte Interpretation – “interpretatio christiana” – der profanen antiken Architektur sehr viel annehmbarer erscheinen, neben der Erkenntnis, daß in dieser neuen, christlichen Interpretation der antiken Bauobjekte, die dem Menschen dienen, der Mensch der christlichen Epoche in erster Linie das widerspiegelt, was er als das Gotteshaus, eigentlich die Behausung des Gott-Menschen, bezeichnet.

Der bekannte, sehr verdienstvolle Erforscher des frühchristlichen architektonischen Erbes in Dalmatien, der dänische Architekt und Archäologe E. Dyggve, schreibt in dem abschließenden Teil einer kurzen Synthese über den berühmten Palast auf der Insel Mljet, in dem heutigen kleinen Hafen Polače, unter anderem: “Als ich 1955 in Straßburg in

einem Vortrag u. a. auch über diesen Palast sprach, habe ich mich gar nicht gewundert, als von Seiten verschiedener Fachleute die Frage an mich gerichtet wurde, ob das Gebäude in dem Hafen Polače nicht eher eine Kirche als ein Palast war.“ Diese Frage ist zweifelsohne wesentlich, auch heute noch aktuell, heute vielleicht mehr als in jener Zeit, über die Dyggve berichtet, weil wir heutzutage diese interessanten frühchristlichen Baudenkmäler, deren Bestand sozusagen von Tag zu Tag nicht nur zahlenmäßig wächst, sondern auch im inhaltlich-typologischen Sinn vielfältiger wird, sehr viel besser kennen. Die meisten der uns bekannten Denkmäler dieser frühen Kirchenbaukunst, vor allem auf illyrischem Gebiet, weisen klare Merkmale ihrer Funktion und ihrer kulturellen Zugehörigkeit auf (Taufbecken, christliche dekorative Plastik, verschiedene Symbole u. ä.); eine bestimmte Anzahl dieser Werke jedoch, denen – zumindest für den Augenblick – diese Kennzeichen noch abgehen (es muß erwähnt werden, daß diese Merkmale in letzter Zeit oft nachträglich, ja auch Jahrzehnte, nachdem das Denkmal selbst entdeckt wurde, durch nachträgliche Forschungsarbeiten), festgestellt werden konnten, werden nur aufgrund der Analogien im Grundriß, in der Konstruktion oder in einem besonderen topographischen Kontext den Sakralbauten zugeordnet. Ob das nun immer mit Recht geschieht, ist fraglich, genauso wie es fraglich ist, ob alle antiken Gebäude, die als Profangebäude definiert werden, die jedoch typologisch den sakralen Bauten verwandt sind, wirklich als solche verstanden werden sollten, ob es sich nun um rurale Bauten (Villen) oder Urbane Konstruktionen handelt. Zur Verdeutlichung dieses Dilemmas soll uns - wir wollen diesmal vergleichend vorgehen, und zwar mit den christlichen Kultgebäuden in Nerezi (Abb. 4) in der Herzegowina, in Bićina (Abb. 5) in Dalmatien oder in Muntajana in Istrien – um keine weiteren Beispiele aufzuzählen - der Grundriß der Villa in Budakalász (Abb. 1) in Ungarn (Pannonien) dienen, der aber auch an bestimmte Gebäude im Urbanen Kern einiger antiker Städte erinnert – und zwar auf sehr überzeugende Weise – beispielsweise im weit entfernten Städtchen Stobi in Mazedonien. Zu einer besonderen Variante dieses Typus der frühantiken Kirchen sind auch diejenigen in Lovrecina auf der Insel Brač und in Majdan in Bosnien zu zählen, deren hervorstechendstes Merkmal das Querschiff ist, was diesem entwickelten Typus der ruralen sakralen Architektur die Form des lateinischen Kreuzes verleiht, die selbstverständlich von der monumentalen Urbanen Architekturtradition abgeleitet werden muß. Dieses charakteristische Schema weist auch die Grabkirche mit sehr kompliziertem Grundriß in Teurnia (St. Peter im Holz), einer der monumentalsten Kirchenbauten der Spätantike auf dem gan-

zen norischen Gebiet, auf, der typologisch und auch chronologisch, aufgrund des von G. Piccottini geschaffenen Schemas zur ersten Entwicklungsphase der frühchristlichen Kirchen in Kärnten zu zählen ist, indem er den entwickelteren Typus darstellt, aber dank einiger Charakteristika aus der zweiten Baustufe – die lateralen Säulenhallen mit dem Narthex – auch mit der Stufe IV zu verbinden ist, deren Hauptvertreter auf diesem Gebiet die Kirche in Duell ist, die allerdings keinen Narthex hat und deren Seitenräume nicht die Form einer Säulenhalle, sondern eines geschlossenen, einteiligen Korridors haben. Zur Variante des genannten Typs der Budakalász-Villa ist auch einer der interessantesten Kirchenbauten der Spätantike in Bosnien und der Herzegowina zu zählen, Dabravine, der sich durch sehr reichhaltige Steindekorationen hervortut und in diesem Rahmen durch eine besondere Ikonographie; betrachtet man das komplette Schema des Baus, sieht man, daß die Kirche zwei Apsiden hat, die Hauptapsis, etwas undeutlich (erst in neuesten Arbeiten als solche definiert) im Presbyterium, und eine zweite in dem nach Norden gelegenen Raum, der die Funktion des Baptisteriums hatte. Zur reduzierten Variante desselben Typus von Kirchenbauten mit einem fast identischen Schema sind auch die Kirchen in Šiprage (Abb. 11) in Bosnien (röm. Dalmatia) und am Ulrichsberg (Abb. 12) in Österreich (Kärnten, Noricum), zu zählen. Beiden Gebäuden fehlen die Annexe an der Südseite der einschiffigen Kirche - vielleicht handelt es sich um den umgekehrten Entwicklungsprozeß als eben erwähnt, d. h. daß die Kirche noch nicht die volle Entwicklungsstufe erreicht hat wie die Kirchen in Duell (Abb. 10), Majdan oder anderswo – die nördlichen Anbauten unterscheiden sich nur dadurch, daß jener in Šiprage einteilig ist und jener am Ulrichsberg zweiteilig. Der ursprüngliche Kirchenkomplex in Danilo Gornje in Dalmatien (Municipium Ridentarum) mit dem spätantiken Friedhof, der als mittelalterliche Nekropole und auch in späteren Jahrhunderten, sogar bis auf den heutigen Tag weiterbestand, hat demgegenüber einen Anbau an der südöstlichen Seite – die Orientierung des Gebäudes ist nicht im Einklang mit der Tradition und den Regeln, weil die Kirche aus den Resten ehemaliger Thermen entstanden ist, was bei gar nicht so wenigen bekannten Kultgebäuden der ersten christlichen Phase an der östlichen Adria der Fall ist, besonders in städtischen Komplexen (Parentium, Salona u. a.). Eine der Eigenheiten der nord- und ostadriatischen frühchristlichen Architektur, deren monumentalste Exemplare, die berühmten episkopalen Doppelkirchen, sich in zwei bekannten antiken Städten jener Region, in Aquileia und Salona befinden (basilicae geminae), hat ihre Gegenstücke in einer ganzen Reihe frühchristlicher Kirchen in der Provinz Illyricum

gefunden, beispielsweise in Zenica (Abb. 13), in Mogorjelo, in Žitomislići (Bosnien und Herzegowina), und eines der schönsten Exemplare, auch am interessantesten der organischen Verbindung nach – man könnte fast von einer Verschmelzung der gemeinsamen Räume sprechen –, stellt der frühchristliche Komplex in Srma in Dalmatien dar, wo sich auf besonders gelungene Weise Elemente der Bautechnik mit der Tradition der Urbanen und ruralen christlichen Architektur verbinden. Zum Grundriß des frühchristlichen kultischen Komplexes in Srma (Abb. 15) könnten, falls man ihn etwas vereinfacht, ebenfalls Analogien in der profanen antiken ruralen Architektur gefunden werden, so daß wir – *exempli gratia* – einen der Typen der pannonischen Villen erwähnen, der auf dem Beispiel aus der spätantiken befestigten Siedlung in der Fenékpuzta (Abb. 14) bei Keszthely am Balaton in Pannonien (Gebäude Nr. 7) fußt, ein Komplex, in dem allerdings auch andere Typen der ländlichen Wirtschaftsgebäude vorkommen (die Gebäude Nr. 6 und 8), in denen wir – und deshalb möchten wir die Aufmerksamkeit besonders auf sie lenken – sehr wohl mögliche Ausgangsformen sehen, woraus sich dieser “besondere Typus”, wie wir ihn genannt haben, der frühchristlichen Architektur mit überwiegend ruralem Charakter entwickelt hat. Es geht um den sog. “Villentyp mit Mittelkorridor” (E. Thomas). Als ausgeprägtes Beispiel dieses Villentyps können leider nur Exemplare aus Pannonien genannt werden; wir wollen hier das Wohnhaus in Winden am See (Österreich, Abb. 8) und das Wohnhaus in Carnuntum (Haus Nr. I) nennen, die fast ein identisches Grundrißschema aufweisen, mit der Anmerkung, daß bei dem letztgenannten Gebäude der Eingangskorridor (Säulengang?) einteilig ist, während er bei dem erstgenannten Gebäude zweiteilig ist; der innere Mittelgang, durch den man in die lateralen Räume gelangte, ist wesentlich breiter und schon den anderen Wohnräumen oder den anderen Räumen überhaupt gleichgestellt. Die Entwicklung dieses inneren Raumes, der sich aus einem ganz gewöhnlichen Korridor nach und nach zu einem Raum entwickelt, der eine neue Funktion übernimmt, bis zu dem Punkt, da er in funktioneller Hinsicht zum zentralen Raum des ganzen Gebäudes wird, bietet unserer Meinung nach die Grundlage für die These von der Genesis dieses für das hier besprochene Gebiet so häufigen und so charakteristischen Kirchentyps. Mit anderen Worten, wir sehen die Genesis dieses Typs von Kirchenbauten mit überwiegend ruralem Charakter im profanen Wohngebäude, Villa oder Haus, das, wie wir gesehen und gezeigt haben, gleichermaßen in städtischen wie auch in ländlichen Gegenden anzutreffen ist.

Wenn wir uns noch ein wenig bei dem letztgenannten Typ der antiken Architektur, bei Profanbauten, Häusern und Villen aufhalten, ohne Rücksicht darauf, ob bei ihnen im Vergleich mit Sakralbauten alle Grundrißelemente gleich sind – Korridor oder Säulenhalle vor dem Eingang bzw. Narthex (bei der Bestimmung der Typologie von komplizierten Gebäuden fällt es schwer, sich für eine Priorität zu entscheiden – als Beispiel soll die Friedhofskirche in Teurnia dienen) – können zwei eklatante Beispiele dieser inhaltlichen und funktionellen Transformation von Gebäuden aus der Zeit des frühen Christentums in den bereits genannten Städten an der Adria, Parentium und Salona, nicht umgangen werden. Der Grundriß der ältesten Kirche von Parentium (*domus ecclesiae*), wie ihn aufgrund seiner mehrjährigen Forschungsarbeit unser neulich zu früh verstorbener Kollege A. Šonje präsentiert hat, mit wesentlichen Änderungen in der Grundrißorganisation der sog. *geminae*, wie sie in der älteren Literatur bezeichnet werden, weist sehr deutlich auf die Lösungen hin, die der Adaptator in älteren Profanbauten *in situ* vorgefunden hat, in einem Wohnhaus vielleicht oder in einem Badehaus, das hier neben einem städtischen *Cardo* unweit der Stadtmauern gestanden hat. Ist denn hier – *mutatis mutandis* – nicht der Grundriß der nördlichen Kirche der bekannten “*geminae*” in Nesactium in Istrien wiederzuerkennen? Ein fast identisches Schema weist auch das bekannte Oratorium in Salona auf – Dyggves “Oratorium A” (Abb. 7) im Komplex der altchristlichen “Kirchenstadt” (“*ville ecclésiastique*”), wie ihn derselbe Autor benannt hat, und dieses Oratorium ist ebenfalls nur ein für die Bedürfnisse christlicher Kultausübung umgestalteter profaner Stadtbau, ein Wohnhaus oder kleinere Thermen. Damit soll keinesfalls behauptet werden, daß die genannten Oratorien als die ältesten christlichen Kultgebäude an der östlichen Adria durch ihre Architektur die Entwicklung der ruralen Sakralarchitektur in diesen Gegenden beeinflußt haben (neuere Funde und neue Analysen der sakralen Architektur auf diesem Gebiet, ja auch in den Städten – Salona, Narona u. a. – zeigen, daß diese Erscheinung nicht nur an rurale Milieus gebunden war). Es scheint uns jedoch gerechtfertigt, den Gedanken zu unterstreichen, daß beide, Stadt und Land, gleichermaßen, wenn auch unter unterschiedlichen geschichtlichen und gesellschaftlichen Bedingungen, nicht nur ihre Inspiration in dem traditionellen einheimischen (im weitesten Sinne des Wortes) Bauwesen gesucht haben, sondern sie haben manchmal, und gar nicht einmal so selten, bestehende Elemente der Architektur zum Sitz der neuen Kultausübung gemacht, was im Anfang auch ausreichend war.

Die weitere Ausgestaltung dieses einfachen Grundrißschemas, das in seinen vertikalen Elementen und der Gestaltung des Dachstuhls an eine dreischiffige Basilika erinnert, brachte durch die Einführung neuer architektonischer Elemente (Apsis u. a.) neue Schemata, die den klassischen Lösungen einer Basilika – wie wir bereits gezeigt haben – ähnlicher sind. Für die antike ländliche Architektur des Typs von Budakalász, die die ruralen Kirchen auf illyrischem Gebiet so zahlreich replizieren, gibt es Analogien auch in komplizierteren ländlichen Wirtschaftsgebäuden, wieder auf pannonischem Gebiet. Wir möchten auf die bekannte Villa in Hosszúhetény (Abb. 2) in Ungarn hinweisen, bei der ein solches Gebäude den grundlegenden und repräsentativsten Teil des ganzen Komplexes darstellt. Eine fast identische Konstruktion, mit nur unwesentlich abgeändertem Grundriß (der rechte laterale Raum ist einheitlich statt zweigeteilt) erkennt man in dem kürzlich freigelegten Kultgebäude (?) in Salona, einem Gebäude in dem genannten episkopalen Komplex, das Dyggve als die zweite Basilika ohne Dach (“basilica sine tecto”, “basilica discoperta”) in Salona interpretiert hat. Wir haben jedoch an anderer Stelle einen ganz anderen Standpunkt bezogen, indem wir den strittigen dachlosen Teil nicht als Teil der Basilika, sondern als länglichen Hof mit einer Halle vor dem Oratorium (“Oratorium E”) deuteten, mit dem dieser verbunden ist, genau wie in dem genannten ländlichen Komplex in Hosszúhetény, dem er in seiner Ganzheit ziemlich ähnlich ist. Am Ende dieser unvollständigen Serie von Bauobjekten, die eine offensichtliche Verwandtschaft zwischen der profanen römischen und der frühchristlichen Architektur aufweisen, sei uns gestattet, auf die Ähnlichkeit hinzuweisen (darauf haben auch schon andere ihre Aufmerksamkeit gelenkt) die das Grundrißschema des Bischofssitzes in Parentium mit bestimmten Typen der kirchlichen Architektur zeigt. Das Beispiel von Muntajana in Istrien, auf das wir schon hingewiesen haben – um nicht noch zahlreiche andere Analogien anführen zu müssen – scheint uns das am besten zu bestätigen.

In welchem Maße die ähnliche Typologie der profanen und sakralen frühchristlichen Architektur im Fall, wenn den Resten dieser Objekte heute relevante Elemente fehlen, um sie präziser bestimmen zu können, sogar Fachleute veranlaßt, ihre traditionelle Interpretation zu revidieren, soll das Beispiel des monumentalsten Baus dieser Art in Bosnien und der Herzegowina zeigen, d. h. die bereits genannte “Basilika” in Breza (Breza II), der in neuester Zeit Đ. Basler kirchlichen Charakter abspricht und in ihr ein Objekt der profanen Architektur sieht, höchstwahrscheinlich den Sitz eines höheren gotischen Funktionärs auf die-

sem Gebiet. Damit im Zusammenhang möchten wir die Frage stellen, ob das in der Kirchenarchitektur dieses Gebiets so häufig vorkommende Element, der Narthex, der in dem entsprechenden Typus der profanen Wohnbauten oder ähnlichen Architekturwerken (Villen u. ä.) als Zugang zu sehen ist, meistens in Form einer Säulenhalle, auch in dieser konkreten kirchlichen Bautradition wirklich alle Kennzeichen wie auch die Funktion des klassischen Narthex hat, die die monumentalen Kultgebäude auch in diesem Gebiet begleiten, wiewohl nicht von der frühesten christlichen Zeit an.

Das hier erörterte Problem betrachten wir nur als eine vorläufig zur Diskussion gestellte Frage. Die hier gemachten Behauptungen müssen noch überprüft werden, damit sie ihren Platz finden könnten in den Bestrebungen, das Phänomen der Besonderheit in der Kirchenarchitektur auf norisch-illyrischem Gebiet auszuleuchten – wahrscheinlich auch außerhalb dieses Gebiets – aber auch damit in einem weiteren geschichtlichen und territorialen Kontext das Phänomen des profanen Wohnbaus und der Wirtschaftsbauten der Antike definiert werde, das für viele von diesen Gebieten noch sehr wenig bekannt ist; wir greifen dies aufgrund nicht immer zuverlässiger Hypothesen und Deduktionen auf, wie wir das auch bei der Bearbeitung unseres Themas getan haben.

Uz neke probleme ranokršćanskih spomenika u Poreču

Zbornik Poreštine 2
Poreč, 1987., 75-80

Razvojem istraživanja ranokršćanske epohe i njenih arheoloških potvrda, posebno u graditeljstvu, na našoj, tj. istočnoj jadranskoj obali, znatno je proširena baza rasprostranjenosti ranokršćanske graditeljske baštine, a također i tipologije građevinskih objekata, te ih sada vidimo u mnogo boljem svjetlu i značenju u ranokršćanskoj umjetnosti uopće, negoli je to bilo moguće pri početnim istraživanjima. No, iako se ta baza temeljito proširila, dva su ipak grada, kao ranokršćanska centra, i nakon novih doista mnogobrojnih otkrića i nalaza ostala i dalje sa svojim ranijim primatom, jer su i njima novi nalazi obogatili već poznato i priznato spomeničko nasljeđe: to su, dakako, Salona, u području provincije Dalmacije i *Parentium* (Poreč) u istarskom dijelu stare Augustove oblasti "*Venetia et Histria*".

Riječ je, dakle, o dvama istaknutim središtima bujanja kršćanstva na Jadraniu s njihovim specifičnostima, sličnostima i razlikama, koje, kad ih sumiramo, predstavljaju nezaobilazni zbir naših znanja o starokršćanskom graditeljstvu i njegovom višestoljetnom razvoju, te o svim drugim elementima vezanim za umjetnost, život i povijest ranog kršćanstva u našim krajevima. Obilje pisanih spomenika znatno dopunjuje sva naša znanja o tome, a kad se oni pojavljuju kao komplementarna dokumentarna građa sačuvanim spomenicima, toj izuzetno važnoj arheološkoj građi – a to je upravo karakteristika i porečke i solinske epigrafije – s mnogo više sigurnosti možemo pristupiti izvođenju određenih zaključaka, koji, dakako, i u takvim slučajevima najčešće ne mogu imati drugo značenje i vrijednost od jedne plauzibilne hipoteze, na kojoj istom valja graditi stalnije zaključivanje.

Vidjeli smo tako da, primjerice, znameniti mozaički natpis iz ambulatorija velike episkopalne bazilike u Saloni, koji spominje biskupe Simferija i (nećaka mu) Hezihija, kao moguće graditelje ili obnovitelje tog monumentalnog sakralnog zdanja {"*nova post vetera ... fecit...*"},¹ do da-

¹ Forschungen in Salona, I, Wien 1917, str. 89 (T. IV).

nas još nije riješio problem svoje vlastite interpretacije, ni dao odgovor na dugo postavljano pitanje da li se sadržaj natpisa odnosi na gradnju velike monumentalne salonitanske katedrale, ili pak na jednu fazu njezine rekonstrukcije i nove, bogatije umjetničke opreme. Jedna važna karika u rekonstrukciji kronologije složenog episkopalnog kompleksa dalmatinske metropole, i metropolije, kojom smo se nedavno bavili u jednom posebnom prilogu, također referatu s jednog drugog znanstvenog skupa,² ostat će još predmetom dodatnih studija kao i terenskih provjera.

I kompleks parentinskog episkopalnog sjedišta bogat je veoma slojevitim tragovima kasnoantičkog graditeljstva: iz još dobro uočljivih civilnih, stambenih građevina izrasli su i prvi sakralni objekti, kojih je povijesni razvoj, uvjetovan rastom i širenjem parentinske kršćanske zajednice (*ecclesia*), konačno doveo do monumentalnog predeufrazijanskog i ovog posljednjeg Eufrazijeva bazilikalnog zdanja, koje još i danas, kao jedina tako dobro sačuvana bazilikalna građevina toga vremena na istočnom Jadranu, svjedoči o veličini i bogatstvu ranokršćanskog graditeljstva i umjetnosti u ovim našim krajevima. Parentinski episkopakli kompleks, a posebno onaj njegov najstariji dio, koji – kako je rečeno – izrasta iz profane antičke arhitekture, sjeverno od Eufrazijeve bazilike, mnogo je složeniji i kompliciraniji od onoga u Saloni. Stoga su, razumljivo, i interpretacije toga kompleksa, ne samo u njegovoj dijakroniji, već i u pojedinim istovremenim razvojnim fazama, podosta različite.³ Dakako, novija istraživanja (A. Šonje)⁴ omogućila su, čini nam se, bolje sagledavanje čitavog tog predeufrazijanskog kompleksa – posebno iz vremena prvobitna kulturna prostora (*domus ecclesia*), koji se *grosso modo*

² Question de la chronologie du développement des basiliques doubles de Salone (Salona Christiana, IV), Disputationes Salonitanae – II, Znanstveni skup u povodu 100. obljetnice Vjesnika za arheologiju i historiju dalmatinsku, VAHD 77, 1984, str. 175 i d.

³ Od velikog broja autora, koji su se tim pitanjem bavili, spomenuli bismo (abecednim redom) ove: A. Amoroso, F. Babudri, G. Bovini G. Cuscito, A. Degrassi, P. Dépéris, F. Forlati, C. De Franceschi, D. Frey, A. Gnirs, O. Maru'cchi, B. Marušić, M. Mirabella Roberti, B. Molajoli, A. Pogatschnig, M. Prelog, A. Šonje, B. Tamaro. Na njihova se mišljenja sporadično osvrće A. Šonjeu svojim brojnim radovima o toj problematici; v. bilj. 4.

⁴ Vidi njegove radove: Predeufrazijanske bazilike u Poreču, Zbornik Poreštine 1, Poreč 1971, str. 219 i dalje; Novi arheološki nalazi na području Maurova oratorija građevnog ansambla Eufrazijane u Poreču, Jadranski zbornik VIII/1970-1972, Rijeka-Pula 1972, str. 335 i dalje; Najnoviji nalazi na području Eufrazijeve bazilike u Poreču, Jadranski zbornik, XII/1981, Pula-Rijeka 1981 (u tisku ?); Bizant i crkveno graditeljstvo u Istri, Rijeka 1981; Crkvena arhitektura zapadne Istre, Zagreb-Pazin 1982.

može datirati u 4. stoljeće – i približila se poruci što nam je svojim sadržajem daje poznati porečki natpis o translaciji biskupa i “protomartira” parentinske crkve Maura.⁵

Ranije tradicionalno gledanje na pitanje razvoja tog najranijeg kulturnog kompleksa, kojemu je jedan od uglednijih zastupnika i zagovornika bio B. Molajoli, svodilo se na to da se on sastojao od dviju prostorija te bi, više ili manje, odgovarao onome što u kasnijem kršćanskom graditeljstvu nazivamo geminama (*basilicae geminae*). Šonjina su pak istraživanja nepobitno pokazala da je kompleks imao mnogo složeniji oblik i da je zapravo imao tri prostorije,⁶ no te tri prostorije, nastale – po njegovu sudu – istovremeno, nisu rezultat one interpretacije spomenuta Maurova natpisa po kojoj, bi to sveto mjesto (*locus*) bilo podvostručeno (1. *duplicatus*) njemu u čast, a u povodu translacije njegovih moći iz parentinskog gradskog ceterija⁷ u episkopalno sjedište, odnosno crkvu. Šonje, koji – kao i njegovi prethodnici, istraživači parentinskog episkopalnog kompleksa – i sam drži da je spomenutim povodom taj prvobitni crkveni prostor – on ga također, kao i njegovi prethodnici, naziva “bazilikom”, i to na temelju jednog mozaičkog zapisa iz tog starog dijela prvobitne crkve⁸ – bio podvostručan, ili radije povećan, no to povećanje kulturnog prostora on ne traži u dogradnji paralelne, južne, prostorije, nego u uključivanju prostora – ili prostorije (u tlorisu D. F.) – između prvobitne crkve (oratorija) – zapravo prostorije koja je nekada pripadala antičkoj profanoj građevini (prostorija A u njegovu tlorisu)⁹ – i gradske ulice, karda, uz koju se nalazio čitav taj građevinski kompleks. Tako je, prema njemu, nastala “prva bazilika” parentinskog episkopalnog kompleksa, koja je, osim tog globalnog proširenja (koje je vjerojatno obuhvatilo i sam južni trakt tog povećanog kulturnog zdanja, uključivala i niz manjih, servisnih i funkcionalnih, kulturnih prostorija (krstionica, katekumenej (?) i dr.)¹⁰.

⁵ Inscriptiones Italiae (dalje u tekstu: 1.1), vol. X, fasc. II – Parentium, Roma 1934, br. 64; Natpis je prvi objavio P. Kandler (Di una lapida cristiana rinvenuta in Parenzo, L'Istria, 2, 1847) a zatim i niz drugih autora; vidi naš rad “Per una nuova interpretazione dell’epigrafe sepolcrale del vescovo e confessor parentino Mauro”, Atti del IX Congresso Internazionale di Archeologia cristiana, Roma... 1975, vol. II Roma 1978, str. 441. i d.

⁶ A. Šonje, Bizant i crkveno graditeljstvo u Istri, str. 8, bilj. 6.

⁷ O prvobitnom počivalištu Maurovu govori fragmentarni porečki natpis 1.1., vol. X, fasc. II, br. 187.; usp. D. Rendić-Miočević spomenuti rad, str. 445 (si. 3) i 448.

⁸ I.I. sporn, svezak, br. 57; vidi A. Šonje, Predefrazijevske bazilike, str. 231; isti, Bizant i crkveno graditeljstvo, str. 8 i bilj. 7.

⁹ A. Šonje, Crkvena arhitektura zap. Istre, tabla 1.

¹⁰ Ibidem II.

Nije nam namjera raspravljati o ispravnosti i točnosti tog najnovijeg predloženog tlorisnog rješenja parentinskog prvobitnog oratorijskog kompleksa – o njemu su već izračeni i određeni sudovi¹¹ – već ćemo samo zaključiti da je ono dalo novi kvalitet povijesnom aspektu ovoga pitanja, kojim se arheološka znanost i povijest graditeljstva zanimaju već poodavna. Polazeći od činjenice, koja se više ne može osporiti, da je prvobitna *domus*, kao kulturni prostor, bio znatno povećan sa zapadne (a vjerojanto i s južne?) strane i kako takav u funkciji i prije gradnje (možda bi tu bolje priličio izraz “adaptacija” postojećih struktura ?), one prve prave “bazilikalne” crkve, tipa dvoranske bazilike, sjeverno od Eufrazijeve bazilike, odnosno još i njene prethodnice iz 5. stoljeća, moramo odbaciti sve ranije pretpostavke i tvrdnje da je ta prvobitna bogomolja bila udvostručena, u bukvalnom smislu riječi, prigradnjom s njene južne strane još jedne takve, dakle istovjetne, prostorije s kojom bi zajedno ona činila dvojni crkvu, odnosno *si licet*, nešto slično klasičnim geminama (*basilicae geminae* ili *geminatae*), poznatim osobito u crkvenom graditeljstvu istočne jadranske obale u doba ranog kršćanstva. Izostaje, dakle, potpuno potreba da se u prilog toj tezi – ili nečemu još više od nje – u pomoć priziva spomenuti natpis o translaciji biskupa i mučenika Maura, koji je u tom smislu veoma obilno bio eksploatiran.

Na drugom smo mjestu, kako je već spomenuto, posvetili ovom, inače veoma važnom epigrafskom spomeniku, dužnu pažnju uz povijesno–jezičnu analizu, ukazujući na jednu novu moguću interpretaciju dijela teksta u kojemu je riječ o spornom “udvostručavanju mjesta” (“*duplicatus est locus*”). Čini nam se da i danas taj natpis zahtijeva daljnju analizu, jer je pun slojevitih konstatacija što se ne mogu svoditi ni samo na vrijeme u koje je postavljen (svakako, dakle, iza obavljene translacije) a ni na ono koje primarno apostrofira, tj. na ono u koje je Mauro baš t u obavljao biskupsku funkciju.

Spominjujući translaciju mučenikovih ostataka, natpis nedvosmisleno govori o predbazilikalnoj fazi tog kulturnog prostora, no aludira na nje dvije faze, “maurovsku” (...“*primitiva ... ecclesia*”), tj. ona u kojoj je Mauro još bilo biskupom, i u kojoj je počelo njegovo mučeništvo, i “postmaurovsku”, kad je taj prvobitni kulturni prostor, bogomolja – preskromnih dimenzija – nakon Maurove smrti, njegovim zagovorom (? , *oratibus*) bila obnovljena ili popravljena (*reparata*). Moguća je, po našem sudu, i druga interpretacija ovog dijela natpisa, prema kojoj bi

¹¹ Tako G. Bovini (*Le Antichità cristiane della fascia costiera istriana da Parenzo a Pola*, Bologna 1974, str. 89) smatra da južna prostorija (II) predstavlja kasniju prigradnju, a ne dio koji je građen skupa sa srednjom prostorijom ovog kompleksa.

i ta druga faza bila još “maurovska”, tj. iz vremena njegova biskupskog djelovanja, kad je njegovim zagovaranjem i molbama (*orata*) – pitanje je samo, kome upućenima – ta obnova bila izvedena. Biskup Mauro bi se u tom slučaju, na neki način, mogao usporediti s njegovim kasnijim biskupskim kolegama iz Salone, Simferijem i Hezihijem, koje spomenuti tamošnji mozaički natpis iz episkopalne bazilike, kako smo vidjeli, imenuje kao graditelje toga monumentalnog zdanja, ili neke njegove unutrašnje obnove. Riječ je o tome kako interpretirati izraz *orata (oratus)*: kao duhovni zagovor ili kao molbu, stvarnu, konkretnu, čija je upornost dovela do realizacije određene namjere. S jedne strane, čini nam se da prvoj interpretaciji ne bi smjelo biti alternative, jer je riječ o osobi koja je svojim mučeništvom stekla aureolu i postala zaštitnikom parentinske kršćanske zajednice i njena sjedišta, u kojemu je za života, toj još nevelikoj zajednici, predsjedala kao njen biskup. S druge pak strane koncepcijom samog natpisa htjelo se – tako se barem čini – naglasiti da su Maurovi ostaci bili preneseni i sahranjeni baš u onoj crkvenoj građevini u kojoj je on, kao biskup, predsjedao parentinskoj kršćanskoj zajednici, u “crkvi”, dakle, (*ecclesia*) koju je on sam možda još dao obnoviti (?). Trebamo li, dakle, tako tumačiti izreku: “*Hic condigne translatus est lubi episcopus et confessor est factus*” ?; h i c se tu, očito, sintaktički vezuje s prethodnom izrekom: “*Haec primitiva ... (reparata est ecclesia)*”. No, sve kad bi navedenim izrekama, povezujući im smisao, trebalo pripisati i drukčije značenje, tj. da je Maurova translacija bila izvedena u već obnovljenoj, proširenoj (pa da je riječ čak i o “udvostručenoj”) crkvi, iz daljnjeg teksta natpisa ne vidimo dá se tu spominjalo kakvo mehaničko udvostručavanje kulturnog prostora u povodu spomenute translacije.

Nakon netom opisanih konstatacija, prve, da je prvobitna crkva bila obnovljena (popravljena), i druge, da je tu (tj. u nju) Mauro bio prenesen – zapravo njegove relikvije – gdje je kao biskup predvodio parentinsku kršćansku zajednicu i gdje je počelo njegovo mučenništvo, slijedi izreka, koja – po našem sudu – ako je sagledamo u kontekstu iznesenoga, ali i onoga što ona sama pruža, svjedoči o nečemu drugome, umjesto o onome zbog čega su je mnogi do sada prizivali, želeći u njoj naći oslonac za svoju tezu o “udvostručavanju” kulturnog prostora na tome mjestu. Ta izreka, koja možda i nije do kraja sačuvana (slijedi veoma fragmentaran tekst koji nije moguće restituirati), glasi “*Ideo in honore duplicatus est locus...*”. Ranija tumačenja nisu se mnogo osvrtna na predani oblik “*i n h o n o r e*”, a ako jesu, davala su mu, uglavnom, značenje: *in honore(m)*, tj. Mauru u čast (prostor – mjesto, locus – bio je udvostručan). Ne samo sa stajališta morfologije i sintakse, već i sa

sadržajne i logične strane, sintagma in honore ne može se tumačiti na tradicionalni način, jer ona nije ni u takvoj vezi sa spomenutom obnovom ili povećanjem dotadašnjeg kulturnog prostora. Riječ je jednostavno o dvostrukoj (udvostručenoj) časti što ju je ovaj posvećeni prostor stekao Maurovom translacijom u njegov stari domicilij, koji je već imao dostojnu i časnu tradiciju po tome što je u njemu kao biskup stolovao i “martirij” (“konfesiju”) započeo;¹² sada pak, kao confessor,¹³ i zbog toga u crkvi čašćena osoba, svojom je duhovnom i fizičkom prisutnošću Mauro svojoj crkvi i ovom kulturnom prostoru (*locus*) povećavao ugled i čast (zbog toga *in honore duplicatus est locus*; ta proširena sintagma ima se, dakle, tako shvatiti: to sveto mjesto doživljava dvostruku čast). Prilog (tzv. zamjenički prilog) *ideo*, kojim se ova zadnja izreka sintaktički i sadržajno povezuje s prethodnim tekstom natpisa, nedvosmisleno potvrđuje ovakvu njegovu interpretaciju i smisao, jer sastavljač natpisa ne bi kao zaključak upotrijebio izraz stoga da bi motivirao potrebu proširenja crkvene zgrade (a najmanje bi u tako nadahnutom duhovnom tekstu

¹² Ovu smo tezu, a u kontekstu novih, poslijeratnih istraživanja episkopalnog kompleksa u Poreču, na nov način elaborirali i zastupali još 1971. godine u predavanju održanom u tom gradu u okviru “ambulantnog” talijansko-jugoslavenskog znanstvenog skupa, posvećena kasnoantičkim i kršćanskim spomenicima sjevernog Jadrana (Ravenna ... Nova Gorica, 14-23 svibnja 1971). Tu mogućnost, kao “un concetto di duplice grandezza, cioè materiale e morale...” uzima u obzir već O. Maruchi (Le recenti scoperte nel duomo di Parenzo, Nuovo Bullettino di Archeologia cristiana, II, 1896 - pos. otisak, str. 19). Poslije nas takvu su interpretaciju natpisa, samo kao jednu od mogućih, prihvatili i M. Mirabella Roberti (Origini cristiane in Istria, Antichità altoadriatiche, II – Aquileia e l’Alto Adriatico, 2: Aquileia e l’Istria, Udine 1972, str. 141 i d.) i, osobito, G. Cuscito u više svojih radova; usp. prije svega njegov rad “Hoc cubile sanetum”, Atti e memorie XIX, 1971, str. 77 i d. u kojemu, na str. 94 (v. napose bilj. 68, u kojoj se autor poziva na naše izlaganje u Poreču), piše “in ogni caso però, all’espressione in honore duplicatus est locus forse meglio si addice un significato spirituale ...” S tim su se pitanjem kasnije bavili i drugi autori obrađujući probleme vezane uz genezu kršćanstva u tim prostorima, napose u Istri, te / postanak i razvoj episkopalnog kompleksa u Parentiju (B. Marušić, Kršćanstvo i poganstvo na tlu Istre u IV i V stoljeću, Arheološki vestnik SAZU, XXIX, 1978, str. 549 i d.; R. Bratož, Kršćanstvo v Ogleju in na izhodnem vplivnem območju oglejske cerkve od začetkov do nastopa verske svobode, Ljubljana 1986; v. str. 253).

¹³ Naziv confessor, kako je u našem natpisu imenovan Mauro, imao je prvobitno drugo značenje, različito od onoga što ga je tada imao martyr (martyr je prvobitno označavao mučenika koji je svoju čvrstu vjeru potvrdio mučeničkom smrću); no, kasnije, od 4. stoljeća dalje, tim se nazivom nerijetko zamjenjuje riječ martyr, te se oba naziva počinju podjednako javljati i u jednom i u drugom značenju. Detaljnije o tome vidi u spomenutom našem radu o Maurovu nadgrobnom natpisu (ovdje/bilj. 5 usp. G. Cuscito, Hoc cubile sanctum..., sp. mj., str. 84). U ovom posljednjem smislu interpretira ga i R. Bratož, sp. dj., str. 249.

iznio egzaktni podatak o podvostručivanju prostora); tim je izrazom naprotiv, upravo naglasio dvostruku čast što ju je mala Maurova katedrala, njegovom translacijom u njen skromni prostor, doživjela.

Ranokršćanski spomenici Poreča, koji čine glasoviti episkopalni kompleks starog Parentija, nose svaki pojedinačno, a i svi zajedno, obilježje izuzetne originalnosti, koji ovaj jedinstveni graditeljski sklop kršćanske antike čini najkompletnijim i zato jednim od najzanimljivijih u ranokršćanskom svijetu. Njegova predbazilikalna faza, osobito razdoblje do 5. stoljeća, kad nastaje monumentalna trobrodna bazilika "dvoranskog tipa" – što je također jedna od karakteristika istarskog i sjeverojadranskog prostora – predstavlja primjer rasta elementarnih kulturnih prostora, nastalih – ili bolje izraslih – iz ostataka profane stambene arhitekture. Što se tiče njegove funkcionalnosti i sadržaja, u dijakroniji koju pratimo, on najčešće ponavlja situacije geneze urbane sakralne arhitekture (*Salona, Municipium Reditarum*, i dr.) dok svojim tlorisnim rješenjima obogaćuje tipologiju srodnih suvremenih zdanja. Izvornost parentinske ranokršćanske arhitekture ne iscrpljuje se, dakako, samim spomenutim primjerima. Ona odlikuje i druge ondašnje sakralne građevine i izvan užeg gradskog areala, ostajući s njime u uskoj funkcionalnoj i oblikovnoj povezanosti. Primjer ranokršćanskog sakralnog graditeljstva, specifičnog, netradicionalnog, bazilikalnog tipa najbolje ilustrira crkva sv. Agneze u Muntajani u Poreštini,¹⁴ koja – kako su to već drugi uočili, posebno A. Šonje, koji ih s punim pravom tlorisno i stilsko–graditeljski uspoređuje¹⁵ – pokazuje začuđujuću dispozicijsku srodnost s biskupskim dvorom (episkopijem) u Parentiju – izražena je bila i sumnja ne krije li i on, u takvom obliku, i sakralnu svoju funkciju – svjedočeci tako i sam, i u tom – funkcijama i tipologijom izuzetno bogatu – prostoru i taj graditeljski tip, koji će se tako snažno i raznovrsno manifestirati i razvijati u širem pojasu istočnojadanskog područja, čuvajući i prenoseći, na neki način, kako smo to drugdje iznijeli,¹⁶ elemente koji svoju genezu imaju u antibazilikalnoj i antiauličkoj shemi provincijalnog naričko-panonsko-dalmatinskog profanog graditeljstva.

¹⁴ O tome v. A. Šonje, Ranobizantska bazilika sv. Agneze u Muntajani, Poreština u Istri, *Starinar*, n.s. XVII/1977, str. 53 i d.; autor taj problem obrađuje i na drugim mjestima.

¹⁵ Usp. Bizant i crkveno graditeljstvo..., str. 43 (sl. 40, 41).

¹⁶ O jednom posebnom tipu u ranokršćanskom crkvenom graditeljstvu naričko-iliričkog područja, *Kulturhistorische und archäologische Probleme der Südostalpenraumes in der Spätantike - Arbeitsgemeinschaft Alpen-Adria, Wien-Graz-Köln* 1985 (ibid. i na njemačkome).

Riassunto

Su alcuni problemi dei monumenti paleocristiani di Parenzo

L'argomento di questo saggio è la genesi e lo sviluppo della primissima fase, quella prebasilicale, del complesso episcopale nell'antica Parentium. Accettando le interpretazioni cui giunse nelle sue assidue ricerche postbelliche lo studioso Ante Šonje (recentemente scomparso), l'autore sottolinea che questo sviluppo non presuppone un puro e semplice raddoppio del primitivo edificio di culto eretto dai cristiani sulle rovine dell'architettura profana romana, richiamandosi alle fonti epigrafiche (iscrizione sulla traslazione del corpo di Mauro), bensì di un più complesso processo di ampliamento della più antica chiesa parentina – l'oratorio o domus ecclesia – che occupava un'area più ampia dell'edificio che l'aveva preceduto.

In relazione a ciò viene analizzato in particolare il testo sulla traslazione dei resti mortali del primo vescovo e martire della comunità cristiana parentina, cioè del "confessoris mauri", e soprattutto quella sua parte nella quale si dice che all'epoca della traslazione della salma di Mauro dal cimitero cittadino in questo luogo di culto già sede della sua attività episcopale, ideo in honore duplicatus est locus. Questo brano veniva prima regolarmente interpretato nel senso di raddoppiamento della primigenia "domus ecclesia", e cioè in onore di Mauro, la cui traslazione era appena avvenuta. L'autore, che ha analizzato a fondo la questione in altra sede, interpreta invece il testo latino in questo senso: con il "ritorno" di Mauro nella sua vecchia "cattedrale", l'edificio del culto subì un "duplicato onore", cioè "il luogo fu duplicato nell'onore" (e non raddoppiato in onore di Mauro), perchè era stato quello il luogo della sua attività di vescovo della chiesa parentina e dell'inizio del suo martirio.

Non a caso l'iscrizione lo definisce "confessor" della fede, termine successivamente inteso nel significato di martyr, martire, e da allora quel luogo divenne la sua dimora eterna su questa terra.

Avviandosi alla conclusione, l'autore mette in risalto la ricchezza della tipologia dei monumenti architettonici paleocristiani, evidenzia altre specificità che distinguono i monumenti paleocristiani di Parenzo e del Parentino, richiama l'attenzione sul noto fenomeno della soluzione data alla pianta dell'episcopio parentino (aveva soltanto quella funzione?) e, insieme con A. Šonje ed altri studiosi che hanno espresso tale tesi, ancora una volta sottolinea la presenza in questa zona di una diversa architettura, "non basilicale" ma di culto, che si manifesta sia nel territorio dell'Adriatico orientale – compresa ovviamente l'Istria – che nel Norico, e le sue basi si riscontrano anche nell'architettura profana

urbana e rurale dell'area pannonica. Si tratta della cosiddetta architettura pseudobasilicale, nella quelle – intorno a un vano destinato al culto, si susseguono vari vani minori di diverso uso (battisterio eccetera). Nella regione istrana, e soprattutto nel Parentino, l'esemplare più bello di siffatto tipo di architettura ecclesiale lo troviamo a Muntajana; esso evidenzia un'eccezionale somiglianza nella pianta con l'episcopio di Parentium, confermando in tal modo la tesi dell'autore (esposta in un altro studio) seconda cui il prototipo di tale architettura, da lui visto nell'architettura civile della più vasta area balcanico-pannonica, trovò un terreno adatto nell'architettura sacra sia negli ambienti rurali che negli ambienti urbani della penisola istriana.

Novitates

Duje Rendić-Miočević
Dalmatia christiana – Opera omnia

Nekoliko zanimljivih nalaza iz starokršćanskog Solina

Quelques trouvailles intéressantes parmi les restes paléochrétiens de Salone

Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LV

Split, 1953., 199-204

Među brojnim i raznovrsnim arheološkim nalazima, koje je u posljednje vrijeme marljiva težačka ruka izvadila iz solinskih vinograda i livada, naročitu pažnju privlači skupina metalnih (brončanih) predmeta, pretežno kultno-upotrebna karaktera, koji se, i vremenom postanka i funkcijom, pridružuju sličnim, otprije već poznatim nalazima iz ovoga grada, iz kršćanskog perioda njegova cvata. Ovakvi sitni i samo naoko manje važni predmeti, koji se češće ocjenjuju sa stanovišta funkcionalnosti i umjetničko-obrtne vrijednosti negoli stilsko-genetički, imaju posebno značenje ako – ma i neznatno – mogu pridonijeti osvjetljavanju nekog od neobično važnih pitanja geneze stanovništva, trgovačkih i ekonomskih veza, kultova i kulturnih strujanja jednog antičkog grada. To u toliko prije, ako je takav grad imao, poput antikne Salone, važne luke u ovom dijelu Sredozemlja, široku etnografsku i kulturnu osnovicu. Čini nam se, dakle, da će i objelodanjanje ovih nekoliko novopronađenih zanimljivih predmeta iz starokršćanske Salone, koji u mnogome ukazuju na takve pravce, dati makar skroman prilog pitanju geneze solinskog kršćanstva, koje se u ovome gradu manifestira, počev od trećeg stoljeća – uz ostalo – i u visokom nivou umjetničkog djelovanja.

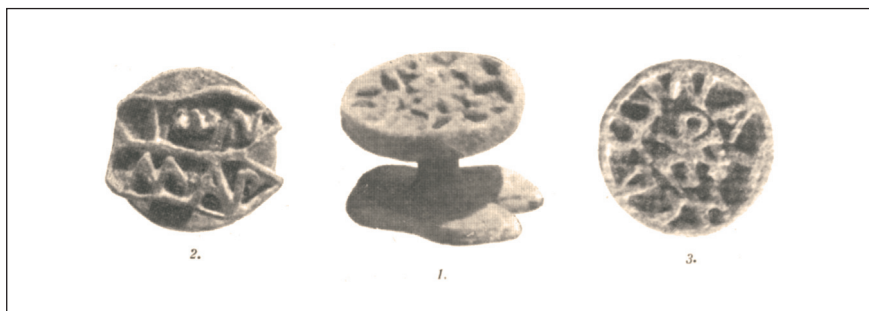
Predmeti koji se ovdje objelodanjuju nađeni su još 1951. godine, zajedno s drugim raznovrsnim, manje vrijednim, metalnim materijalom¹ te nekim zanimljivim ulomcima kamenih spomenika² u solinskim "Grudinama", na zemlji Vicka Jamana, u novijem, t. j. istočnom dijelu

¹ Nađena je tom prigodom veća količina brončanih ručki od posuđa, zatim fibula i stremenki od opasača, čavala i sl. te nekoliko većih, većinom deformiranih, dijelova željeznih sprava i oruđa. Najzanimljiviji je, svakako, među njima nalaz dobro sačuvane brončane oplata (dulj. 9 cm) jedne kutije, ukrašene nizom manjih i većih koncentričnih krugova.

² Sr. naš epigrafički prilog u ovom Vjesniku (Neobjelodanjeni antički natpisi u splitkom Arheološkom muzeju) br. 1-3.

antičkoga grada, koji je poznat kao negdašnje važno središte, a danas kao neiscrpan majdan starokršćanskih spomenika. Krčenje spomenute zemlje na "Grudinama" izazvala je potreba nabavke veće količine tucanika za kaldrmisanje novog autoputa i važne prometne arterije, koja se – sijekuci dijagonalno istočni dio staroga grada – kod starih gradskih vrata, na sjeveroistoku (t. zv. Porta Andetria) vezuje na postojeću klišku cestu. Jamanova zemlja, koja je obiljem isitnjena kamena (grudina) spomenutim radovima imala namiriti znatne količine potrebne građe, u neposrednoj je blizini ovog novog, solinskog trakta spomenute ceste, s njegove zapadne strane.

Krčeci i vadeći kamenje sa svojih "grudina" imenovani je Jaman nailazio na slabo očuvane ostatke starih zidova, na razne arhitektonske ulomke te što je osobito važno – na debeli, kompaktni sloj gara, koji je, sasvim malo ispod današnje površine, pokrивao čitav prekopani dio zemljišta. Nesumnjivo su to ostaci popaljene Salone iz vremena njena naglog uništenja prvih decenija sedmoga stoljeća. Iz količine kao i iz samog izbora nađenih predmeta nameće se pretpostavka, nije li, možda, i u ovome dijelu grada cvala jedna specifična zanatska radinost, kojoj su nosioci, kao što ćemo vidjeti, morali biti napredni metalurški zanatlije s istočnog Sredozemlja.

sl. 1.

1. Brončani žig s dvostranim natpisom

Predmet koji ovdje objelodanjemo nije oblikom sličan ni jednom od brojnih antičkih žigova nađenih na području Dalmacije, a nismo mu analogije našli ni među sličnim primjercima iz drugih poznatih antičkih kolekcija. Oblikom svojim, koji karakteriziraju dvije različite plohe na krajevima kraće, zbijene osovine, nagoviješta da mu je i uporaba morala biti dvostruka: Dok jednu od ovih dviju ploha predstavlja pravilan, profiliran krug (promjera 5,7 cm), unutar kojega je, oko christograma, legenda ΔΩΝΑΤΗΣ, druga je oblikovana u vidu dvaju sastavljenih stopala, s vršcima okrenutim desno, u kojima je – složena u dva reda, također

grčkim slovima – legenda s imenom MAP/ΩΝ, koje je dosta rijetko i neobično za ove krajeve. (Početak imena čita se u donjem, a nastavak u gornjem stopalu.) Duljina stopala je 5,5-6 cm. Obje se legende na žigu čitaju s lijeva na desno, tako da je otisak u oba slučaja morao biti negativan.

Visina žiga, od jednog do drugog vrha spomenutih ploha, iznosi 3,9 cm. Slova su na obim plohamo približno ista, iako variraju od 0,8-1,5 cm.

Teško je odgovoriti na pitanje, da li je i jedna i druga strana žiga, t. j. obje njegove plohe, s odgovarajućim znakovima i tekstom, služila za žigosanje, ili je tu funkciju u praksi imala samo jedna od njih. Ako bi se odlučili za ovu drugu pretpostavku, onda je tu funkciju nesumnjivo imala ploha, komponirana u vidu stopala, jer je taj oblik više pogodovao karakteru žiga za neku masovnu obrtničku produkciju (keramika i sl.).³ Ako pak u drugome kraju žiga nećemo gledati samo njegov držak, ukrašen imenom (vlasnika?) i kršćanskim emblemom??, te ako ćemo i njemu pripisati istu funkciju, morali bismo naći vezu između dvaju imena, koja se na ovom žigu spominju. Ova veza, možda, proizlazi i iz rodbinskih, ali po našem mišljenju, još vjerojatnije, kompanjonskih odnosa jednog razvijenog poduzeća stare Salone, koje je svoje poslovne krakove protezalo do daleke Sirije, ili obratno. Radije smo, dakle, skloni vjerovati da se ova dva imena odnose na različite osobe, nego li da predstavljaju onomastičke komponente jedne iste ličnosti, prema čestoj inače formuli – Donates (*qui et*) Marion – gdje bi drugo ime trebalo predstavljati signum.

Ime Marion poznato je samo na Orijentu,⁴ naročito na spomenicima i literarnim izvorima Sirije, pa je ono u svakom slučaju nova potvrda davnog uočenih veza, koje su postojale između naše obale, posebno Salone, i daleke Sirije, osobito u osvitu kršćanstva na našim obalama. Helenizirani živalj istočnih pokrajina, koji trgovački motivi i drugi ekonomski obziri tjeraju na zapad, unosi i u Salonu nove elemente kulture, koji se ogledaju u raznim vidovima novog umjetničkog procvata grada.⁵

³ U Römisch-German. Zentralmuseum-u u Mainzu vidjeli smo jedan takav žig u obliku stopala (br. 4235) s legendom FL • PauliniϞ, ali za pozitivan otisak. I u nekim proizvodima sigilatta, kojih ima i splitski Muzej, vide se nerijetko, kao tvorničarski znak, žigovi stopala.

⁴ Sr. Pape, Wörterbuch der griechischen Eigennamen, s. v.

⁵ Dyggve, na primjer, vidi u Mauzoleju sv. Staša u Marusincu elemente sirijske arhitekture (sr. Forschungen in Salona III, 124; History of Salonitan Christianity, 81).

sl. 2.

2. Koptska brončana svjetiljka

Nov tip u kolekciji brončanih starokršćanskih svjetiljki splitskog Arheološkog muzeja predstavlja svjetiljka koja ima vretenast, u sredini jako ispupčen trup, koji leži na plitkoj, prstenastoj i blago zašiljenoj, nozi ovalne osnove. Dok prednji dio vretenastog joj trupa – sa širokim otvorom i odozgo zaravnjen – predstavlja običan kljun svjetiljke, u kojemu je stajao žižak, stražnji dio, jako izvijen prema gore, zatvara se u krstolik cvijet, kojemu svaka od četiri latice završava odebljalom kuglicom; između spomenutih trokutastih latica nalazi se po jedan mali, također trokutasti zalistak, tako da njih četiri tvore pravilan četverokut, unutar kojega je ljevkastí otvor, kroz koji se ulijevalo ulje i cirkulirao zrak. Vanjska strana kljuna je u obliku poligona (sedmerokut) blagih uglova, od kojih se u snopovima granaju lagano ispupčene i modelirane brazde, koje se, opet, sastaju u cvjetoliku ukrasu, na suprotnom kraju svjetiljke. Ovo je, zajedno sa izmodeliranim žlijebovima cvijeta – koji je istodobno služio i kao ručka svjetiljci – jedini ornament, koji je ublaživao jednoličnost njene glatke i posve jednostavne površine.

Svjetiljka, koja danas posjeduje divnu zelenu patinu bronce, nije kompletno sačuvana: uz jednu laticu cvijeta-ručke nedostaje joj i ploha, koja je odozdo zatvarala njeno podnožje, tako da je danas s donje strane šuplja. Možda ona nije nikada ni imala posebno pričvršćena dna, jer možemo pretpostaviti – analogijom na neke druge slične suvremene svjetiljke (sr. svjetiljku iz El-Hadjeba, Cabrol-Leclercq, Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie VIII, str. 1201-1202, br. 15) – da je stajala na kakvu stalku-kandelabru.

Svjetiljka je duga 15 cm, a visoka (do vrha cvijeta) 7 cm; visina noge danas je 0,6 cm, njen promjer je 3,8x3,2 cm.

Ovaj tip svjetiljke, kojoj smo nekoliko sličnih primjeraka zapazili u kolekcijama muzeja u Louvre-u, dosta je rijedak među starokršćanskim inventarom na Zapadu. Izrazito je koptski proizvod, kakvi su se i inače, osobito preko Egipta i drugih nekih središta ranokršćanske kulture na Bliskom Istoku (Sirija u prvom redu), importirali u zemlje, koje su s njima održavale žive trgovačke i ekonomske veze. Tako je vjerojatno dospio i ovaj primjerak egzotične koptske svjetiljke u Salonu, koja je – kako je poznato – s istočnim sredozemnim trgovačkim centrima bila u odličnim vezama, osobito u 3. i 4. stoljeću, u vrijeme, dakle, kad je nova istočnjačka religija u njoj uhvatila dubok korijen.

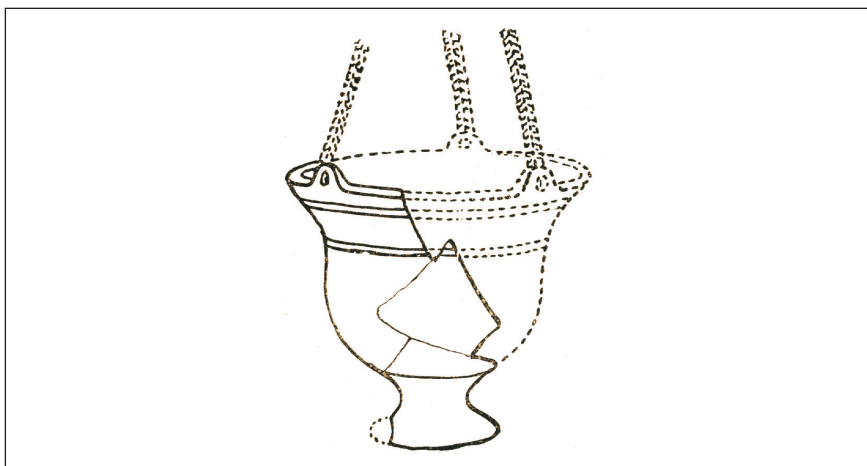
Ovo nije izoliran nalaz, koji Salonu povezuje uz daleku koptsku kulturu i njenu umjetničko-obrtnu produkciju. Već je i prije u njoj bilo nađeno nekoliko, također izoliranih, karakterističnih predmeta i nalaza, koji jasno potvrđuju da je solinska ranokršćanska općina bila pod izvjesnim utjecajem koptske-hagiografije i liturgičkih obreda.⁶ Čini se danas pouzdano, da je velik dio metalnih ranokršćanskih svjetiljki, nađenih u Solinu (a sva je prilika i drugih, ritualnih predmeta), koptskog porijekla, ma da ova činjenica, obzirom na konkretan naš materijal, nije nikada bila dovoljno naglašena niti ispitana. Među najljepše svjetiljke koptske produkcije, koje danas posjeduje splitski Muzej, ide, svakako, elegantna brončana svjetiljka s ručkom u vidu malteškog križa i poklopcem u obliku školjke,⁷ koja ima punu analogiju u svjetiljci, koju posjeduje Muzej za umjetnost i obrt u Hamburgu, a koju je objelodanio E. v. Mercklin u *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* 1940. godine.⁸

Naša nova svjetiljka ne povećava samo numeričku već i tipološku vrijednost dragocjene solinske kolekcije ranokršćanskih svjetiljki u splitskom Arheološkom muzeju. Ovaj vrijedan nalaz istodobno upozorava na potrebu opće revizije i nove sistematike cjelokupnog ranokršćanskog i uopće kasnoantiknog materijala umjetničko-obrtna karaktera u našim zbirkama, posebno onoga, koji potječe iz stare Salone, da bi se pravilno uočile i ocijenile komponente, koje su u tim dalekim stoljećima djelovale na oblikovanje i razvoj bogate i heterogene njene kulturne baštine.

⁶ Up. na primjer nalaz male hodočasničke ampule s likom i natpisom (ime-nom) sv. Menasa, te njegovo ime ispisano grčkim jezikom i slovima na jednoj maloj mramornoj ploči (oboje u splitskom Muzeju).

⁷ Sr. Jelić-Bulić-Rutar, Vođa po Spljetu i Solinu (Zadar 1894.) t. XVIII br. 587; v. i Cabrol-Leclercq, *Dictionnaire* i t. d. VIII str. 1201-1202, br. 163).

⁸ B. 55/1940, *Archäol. Anzeiger* 1 i d. (Aus der Antikenabteilung im Hamburgischen Museum für Kunst und Gewerbe); v. sl. 64 na str. 70, br. 47.

sl. 3.

3. Brončani kadionik

Još jedan nalaz vrijedan spomena, već i stoga što su predmeti ove kategorije sasvim rijetki, ne samo na našem području nego i uopće, predstavlja djelomično sačuvana brončana posudica kadionika (*turibulum*, *encensoir*), prvi – koliko nam je poznato – sličan predmet nađen na području stare Salone. Sačuvani dio kadionika, koji zapravo predstavlja nešto više od jedne trećine cjeline (i taj je dio nađen razlomljen u tri fragmenta, koji pristaju jedan uz drugi), ima sve elemente za potpunu rekonstrukciju ovog zanimljivog obrednog predmeta, kako u pogledu oblika tako i njegovih dimenzija, Sačuvani dio pripada osnovnom dijelu kadionika, t. j. posudici u kojoj je stajala žeravica s tamjanom, dok se od lanca, o koji je posudica bila obješena, nije našlo ni traga.

Kadionik predstavlja lijep primjer jednostavnog turibuluma zvonolikog tipa (u vidu izvrnuta zvona), koji stoji na visokoj – iznutra šupljaj – koničnoj nozi, s uvučenim vratom. Kadionik nije imao poklopca, jer su tome smetale tri uspravne perforirane ušice (od kojih je sačuvana samo jedna, i od druge tek ulomak), o koje je bio privezan trodijelni lanac za manipulaciju i vješanje kadionika.

Posudica kadionika visoka je 6,5 cm, visina noge iznosi 1,8 cm, a njen promjer, pri dnu, 3,5 cm; promjer gornjeg otvora posudice iznosio je oko 7 cm (sačuvani dio 6,7 cm).

Okolo oboda posudice teku dvije paralelne, koncentrične kružnice, a isti taj jednostavni ukras ponavlja se još jednom, malo niže, na samom truhu posudice; jedina je razlika u tome što ovu donju kružnicu tvori niz horizontalnih ureza.

Unutrašnjost, a djelimično i vanjski zid posudice, slijepljena je usitnjenim, stvrdnutim ugljenom i pepelom, koji, istina je, mogu biti također posljedicom kataklizme, koja je zadesila čitav grad naglim požarom, ali, po našem uvjerenju, još vjerojatnije direktnim ostacima dogorjela ugljena u samom kadioniku, koji je valjda do zadnjeg časa bio u upotrebi. Obzirom da u ovom užem predjelu antičkog grada, gdje su nađeni svi spomenuti predmeti, nije do sada utvrđena ni jedna kršćanska crkva niti oratorij, ovaj kadionik, kao i ranije opisani predmeti, pripadao je nesumnjivo nekoj privatnoj osobi, najvjerojatnije nekom Orijentalcu, koji ga je kao spomen-kadionik (*encensoir-souvenir*) donio, možda, sa jednog hodočašća u Svetu Zemlju ili, jednostavno, iz svoje domovine Sirije, gdje je bila masovna produkcija ovakvih predmeta.⁹ Svi elementi našeg solinskog kadionika ukazuju na njegovo koptsko porijeklo, t. j. na onu široku produkciju sličnih predmeta, koji se tamo na Istoku proizvode osobito između VI. i VIII. stoljeća.¹⁰ To je upravo vrijeme u koje se, obzirom na sudbinu Salone, ima i smjestiti ovaj interesantan nalaz, koji, kao i prethodni, i sa svoje strane pridonosi osvjetljavanju veza između naše obale, posebno Salone, i daleke Sirije te čitave koptske kulturne oblasti.

⁹ Cabrol-Leclercq n. dj., sv. V, s.v.*encensoir*.

¹⁰ Ibid.

Résumé

Dans la partie orientale de la ville – qui a toujours abondé en trouvailles paléochrétiennes – on découvrit en 1951 quelques objets métalliques paléochrétiens à l'occasion de fouilles effectuées au lieu dit "Grudine". Le premier d'entre eux est un sceau en bronze. A l'une des extrémités se trouve, dans un cercle régulier – et autour du christogramme – la légende ΔΩΝΑΤΗΣ et, à l'autre extrémité, à l'intérieur de deux pieds enlacés, la légende ΜΑΡ/ΙΩΝ. La forme du sceau est nouvelle et n'a aucune analogie avec les spécimens connus jusque-là. Sur cet exemplaire, les lettres se suivent régulièrement de gauche à droite, de sorte que l'empreinte sort en négatif. La hauteur du sceau est de 3 cm. 9, celle des lettres de 0,8 à 1 cm. 5. La légende du sceau où figure le nom de Marion que l'on trouve souvent en Orient et particulièrement en Syrie, est une preuve de plus des liens déjà connus entre le littoral dalmate et la Syrie.

L'autre objet est une lampe paléochrétienne en bronze de forme rare. C'est évidemment un produit copte, dont le Musée du Louvre possède quelques exemplaires. L'auteur attire l'attention sur la nécessité d'une révision générale du matériel paléochrétien de nos collections qui renferment un assez grand nombre de produits coptes, dont la signification dans le cadre de l'archéologie chrétienne de nos régions n'est pas encore suffisamment expliquée.

Le troisième objet est constitué par les fragments d'un encensoir (turbulum). Ces fragments permettent la reconstruction. L'encensoir était en forme de simple cloche, faite comme une coupe, avec un haut pied conique; au bord trois petites anses permettant de l'attacher à une chaîne, raison pour laquelle il n'avait pas de couvercle. La hauteur de la coupe est de 6 cm. 5, celle du pied de 1 cm. 8. Son diamètre était d'environ 7 cm. Cet encensoir fait songer à une provenance d'art oriental, copte, qui fleurissait surtout entre les VI et VIIIe. siècles.

Nova solinska turnjačnica sjeverno od Foruma

Nouveau pressoir à Salone, au nord du Forum

Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LV
Split, 1953., 205-212

Ispitujući kompleks salonitanskog Foruma, sjeverno od antičkog teatra, E. Dyggve je još 1932. god. pod tada još postojećim gomilama kamenja, kakvih ima sva sila po solinskom polju i ruševinama, utvrdio ostatke arhitektonskih spomenika iz različitih faza građevne djelatnosti antičke Salone. Prema ovim njegovim prethodnim istraživanjima,¹ koja su se isključivo zasnivala na pokusnom ispitivanju (sondiranju) ovoga područja, salonitanski je Forum sa sjeverne, t. j. uže svoje strane imao već od sredine prvoga stoljeća n. e. monumetalne građevine, koje su u urbanističkom razvoju grada preddioklecijanova vremena još dva puta mijenjale kako svoj karakter i oblik tako i opći plan i raspored. Tri izrazite građevne faze konstatirane u tom razdoblju – od sredine 1. do početka 4. stoljeća – svjedoče o nesumnjivoj važnosti ovog dijela gradskog područja, kao i čitave kolonije, administrativnog i kulturnog središta pokrajine, posebno o razvoju i napretku što ga je ona imala u toku nekoliko prvih stoljeća svoga života. No, osim spomenutih faza, koje sve idu u doba punog sjaja salonitanskog Foruma, Dyggve je konstatirao i četvrtu fazu, koja zapravo izlazi iz toga okvira i ujedno govori o napuštanju osnovnih tradicija ovoga Foruma, barem u onom njegovu dijelu, koji su ranije krasile najreprezentativnije zgrade kulta i javnog života.

Nad ostacima porušena i na brzu ruku zatrpana trijema, koji je nekada harmonično zatvarao sa sjeverne strane salonitanski Forum Dioklecijanovih vremena – Dyggveova III. faza – pronašao je Dyggve ostatke jedne kasno antičke turnjačnice (torcularium, “une installation a huile et de pressoir a vin”), koja svojom pojavom na tom prostoru otvara zanimljivo urbanističko pitanje. Ona nas, naime, stavlja pred problem dalje upotrebe i funkcije ovog starog gradskog središta Salone, naročito nakon njene potpune kristianizacije. Već je i sam Dyggve, objeloda-

¹ Sr. njegov izvještaj pod naslovom Le Forum de Salone u Revue archéologique 1933, str. 41 i d.

njujući rezultate ovih svojih prethodnih istraživanja, postavio pitanje, koliko je dugo još salonitanski Forum – nakon što je za posljednje svoje reorganizacije promijenio lice i ukrasio se novim spomenicima – mogao služiti starim Solinjanima u svrhe, kojima je ta zadnja i velika njegova građevna obnova bila i namijenjena.

Novi nalazi i rezultati dobiveni ispitivanjima ovoga kompleksa nakon definitivnog otkapanja turnjačnice, ukazuju već sada na momente, koji prilično svijetla bacaju na ovo zanimljivo urbanističko i povijesno pitanje.² Turnjačnica je, zajedno s ostalim zanimljivim spomenicima na Forumu, otkopana još u toku kampanje koju su Talijani, za vrijeme posljednje okupacije Dalmacije – najviše iz propagadnih razloga – proveli u Saloni, u toku 1942/43. godine. Za vrijeme ove kampanje, koja je prekinuta kapitulacijom Italije, raščišćen je čitav sjeverni dio Foruma, gdje su se, gotovo bez važnijih novih rezultata, ukazali monumentalni ostaci arhitektonskih spomenika onako kako ih je već Dyggve bio prethodno ustanovio. Tom prigodom došla je u punom sjaju na vidjelo i sama turnjačnica, koja, kako po dimenzijama i tehnici gradnje tako i po stanju u kojem nam se sačuvala, predstavlja, nesumnjivo, najljepši primjerak slične antičke gospodarske naprave u čitavoj Dalmaciji. Smatrajući da nam minuli vremenski razmak dopušta, dapače i nalaže da i stručnu javnost upoznamo napokon s ovom najnovijom solinskom turnjačnicom – koja je ostala neobjavljena³ – a na koju se nadovezuju spomenuta naša istraživanja na ovome području, obradili smo ovdje ovaj spomenik, koji je splitski Muzej, zajedno s ostalim nepokretnim inventarom stare Salone, primio na brigu i čuvanje.

Otkrivena turnjačnica (sl. 1) pripadala je nekada, kako neki detalji pokazuju, jednom složenijem gospodarskom sklopu, koji se nije u cjelini sačuvala, jer se zemljište na tom mjestu odavna obrađuje, pa su i sami

² Na neke od njih ukazujemo u nastavku ovoga članka. Potpisani je, naime, u dva navrata vršio na ovom području opsežna arheološka istraživanja (1950. i 1954. god.), koja su uglavnom utvrdila postojanje – sjeverno od Foruma – velikih, monumentalnih termi. Izvještaj o tim radovima bit će podnesen u jednom od idućih godišta ovoga časopisa.

³ Ovu je, onda tek otkopanu solinsku turnjačnicu, pripremao za publikaciju još asistent ondašnjeg Komesarijata za dalmatinske spomenike (Commissariato per le Antichità i Monumenti e le Gallerie della Dalmazia) u Zadru, sada pokojni Catullo Mercurelli, ali do ove publikacije, koliko nam je poznato, nikada nije došlo. Želja spomenutog Komesarijata da "obnovi" na talijanskom jeziku organ splitskog Muzeja Vjesnik za arheol. i hist. dalm. u kojemu je trebala biti tiskana ova radnja, bila je osujećena odlučnim odbijanjem suradnje većine muzejskih stručnjaka te skorom kapitulacijom Italije.

sl. 1.

temelji zidova, s povadenim materijalom, bili uklonjeni. Glavni dio građevine, međutim, s poznatim mehanizmom (*torcularium*), sačuvan je vrlo dobro, i to zahvaljujući jednoj od onih velikih gomila kamenja (grudine) kakvim težaci zasiplju veće ostatke arhitekture, krčeći svoja polja, koja se nalaze u blizini antičkih ostataka.

S južne, zapadne i istočne strane sačuvali su se dosta slabi ostaci zidova jedne veće prostorije, u kojoj se nalazio spomenuti mehanizam za tiještenje maslina, odnosno grožđa.⁴ Prostorija (komora) bila je izdužena, pravokutna oblika (15 x cca 5 m), s podom riješenim u dva nivoa: sama, naime, ova naprava, odnosno njeno funkcioniranje u toku procesa proizvodnje ulja (vina) zahtijevala je da se jedan dio mehanizma – koji obavlja početni proces turanj, torcular) – nalazi na višem nivou od onoga u kome se nalazio odgovarajući recipijent, u koji je tekla već proizvedena tekućina (ulje, vino). Iako sam *torcularium* predstavlja monumentalno zdanje (čitava naprava, uključujući popločenje središnjeg dijela, okolo samoga turnja, načinjena je od bijela, lijepo tesana vapnenca, kojim su bile zidane najreprezentativnije salonitanske građevine,⁵ tabla XII.), položaj na kojemu je bio podignut, način kako je nastao i sasvim primitivna tehnika zidanja zgrade odaju nesumnjivo improvizaciju, improvizaciju koja je, međutim, sretnim sticajem prilika nadživjela tolike reprezentativne građevine stare Salone.

Ispod same turnjačnice – držeći potpuno njen smjer – teče rub monumentalnog trijema iz III/IV. stoljeća, od kojega se sačuvao samo dio pločnika sa žlijebom za oticanje vode. Ovaj rub pločnika nastavlja se i prema zapadu i prema istoku (ovdje, istina, nešto lošije očuvan), pokazujući jasno stratigrafski odnos s turnjačnicom, koja ne leži direktno na tim ostacima trijema, već nešto iznad njih, na zemljanoj podlozi, koja

⁴ Ova je naprava, poput ostalih solinskih turnjačnica, zastalno obavljala i jedan i drugi posao, jer nigdje u blizini nisu nađeni ostaci kakove paralelne naprave, koja bi pretpostavljala da se odvojeno vršilo tu tiještenje maslina od turnjanja grožđa.

⁵ Naknadnom revizijom kamenih blokova i ploča, od kojih je bila sagrađena turnjačnica, ustanovili smo, da je znatan dio ovih ukrašen na čitavoj površini lijepo obrađenim kanelirama – isti ukras imaju neki ulomci kolosalnih stupova nađeni na području Foruma što je jasna potvrda, da su to sve spolia s nekih porušenih monumentalnih građevina oko antičkog Foruma. Sličnim spoliama bila je obnovljena i gradska ulica, koja (u smjeru Sjever-Jug) flankira Forum sa zapadne strane. Slična pojava mogla se utvrditi i u sjeveroistočnom dijelu grada, u ulici koja prolazi uz istočne zidove kompleksa gradske bazilike. Ovo sve navodi na zaključak, da je u vrijeme, koje je neposredno prethodilo gradnji ove naše turnjačnice, došlo do temeljite reorganizacije većeg dijela starog gradskog područja.

je te ostatke još prije gradnje ove naprave bila prikrila oko pola metra debelim slojem. Turnjačnica je smještena otprilike u središnjem dijelu spomenuta trijema, sučelice srednjoj od triju zgrada,⁶ koje su tu u sjevernom krilu Foruma otprije postojale, doživjevši više faza pregradnje (*curia, tribuna?*). Orijentirana je u smjeru Zapad – Istok. Krajnji, t. j. zapadni, dio komore bio je, izgleda, potpuno slobodan, bez ikakvih fiksnih (kamenih) dijelova naprave i nije, čini se, bio popločan; barem se tu nije sačuvao ni najmanji komad kakve kamene ploče. Popločan, čini se, nije bio ni suprotni, t. j. istočni dio komore, koji je bio na nižem nivou i u koji su vodile dvije stepenice, jedne iz središnjeg dijela (turnja u užem smislu), sa jugoistočne njegove strane, a druge iz jedne prostorije sa sjeverne strane, od koje se nije ništa sačuvalo.

I ova solinska turnjačnica u osnovi i rasporedu potpuno odgovara ostalim solinskim, pa i nekim drugim obližnjim torcularijima iz rimskoga doba,⁷ koji su građeni točno prema podacima što su nam ih o ovim gospodarskim napravama ostavili Katon (2. st. prije n.e.)⁸ i Plinije.⁹ Najsrodnija je ovoj našoj sačuvana i otprije poznata turnjačnica uz ceterijalnu baziliku u Manastirinama,¹⁰ za koju se pretpostavlja da je starija od spomenute bazilike i da potječe još iz vremena dok je na tom mjestu bio samo privatni posjed (*villa rustica*), kojemu je ona prvotno i služila. Svoju funkciju zadržala je, prema toj verziji, i kasnije, kad je služila potrebama podignute bazilike, slična kao i druga solinska turnjačnica, koja je bila otkrivena uz drugu ceterijalnu baziliku, onu u Kapljuču.¹¹ Nalaz ove najnovije solinske turnjačnice, na položaju koji je imao bitno različitu prošlost od obaju spomenutih i koji stratigrafski isključuje svaku prethodnu, ili tadašnju rustikalnu funkciju ovoga područja, možda će omogućiti da se i druge solinske turnjačnice, nađene uz

⁶ Forum je, kako je već Dyggve bio utvrdio (n. mj.), a rezultati iskapanja potvrdili, sa sjeverne strane imao dva manja hrama, sred kojih je bila još jedna, neidentificirana građevina.

⁷ Od poznatih solinskih turnjačnica: navodimo one uz ceterijalne bazilike u Manastirinama i Kapljuču, te jednu manju uz kompleks biskupske palače, sjeveroistočno od gradske bazilike. Možda najinteresantnija i najkompletnija antička turnjačnica nađena je bila u K. Sućurcu, kraj crkve sv. Kuzme i Damjana. Nju je opisao Karaman u knjizi *Iz kolijevke hrvatske prošlosti*, ste 205 i d. (Sr. poglavlje II: 2: Opis rimske turnjačnice u Docima, te sl. na str. 211.)

⁸ De re rustica (sr. poglavlja 12, 18, 19).

⁹ Hist. nat. XVIII, 317.

¹⁰ Sr. Forschungen in Salona II, str. 9 i d. (Die Bauwerke nach ihrem heutigen Bestände).

¹¹ Sr. Recherches à Salone I, str. 103 i d. (Les appareils pour la fabrication du vin et de l'huile).

sl. 2.

kršćanske sakralne objekte, datiraju kasnije nego dosada i vežu isključivo uz gradnju i funkciju samih bazilika, koje su za svoje održavanje i obrede trebale znatne količine ulja i vina. Za turnjačnicu u Kapljuču, koja je s bazilikom i organski povezana, to je već van sumnje.

Turnjačnici su odlično sačuvani svi kameni dijelovi naprave, dok joj je drvena konstrukcija (*arbores*, *prelum*, *sucula* i t. d.), razumljivo, zbog trošnosti sasvim, nestala. U povišenom dijelu komore (dulj. 9,60 m) gdje je središnji dio naprave – turanj ili stupa (*torcular*) – ugrađen je u kameni pod, sa zapadne strane, pravokutni podgradak (1,50x0,60 m) s dvima plitkim četverokutnim udubinama, (30x30 cm) u koje su bili usađeni drveni stupovi (*arbores*) što su nosili veliku horizontalnu drvenu gredu (*prelum*), a s istočne dugi žlijebasti kanalić, kojim je tekao iz turnja prema kamenici iscijeđeni sok iz masline ili grožđa (sl. 2.).

Podgradak, koji je nosio *arbores*, ovdje je tehnički dotjeranije izveden nego li na ijednoj drugoj solinskoj turnjačnici: Oba spomenuta udubljenja, koja nisu duboka, sa zapadne, t. j. vanjske strane presijeca po jedan mali žlijebasti kanalić. Ovi kanalići imali su valjda tu namjenu, da se voda, koja bi tu prodrla, ne bi zadržala te time uzrokovala trunjenje drvenih *arbores*. Između udubljenja, u pravcu njihovih vanjskih (zapadnih) stranica, vide se pak tri sitne kvadratne udubine, kojima namjena nije posve jasna (nema ih, naime ni jedna od naših poznatih turnjačnica). Najvjerojatnije su, ipak, služile za pričvršćivanje uspravnih šipki, kojima su – kao i nizom horizontalnih, koje su izlazile iz foramina – *arbores* bili međusobno čvrsto povezani, što je pridonosilo stabilnosti čitave naprave.

sl. 3.

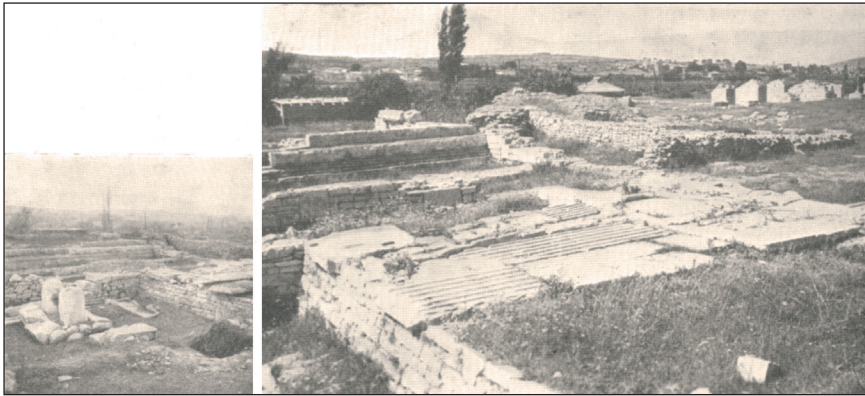

Turanj je (sl. 3) također u osnovi nešto drugačiji i tehnički dotjeraniji nego li kod ostalih solinskih i okolnih turnjačnica, izuzev one u Kapljuču, koja je od ove mnogo skromnija. Umjesto mnogo običnije kamene baze okrugla oblika, kakvu ima većina dalmatinskih turnjačnica, nova solinska turnjačnica ima pravilnu četverokutnu osnovicu (area) (1,65 m), u kojoj je, u vidu žlijeba, upisana kružnica (canalis rotunda).. Area je središnji dio čitave naprave, na kojemu se zapravo vrši tiještenje maslina ili grožđa, u zato specijalno napravljenim prutastim ogradama ili koševima, obično četverokutna oblika, koji su se čvrsto stezali užem, da bi se njihov sadržaj održao na turnju kompaktnim i da ne bi došlo do njegova rasipanja. Još se i sada u arei, unutar canalis rotunda, naziru dobro sačuvani obrisi – plitki urezi – koji predstavljaju tragove spomenutih četverokutnih ograda (koševa).

Iz canalis rotunda, u sredini istočne stranice aree, odvaja se dugi žlijebasti kanal, (dulj. 3,35x0,30 m), koji ide sve do ruba povišenog dijela spomenute komore, a kojim je u donju prostoriju – u za to pripremljenu kamenicu – oticalo ulje, odnosno vino sa turnja. Ovaj žlijeb presijecao je u cijeloj dužini – dijeleći ga u dvije polovine – popločani dio gornje prostorije (dulj. 5,80 m).

U donjoj prostoriji komore nalazili su se, osim dvojnih stepenica, kojima se u nju silazilo sa zapadne i sjeverne strane, još oveća pravokutna kamenica i kameni stupovi (*stipites*), koji su podržavali napravu (*sucula*), što je sa ove strane pritezala prelum.

Kamenica je pravokutne osnovice (2,10x0,60 m), oblikom nalik kasnoantičkim sarkofazima. Položena je uz sam zid, koji dijeli dva nivoa ko-

sl. 4.-5.

more, u smjeru Sjever-Jug, tako da je u nju glatko mogla oticati tekućina proizvedena na turnju. Stipites predstavljaju dva spljoštena i poput ranoantičkih stela gore zaobljena kamena bloka, postavljena širim stranama jedan nasuprot drugome (sl. 4). S nutarnje strane, prema gore, vide se na jednom i drugom bloku okrugla udubljenja, koja su nekada nosila horizontalnu gredicu, što se u njima – na principu kolotura – okretala vršeci time pritezanje preluma. Stipites, radi veće stabilnosti, stoje na četverokutnoj, kamenim blokovima uokvirenoj osnovi, koja je također prilično sačuvana (1,75–1,95 m).

I u ovoj prostoriji, kao i u onoj povišenoj u ovoj istoj komori, sačuvani su ostaci zidova, koji su je zatvarali s južne – gotovo u čitavom traktu – i istočne strane (šir. 0,65–0,70 m). Dok su ostaci istočnog zida, poput onih na zapadnoj strani, vrlo trošni i građeni u dosta primitivnoj tehnici, koja je rabila male i loše količine vezivna materijala (tako da ovi ostaci danas gotovo djeluju kao suhozid), čitav je južni zid bio građen solidnijom tehnikom, koja mu je omogućila i bolju konzervaciju.

Sjeverne stepenice, koje vode iz ove niže prostorije, komunicirale su nesumnjivo i na toj strani s nekakvom prostorijom¹² – u istom nivou kao što je i cna u zapadnom krilu – ali se od nje nije sačuvao ni najmanji ostatak, kako su pokazala naša naknadna istraživanja. Viši nivo spomenute prostorije, koja je vjerojatno bila bez uređaja, koji su zahtijevali kamenu podgradnju, učinili su da je ona vrlo rano postala plijenom težačkog maškлина, koji ju je pretvorio u plodni, ali nažalost arheologiji malo raspoložen i naklonjen vinograd. No ipak, spomenute stepenice

¹² Spomenuta turnjačnica iz K. Sućurca ima na toj strani jednu povišenu komoru s koso položenim podom, gdje su se ostavljale zgnječene masline, da bi se sok iz njih što više iscijedio (v. Karaman n. mj.). Ovaj sok oticao je posebnim kanalom, koji je bio spojen s turnjem, odnosno s canalis rotunda.

nesumnjiv su dokaz da je takva jedna prostorija postojala, što nam je ujedno važan podatak, da je na ovom mjestu u to doba postojala jedna veća gospodarska zgrada, kojoj nam namjena danas ne izgleda sasvim nepoznata.

Zapadno, naime, od naše turnjačnice otkriveni su prigodom istraživanja, koja smo tamo vršili u toku ljeta 1954. god. ostaci jedne zgrade, koja je bila položena okomito na turnjačnicu, t. j. u smjeru Sjever-Jug, i s njom imala, zajednički dio zida, koji ovu posljednju zatvara sa zapadne strane. Ova pravokutna zgrada, kojoj su – i to ne u čitavom opsegu – vidljivi samo ostaci i tragovi temelja, imala je sa sjeverne, začeljne strane apsidu, koja je bila mramorom obložena.¹³ Obzirom na stratigrafiju čitavog ovog područja, na tehniku gradnje spomenute zgrade kao i na kasno vrijeme njena postanka (otprilike istodobno s našom turnjačnicom), ne može biti nikakve dvojbe, da je ona predstavljala kršćansku kultnu zgradu, možda samo jedan veći oratorij, koji je, podignut na brzu ruku na ruševinama negdašnjeg trijema, u ovom najreprezentativnijem dijelu već kristianizirana grada, služio za potrebe novoga kulta. Kako u ovom dijelu grada nisu utvrđeni dosada tragovi bilo kakve kršćanske kultne zgrade, otkriće ove prve takve građevine na području antičkog Foruma, ima, kako za urbanizam tako i za povijest kršćanstva Salone, naročito značenje. Zbog velikih potreba obreda uz ovu je, svakako jednu od ranijih solinskih crkava, podignuta i posebna turnjačnica, koja je imala namirivati istoj potrebne količine ulja i vina.¹⁴

Šteta je da nam se tu uokolo nisu sačuvali ostaci drugih objekata, koji su, kao dijelovi istog kompleksa, bili podignuti na ruševinama antičkih terma, što su sa sjeverne strane zatvarale spomenuti trijem, jer bi nam oni nesumnjivo dočarali jedan od prvotnih centara kršćanstva u ovome gotovo poluorijentalnome gradu, kojemu imenovani oratorij zajedno s turnjačnicom, predstavlja, valjda, samo jedan mali dio.

¹³ Potpuniji izvještaj o ovoj građevini bit će dan istodobno kad i o ostalim rezultatima naših istraživanja na ovome području.

¹⁴ Među dijelovima turnjačnice bio je, za vrijeme naše prve kampanje (1950. god.), pronađen ulomak ranokršćanske zemljane svjetiljke s križem.

Résumé

Sur le forum de la ville de l'antique Salone qui fut étudié à la sonde par E. Dyggve en 1932, puis mis au jour en 1942-1943, se trouvent les restes d'un pressoir à huile et à vin de la basse antiquité. L'auteur constate que ce pressoir appartenait à un ensemble domanial important, dont il ne subsiste que peu de chose, mais le pressoir lui-même est très bien conservé (v. fig. 1). Le pavé dont le pressoir est dallé se compose de restes de constructions monumentales d'un forum de date antérieure. Le pressoir se trouve sur une couche de terre de 0 m 50 de haut, qui avait recouvert les restes d'un portique monumental des III-IV. s. de n.è. se trouvant en face de trois grands édifices du forum (cf. Dyggve, *Forum de Salone*, dans *Revue archéologique*, 1933, p. 41).

Ce pressoir correspond aux autres de Salone, ainsi qu'aux pressoirs romains en général. La construction en bois a naturellement disparu. Le pressoir lui-même (torcular), qui se trouve à un niveau supérieur, est de forme quadrangulaire; il contient une rigole arrondie (*canalia rotunda*) sur laquelle se trouvaient les corbeilles contenant le raisin à pressurer. Derrière le pressoir existait un bloc percé de deux trous quadrangulaires destinés aux poteaux en bois (*arbores*) qui supportaient une grande poutre horizontale (*precum*). A partir du "canalis rotunda" et à travers le dallage un long canal conduit jusqu'au réservoir quadrangulaire en pierre qui se trouve au niveau inférieur. Tout près de là on voit deux blocs verticaux en pierre avec des trous sur les côtés intérieurs qui servaient au treuil (*vitao*) pour tirer la corde du *prelum*. Il est intéressant de constater que du côté occidental se trouve une salle contigue au pressoir dont il ne reste que des traces de base et au nord une abside tapissée de marbre: elle représente sans doute un bâtiment cultuel chrétien, peut-être un oratoire.

Novi nalazi na starokršćanskoj nekropoli Manastirine u Saloni

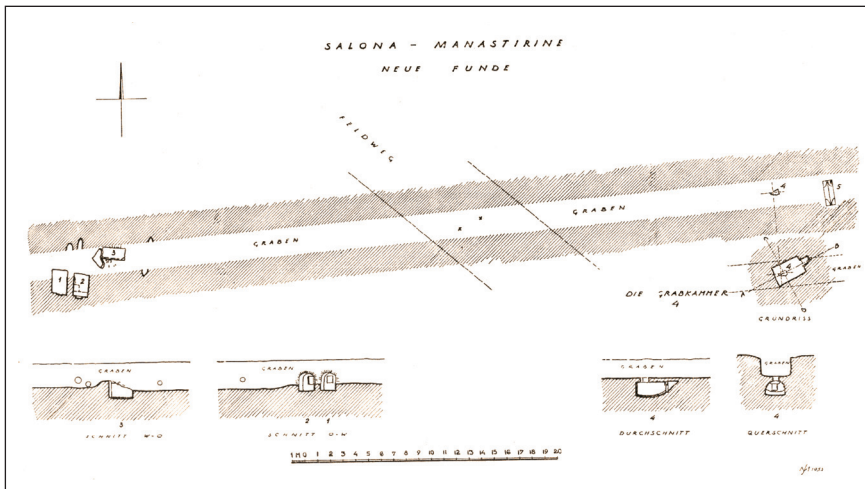
Neue Funde in der altchristlichen Nekropole Manastirine in Salona

Archaeologia Jugoslavica I.
1954., 53-70

Značenje u starokršćanskoj arheologiji Salona, bez sumnje, zahvaljuje svojoj velikoj sjevernoj nekropoli na Manastirinama na kojoj počivaju umrli vjernici – kao što to spominje tu otkriveni natpis – *in lege sancta christiana*. Ona je, koliko je meni poznato, najopsežnije starokršćansko groblje sub divo nastalo oko jednog groba mučenika. Tu je na Manastirinama bio pokopan biskup Domnio, poslije njegove mučeničke smrti u doba Dioklecijanovih progona, rođeni Sirijac i njemu se pripisuje organizacija salonitanske crkve. Iznad njegova groba početkom V. st. bila je podignuta velika crkva koja je za vrijeme jednog od čestih barbarskih opsada Salone bila razorena.

Iskopavanja ove nekropole zajedno s Domnijevom bazilikom bila su provođena kroz mnogo godina u nekoliko većih kampanja. Iskapanja su bila osobito opsežna u doba dok je Bulić bio ravnatelj Muzeja u Splitu i ona se mogu smatrati, dobrim dijelom, kao njegovo životno djelo. Bulić je međunarodnu znanost obaviještavao u časopisu Splitskog muzeja *Bulletino di archeologia e storia dalmata*. Na temelju tih izvješća kao i očuvanog materijala i novijih naknadnih arhitektonskih snimanja ovaj neobično zanimljivi kompleks obradio je R. Egger u velikoj i reprezentativnoj monografiji *Der altchristliche Friedhof Manastirine* u drugom svesku niza *Forschungen in Salona* koju je izdavao Austrijski arheološki institut u Beču. Egger je obradio niz pitanja kao što su nastanak, kronologija i tipologija ovoga groblja i njegovih spomenika (slične publikacije postoje danas i o ostalim kršćanskim grobljima s njihovim bazilikama u Saloni kao što su Kapljuč i Marusinac). Nakon ovoga kapitalnog rada većina se problema u osnovi smije smatrati razriješenima.

Ostalo je otvoreno pitanje krajnjeg rasprostiranja nekropole koja je detaljno ispitana samo u svojem središnjem dijelu, tj. oko Domnijeva groba i bazilike, podignute nad njegovim grobom. U svojim izvješćima Bulić je iznio svoje mišljenje da bi prostor nekropole mogao biti znatno veći, osobito u pravcu sjevera, gdje je teren zbog dugog laporastog sloja

presječen u pravcu I-Z. Time je onemogućen normalan razvoj bilo kakvog urbanističkog kompleksa. Laporasta tvorevina mogla se utvrditi i na drugim dijelovima Manastirina i nije rijetko slučaj da su grobovi nekropole jednostavno uklesani u stijenu. Nalaz zidanih grobnih komora – dakle grobnih objekata in situ – jugozapadno od užeg kompleksa nekropole od kojega su one tu i tamo odvojene laporastim grebenom jasno pokazuje da je groblje u svom razvoju zauzelo veću površinu nego što je do danas bilo poznato i da se njezini granični dijelovi prema jugu moraju tražiti prema gradskim zidinama do kojih ili od kojih su se u starija vremena nekropole obično razvijale. Širenje nekropole nisu sprječavale krške i laporaste površine. Grobnice različitih oblika uglavnom su postavljane grupno na slobodnim površinama s orijentacijom uvjetovanom terenom i perifernim položajem.

Moglo se stoga od samog početka pretpostaviti da će terenska istraživanja i nalazi na ovom području donijeti neke grobove koji stoje u neospornoj organskoj vezi s nekropolom na Manastirinama. Takvim nalazima važnost nekropole na Manastirinama samo se uvećava i daljnjim proširenjem njezine površine ostat će i u budućnosti prvenstvo Manastirina nad svim starokršćanskim nekropolama sub divo.

Iz ove perspektive svaki važniji nalaz ovdje ima posebno značenje koje drugdje ne bi imao i zaslužuje posebnu pažnju koja se inače ne bi poklonila nekim izdvojeno nađenim spomenicima.

Ovdje obrađujemo skupinu takvih novih grobova koji su u prvim poratnim godinama bili otkriveni na području Manastirina prigodom različitih, za industrijske svrhe poduzetim radovima.

Prigodom iskopa vodovoda koji s izvora rijeke Jadro u Majdanu vodi vodu za novu tvornicu "Jugovinil" u Kaštel Sućurcu, a također snabdijeva i Split, u proljeće 1949. na nekoliko mjesta su nađeni različiti grobovi koji nedvojbeno pripadaju velikom grobljanskom kompleksu, a koji do tada nisu bili poznati. Tako su na području u blizini Vidovića mosta na mjestu zvanom Ljubinac (nedaleko od starokršćanske i kasnije srednjovjekovne bazilike svetoga Mojsija, čije ruševine narod naziva Šuplja crkva), našlo više grobova i grobnih spomenika – kamenih urna, nadgrobnika s natpisom, ukopa u amforama, jedan sarkofag itd., koji svjedoče da je ovdje izvan istočnih gradskih zidina Salone postojalo ranije pogansko groblje. Za razliku od ostalih nekropola ova se mora nazvati necropolis orientalis II.

Daljnji značajni nalazi pojavili su se na spomenutom iskopu vodovoda na području velike starokršćanske nekropole na Manastirinama. Zanimljivo je glede ove nekropole spomenuti da nisu samo otkriveni grobni spomenici nego i razni drugi koji upozoravaju na raniji stambeni i privredni karakter ovoga kompleksa. Posebne okolnosti su omogućile što su na površini između areala Manastirina i sjevernih gradskih zidina Salone u čitavom uzdužnom prostiranju nekropole, iskopana dva paralelna jarka, tako da su na ovom arheološkim predmetima bogatom kompleksu extra muros prigodnim sondiranjem moglo više ili manje sve točno istražiti. Rad je pružio uistinu zadovoljavajuće rezultate koji su odredili pravac budućih sustavnih istraživanja na ovom području.

Prvi jarak u koji je kasnije ugrađen vodovod za spomenutu tvornicu prolazi sredinom prostora između Manastirina i sjevernih gradskih zidina Salone preko parcela 163/2, 163/1, 121/4, 121/3, 117/2, 117/1, 20/2, 21/1, 5/2, 21/2 itd. Nalazi u tom jarku ograničeni su samo na onaj dio koji se nalazi na jednoj zemlji koja pripada Splitskom muzeju istočno od puta od sjevernih gradskih zidina i koji izravno vodi do tzv. Tusculuma. Zapravo, zabilježeni su još samo na parceli 121/4 čiji je vlasnik Ante Bubić, sin pokojnog Joze.

Zbog posebnih okolnosti pisac ovih redaka nije mogao nazočiti i sve ovdje nađene spomenike istražiti i snimiti. Ovi arheološki predmeti su najvećim dijelom pokretni i kao takvi su preneseni u Arheološki muzej u Split ili u depandansu u Saloni, tj. u *Tusculum*. Njihov opis slijedi poslije. Pisac je saznao da se radilo tek kad su nepokretni arheološki objekti koji su ostavljeni in situ i morali biti zasuti (djelomično su svakako bili oštećeni), a radilo se uglavnom o jednoj velikoj grobnoj građevini, o jednoj presvođenoj grobnoj komori koja je znatno veća nego slične grobnice na Manastirinama. Ona je po svojoj prilici služila kao zajed-

nička grobna komora jednoj većoj rimskoj obitelji. Prema priložima koje je pisac kasnije dobio na uvid ova je grobnica bila jednostavna bez bočnih klupa za lešine i bez ikakve dekoracije zidova. Grobnica koju je vodovod presjekao i prilično oštetio nalazi se na sjevernoj strani jarka. Njezina orijentacija je približno S-J, točne dimenzije nisu poznate.

Brojni arhitektonski nalazi grobova bili su u južnom jarku koji je iskopan kao rezervni jarak (plan na tab. I). On se nalazi oko 12 m južnije od spomenutog. Širina jarka iznosi nešto preko 2 m, jednako kao i njegova dubina. Taj jarak je izrađen zapadno od puta koji vodi prema Manastirinama. On siječe parcele 19/2, 20/2, 5/2 (jedan mali komad zemlje vlasništvo Muzeja u Splitu) na koje se nekoć nanosila zemlja s Manastirina, 5/1, 21/2 itd. Nalazi sa svih ovih parcela su registrirani. Najzanimljiviji su, međutim, otkriveni na parceli 21/2, gdje su se našle tri zidane grobne komore i na parceli 20/2 gdje su se našle dvije grobne komore i jedan kameni sarkofag. Većina navedenih spomenika bili su prigodom njihovog otkrivanja pri otvaranju djelomično oštećeni a neki čak potpuno uništeni, ali su svi zahvaljujući pravodobnom javljanju prethodno istraženi i snimljeni. Osim spomenutih nepokretnih grobnih spomenika i sarkofaga iz ovoga jarka potječu i dva prilično dobro očuvana olovna sarkofaga, nadalje nekoliko grobova u amforama i fragmenti jednog sarkofaga od vapnenca (dijelovi postamenta, prednja strana s tabulom ansatom, gornji dijelovi s unutrašnjim zubom, pokrovni akroteriji i sl.), osim toga nađeni su i ulomci natpisa. Grobnim građevinama pripadaju vjerojatno i ovdje nađene tegulae koje pisac nije zatekao in situ. Grobovi u amforama nađeni in situ koji su presječeni jarkom nalazili su se u sjevernom i južnom profilu jarka na nejednakoj dubini, uglavnom orijentirani S-J.

Jarak nije još zasut, tako da su nepokretne zidane grobnice, ukoliko nisu bile potpuno uništene, vidljive i dostupne. Vjerojatno će se i ovaj jarak uskoro zatrpati, ali će spomenuti grobovi do tada pa do budućih sustavnih istraživanja biti konzervirani ispod zemlje.

Profil iskopa uzduž čitavog jarka pokazuje jednaku strukturu: jedan sloj humusa koji se nataložio tijekom trinaest stoljeća. Sloj dolazi s padina susjednog, nekad šumovitog, brda Kozjaka. On je malo pomiješan s oblucima, pijeskom i keramičkim fragmentima kako uostalom izgleda i ostali šut iznad razorenog starog grada, izvan i unutar gradskih zidina. Arheološki je taj sloj sterilan, barem do dubine od 1 m, gdje nailazimo na prve tragove gornje površine negdašnje nekropole.

Sl. 1.
Unutrašnji ukras
oštećene, nadsvođene
grobnice smještene
u zapadnom dijelu
probnih rovova

Grobovi i njihovi spomenici

1. Zidana presvođena komora (sl. 1)

Među prvim nalazima u južnom rezervnom jarku na parceli 21/2, koja je vlasnost nasljednika pok. Joze Kljakovića Čabe, pojavile su se dvije međusobno konstruktivno povezane grobne komore orijentirane S-J (s otvorom na južnoj strani koja s vanjske strane nije bila pokrivena). Obje su bile presječene jarkom i do visine od oko 50 cm od njihovog poda potpuno razorene.

Prva zapadna grobnica (tab. I, 1) predstavlja jednu običnu presvođenu grobnu komoru običnog tipa. Ona je građena od nepravilno obrađenog kamena i krških odlomaka s bogatom primjesom maltera. Ovaj tip grobnice je na Manastirinama kao i na ostalim salonitanskim nekropolama bogato zastupljen. Čestu primjenu ovoga tipa Egger je dobro objasnio kao jeftiniju zamjenu za sarkofag. Budući da su ovdje provedeni radovi imali samo usko ograničenu zadaću, nije se moglo utvrditi je li komora imala grobni predprostor, to znači je li grobnica pripadala onoj kategoriji grobnih komora tipa "a pozzetto" ("avec antichambre", "a vestibule") ili ne. U južnom, neoštećenom dijelu nalazio se otvor za vrata – sama ploča nije pronađena – koje je sada bilo zapunjeno čvrstom masom zemlje. Visina vrata iznad poda iznosi 50 cm. U unutrašnjosti nisu konstatirani ostatci poda osim utabane zemlje. Ipak nije isključeno da je pod kao i pod susjedne komore nekad bio pokriven ciglom ili po-

sebnom cementnom masom. Unutrašnji zidovi grobne komore bili su pokriveni s 5 cm debelim slojem (vapno i prosijani pijesak) i ukrašeni jednim primitivnim i loše izvedenim ukrasom geometrijskog stila (v. sl. 1). Na jednoj osnovi oker boje nanescna je mreža sive boje s većim i manjim pravokutnicima. Ovi su opet ispunjeni s različitim geometrijskim tijelima kao što su rombovi, pravokutnici, kružnice i nepravilne male mrlje. Dekoracija svoda je odvojena od one sa zidova uskim pojasom ispunjenim zelenim i sivim kružnim mrljama. Na bazi zidova grobnice je u posljednjem okomitom pravokutniku očuvan ukras – prosuđujući prema ostalim ukrasima – od početka, čak i na samom ulazu u grobnicu. Međutim, on nije očuvan kao i na ostalim površinama. Zanimljivo je variranje kugla – zelenih i sivih – na pravokutnicima strana i svoda. Monotonija dekoracije bila je razbijena koncentriranim krugovima oko kugla u centralnom pravokutniku.

Tlocrt ove grobne komore pokazuje više oblik romba nego pravokutnika. Strane ovoga romba su dužine 110 cm (J), 185 (Z), 122 (S) i 195 (I) cm. Unutrašnja visna iznosi 140 cm. Debljina zidova na podu grobnice je oko 50 cm. Debljina se smanjuje prema svodu čak na 20 cm. Sredina svoda s vanjske strane nalazi se na 70 cm ispod današnje razine zemlje.

U grobnici nađene su neke razbacane ljudske kosti bez ikakvih priloga.

2. Zidana presvođena grobna komora (sl. 2)

Ova grobna komora obrazuje s gore opisanom konstruktivnu zajednicu i ima istu orijentaciju (približno S-J s manjom devijacijom prema I). Građevna tehnika je ista. Desni zid sa zapadnim gore spomenute povezan je i obrazuje do jedne određene visine jedinstvenu, 55 cm široku masu. Vrata su na južnoj strani zatvorena s kamenom pločom. Ni ovdje nije bilo moguće utvrditi je li naprijed bio mali jarak (“pozzeto”). Može se s apsolutnom sigurnošću tvrditi da je i u tome pogledu ova grobnica bila slična prethodnoj. Grobnica je u unutrašnjosti bila popločana s velikim ciglama, kojih su tragovi preostali u južnom i zapadnom dijelu. U unutrašnjosti je debeli, bijelo obojeni sloj žbuke. Nema, međutim, nikakav trag dekoracije. Ova grobnica ima nešto manje proporcije nego prethodna i pokazuje još nepravilniji trapezoidni oblik. Njezine dimenzije iznose: 115 cm (J), 180 (Z), 120 (S) i 150 (I). Debljina zidova i svoda jednaka je onoj u komori br. 1. Vrata su 60 cm visoka, 47 cm široka i ne otvaraju se u osi komore, nego više na zapad. Prag vrata je 47 cm iznad poda grobnice; unutrašnja visina grobnice je 140 cm. I u ovoj grobnici nije bilo drugoga osim ostataka ljudskih kostiju.

Sl. 2.
Unutrašnji ukras
grobnice smještene
u istočnom dijelu
probnih rovova,
izveden u tehnici “a
pozzetto”

Sl. 3.
Zidana grobnica s
ravnim svodom. U
gornjem lijevom
kutu, iznad kamene
ploče, otvori nadsvo-
đenih grobova

Sl. 4.
Anepigrafski sar-
kofag jednostavne
profilacije

3. Zidana grobna komora s pokrovnom pločom (sl. 3)

Nekoliko dana poslije nalaza opisanih grobnica otkrivena je u sredini jarka jedna druga zidana grobnica koja nije pripadala istom tipu kao i prethodne. Ona je približno orijentirana kao i jarak s laganim odstupanjem prema jugu (SZ-JI). I kod gradnje ove grobnice bilo je upotrijebljeno nepravilno kamenje od vapnenca povezano debelom žbukom. Međutim, namjesto zidanog kamenog svoda bila je ona pokrivena teškom i lijepo obrađenom kamenom pločom. Pri kopanju nađen je prethodno jedan dio ove ploče. Sudeći po tomu ova je grobnica bila još u antičko doba oštećena. Budući da nisu nađeni tragovi vrata, treba pretpostaviti da je ova grobnica pri naknadnom pokapanju otvarana dizanjem ploče.

U tlocrtu grobnica je bila pravokutno oblikovana, samo istočni zid nije posve okomit na bočne. Unutrašnje dimenzije četverokuta iznose: 183 cm (S,J), 88 (Z) i 92 (I). Visina grobnice bez ploče je 132, ali ploča je debela 25 cm. Grobnica u unutrašnjosti je imala pod od kamena i žbuke. Pod kao i zidovi imali su sloj žbuke prevučene poput cementa finom glazurom sive boje. Glazura je dobro očuvana. Zidovi nemaju tragova nikakve boje.

Prije nego li su došli terenski istraživači grobnica je bila znatno oštećena i razorena. Bili su očuvani samo najvažniji dijelovi, doduše u čitavoj visini, gdje se dobro moglo vidjeti čak i mjesto nalijeganja pokrovnog ploče. Nažalost, ova je zanimljiva grobnica koja pripada nešto rjeđem tipu zidanih grobnica morala biti žrtvovana radovima na vodovodu i stoga je potpuno razorena.

Brøndsted je u *Recherches a Salone I* ("La basilique des cinq martyrs a Kapljuč", 133-156) objavio jedan opsežan tipološki pregled koji ne vrijedi samo za tu nekropolu nego za sve ostale u Saloni – kao i za ostale u starokršćanskom svijetu tipa sub divo. Naša grobnica odgovara Brøndstedovom tipu 6 kojega raščlanjen jednim nizom vodoravnih polja koja su većinom ispunjena zig-zak ukrasima, malim kružnim linijama, točkama ili slično. Slično je i s druga dva bočna zida koji oba gore visoko imaju niz međusobno okrenutih ukrasa "S" oblika. Svod opet ima temeljni motiv: veće i manje koncentrične krugove u središnjem dijelu svoda, a na rubovima mnogo manje.

I ova komora nije u tlocrtu pravilan pravokutnik nego više trapezoid. Dimenzije iznose: 146 cm (I), 243 (J), 160 (Z), 223 (S). Unutrašnja visina je 105 cm. Vrata ne leže, u osi su 58 cm visoka, a 43 cm široka. Nadvratnik obrazuje polukružni kameni blok koji doseže do svoda (debljina 26 cm). Pragovi strana koji ograničavaju ulazno predvorje su prevučeni tankim slojem žbuke. Svod je na mjestu proboja bio 30 cm debeo.

U grobnici su nađene malobrojne ljudske kosti. Prema dekoraciji komore i prema drugim elementima, grobnica se mora kasno datirati, vjerojatno u drugu polovicu V. ili početak VI. st.

5. Sarkofag od bijelog vapnenca (sl. 4)

Oko dva metra od opisane grobne komore pojavio se u rovu dobro očuvani anepigrafski sarkofag od vapnenca. Ovaj je sarkofag ležao u smjeru S-J, tj. ravno na rov. On je zabijen jednom stranom u južni zid rova. Kod iskopavanja pokazao se samo gornji kraj poklopca, dok je čitavi sarkofag kao i prije opisana grobnica ležao znatno dublje.

Sarkofag je dobro obrađen s tri strane, dok je četvrta dosta grubo isklešana, vjerojatno jer je stajala nasuprot zida neke grobne komore. Pod poklopcem je proširenje na rubu koji ide naokolo i koji s jednostavnom profilacijom obrazuje bazu spomenika (visina 10 cm). Sarkofag je 197 cm dug, 73,5 širok, visina s bazom iznosi 57 cm. Na poklopcu su 4 akroterija od kojih jedan nedostaje. On je bio vjerojatno još u antičko doba odbijen (dužina poklopca je 207 cm, širina 78, visina 43).

Sarkofag je izvučen iz rova i provizorno deponiran na susjednom polju (Inv. br. AV 287). U njemu su nađeni samo ostaci skeleta. Prema tipu, veličini i načinu obrade, on pripada nešto ranijim sarkofazima, vjerojatno ne kasnijim od druge polovice V. st. Može se pretpostaviti da je ovdje sekundarno upotrijebljen.

6. Sarkofag s natpisom (sl. 5)

U čitavom rovu nađen je veći broj fragmenata sarkofaga, tako na primjer jedan akroterij od istog bijelog vapnenca kao i spomenuti sarkofag (moguće je da pripada njegovom oštećenom poklopcu od kojega je danas odvojen), veći dijelovi jednostavno profiliranog postamenta sarkofaga, dio prednje strane jednog profiliranog sarkofaga s ostacima tabule ansate (dimenzije: 55 x 38 x 12 cm) i sl.

U zapadnom dijelu rova, nedaleko od tri opisane grobne komore – našlo se više fragmenata sarkofaga s natpisom (sl. 5). Ovi sarkofazi morali su biti razbijeni u davno vrijeme. Dimenzije našeg fragmenta su: 32 x 15 x 11 cm. Natpis očuvan samo u najneznatnijim dijelovima glasi:

USAE *us Aeliae* ?
EBIAED ...*Eus ebiae*.....
DOPEI
V

Karakter slova (V klesano kao U) i onomastički razlozi upozoravaju na peto stoljeće. Čuva se u Muzeju u Splitu (Inv. br. A 5494).

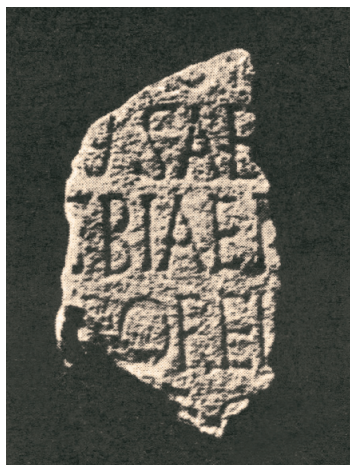
7. Olovni sarkofag (sl. 6)

Na mjestu gdje rov presijeca poljski put koji vodi do kapele sv. Domnija (parcela 5/2, vlasništvo države, odnosno Muzeja u Splitu), nađena su ne duboko ispod gornje površine dva olovna sarkofaga. Sarkofazi su izvađeni prije nego što su mogli biti ispitani in situ. Stoga bliže pojedinosti nalaza nisu poznate, jednako kao ni njihov točan položaj i orijentacija. Prema informacijama koje je pisac mogao prikupiti, oni nisu sadržavali ostatke skeleta i vjerojatno je da su ispražnjeni još u antičko doba. Na planu (tab. I) njihov približni položaj označen je xx.

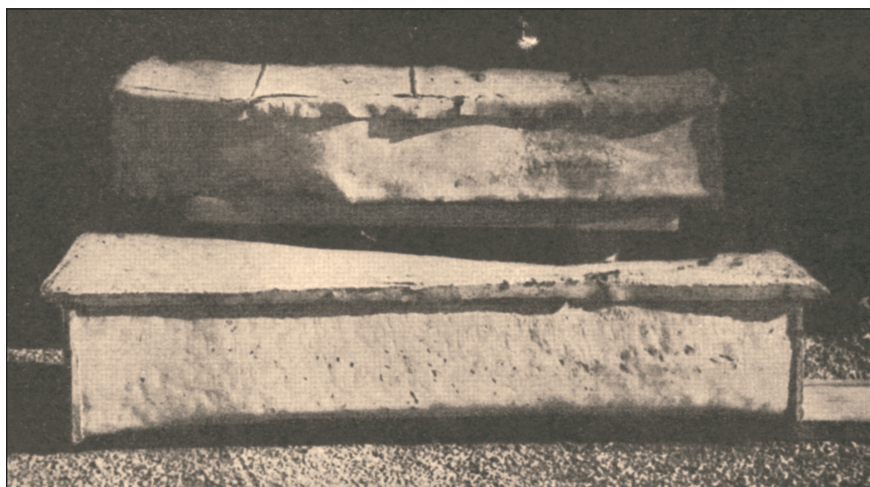
Opisani lijes (v. sl. 6 gore), sada u Arheološkom muzeju u Splitu (Inv. br. AV 288), ima uobičajenu trapezoidnu formu s jednom širom i jednom užom stranom na jednom, odnosno drugom kraju. Lijes je nađen s pripadajućim poklopcem. Rubovi poklopca su lagano zaobljeni, okomite trake dijele poklopac na polja, što je jedina dekoracija lijesa. Lijes je uglavom dobro očuvan kao i poklopac koji je sada na rubovima malo oštećen.

Dimenzije lijesa su: duž. 175, šir. 49,5, odnosno 32,5, vis. 33 cm. Dimenzije poklopca su u bitnom iste. Njegove strane do gornjeg ruba su 5 cm.

Sl. 5.
Ulomak natpisa
starokršćanskog
sarkofaga

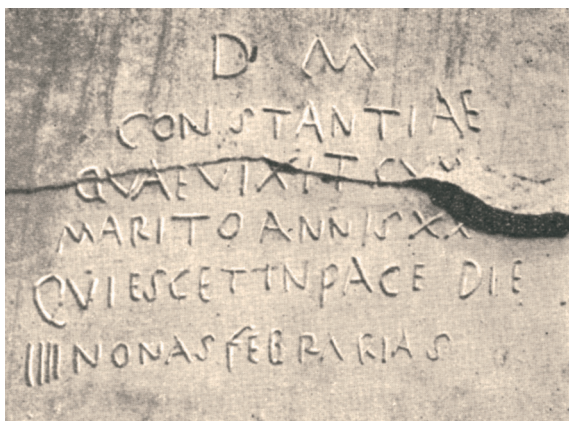
Sl. 6.
Olovni sarkofazi
pronađeni izvan
grobnica

8. Olovni lijes (sl. 6)

U osnovi je lijes iste forme kao i gornji (on je nešto veći nego gore opisani). Na poklopcu nema ukrasa i profilacije, međutim za razliku od gornjega njegovi rubovi nisu od istog komada olovne ploče nego su zalotani, stoga pravilniji i oštrokutni (rub je 4,5 cm visok). Dužina poklopca je nešto veća (oko 2 m). On je puknut na dva dijela koja međusobno dobro pristaju. Čuva se u Arheološkom muzeju u Splitu (Inv. br. AV 289).

Zanimljivo je da su oba sarkofaga nađena u običnoj zemlji što za taj tip spomenika (koji u Saloni nije tako čest) nije karakteristično. Svi do sada nađeni olovni sarkofazi (osobito iz Crkvina kod Vranjica, gdje su oni pronađeni u većem broju) nalazili su se u grobnicama i u kamenom obzidanim prostorima. Ovi se spomenici datiraju u 5. do 6. st.

Sl. 7.
Ulomak nadgrobne ploče sa starokršćanskim natpisom i formulom DM (!)

9. Ploča od vapnenca s natpisom (sl. 7)

U glavnom, tj. sjevernom rovu (parcela 121/4) koji se nalazi istočno od puta za Manastirine nađena je zajedno s nekim drugim spomenicima prilično velika i sasvim tanka ploča s natpisom. Ploča nešto nepravilne pravokutne forme je na lijevoj strani oštećena i manjkava. Njezin očuvani dio je prelomljen na dva dijela koji se dobro spajaju. Vrlo je vjerojatno da je ova ploča, naknadno upotrijebljena u sepulkralne svrhe, izvorno služila kao popločanje nekog objekta u unutrašnjosti crkve ili u istoj funkciji u nekoj drugoj privatnoj građevini koja je prema drugim nalazima morala biti u blizini. Osim toga, ploča je pretanka da bi služila kao samostojni konstruktivni element, lijepo je izrađena i tako izglačana da izgleda kao mramorna ploča (ploča je zapravo od bijelog vapnenca). Na stražnjoj strani vide se ostaci izvučenog profila koji nedvojbeno dokazuje dvije različite upotrebe.

Može se pretpostaviti da je ploča u svojoj drugoj sepulkralnoj upotrebi služila kao pokrov neke grobnice tako da je natpis mogao biti ostavljen gore, slično kao i na nekim drugim pločama na Manastirinama koje se još i danas nalaze in situ.

Dimenzije ploče su: duž. 101, širina 75, debljina 4,5 cm. Ploča se nalazi u Arheološkom muzeju u Splitu (Inv. br. A 5401).

U sredini ploče nalazi se natpis isklesan u šest nepravilnih valovitih linija. Slova ukazuju na IV. st.

D M	D(is) M(anibus)
CONSTANTIAE	Constantiae / quae vixit
QVAEVIXITCVM	cum / marito annis XX /
MARITOANNISXX	Quiescet (sic !) in pace die/
QVIESCETINPACEDIE	IIII Nonas Februarias.
IIII NONAS FEBRARIAS	

Pisac je ovaj natpis objavio u *Vjesniku za arheologiju i historiju dalmatinsku* LIII (1950-519), 227 (*Epigrafički vjesnik*, br. 37). Posebnu pažnju zaslužuje pojava poganske formule D(is)M(anibus) pokraj čisto kršćanskih epigrafičkih elemenata (*quiescit in pace*). To upućuje na prijelazno razdoblje kad proširenje kršćanstva još nije izbrisalo sve poganske tradicije. Neke od tih tradicija – kao npr. formula D(is) M(anibus) – već je izgubila svoje značenje. To nije jedini takav primjer u Saloni. Ovaj spomenik dokazuje da su u ovom gradu, gdje je kršćanstvo u većem opsegu pustilo korijenje već u trećem stoljeću, poganske tradicije bile još dovoljno jake u četvrtom stoljeću kojemu nedvojbeno pripada i ovaj natpis (postkonstantinsko doba dokazuje ime pokojnice *Constantia*).

Od posebnog je interesa iz natpisa forma *quiescet* (namjesto pravilne *quiescit*) koja pripada vulgarnom latinitetu kakav se govorio tada u Dalmaciji, osobito u Saloni. Za ovu pojavu usp. P. Skok, *Pojave vulgarnog latinskog jezika na natpisima rimske Dalmacije* (Zagreb 1915), 31, 71.

Ovdje bismo prema formuli *quiescit in pace* očekivali još jedan glagol ili izraz u prošlom obliku, kako je to obično slučaj kod takvih natpisa (*obiit, decessit, exiit de corpore, deposita est*), koji bi trebao označiti početak jednog novog stanja. Najmesto toga u našem slučaju došao je on do kontaminacije *quiescit.....die IIII....* što je sintaktički u klasičnom latinitetu nemoguće.

10. Okrugle oltarne ploče ili piscine (sl. 8, 9 i 10)

Na istom mjestu kao i gornji spomenik i istom prigodom bio je nađen jedan veliki fragment poput tanjura, vrlo fino obrađene ploče od bijelog vapnenca s ornamentom. Ovaj fragment nedvojbeno pripada nekoj oltarnoj menzi oblog tipa koje su se nalazile u starokršćansko doba samo iznad grobova mučenika. Takve grobne menze nalažene su u Saloni. Dyggve (*History of Salonitan Christianity*, 107) pretpostavlja grčki nastanak. Jednu sličnu ploču s nekropole na Marusincu objavio je Dyggve na sl. V, 30 spomenute knjige.

Na gornjoj strani ploča menze je imala jednostavnu profilaciju s 8,5 cm širokim rubom koji je uokvirivao udubljenu površinu (v. sl. 8). Donja strana ima jednu profilnu traku i ona se sastoji od lijepe ornamentacije uokvirenih poluovala između kojih su kopljasti listovi (sl. 9). Rad je čist i lijep te odiše još starom klesarskom tradicijom ranijih stoljeća. U sredini, upravo tamo gdje je ploča razbijena i gdje je najtanja, zapažaju

se ostaci plitkog osmerokutnog udubljenja (čija je gornja površina u usporedbi s površinom same grobne menze grubo obrađena) za odgovarajući postament menze. Promjer stupa postamenta iznosio je 19 cm, njegove su strane bile nepravilne od 3,5 do 4 cm.

Sudeći prema malom žlijebu na gornjoj strani obruba menze (profilacije) (v. sl. 8), ta menza se upotrebljavala kao i piscine, odnosno kao pokrovnna ploča grobnih spomenika oblog tlocrta karakterističnih za Salonu, koje su bile prikladne za svečanosti u čast mrtvih te su posebno brojne na nekropoli Crkvine.

Promjer ploča je 84 cm, očuvani fragment je 67 cm dug i 38 cm širok. Debljina površine nije posvuda jednaka i iznosi 2,5 do 3 cm. Čuva se u Arheološkom muzeju u Splitu (Inv. br. AV 290).

11. Cilindrična urna za pepeo (s poklopcem, sl. 11 – prva urna desno i sl. 13)

U istom rovu i istovremeno sa spomenutim fragmentom menze i drugim spomenicima koji su ovdje opisani, nađene su i četiri urne od vapnenca različite obrade od kojih tri s poklopcima, a jedna bez poklopca (v. sl. 11).

Najbolje je izrađena najmanja od ovih urni. Na njihovoj gornjoj površini zapaža se duktus oštrice šiljatog klesarskog dljeteta. Njezini su zidovi gotovo okomiti kao i gornji rub kojemu odgovara kalotasti poklopac. Poklopac nema uobičajeni žlijeb. Urna je (bez poklopca) 21,5 cm visoka, njezin promjer iznosi oko 30 cm. Ona je potpuno očuvana (v. sl. 13). U urni je nađena potpuno očuvana olla od zelenog stakla. Ona je uobičajenog trbušastog tipa, bez ručki i ima jednostavni svijeni vrat (sl. 12, Inv. br. G 1612). Njezina visina iznosi 16 cm, širina obruča 17 cm (širina otvora 11,5 cm). U urni su nađeni pepeo i ostaci kostiju.

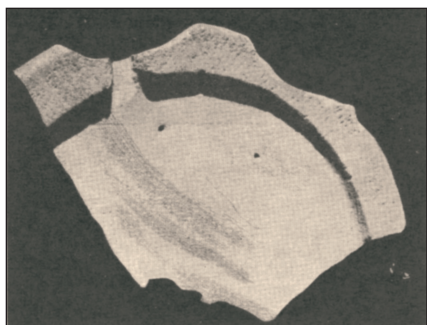
Ova je urna očuvana u Tusculumu u Saloni (Inv. br. AV 291).

12. Cilindrična urna za pepeo (s poklopcem, sl. 11, prva urna lijevo)

Nađena je gdje i ostale, a oblikom i obradom vrlo slična (samo je malo trbušastija). Ona je nešto veća nego prethodne.

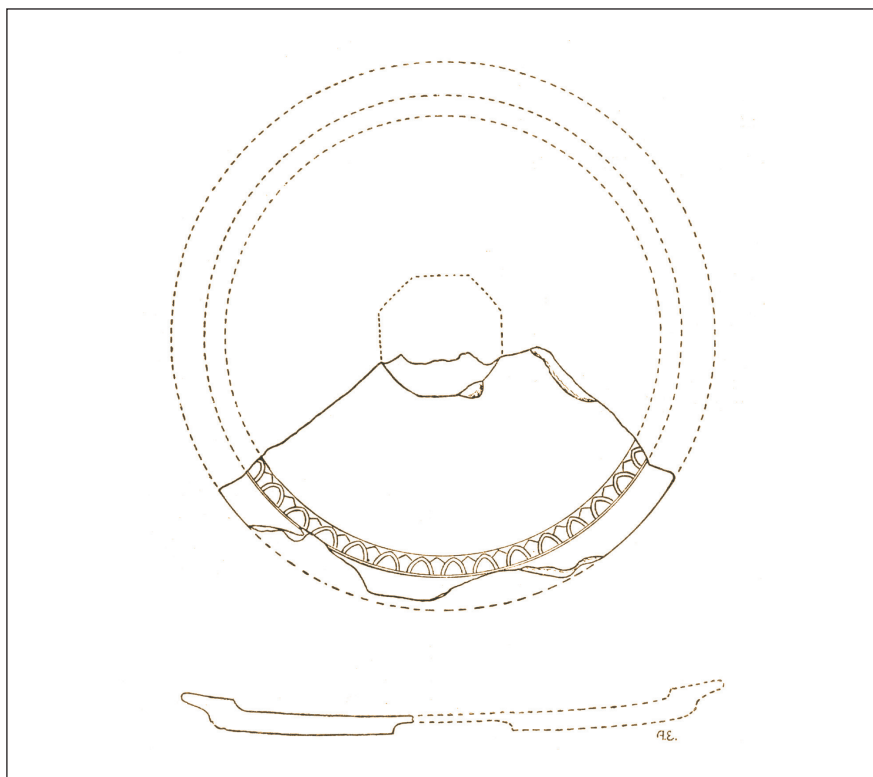
Njene su dimenzije: visina 27 cm, promjer 36 cm. Rub ima žlijeb koji odgovara zubu na poklopcu.

Sl. 8.
Gornji dio unutraš-
njeg dijela okrugle
oltarne ploče, na-
knadno iskorišten
u pogrebne svrhe

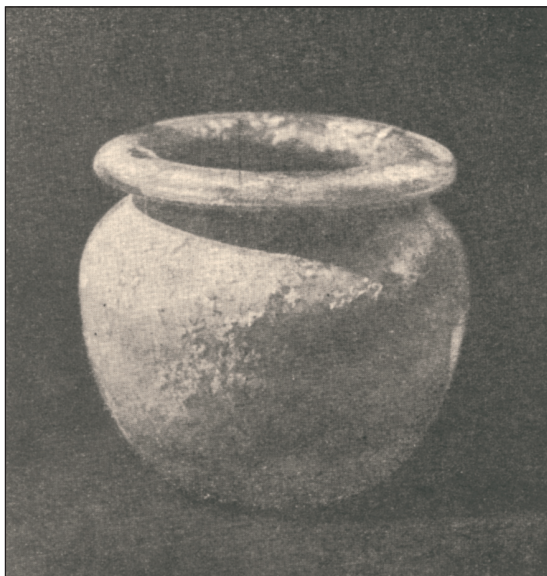
Sl. 9.
Donji dio vanjske
površine okrugle
oltarne ploče

Sl. 10.
Rekonstrukcija
i presjek oltarne
ploče

Sl. 11.
Kamene urne sa sta-
rijeg dijela groblja
na Manastirinama,
iz probnih rovova

Sl. 12.
Staklena urna (olla)
koja se nalazila u
kamenjarni

Sl. 13.
Kamena urna s
pripadajućom
staklenom urnom
(olla)

Sl. 14.
Ulomak poklopca
četvrtaste kamene
urne s akroterijem

U urni je nađena razbijena olla od puhanog zelenog stakla zajedno s pepelom i ostacima kostiju. Urna se čuva u Tusculumu u Saloni (Inv. br. AV 292).

13. Cilindrična urna za pepeo (s poklopcem, sl. 11, druga urna nadesno)

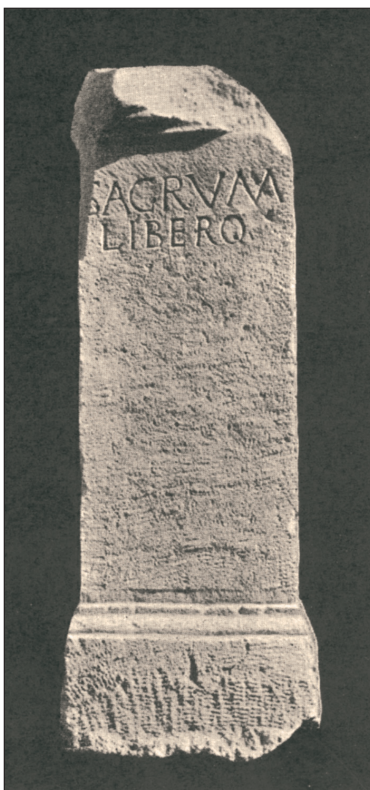
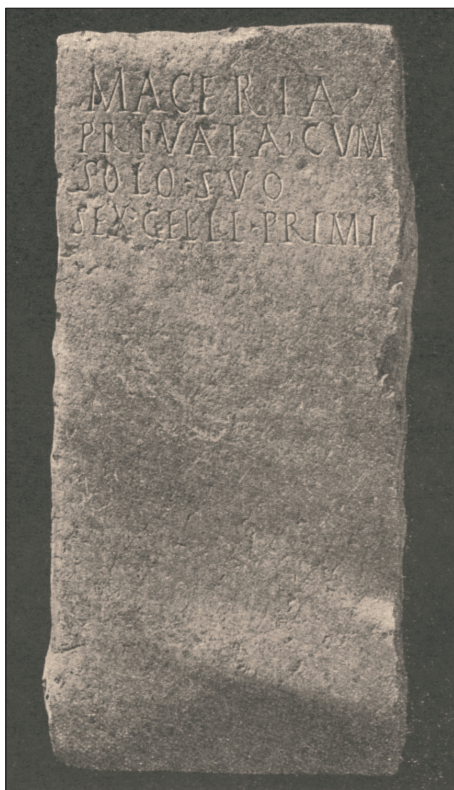
Nađena je gdje i druge. Ona je veća nego već opisane, ali pokazuje znatno grublju i rustikalnu obradu same urne, jednako kao i poklopac koji ima nešto veći promjer nego ostale urne. Stijenke su joj posve okomite, ivica ima uobičajeni zub za nasad poklopca. U urni je nađena staklena olla, a bilo je još i drugih priloga. Unutra su se nalazili ostaci kostiju pomiješani s pepelom. Dimenzije urne su: visina 30, promjer 34 cm (promjer poklopca je 36 cm). Urna se čuva u Tusculumu u Saloni (Inv. br. AV 293).

14. Cilindrična urna (bez poklopca, sl. 11, druga urna nalijevo)

Oblik i dimenzije su slične prethodnima. Prema obradbi može se svrstati između posljednje opisane i prethodnih. Njezini su zidovi sasvim okomiti, jednako kao i zub (kao kod br. 11). Poklopac se mogao postaviti bez teškoća da sigurno stoji na svom mjestu. Urna sama je inače odlično očuvana. Visoka je 30 cm, promjer joj iznosi 35 cm. Čuva se u Tusculumu u Saloni (Inv. br. AV 294).

15. Poklopac pravokutne urne (sl. 14)

Prigodom radova na vodovodnom kanalu u blizini nalaza opisanih spomenika nađen je jedan poveći fragment poklopca urne od domaćeg vapnenca. Poklopac pokazuje normalnu formu krova s akroterijima. Osim jedne veće ascije na prednjoj strani nema dekoracije. On je očuvan nešto više od polovice, tako da su preostala samo dva akroterija. Fragment je 29 cm dug. Poklopac je bio 31,7 cm širok i 30 cm visok. Čuva se u Muzeju u Splitu (Inv. br. AV 295).

Sl. 15.
Međaš parcele
Seksta Gelija
Prima (Sex.
Gellius Primus),
iz vremena prije
nastanka starokr-
šćansog groblja na
Manastirinama u
Saloni

Sl. 16.
Žrtvenik posvećen
Liberu, iz vremena
prije nastanka
starokršćanske
nekropole na
Manastirinama

Ostali spomenici

Prigodom radova na sjevernom, glavnom rovu bili su nađeni, zajedno s predmetima sepulkralnog karaktera, također i neki spomenici koji ne pripadaju nekropoli na Manastirinama. Oni se povezuju s ranijom fazom ovog kompleksa, jer je ovdje pouzdano postojao privatni posjed s privrednom građevinom.

16. Granični kamen s natpisom (sl. 15)

Na nepravilno izrađenoj pravokutnoj ploči od domaćeg sivog vapnenca (dimenzije: visina 97 cm, širina 46 i debljina 24 cm) s gornjom površinom, prilično grubo i manje čisto obrađena, čita se sljedeći natpis:

MACERIA
PRIVATA CVM
SOLO SVO
SEX GELLI PRIMI

Maceria / privata cum /
solo suo / Seks(ti) Gelli
Primi

Natpis na ovom jednostavnom spomeniku predstavlja nedvojbeno granični kamen posjeda nekog bogatog Salonitanca (Sextus Gellius Primus). Spomenik ima svoga dvojnika – premda ne po formi, ali barem po funkciji. Naime, na jednom već davno nađenom i objavljenom salonitanskom cipusu iz blizine bazilike čita se: Maceria / privata Seks. / Gelli Primi /cum solo suo (Bulletino di archeologia e storia dalm. XXXIV 1911, 24).

Novi natpis objavio je B. Gabričević u Vjesniku za arheologiju i hist. dalm. LIII, 1950-51 koji se pozabavio i njegovim značenjem, a važno je što o njegovom ispravnom datiranju ovisi i vrijeme nastanka nekropole na Manastirinama. Ali datiranje još nije potpuno razriješeno. Mišljenje potpisanoga je da se nastanak sa sigurnošću treba staviti u početak II. stoljeća poslije Kr. što i Gabričević s malom rezervom predlaže.

17. Žrtvenik ili baza za spomenik s natpisom (sl. 16)

U istom rovu nađen je zanimljiv spomenik od bijelog, lijepo obrađenog vapnenca s vitkim i elegantnim linijama. Predstavlja ili votivnu aru ili postament za spomenik nekom božanstvu. Ima pravokutnu osnovu i lijepo profiliranu bazu. Rad je prilično jednostavan, a u gornjem dijelu završava gredom koja je najvećim dijelom oštećena (dimenzije su: 89 X 31 X 25 cm).

U dva reda je uklesana kratka posveta:

SACRVM Sacrum / Libero

LIBERO

Pisac je natpis objavio u Vjesniku za arheol. I hist. Dalm. LIII, 225 (Epigrafički vjesnik br. 34). Spomenik se čuva u Arheološkom muzeju u Splitu (Inv. br. A 5377).

Natpisom je točno označeno božanstvo kojemu je spomenik posvećen. Kult Libera u Dalmaciji nije osobito čest. Međutim, nađeni su neki njegovi zanimljivi figuralni spomenici. Među njima svakako valja istaknuti nešto manji torzo sa stražnjim stupom koji je kao trapezophoros jednog kamenoga stola bio upotrijebljen u nekoj salonitanskoj kući (sl. 18). Vrijedno je pažnje što je ovaj torzo koji se čuva u Arheološkom muzeju u Splitu (Inv. br. B 209), gotovo istovremeno nađen, ali njegovo točno mjesto nalaza nije poznato (otkriven je u jednom od kamenoloma u blizini Manastirina gdje se vadila tupina za cement). Smije se pretpostaviti da će se i ovakav spomenik naći negdje u istom rovu za vodovod. Ovaj nalaz s imenom Libera, zaštitnika vinograda, pruža još jedan dokaz o negdašnjem gospodarskom karakteru ovoga posjeda.

18. Reljefna noga klupe (sl. 17)

Od ostalih nalaza u ovom rovu treba spomenuti vrlo zanimljivu pravokutnu bazu s reljefom koja je pripadala nozi kamene (vapnenačke) klupe. Unutar uokvirenog polja na jednoj i drugoj strani izrađeno je tijelo lava u reljefu. Tijelo je završavalo prema lavljoj protomi s bogatom grivom. Gornji dio komada je odbijen tako da nedostaje glava životinje. Obje strane ovoga reljefa, čini se, nije izradila ista ruka. Zanimljivo je da je rep – koji je nagore upravljen (on ne izgleda kao rep lava) – nije do kraja izrađen, a ostalo je oštećeno. Dimenzije ploče noge su: visina 32, širina 34,5, debljina 14-16 cm. Čuva se u Arheološkom muzeju u Splitu (Inv. br. AV 296).

U Saloni je bilo nađeno više sličnih ploča noga kamenih klupa. Ove su klupe vjerojatno negda stajale slobodno u vrtovima ili kućnim peristilima. Neke od njih su bile ukrašene upravo dijelovima tijela lavova koji su služili kao ukras obje uže strane ploče. Motiv lava je inače bio vrlo omiljen kao ukras balustrada i često prikazan u punom volumenu (v. bogatu zbirku Muzeja u Splitu).

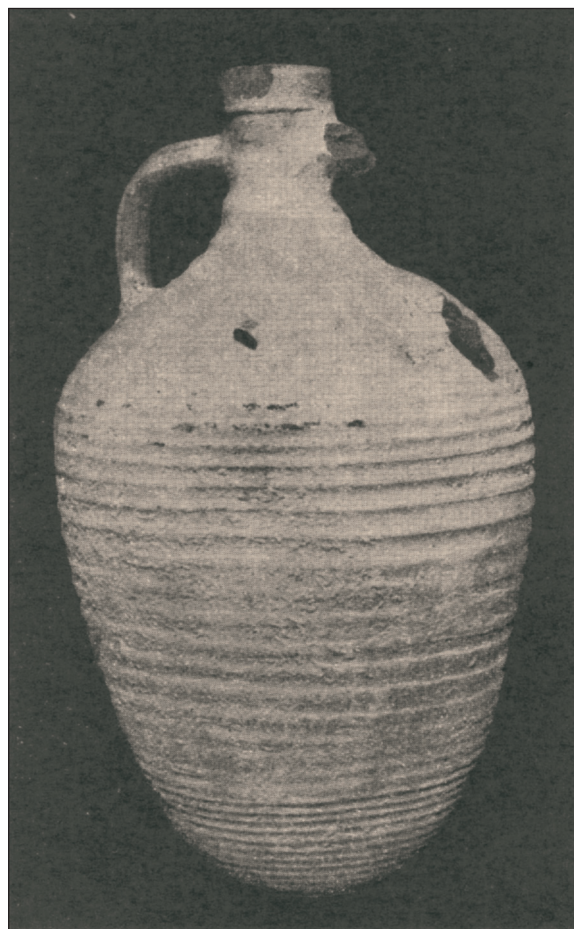
19. Amfora (sl. 18)

Predmetima i spomenicima, iz ovoga rova, koji su nađeni kao ostaci negdašnjeg gospodarstva, pripada i jedna mala glinena amfora (od crvene pečene zemlje) s vodoravnim rebrima. Dno amfore je blago zaobljeno. Ona je identična kao i mnoge amfore koje su nađene pred mnogo godina u prostoru na sjevernim gradskim zidinama. Ti su zidovi postojali do doba pada grada (oko 614.). Jedna ručka nedostaje. Njezini dijelovi su, međutim, u bitnome očuvani, što je dokaz da ovaj lom potječe još iz antičkog doba. Dimenzije amfore su: visina 53, promjer (na truhu) 28 cm. Čuva se u Tusculumu u Saloni (Inv. br. Fb 1627). Arheološki muzej Split, 1951.

Sl. 17.
Kamena reljefna
ploča u obliku
lavlje protome, ko-
rištena kao nosač
kamene klupe

Sl. 18.
Trbušasta
keramička amfora
kasnijeg tipa

Epigrafica et Historica

Duje Rendić-Miočević
Dalmatia christiana – Opera omnia

Prilog proučavanju naše ranosrednjovječne onomastike

Starokršćanska prosvjeta 1
Split, 1949., 9-21

Naše epigrafičko i arhivsko blago veoma je malo dosada iskorišteno za studij naše narodne onomastike.¹ Kad jedanput ovi dragocjeni izvori budu i s te strane proučeni, proširit će se znatno vidici i obzorje čitavoj, do danas malo poznatoj, kulturnoj baštini naših predaka u ranom srednjem vijeku. Ono nešto zanimanja što su ga pojedini učenjaci pokazali za našu stariju onomastiku, ne samo što nije iscrpio, već se jedva i dotaklo pitanja šire onomastičke problematike, koja se dosada uglavnom svodila na inače vrlo zanimljivo leksikografsko istraživanje. Tako je Fr. Miklošić još 1860. godine objavio svoju znamenitu raspravu “Die Bildung der slavischen Personennamen” (u X. sv. “Denkschriften der phil.-histor. Classe der k. Akademie der Wissenschaften”, Wien), u kojoj raspravlja o etimologiji imena slavenskih naroda uopće; 1886. godine izišla je u 81. i 82. knjizi “Rada” Jug. akad. također vrlo važna rasprava T. Maretića “O narodnim imenima i prezimenima u Hrvata i Srba”, sa specifičnom tematikom iz područja onomastičkog blaga južnih Slavena; jedna od osobito važnih rasprava, osobito za dalmatinsku onomastiku, jest studija K. Jirečeka “Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters” (Wien 1903.), ma da je tu onomastici dalmatinskih Slavena (Hrvata) pripisan zaista nezavidan udio. P. Skok, koji inače sistematski osvjetljuje pitanja naše starije onomastike

¹ Kao štampane zbirke izvora služe uglavnom još i sad stariji zbornici isprava, osobito Račkoga “*Documenta historiae Chroaticae periodum antiquam illustrantia*” (1877.), pa, kao nastavak ovih *Documenta*, Smičiklasov “*Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*”, u četrnaest svezaka (II-XV; 1904-1934). U ovom sam se prilogu poslužio još i zbirkom isprava, koju je izdao Kukuljević: “*Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*” (*Monumenta Slavorum meridionalium* II), dio 1. (1874.) i 2. (1875.). Ostale zbirke navodi Šišić u svojoj knjizi “*Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*”, 1925., str. 19. i d. (Izvori hrvatske historije). Ovamo pripada i Šišićev “*Priručnik izvora hrvatske historije*” (1914.), koji je još i sad najpotpuniji zbornik hrvatskih epigrafičkih spomenika.

i toponomastike, najavio je svoj “*Glossarium mediae et infimae latinitatis regni Croatiae*”, od kojega je objelodanio jedan veći fragmenat u sv. L. “Vjesnika za arheologiju i historiju dalmatinsku”, 1928-29., str. 127-156.² Pored ovih rasprava, koje, kako po svom opsegu tako i po naučnom, metodu, predstavljaju kamen temeljac naučnog obrađivanja onomastike. Kod nas, rasijano je po našim stručnim časopisima i zasebnim manjim publikacijama mnoštvo dragocjenih priloga ovom važnom problemu, koji još čeka poslenike da ga sistematski i svestrano obrade.³ Još nismo ni izdaleka ostvarili ono, za čim je vapio još Maretić, kad je u predgovoru spomenute rasprave poželio “knjigu, koje još naša literatura nema, a to je potpuni kritički uređeni onomastikon, koji bi bio od prevelike cijene koliko za filologa toliko i za istorika i “etnografa”. Jedan od posebnih zadataka bit će svakako i taj, da se ispita, koliko je humanizam razorio našu stariju slavensku onomastičku strukturu, ali o tome će biti prigode raspravljati u idućim brojevima ovoga časopisa.

Naša narodna onomastika zanimljiva je i značajna, pored njenih, leksikografskih osobitosti, i iz perspektive kompleksnog organskog razvitka – kao onomastička formula, ili, u složenijem izrazu, kao onomastički sustav – jer je ona svoj zakoniti i kauzalni preobražaj zasnivala na konkretnim historijskim faktorima političkoga, društvenoga i kulturnoga gibanja. Mnogi narodi, ubrojivši tu i one koji su davno već nestali s evropskog obzorja (kao Rimljani i drugi), imaju već odavna fiksiran, svoj onomastički sustav i njegovu kronologiju, pa je upravo krajnje vrijeme, da se više pažnje posveti i razvitku naše onomastike, koja je u hi-

² Spomenuti fragmenat nosi naslov: Iz mojega “*Glossariuma mediae et infimae latinitatis regni Croatiae*”, “*Glossarium*” bi imao obuhvatiti, pored apelativa, i lična i mjesna imena (vidi o. c. str. 127). Skok je objelodanio još jedan odlomak iz svoga “*Glossariuma*” u “*Starohrv. prosvjeti*” N. S. II (br. 1-2, 1928, str. 103-113) pod naslovom “*Curtis*”; sr. i “*Nast. vjesnik*” XXIII (1914.), str. 650 i d.

³ Osim u objelodanim fragmentima spomenutoga djela, bavi se Skok problemima hrvatske onomastike u više svojih rasprava. Ovdje ću spomenuti još samo njegovu važnu raspravu “Kako bizantinski pisci pišu lična i mjesna slovenska imena” (“*Starohrv. prosvjeta*” N. S. I, 1927, str. 60-76 i 161-196.). Na ovom polju ustrajno radi i historičar umjetnosti C Fisković, koji i u ovoj najnovijoj svojoj radnji o dalmatinskim zlatarima (u ovom časopisu) daje novi važan doprinos pitanju naše kulturne i specijalno umjetničke rehabilitacije u prošlim stoljećima.

storijskim vrelima ostavila tako raznovrsne i bogate forme i, još mnogo prije renesanse, poznavala prezime, koje, po B. Miglioriniju,⁴ “solo col Rinascimento si fissa in gran parte d’Europa”.

Ovaj kratki prilog označenoj problematici dodirnut će se samo nekih pitanja, koja zasijecaju u raniji period razvitka našeg onomastičkog sustava, u kojemu možemo izlučiti nekoliko faza, s jasnim oznakama izgrađene formule.

Nedavno sam u posebnoj studiji o ilirskoj onomastici⁵ objavio rezultate istraživanja ovog istog problema s ovog istog područja, ali iz mnogo starijega razdoblja, da su nosioci životnih manifestacija – u latentnoj opreci s tankim slojem etnički čistih Rimljana, kroz koji je strujala rimska kultura – bili Iliri, naši neposredni preteče u ovim oblastima. Ispitujući razvitak ilirske onomastike na ovom području i njene faze, koje sam pokušao i kronološki fiksirati⁶, upozorio sam na zanimljivu srodnost, koja ilirsku onomastiku – u stanovitom vidu – približuje sredovječnoj hrvatskoj onomastici. Ustanovljenu srodnost tumačim ponajprije sličnim životnim uslovima, koji su hrvatsku sredovječnu onomastiku ubacili na put razvitka ilirske onomastike, a ne, na primjer, na onaj kojim je prošao razvoj rimskog onomastičkog sustava, temeljen na specifičnim oblicima društvene organizacije. Ako dakle sredovječna onomastika i ostale Evrope pokazuje slične tendencije, to je samo znak, da je novi etnički sloj, koji je prikrio područja nekadašnje rimske imperije, ovdje proživljavao fazu svoje protohistorije, iz koje je potekao – u svoje vrijeme – i onomastički sustav ilirskih plemena. Ilirsko-starohrvatske onomastičke analogije imat će, bez dvojbe, i ponešto specifična, lokalna kolorita, iako je ove direktne utjecaje teško uočiti, kod tako isprepletenih romansko-slavenskih odnosa u dalmatinskim gradovima.

Već kod prve faze, koja stoji na pragu razvitka onomastičkih sustava, svih indoevropskih naroda (moja faza I A),⁷ prema ilirskim analogijama u literarnim izvorima (na pr. Algalsus Liv., Bato Vel. Pat. i dr. r Epica-

⁴ “Enciclopedia Italiana” (Treccani) sv. XXV s. v. “Onomastica”. Skok, u: citiranom članku (“Iz mojega “Glossariuma”...”, str. 140) navodi “najstariji primjer za javljanje posebnih patronimika unutar plemenskih imena” na području hrvatske države (comes Jacobus Volkouig de genere G u s s i c h, u ispravi iz 1322. godine). Hrvatska plemenska imena (sr. u gornjem primjeru “. . . de genere Gussich”), koja se u onomastičkom sustavu javljaju istom od druge polovice jedanaestog stoljeća, ne smiju se brkati sa spomenutim patronimičkim imenima (prezimenima), koja su ponegdje, istina, rezultat onomastičkog razvitka tek četrnaestoga stoljeća, ali je proces njihova razvitka, uglavnom, mnogo starijeg datuma.

⁵ “Ilirska onomastika na latinskim natpisima Dalmacije” (posebni otisak iz “Vjesnika za arheol. i hist. dalm.” sv. LII), Split 1948.

⁶ O. c. str. 19.

⁷ L. c. i str. 20 i d.

dus Liv., Gentius Liv., Vel. Pat. i dr., Pinnes idem i dr.)⁸ i u natpisima (Andes CIL III 10035, Panes CIL 2456, Plator CIL 9859, itd.) dao sam niz primjera sa naših ranosredovječnih epigrafičkih spomenika (između ostalih: *sub tempore* Wissasclavo duci Šišić Priručnik str. 119, 6, *pro duce* *Trepim[ero]* ib., str. 122, 9, “*temporibus domno Brannimero dux Slcavorum* (!) ib., str. 123, 12, itd.) i poznati zapis na evangelistaru iz Čedadada (Cividale), u kojemu se spominju imena članova vladarske porodice devetog stoljeća (*Domno Tripimero*. Bribina; Terpimer. Petrus. Maria. Dragouid. Presila itd. Šišić Priručnik, str. 125.⁹ Ovaj način onomastičkog izražavanja ne gubi se ni u kasnijim stoljećima, kad je već ušla u običaj složenija formula, s patronimikom.¹⁰ Ova se tradicija podržava osobito u nomenklaturi osoba, koje se u ispravama javljaju u nekoj javnoj funkciji. Tako, na primjer, u jednoj ispravi iz 1174. godine među svjedocima nalazimo ova imena: *Grubessa filius Gauzul testis*, *Desi mir filius Ussechna testis*, *Do-broneg presbiter testis*, *et frater eius Petricha presbiter testis*, *Dominicus presbiter testis*, *Rados filius Petrichna testis* (Smičikl. c. d. II 131, str. 135). Ovaj jedini primjer dovoljan je da ilustrira i opseg slavensko-romanske simbioze, na koju se, u pogledu onomastike, osvrće Skok u svojoj raspravi “Dolazak Slovena na Mediteran”¹¹: “Ta je zajednica išla tako daleko da su dalmatinski Romani od Slovena uzimali onomastički sistem, hipokoristike i njihove sufikse. Obratno, i Sloveni su uzimali romanska imena i od njih pravili svoja na način da bi ih teško bilo kao romanska prepoznati” (o. c. str. 124). Ovog istog problema dotiče se Skok i u jednoj drugoj raspravi, koju je napisao u zajednici s Bulićem (“Natpis Petra Crnoga” u “Glasniku Z. m. B. i H.” 1918, str. 12, b. l)¹²: “Dolazi dosta često pojava, da sin ima sasvim

⁸ Točne citate ima Krahe “Lexikon altillyrischer Personennamen“, Heidelberg 1929, s. v.

⁹ Sr. i “Genealoški prilozi o hrvatskoj narodnoj dinastiji” (“Vjesnik zagr. arheol. društva” N. S. 1913, str. 5 i d.). Ovdje nisam uzeo u obzir ilirsko-slavenske analogije u tvorbi najstarijih ličnih imena (sr. u mojoj raspravi str. 7 i d.). Pored literature na koju se tamo pozivam, sr. još i Skokov članak “Iz mojega “Glossariuma ..”, str. 128 (“Najstarija slovenska lična imena su kao i u ostalih indoevropskih naroda složenice od dva elementa, n. pr. Pribislav, Vlkomir i t. d.”).

¹⁰ Pod ovim izrazom ja uzimam prvotno samo ime oca (u genitivu) s dodatkom filius ili bez njega (o ovome vidi niže). Skok ga (passim) proširuje i na imena koja već imaju oblik naših prezimena (v. o tome bilj. 3); takova imena, naprotiv, ja zovem (patronimička) prezimena. Ne mislim time zanijekati istovjetnost naših patronimika Bogdanović i sl. s onirna izraženim na latinskom jeziku u formuli filius Bogdani, ali zato hoću da upozorim na razliku u latinskim izrazima kao što su spomenuti oblik filius Bogdani i onaj, koji Skok citira (v. bilj. 3), *Jacobus Volkouig*, gdje je hrvatski onomastički duh prodro i u latinsku formulu.

¹¹ Pomorska biblioteka Jadranske Straže, kolo II, sv. I, Split 1934.

¹² Posebni otisak, Sarajevo 1918.

hrv. ime, a pređi još romansko. U Zadru se n. pr. u 12. stoljeću sin zove hrvatski Grubeša, a otac još romanski Gauzulus...: *Grubessa filius Gauzuli...*, Smičiklas II 132, 135, 180.” Istu ovu pojavu zapazit ćemo i u ilirskoj onomastici, s tom samo razlikom, da ovdje gotovo u svim takovim slučajevima stoji romanizirano ime sina (kćeri) prema ilirskom imenu oca (sr. na pr. Valens Varron(is) i *princeps Desitiati*(um) “Spomenik S. akad.” XCIII 10). Romansko-slavenska simbioza u dalmatinskim gradovima nije dakle bila jedini faktor, koji je utjecao na formiranje našeg sredovječnog onomastikona. Preživjeli stanovnici unutrašnjih, planinskih i djelomično još neromaniziranih oblasti antikne Dalmacije stopili su se s doseljenim slavenskim masama, pa je u slavensku onomastičku tradiciju i preuzete romanske forme dospio i po neki blijedi ostatak preživjelih ilirskih formi s područja nomenklature. Takovim ilirskim “onomastičkim reliktima smijemo, valjda, smatrati, s više ili manje vjerojatnosti, i ovakova imena: Pinnez¹³ Smičikl. c. d. II 129, str. 130, Licca¹⁴ ibid. 281, str. 300, Batoca¹⁵ ib., Pletto¹⁶) ib., i slična, u kojima je teško prepoznati slavenski korijen. Dalja istraživanja sredovječne hrvatske onomastike utvrdit će bezuvjetno mnogo više dodirnih točaka s ilirskim kulturnim i jezičnim krugom i izdvojiti iz našeg “romanskog” sredovječnog onomastikona stanoviti novi broj imena, koja je zasada još teško – da prenesem u ovo područje riječi prof. Skoka – kao ilirska prepoznati. Ali, još više nego sama izolovana imena, bit ćemo u stanju točno procijeniti, koliko su stare onomastičke forme, koje su stoljećima živjele na ovim istim kompleksima kao rezultat društvenog preobražavanja ilirskih plemena, utjecale na našu slavensku onomastičku strukturu, koja je, kako već dosadašnja ispitivanja pokazuju, morala naći u njima stanovitu potporu i poticaj.

Za dalji, razvitak ilirske onomastike imala je odsudno značenje pojava patronimika, koji je u ilirsku onomastičku formulu prešao, valjda, sa grčkog tla.¹⁷ U fazi IBa okupio sam¹⁸ mnogobrojne primjere s dalmatinskih natpisa, kao: *Iettus Dasantis* CIL III 2768, *Panes Titi* CIL III 2751, *Maximus Beusantis* “Glasnik Z. m. B. i H.” 1906, 176, i sl. S ovim

¹³ Za ilirsko ime Pinnes sr. Krahe, o. c., s. v. (str. 89).

¹⁴ Sr. u ilirsko-venetskom onomastikonu Licca, Licco, Licaus (Licca u s) i sl.; vidi Krahe, o. c. str. 66 i d.

¹⁵ Up. ilirsko ime Bato; v. Krahe o. c. str. 17, i d. (s. v.)

¹⁶ Ime neobično podsjeća na ilirsko Pletor (sr. Krahe, o. c. str. 95); za t. zv. “raddoppiamento” isp. Primjer kod Skoka “Iz mojega “Glossariuma”...”, str. 131. Zanimljivo je, da va tri zadnja imena pripadaju istom dokumentu – sa Krka – iz 1198. godine.

¹⁷ Sr. “Ilirska onomastika” str. 26.

¹⁸ Ibidem.

sam primjerima uporedio hrvatska imena, u formuli: Bosinus Goyslavi, Velcassus Johannis, Bubanna Petri (Smič. c. d. IV 294), iznoseći mišljenje “da je ova formula kod Hrvata nastala sekundarno, t j. ispuštanjem prepozitivnog izraza *filius* (na pr. *Jurislaus filius Slavogosti*, Cod. dipl. IV 318), a ne, kako pretpostavljamo za ilirsku onomastiku, obratnim putem”.¹⁹ Formulu, kojoj pripada i spomenuti primjer *Jurislaus*²⁰ *filius Slavogosti* (isp. još ove potvrde: *Petrus filius domno Tripemero*, na spomenutom evangelistaru iz Čedadu, *Codimir*²¹ *filius B o g d a n i*, Smičikl. c. d. IV 284, *Radoslaus filius Petri iuppani*, Rački Docum. 71, str. 93, dodatak, *Saracin filius Slavizi iuppani* ibid., *Climin filius Desinne iuppani* ibid.) uporedio sam s ilirskim primjerima: *Tattaris Veneti filius* CIL III 12800, *Dasius Gemelli fil.* “Glasnik Z. m. B. i H”. 1927, 257, *Temus Annaei filia* CIL III 12800 i sl., koje sam .svrstao u fazu IBb moje sheme.²² Tamo sam upozorio i na izvjesnu razliku, koja postoji u ovoj formuli između ilirske i slavenske onomastike, naime da “postpozitivni izraz *filius*, - a iz rimsko-ilirske formule u našim dokumentima stoji prepozitivno”.²³ Primjeri, u kojima *filius* stoji, kao i u ilirskoj formuli, postpozitivno, vrlo su rijetki. Isp. *Ego Petrus Semiuiti filius* Rački Docum. 72, str. 94, *Desimir Smulle filius testis* ibid. 61, str. 82. Ima ih i u dinastičkoj nomenklaturi: *Ego Cresimyr, Stephani regis filius* Kukulj. c. d. 1, CXXXV. Ovu formulu poznavala je i nomenklatura žena; sr. *Ego Nemira, filia Mesagalina* (= *Messagalinae*) Kukulj. c. d. 1, CLVI. I u ilirskoj onomastici nomenklatura žena išla je u razvitku uvijek uporedo s nomenklaturom muškaraca (sr. već spomenuti primjer *Temus Annaei filia* CIL III 12800). Ispuštanjem izraza *filius*, koji je imenovanu osobu strogo individualizirao u odnosu na patronimik (na pr. *filius Bogdani* značilo je samo Bogdanov sin), olabavila je ova veza, jer je sam oblik

¹⁹ O. c. str. 28. – Do slične je konstatacije došao već ranije i Skok (“Natpis Petra Crnoga”, str. 10, bilj. 10): “U dalmatinskim listinama kao i u talij. može ovaj filius ispasti. Tako se piše za iudex Grubessa filius Gauzuli a. 1172 Smič. II. 132. a. 1182 Grubescia G a u ç u l i Sm. II. 180”.

²⁰ Ovo ime Skok (“Iz mojega “Glossariuma”...”, str. 131) ubraja među “hibridna latinsko-slovenska imena”; to je ime izvedeno od Jura, koje je opet samo latinsko-kršćansko ime Georgius “kroatizirano u formi slov. hipokoristika” (Skok, l.c.).

²¹ Ime vjerojatno treba čitati Godimir; nalazim ga kod Maretića, o. c. I str. 119 s. v. (sa značenjem “gratam pacem habens”). Sr. i Hodimir (Hodimirić), ibid. Str. 120, s. v., sa značenjem “in peregrinatione .pacem habens”. Up. s ovim oblik Bocdanus Smičikl. c. d. II 226, str. 241.

²² “Ilirska onomastika” str. 31. – Skok (“Natpis Petra Crnoga”, str. 10.) upozorava, da ovako izražena filijacija “opominje na sredovječni talijanski način: fi Giovanni i na naša prezimena Ivanović, Petrović, itd.” O tome vidi i niže.

²³ O. e. str. 33.

Bogdani u patronimiku – kako je po svoj prilici i u primjeru „*in presentia... Georgii Bogdani...*” Kukulj. c. d. 2, CCLVI – više naginjao pravam prezimenu negoli starom individualnom patronimiku. U našem se jeziku taj proces odvijao ovako: Od patronimika Bogdanov sin, koji je našem načinu izražavanja stran, razvio se mnogo više uobičajeni oblik Bogdanov, koji se rano prometnuo u nasljedni patronimik, t. j. u prezime, pošto je izgubio svoje prijašnje individualno obilježje. Ovakovih prezimena, posesivno-pridjevske tvorbe, koja je karakteristična osobito za bugarsku onomastiku, ima – još i danas – i kod nas (sr. prezimena Jankov, Petrov, Ivanov, Milošev, Lukin i sl., kojih ima osobito u Kaštelima); no ona su ipak najčešće, i to vrlo rano, dobila hipokoristički dodatak – *ić*²⁴, tako da naša suvremena onomastika pozna u pretežnom broju imena kao što su Janković, Petrović, Ivanović, Milošević, Lukinović, Bogdanović i sl.²⁵ Maretić je u spomenutoj raspravi (str. 84) dao ovu definiciju prezimena u našem onomastičkom sustavu: „Ime je u Hrvata i Srba ono kako koga zovu po njemu samomu, a prezime kako ga zovu po ocu”. Gledano, dakle, iz ove perspektive, ono ima tu funkciju i u formuli *Codimir filius Bogdani* i u onoj *Georgius Bogdani* (isp. još: *Damianus filius Storadi* Smičikl., c. d. II 133, str. 137 i *Damianus Sluradi*, ib. 127, str. 132). S ovim sam komparirao razvitak ilirskog imena *Carvus*, (“Spomenik S. akad.” LXXXVIII 20), koje se, preko patronimika *Carvi filius* (sr. *Liccaus Carvi* f. CIL VIII 9384), razvilo u “prezime” *Carvius* (sr. Plator *Carvius Batonis*, “Glasnik Z. m. B. i H.” 1906, 173); no ono ima i dalji razvitak – ma da mu se zasvjedočeni oblik javlja u funkciji cognomena – *Carvanius* (CIL III 8308).²⁶

²⁴ Skok (“Iz mojega “Glossariuma” ...”, str. 132) naziva ovaj element “patronimički sufiks”, dok mu je Maretić (o. e. I, str. 86) to svojstvo porekao; sr. bilj. 23 i moju “Ilirsku onomastiku” str. 34, bilj. 31.

²⁵ Skok (o. e. str. 137 i d.), upoređujući prezimena Ivanović, Jovanović, Petrović s imenima Ivanić, Jovanić, Petrić, zaključuje: “Oba načina derivacije izražuje sina, kome je otac Ivan, Jovan, Petar i t. d., dakle porodičnu filiaciju. U kasnijem razvitku Ivanović i t. d. znači pradjeda, koji se zvao Ivan i za koga se više ne zna. U stvari obje kategorije znače isto. Samo je Ivanić deminutiv od Ivan, dok je Ivanović supstantiv od adjektiva Ivanov. Stoga kategoriju Ivanić i t. d. nazivam patronimički deminutivi, a prvu patronimički supstantivirani adjektivi. Oboje vrste derivacije postojale su dakle za doba narodne dinastije. Kronološki razlike između njih, kako izgleda nema. Maretić je, kako sam spomenuo, na ovo pitanje gledao malo drugačije, tvrdeći da imena kao Ivanić i sl. “nemaju u sebi elementa, kojim se naznačuje posesivnost” (o. c. I, str. 86), a “kako su po svome postanju sva naša prezimena nomina patronymica, treba da se u prezimenu kojim osobitim sufiksom pokaže posesivnost t. j. da je X. sin Y-ov.” (ibid.).

²⁶ Sr. “Ilirska onomastika”, str. 34.

Ovdje se neću upuštati u pitanje postanka hrvatskih prezimena, niti ću podvrći novoj analizi zapaženu pojavu, da među njima ima i takovih, koja “... ne pokazuju patronimički karakter”, već su “...iz običnih apelativa bila prenesena u područje lične onomastike preko individualnih nadimaka”.²⁷ Ovakovim našim prezimenima (Bogdan, Miloš, Rađoš itd.) odgovaraju ilirska: Mevertens (*Apludus Mevertens Pladomeni filius* CIL III 6410), Druanus (*Ritus Druanus Platiomeni* f. CIL III 14316, Dennata (*Vendes Dennata Andentis* f. CIL III 13278) i druga, kojih nema osobito mnogo.²⁸ Među imena, koja su se u našoj onomastici osobito rado razvijala u prezimena – a još i danas pokazuju takovu tendenciju – idu nadimci, kojima obiluje naš onomastički rječnik.²⁹ Ovo potvrđuje, od davnine, zdravi narodni humor i jetko, satiričko šibanje mana i poroka. Takove nadimke vidimo, na primjer, u imenima J u a n i z (= Ivanić) Strunbrada (*podzup regis*) Smičikl. c. d. II 225, str. 241, Dabrana Vodou ari *ibid.*, Petricha Grubinna *ibid.*, i sl. Za ovakova imena u ilirskoj onomastici isp. poglavlje moje rasprave: Imena-nadimci (str. 14).

Bacivši i samo letimičan pogled na našu stariju dinastičku nomenklaturu, zapažamo, da je onomastička formula hrvatskih kraljeva napustila jednostavni jednoimni izraz sa spomenika starih župana i knezova. Dok nam se ovi zadnji javljaju samo pod svojim narodnim imenima (Višeslav, Trpimir, Branimir itd.), nomenklatura kraljeva pokazuje nekoliko varijanata. Jedamput se oni spominju, kao i njihovi prethodnici knezovi i župani, pod svojim narodnim imenima (“*Ego Cresimir rex Chroacie et Dalmacie*” Rački Docum. 52, str. 67, “...*ego Suinimir, rex Chroacie Dalmacieque*” *ibid.* 119, str. 145), drugi put nose čista kršćanska imena³⁰ (sr. natpis na sarkofagu kraljice Jelene: “... *qu e fuit uxor Mihae I regi materque Stefani regis...*” Šišić Priručnik, str. 126, br. 17. Zvonimir

²⁷ *Ibid.*, str. 35.

²⁸ L. c. – “Prezime” je u ilirskome zauzelo drugo mjesto u dvočlanoj (dvoimenoj) formuli; sr. još ove primjere: *Apludus Staticus* CIL III 2773, *Turus Sarius* “Spomenik S. akad.” LXXVII 3, i dr.

²⁹ Sr. što o njima govori Maretić, o. e. I, str. 93 i d. – Skok (“*Iz mojega “Glossariuma”...str. 134*) kaže o njima ovo: “Nadimci kao kognomina pojavljuju se u zapadnoj Evropi početkom 9. stoljeća. Biće da i naši nazivi stoje u vezi s ovom onomastičkom strujom u Evropi”.

³⁰ Skok je zapazio, da “već u doba narodne dinastije kršćanski onomastički sistem čini konkurenciju slavenskome” (o. c, str. 136; sr. i str. 131). Bulić, što se tiče imena u natpisu kraljice Jelene, napominje: “Napis je kršćanski, pa su u njem narodna imena ispuštena i za Jelenina supruga i za sina.” (Sr. Izvještaj o crkvi sv. Marije od Otoka i nadgrobnom natpisu kraljice Jelene, u “*Vjesniku hrv. arheol. društva*” N. S. 1901, str. 226).

se također u jednoj ispravi iz god. 1169. (Kukulj. c. d. 1, str. 212) – daleko retrospektivno – spominje pod kršćanskim imenom Dmitar “... *Demetrium quondam Dalmatie Croatiaeque ducera...*”). Ne upuštajući se u pitanje pokretnih sila, koje su hrvatskoj dinastičkoj nomenklaturi dale ovaj alternativni vid, navest ću ovdje samo nekoliko vrlo karakterističnih primjera, gdje su spomenuta oba vladareva imena, i to tako, da se u jednoj formuli našlo i narodno i kršćansko njihovo ime. Formula Petar Krešimir ili Dmitar Zvonimir, koja je ušla u našu povijesnu literaturu, nije pouzdano historijski zajamčena³¹, već vještački iskonstruirani onomastički izraz, potrebit, da bi se historijski identificirao jedan ili drugi vladar, čije se narodno ime više puta opetuje u genealogiji hrvatskih kraljeva. Tako je, na primjer, kao rezultat dulje naučne rasprave oko identificiranja dvaju vladara sa natpisa kraljice Jelene (Mihael, Stefanus) ušao u našu historiju lik dvaju, pod ovim imenima inače nigdje ne zasvjedočenih, vladara, Mihajla Krešimira i Stjepana Držislava.³² Hrvatski vladari, koji nam u svojim darovnicama ističu svoja imena, rabe za to vrlo zanimljivu formulu, koja nas živo podsjeća na ilirske onomastičke tradicije, posuđene iz rimsko-grčke onomastičke baštine. Petar Krešimir ovako spaja svoje narodno (staro) i kršćansko (novo) ime: “...*Ego Cresimir, qui alio nomine vocitor*”³³ Petrus, *Chroatorum rex Dalmatinorumque ...*” Rački Docum. 45, str. 62. Zvonimir se, također, u većem broju izdatih isprava spominje s oba imena, u formuli koja, uz stanovite nijanse, ponavlja ovaj neobični izraz i oblik nomenklature njegova prethodnika Petra Krešimira: „*Ego Demetrius, qui et Suinimir nuncupor...*” Rački Docum. 87, str. 103, “. . . e g o . . . *Demetrius qui et Suinimir ... rex*” ibid., “... *Ego Zuoinimir seu Demetrius... rex Chrobatorum et Dalmatinorum. ...*” ibid. 95, str. 111, “*Ego Suinimir qui et Demetrius...rex tocius Chroacie simulque Dalmacie...*” ibid. 99, str. 116. Iz navedenih primjera jasno se vidi, da oba imena u istoj formuli imaju samo alternativnu vrijednost, a ne suplementarnu. Vladar, koji je uz svoje narodno ime uzeo i novo, kršćansko, postupio je donekle kao i ona duhovna lica, koja, ulaskom u samostan ili usponom na najvišu stepenicu crkvene hijerarhije, svoje staro svjetovno ime zamjenjuju novim. Kažem donekle, jer su hrvatski vladari pri tome zadržavali i svoja stara narodna imena, koja s novim kršćanskim imenima dolaze, u gornjoj formuli, alternativno na prvo mjesto.³⁴

³¹ Koliko mi je poznato, protiv ove konstatacije govorila bi samo jedna isprava iz 1065. godine, u kojoj imena Petra Krešimira nisu potpuno ispisana: *Ego predictus P(etrus) Cresimir...*” Rački Docum. 48, str. 64.

³² Sr. Šišić “Genealoški prilozii” str. 64.

³³ Tako i Kukuljević, c. d. 1, CXLVIII. – Kod Šišića, “Priručnik izvora” str. 249, dolazi ovdje vocur.

³⁴ Sr. već navedene primjere “*Ego Demetrius qui et Suinimir...*” i “*Ego Suinimir qui et Demetrius...*”.

Na ovu zanimljivu formulu imena naših vladara ne bih se detaljnije osvrnuo, da ona nema očite analogije u ilirskoj onomastici. Ako su malo prije spomenute analogije u razvoju ilirske i hrvatske sredovječne onomastike slučajne ili su plod općeg razvitka indoevropske onomastike, analogije, na koje ću upozoriti, ukazuju na neki izravniji dodir. Ova dodirna strana u razvitku ilirske i naše sredovječne onomastike – izražene u oba slučaja na latinskom jeziku, kojim nisu vladale ni ilirske ni slavenske mase – temelji se na vrlo starom, rimskom, zapravo orijentalno-rimskom (jer mu je porijeklo na istoku, u Egiptu, Siriji i Maloj Aziji) onomastičkom elementu, s i g n u m u, koji se raširio po rimskom carstvu osobito u toku trećeg stoljeća. Jedan od karakterističnih izraza kojima se *signum* kao novo ime veže sa starim imenima, *qui et* (pored toga i *signo*), prešao je i u ilirsku onomastiku, ali ne više u rečenom svojstvu, već u novoj *ad hoc* stvorenoj formuli, koja predstavlja kompromis između nomenklature Ilira-barbara i Ilira-rimskih građana. U ilirskoj onomastici susrećemo ovaj način vezivanja starih nacionalnih imena s novom, službenom rimskom nomenklaturom na natpisima mornara, Ilira, koji su pripadali floti u Misenumu. Primjeri, kao C. Ravonius *Celer qui et Bato Scenobarbi* CIL X 3618 = 2810, L. *Ialli Valentis qui et Liccae Bardi* f. ibid. 3468 = 2715, i sl. (kakovih ima više u CIL X), u svojoj su interpretaciji mnogo bliži našim hrvatskim primjerima (sr. “... *Suinimir qui et Demetrius...*”) nego onima sa rimskih spomenika ostalog carstva, gdje *signum* često predstavlja znamenje raznih udruženja i pojedinih njihovih članova.³⁵ Citirani primjeri iz naših sredovječnih isprava dopunjuju, u neku ruku, staru ilirsko-rimsku formulu, jer onaj nesuvisli izraz *qui et* redovito sintaktički vezuju pogodnim glagolom (*vocitor, vocor, nuncupor*). Ova nam konstrukcija uvelike pomaže, da bolje shvatimo i protumačimo spomenute ilirske oblike i da ih još više otrgnemo od bilo kakove zajednice s orijentalno-rimskim *signumom*, s kojim imaju samo prividnu, formalnu srodnost.

Spomenuo sam, zbog ograničena prostora, samo nekoliko primjera, gdje se u ovoj formuli javlja nomenklatura naših sredovječnih vladara. No da ona nije specificum samo dinastičke nomenklature, već da joj ima traga i u nomenklaturi ostalog življa – zasada mogu upozoriti samo na primjere koji potječu iz klase feudalaca – pokazuje i nomenklatura jedne poznate sredovječne ličnosti u Splitu, Petra Crnoga: “*Ego Petrus Cerni*”³⁶ *qui et Gumaii filius...*” Rački Docum. 117, str. 144. Govoreći

³⁵ Sr. Diehl u “Rheinisches Museum” N. F. LXII, str. 390-420; vidi i Abramčev članak “Grčki natpisi iz Solina” III (u “Vjesniku dalm.” XLVII-XLVIII, 1924-1925. str. 9) i moju “Ilirsku onomastiku”, str. 57 i d.

o odnosnoj formuli u razvitku ilirske nomenklature, napisao sam, da ona predstavlja „osobit tip nomenklature, u kome su se spojila oba gore spomenuta oblika, tako da se u jednu formulu slila i stara i nova nomenklatura ovih ilirskih veslača”.³⁷ Analizirajući gornju formulu nomenklature Petra Crnoga, mogu samo da ponovim taj isti zaključak, naime da su se i tu stopila dva različita onomastička izraza, *Petrus Gumaii filius* (sr. *Petrus Semiuiti filius*) i *Petrus Cerni*, u kome je drugi član Petrov kognomen (sr. Juaniz Strunbrada).³⁸

Zasada još nisam uspio identificirati u našoj starijoj, sredovječnoj, onomastici primjera, gdje bi od dvaju imena narodno (hrvatsko) bilo prijevod romanskoga, ili obratno, kao što za to imamo potvrde u grčkoro-rimskoj ili rimsko-ilirskoj onomastici (za ovu zadnju sr. ovaj primjer: *Aur. Secundianus qui et Itrius* CIL III 3904).³⁹ Ovo je, čini se, proizvod i zaraza humanističke epohe, koja je mnoga naša imena i prezimena tako iskrivila, da ni do danas nisu prečišćena od pseudoklasičnih primjesa i vraćena nacionalnom onomastikonu. Kao klasičan primjer ovakova prevođenja imena i njihova oblačenja u klasično ruho citirat ću naslov hrvatskog prijevoda teološko-pastoralnog djela “Način za dobro umiriti... istumačen u Dalmatinski Yazik po Prisvitlom i Pripocstovanom Gospodinu ... Petru Gaudencziu to jest⁴⁰ Radoucichiu Splichianinu Biskupu Rabskomu” (1657.).

Ovim prilogom želio sam postići dvoje: prije svega, brojnijim i novim primjerima iz naše stare sredovječne onomastike dopuniti rezultate objavljene u spomenutoj svojoj raspravi o ilirskoj onomastici, i još jed-

³⁶ U starijoj jednoj ispravi iz god. 1080. (sr. Rački Docum. 111, str. 127) dolazi u sličnoj formuli oblik *Z e r n i*. Ovaj kognomen je “zacielo identičan sa imenima i nadimcima Cerne, Zirno, Zernus, Cernus, što ih Jireček II. 67. i III. 17. u obilju potvrđuje iz dalmatinskih listina i ispravno tumači od slav. *чрънль* (“Natpis Petra Crnoga” str. 12). Na natpisu sarkofaga Petra Crnoga, iz sv. Petra u Jesenicama, pokojnik se naziva samo *Petrus* (o. c. str. 5). Drugi dio naše formule – u kome neki izdavači (kao Kukulj. c. d. 1, CCXIII, CCXV, Smičikl. c. d. passim, Šišić “Priručnik” str. 276) redovito imaju oblik *Gumay filius* – “valja” – po Skoku (o. c. str. 12) – “shvatiti kao “sin iz porodice *Gumay* < *Geminiani* (pl.)”. . .”, ali se ja ne bih složio s ovakovim interpretiranjem, te bih ostao pri običnoj filijaciji: *Gumajev sin*. Uostalom tu pretpostavku dopušta i sam Skok, kada (o. c. str. 10) veli: “Nema o tome nikakove sumnje, da se u *Gumay* ima tražiti osobno ime, u ovome slučaju ime oca ili pređa Petrova”.

³⁷ “Ilirska onomastika”, str. 57.

³⁸ Upozorit ću ovdje na još jedan primjer u listini iz 1059. godine (Kukulj. c. d. 1, CXXXVII), gdje se spominje “quidam Plato nomine qui et Bonus Barrus cognomine”. Ovo nas upozorava, da formula *nomen* (= lično ime) + *cognomen* (prezime) nije u ovo vrijeme još osjećala ni izražavala čvrsto onomastičko jedinstvo.

³⁹ Više primjera donosim u svojoj “Ilirskoj onomastici”, str. 58.

⁴⁰ Sr. spomenute izraze u latinskom obliku (*seu, qui et*).

nom istaknuti potrebu, da se onomastička problematika jednog naroda ispituje u čitavom njenom kompleksu, uzimajući posebno u račun simbiozu (u našem slučaju, konkretno, tragove ilirsko-romansko-slavenske simbioze); drugo, htio sam potaknuti osobito naš mlađi naučni naraštaj, da se lati zahvalnog i rodoljubnog posla oko obrade slavenske onomastičke baštine. Posao je velik i skoro neiscrpljiv. Slavensku onomastiku poznamo uglavnom još samo iz pionirskih radova devetnaestoga stoljeća. Na nama je, da njihov rodoljubni žar prenesemo u današnjicu i bogatu slavensku kulturu potkrijepimo novim potvrdama stvaralaštva i aktivnosti, koje nose naš slavenski pečat i punu slavensku afirmaciju naših zemalja od ranih stoljeća srednjega vijeka do danas.

Résumé

Contribution à l'étude de notre onomastique du haut moyen - age

Le développement actuel des études illyriennes, nous permet déjà, dans les questions de la genèse de certaines formes de l'ancienne onomastique croate, de faire ressortir, à côté de la symbiose romano-slave, le rôle joué par le fondement (substratum) illyrien ethnique.

L'auteur s'est efforcé, autant que le lui ont permis les limites de cet article, de mettre en lumière ces analogies slavo-illyriennes sans tenir compte si elles sont entre elles en relation directe, étroite, ou si elles sont seulement le reflet du développement général de l'onomastique indo-européenne.

Il a traité aussi ce même problème dans son ouvrage paru récemment «L'onomastique illyrienne dans les inscriptions latines en Dalmatie» (Vjesnik za arheolog. I hist. Dalm., Vol. LII, tirage à part, 1948).

Les questions, qui y ont été seulement effleurées, sont illustrées ici d'exemples plus nombreux et nouveaux.

Ajoutant un nouvel apport à la question des analogies dans l'onomastique illyrienne et slave, l'auteur attire l'attention sur la formule qui, et dans l'onomastique croate et dans l'onomastique illyrienne, représente un compromis ou bien la synthèse de systèmes onomastiques différents : l'étranger (c'est à dire roman-chrétien ou romain) et le national. C'est ainsi que dans la formule Ego Demetrius qui et Suinimir (nuncupor) sont conservés, mais sous une forme alternative, le deux noms du souverain: le nouveau nom, chrétien, et l'ancien, national.

Cette expression inaccoutumée (qui et) dont il faut probablement chercher l'origine dans le signum romain-oriental, nous la retrouvons dans la nomenclature des matelots illyriens de la flotte romaine à Misène, qui en plus de leurs noms nationaux, en avaient reçu un nouveau, dans l'esprit des traditions de l'onomastique romaine, sans doute après être devenus citoyens romains. Par exemple C. Ravonius Celer qui et Bato Sconobarbi.

La formule citée, de l'onomastique médiévale croate, nous explique les formes illyriennes analogues car, dans cette formule, on retrouve le plus souvent, reliée par les verbes «nuncupor» «vocator» et autres semblables et par conséquent justifiée et compréhensible, cette expression «qui et» d'habitude détachée et isolée.

Akvilejske uspomene na salonitanskim natpisima

Ricordi aquileiesi nelle epigrafi di Salona

Studi aquileiesi offerti a G. Brusin
Aquileia, 1953., 67-81

Niz salonitanskih natpisa koji spominju Akvileju ili Akvilejce dokazuje veoma žive veze koje su postojale u antici između ta dva grada. Neki od natpisa, očuvanih u bogatoj zbirci Arheološkog muzeja u Splitu su od velike važnosti ne samo za produbljivanje višestrukih odnosa Akvileje i Salone, nego i za proučavanje početka i ishodišta povijesnog života ovog značajnog dalmatinskog grada. Posebnu vrijednost naposljetku ti natpisi imaju za proučavanje italo-balkanskih migracija, posebno pritjecanja Italika na ilirska područja.

Najpoznatiji, a u isto doba i najstariji među natpisima je nesumnjivo tzv. prijepis jednog grčkog dekreta Ise iz 56. g. pr. Kr. (sl. 1) iz kojega saznajemo da je jednu delegaciju građana ovog grada, s posebnom zadaćom, u Akvileji (ἔν Ακοληία) primio Julije Cezar.¹

Sam Cezar nam je ostavio poneku škrtu vijesticu o svom boravku u Italiji, ali nije naznačio pravo mjesto svoga prezimljavanja. U komentarijama (*Commentarii de Bello Gallico*) čita se tek da je pri kraju godine 57. otišao u Italiju.² U salonitanskom dekretu nije samo navedeno mjesto gdje je Cezar prezimio (Akvileja) – što se dobro slaže s Ciceronovom vijesti³ – nego i pouzdano vrijeme trijumvirskog boravka u Akvileji. Cezar je, kako je dobro poznato,⁴ kratko posjetio zimi 59.-58. g. pr. Kr.

¹ Natpis je višekratno objavljan, uvijek s odgovarajućim prikladnim komentarom, tako: W. Kubitschek u *Jahrbuch für Altertumskunde* I god. 1907., 78-85 (natpis je preveden na talijanski i objavljen u *Bullettino di archeologia e storia dalmata* XXXI (god. 1908), 129-141) i A. Wilhelm u *Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien, phil.histor. Klasse* 175, sv. I, *Abhandlungen* (1913), 18-22. Kompletnije – nakon nalaza jednog novog fragmenta - M. Abramić, u *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* (nastavak *Bullettino dalm.*) sv. XLVII-XLVIII (god. 1924-1925), 19-34.

Natpis se datira u doba konzulata Gn. (Kornelija) Lentula Marcelina i L. Marcija Filipa u 56. god. pr. Kr.

² “*In Italiam profectus est*”, B.G. II, 35.

³ In Vatin. 38, “*C. Caesarem nuper Aquileiae*”.

⁴ B.G. I, 10.

ovaj grad u blizini kojega su tada zimovale neke od njegovih legija. S pravom A. Calderini zapaža⁵: “Nije nemoguće da se još i sljedećih zimovanja Cezar vratio na mjesto iz kojega je lako mogao nadzirati manevre svojih protivnika u Rimu”. Iz istog izvora saznajemo da se on tada zaputio u Italiju da bi stigao u Ilirik, koji mu je kao provincija nedavno dan na upravljanje.⁶ Uistinu Cezar ga je posjetio s ciljem da pregleda stanje u iliričkim područjima u prvim danima zime 57.-56.⁷ No, kad je točno krenuo, kad se vratio, i konačno koja je područja Ilirika posjetio, možemo samo nagađati.

Kao oslonac za utvrđivanje mjesta polaska može poslužiti nadnevak imperatorova prijama isejskog poslanstva (3. ožujka). Tada se on nedvojbeno nalazio u Akvileji. Posjet Iliriku mogao se dogoditi ili prije ili poslije ovoga dana. Kad je Cezar poduzeo navedeni put u Ilirik s nakanom da *nationes adire et regiones cognoscere*, boravak nije mogao biti nego, kako nam se čini, veoma kratkog trajanja. Ako je dakle on pošao u Ilirik na početku zime (“*inita hieme*”), koja je – prije uvođenja julijskog kalendara – otpočinjala približno s mjesecom veljačom,⁸ i stoga najkasnije u tome mjesecu trebao se dogoditi njegov posjet navedenim mjestima.

Cezar se poslije povratka iz Ilirika još neko doba zadržao u Italiji (Akvileja?). U travnju mjesecu imao se u gradu Luki susresti s ostalim trijumvirima (prije toga kontaktirao je s Krasom u Raveni). Nažalost, osim onoga što nam je poznato iz navedenih izvora, ne znamo ništa drugo o trijumvirovom boravku u Akvileji.

Svrhoviti posjet jednog poslanstva nekog dalmatinskog grada u Akvileju upozorava da je Cezar, tijekom toga posjeta, posve zanemario neke regije Ilirika ili ih je žurno prošao. To se dogodilo, ako dobro pretpostavljamo, s primorskim krajevima provincije – uključujući Salonu – koje je Isa, najveća i najvažnija grčka kolonija na istočnom Jadranu, više ili manje nadzirala ili na njih utjecala. Budući da je Isa odavno bila rimska saveznica, stanje u ovim krajevima nije mu bilo posve nepoznato. U svakom slučaju čini se da Cezaru, za vrijeme svoga problematičnog posjeta Saloni, nije bio dovoljno poznat razlog posjeta tog “isejskog” poslanstva u Akvileju.

⁵ Aquileia Romana, 24.

⁶ “*In Italiam Illyricumque properabat*”, B.G. II, 35.

⁷ “*Inita hieme in Illyricum profectus esset, quod eas quoque nationes adire et regiones cognoscere volebat*”, B.G. III, 7.

⁸ Usp. W. Kubitschek, *Grundriss der antiken Zeirechnung*, München 1928, 103.

Poslije smrti Dionizija Starijeg, sirakuškog tiranina, Isa je nastavila kolonizatorsku djelatnost na istočnom Jadranu i osnovala neke kolonije na ozemlju Dalmacije. Među njima, prema Polibiju,⁹ spominju se Tragurion i Epetion, smješteni na rubovima ager *Salonitanus*. Iz salonitanskog dekreta pak proizlazi da je jedna grčka kolonija trebala biti i Salona.¹⁰ Salona je u to doba, kolikogod skroman grad, imala mješovito stanovništvo (ilirsko, grčko, italsko), s grčkom prevlašću. Uvjeti njihova suživota morali su se pogoršati kad su se Grci osjetili prinuđeni zatražiti intervenciju imperatora. Prof. G. Novak nedavno je iznio mišljenje¹¹ da je isejsko poslanstvo odaslano u Akvileju poradi zabrinutosti porastom italskog utjecaja u Saloni koja je bila – kako se misli – također jedna njezina kolonija.

Unatoč tomu treba još razriješiti mnoge probleme koji se odnose ne samo na veoma zanimljiv salonitanski dekret nego i na genezu i pripadnost salonitanske “kolonije”. Tko je zapravo postavio ovaj spomenik u Saloni? Je li to bila samo kopija dekreta čiji je original bio izložen negdje drugdje ili ne? Tko je sačinjavao poslanstvo spomenuto u natpisu? Naposljetku je li Salona uistinu bila isejska kolonija?

Rješenje tih i sličnih pitanja potražiti ćemo u samom natpisu.

Još jedanput ćemo prikazati očuvani dio dekreta, kako ga je objavio Abramić u Vjesniku za arh. i hist. dalmat.¹² Poslije i jednu raniju lekciju i popunu postojećih fragmenata kakvu predlaže Kubitschek.¹³

Salona se, kako smo već naveli, na temelju ovog dekreta (*praescriptum*), smatrala isejskom kolonijom još od Cezarovih vremena. To se izvlačilo u prvom redu na temelju spomena isejskog hieromnamona koji je bio eponim svih grčkih gradova isejskog podrijetla u Dalmaciji (*εν δε Ιοση] επί ίερομνάμο[νος]*⁽¹⁴⁾ *Ζωπύ[ρου του.....]...νος...*) i osim toga u ponovnom spominjanju Isejaca, čije ime se pojavljuje barem šest puta,

⁹ 32, 18.

¹⁰ Osim autora navedenih u bilj. 1 o ovom problemu raspravljao je nedavno i G. Novak u Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knj. 270 (Isejska i rimska Salona), Zagreb 1948.

¹¹ L.c. 10 i d. Istog je mišljenja i Kubitschek, l.c.

¹² L.c.

¹³ Jahrbuch für Altertumskunde I, l.c.

¹⁴ Treba zapaziti dorsku formu u kojoj se javlja ova riječ, dok je čitav natpis u punoj koiné. Jedan hieromnamon se po prvi put javlja u grčkim natpisima Dalmacije na psefizmi Korkyre Melaine iz IV. st. pr. Kr. Iz toga konzervativizma nekih oblika kulta i administracije u isejskim kolonijama (hieromnamon se pojavljuje na jednom natpisu iz Tragurija) proistječu također veoma stare veze koje su ujedinjavale grčke gradove Dalmacije.

pri tome imajući u vidu da natpis nije cjelovit. Isa se spominje i u vezi sporazuma o savezništvu s Rimom (*εις την φιλιαν και συμμα[χίαν του δήμου των Ρωμαίων*”),¹⁵ koji su istaknuli dalmatinski predstavnici u svome izlaganju pred imperatorom o cijeloj političkoj situaciji (“... λόγους έποίησα[το περι της τε] έλευ[νε]ρίας των Ισσαιώ[ν και της φιλίας] τ[ών Ρωμαί]ων και Ισσαι[ων.....“). Tom formulom diplomatskog rječnika definirani su, dakle, kao već postojeći grčko-italski odnosi na jednoj od najvažnijih točaka istočnog Jadrana.

Ako se salonitanski dekret interpretira na takav način, malo se vodi računa o činjenici da nam je natpis došao kao fragmentaran i veoma oštećen. Na poseban način pokvaren je onaj dio natpisa na mjestu gdje se spominju poslanici, Pamfil, Pamfilov sin, Kleempor, Timasionov sin, i Filoksen, Dionisov sin, koji, zajedno s Italikom Gajem Gavenijem (koji je također sudjelovao u ovom poslanstvu) – a svi se smatraju građanima Ise.

Način popune ovog mjesta dekreta,¹⁶ iako je predložen s maksimalnim oprezom i rezervom, ne može nas nikako zadovoljiti i od prvog trenutka bilo je daleko od prihvatljivog. U onom izričaju, koji ima pravi izgled antičkog diplomatskog jezika, to se moglo očekivati – namjesto potpuno beznačajnog *παγια* – jedan demotik, tj. ime nekog grada koji je misiju odaslao. Isa među inim, već radi epigrafskih razloga, ne može se uzeti u obzir. Koji grad bi mogao imati to mjesto u natpisu?

Jedna nedavna revizija spomenika omogućila nam je da konačno utvrdimo, barem tako vjerujemo, pripadnost poslanika koji se spominju u natpisu, stavljajući također čitav problem podrijetla Salone pod drugo svjetlo. Tragovi nekih slova u izlizanoj riječi (*ΠΑΓΙΑ* [...]), s prazninom koja je slijedi, mogu se dobro interpretirati kao *ΠΑΓΙΠΙ[ΝΩΝ]*,¹⁷

¹⁵ O jednom fragmentu koji pripada ovom dekretu usp. Wilhelmovu nadopunu (l.c.).

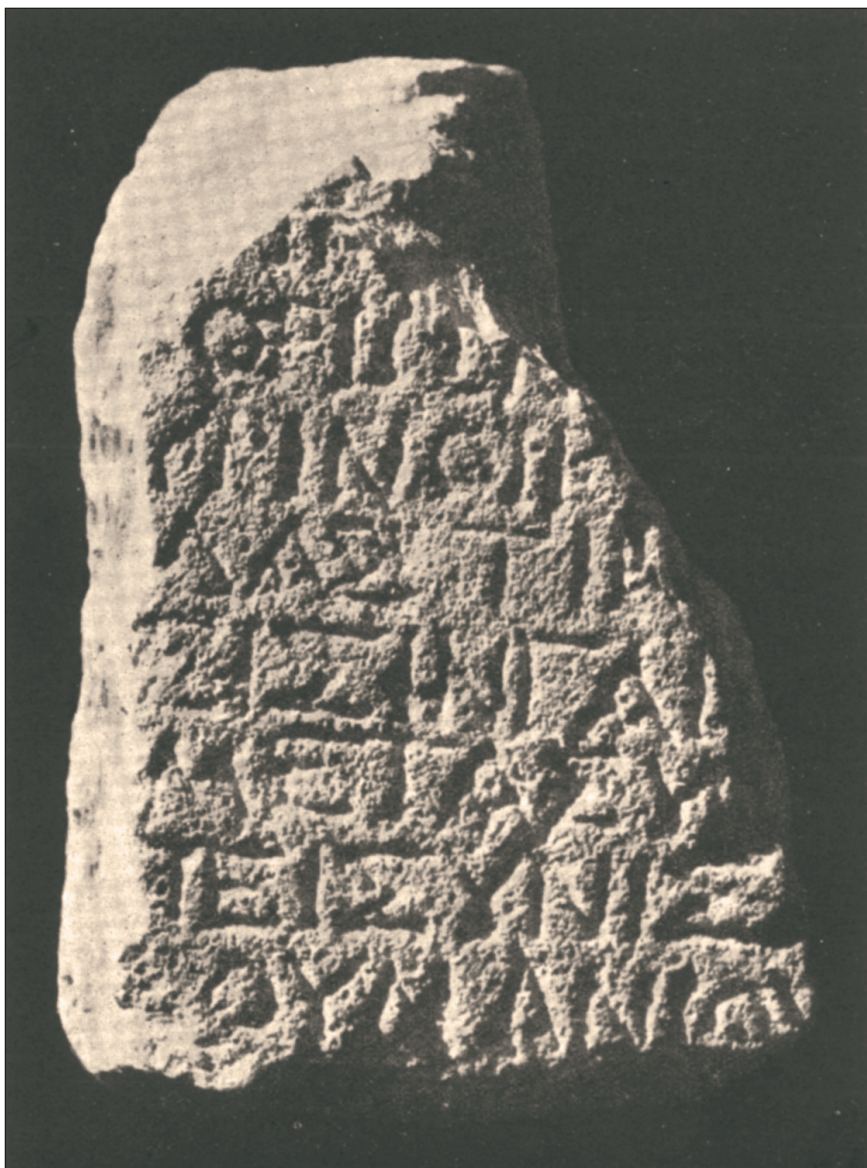
¹⁶ Misli se na Abramićevu integraciju (l.c.).

¹⁷ Nedostaju samo tri slova – kako smo to već prije naznačili – međutim Abramićeva lekcija bi tražila njih nekoliko. Bulić je objavljujući jedan novi fragment ovoga natpisa pročitao *ΠΑΓΙ* Nakon takve njegove lekcije Kubitschek je prvi otkrio ovaj demotik – ali u obliku [*Τρ*]αγυ[ρ]ίων] - zapažajući također: “nisam znao objasniti kako bi se Tragurij, koji je pripadao isejskoj pereji, mogao naći u autonomnom odnosu prema Isi.” (Jednu drugu kombinaciju načinio je isti autor s [*τ*]αγ[ρ]άμματα], ali bez rezultata. Abramić koji se također pozabavio istim natpisom – je nadopunio ime [*Τραγο*]υρινοί na jednom drugom fragmentu, ali nije prihvatio Kubitschekovu integraciju, predlažući kao što smo rekli *παια*.....Mi se vraćamo na nju, iako neovisno od Kubitscheka, tj. na temelju naših istraživanja i točnog promatranja spomenika. Treba upozoriti na oblik u kojem se pojavljuje demotik *Τραγυρι*[ων] (u sredini s jednim Y umjesto u kasnijim izvorima – OY). To je, dakle, onaj oblik koji nam prenosi Polibije (*Τραγύριον* l.c.), jedini izvor koji spominje Tragurion kao jednu isejsku koloniju.

sl. 1.
Salonitanski grčki
dekret (sačuvani dio,
rekomponiran od
četiri fragmenta)

ἐπὶ ὑπάτων Γν[αίου] Λέντιλου Μ[αρ-
κελλείνου καὶ Λ[ευκίου] Μαρκίου Φιλίπ-
που πρὸ ἡμερῶν πέντε Νωνῶν [Μαρ-
τίων [ἐν δὲ Ἰσση] ἐπὶ ἱερομνάμονος
5 Ζωπύ[ρου τοῦ.....]νος μηνὸς Ἀρτε-
μιτίου [...?..]ισταμένου, πρεσβε[υ-
σάντων παγία [..... Παμφίλου τοῦ Π[αμ-
φίλου] υἱοῦ καὶ Κλεμ[πόρου] τοῦ Τιμα[σιώ-
νος υἱοῦ ((καὶ) Φιλοξένου [τοῦ] Διονυσίου [υἱοῦ
10 ἐν Ἀκοληία ἐπὶ Γαίου Ἰουλίου] Καίσαρος
αὐτοκράτορος Γάιος Γανέν[ιος] Γαίου ? υἱ-
ὸς Φαβία λόγους ἐποίησατο περὶ τῆς τε
ἐλευ[θερίας] τῶν Ἰσσαιῶν καὶ τῆς φιλίας
τῶν Ῥωμαίων καὶ Ἰσσαιῶν.....

sl. 2.
Fragment salonitanskog
dekreta na kojem se čita
ime Tragurini
(treći redak)

tako da čitav odlomak glasi: “.....πρεσβε[ν]σάντων Τραγουρι[νών]
[Παμφίλον τον Π[αμ]φίλου υἱοῦ και Κλεεμ[πόρ]ου σου Τιμα[σίω]νος
υἱοῦ ((και)) Φιλόξενου [τον] Διονυσίου [υἱοῦ]...”.

Nova lekcija unosi jednu novu činjenicu, tj. grad Trogir, smješten na sjeverozapadnom dijelu agera (ager Salonitanus), koji je – sukladno onom što je pisao Polibije¹⁸ - i sam bio isejska kolonija. Ime Tragurina – demotik *Τραγο/υρινοί* čita se, kako je rečeno, prema Abramićevoj pretpostavci,¹⁹ također na jednom fragmentu, nesumnjivo, istog dekreta (sl. 2), iako se zasada ne može povezati s nekim od pripadajućih bolje očuvanih fragmenata natpisa.²⁰

Na jednom drugom mjestu uzeli smo u razmatranje moguće sudjelovanje Tragurina u suosnutku isejske kolonije u Saloni,²¹ izrazivši se tada, s razumljivim oprezom, u tom smislu ističući njihovu ponudu da se postigne sporazum s domaćim Jadastinima. Ali tek sada, na temelju novog čitanja njihova imena na bitnom dijelu natpisa, sa sigurnošću smijemo im pripisati stvarno sudjelovanje u kolonizaciji, bolje rečeno presudnu ulogu u osnutku kolonije u Saloni.

Ako iz naših ispitivanja proizilazi da je Salona zaista kolonija Tragurina, a ne više Isejaca – što se dosada vjerovalo – kako uopće interpretirati ime ovog grada koje se više puta javlja na natpisu? Pitanje se postavlja i s jedne druge motrišne točke, tj. da se utvrdi stupanj pravih međuovisnosti Salone, Tragurija i Ise.²²

Smatramo da Salona nije nikad postala prava grčka kolonija – slična onima u Traguriju i Epetiju – sa statusom polisa. Umjesto osnutka grada, Tragurini su znali osigurati u salonitanskom ageru – kojeg su tada naselili ilirski Jadasini²³ - znatan posjed koji je protokom vremena postao njihova faktorija. Da Salona nije bila niti isejska kolonija niti značajan grčki grad može se zaključiti iz činjenice što je ne spominje Polibije koji nam je dao neke podatke o isejskim kolonijama na dalmatinskoj obali. Salonitanska kolonija ne spominje se ni kod Cezara u opisu njezine opsade (Pompejeva flota u građanskom ratu), opisu koji

¹⁸ l.c.

¹⁹ l.c.

²⁰ Prema navedenoj lekciji ovog demotika, na salonitanskom dekretu, i ovdje ga treba emendirati grafijom Υ, dakle *Τραγυρι/νοί*. Istraživači nisu suglasni o pripadnosti ovih fragmenata salonitanskom dekretu. Dok su se Kubitschek, a djelomično i Wilhelm, izjasnili tomu u prilog, Abramić je zadržao svoju rezervu.

²¹ Prilozi etnografiji i topografiji naše obale u staro doba (s francuskim sažetkom: Contribution à l' ethnographie et à la topographie de la côte dalmate dans l' antiuité) u Vjesnik dalm., l.c.

²² O ovom pitanju su raspravljali svi oni koji su se pozabavili našim natpisom ili pak pitanjem grčke kolonizacije u Dalmaciji. Nažalost, nitko od njih nije bio raspoložen pretpostaviti neovisnost Tragurija u bilo kojem razdoblju antičke povijesti (Kubitschek, o.c. 138, bilj. 1).

²³ Usp. Naš rad Prilozi etnografiji i topografiji..... (Vjesnik dalm. l.c.).

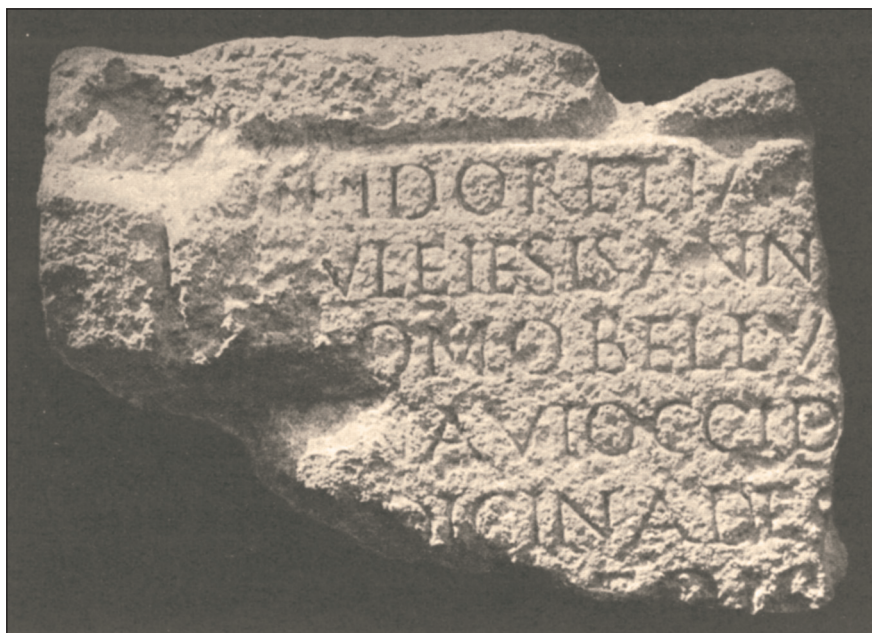
nam nudi u *Commentarii De bello civili* III 9. Po toj vijesti opsjednuti grad imao je samo dobro organizirani conventus rimskih građana koji je, oduprijevši se snažno protivnicima, pokazao vjernost Cezaru. Nije nimalo nevjerojatno pretpostaviti da se grčka zajednica ovoga gradića – barem u najvećem dijelu – znala očuvati u to doba u okrilju blizog Tragurija ili nešto udaljenije Ise. Ova je zajednica ostala do Cezarova doba u uskim vezama s Tragurijem, jednako se osjećala i čvrsta veza s Isom. Tragurinsku kolonizaciju teritorija salonitanskog agera podržavala je i isejska strana, njihova domovina i roditeljica – koja u tome svojstvu nije spomenuta u salonitanskom dekretu, u posve retrospektivnom odnosu. Nije čudno, dakle, što su se Tragurini, nalazeći se u jednom takvom teškom problemu, za njegovo rješavanje poslužili Isom, zbog velikog ugleda koji je ona imala kao rimski saveznik. Njihov diplomatski početak je stoga bio u sjeni isejske diplomacije, sposobnije i praktičnije, i to je, po našem viđenju, pravi motiv značajnog mjesta koji se daje Isejcima u salonitanskom dekretu.

Tragurinska misija u Akvileji je imala, kao što je poznato, puni uspjeh. Jamstvo prvenstva u pravima u Saloni – pod uvjetima koje su imali, oni sami i Isa, „τὴν φιλίαν καὶ συμμαχίαν τῶν δήμων τῶν Ῥωμαίων” a koje je na tako svečani način potvrdio imperator u Akvileji, bio je poticaj da se dade zaslužena javna pažnja tim važnim izjavama. Rezultat toga je da je ova salonitanska stela – prema našem mišljenju - originalni tragurinski dekret koji je, osiguravši posebne uvjete zajedničkog posjeda u Saloni, mogao biti i dvojezičan.

Jedan prijepis dekreta na latinskom – zajedno s grčkim originalom –posve je shvatljiv u jednom ambijentu natopljenom italskim elementom i, uistinu je, na uspješan način mogao ispuniti svoju funkciju, predočavajući čitavoj populaciji, važne imperatorove odluke glede budućnosti te značajne dalmatinske zajednice.

II. Jedan drugi zanimljivi salonitanski nadgrobni natpis u kojem se spominje Akvileja nalazi se na jednoj urni retijarija (*retiaris Rapidus*) koji se naziva *Aculeiesis* (= *Aquileiensis*). Natpis po prvi put je objavljen u *Bulletino di archeologia e storia Dalmata* XIV. (1891.), str. 52, br. 22 i kasnije u *CIL* III 12926, u *ILS* (Dessau) br. 5119 i konačno u *Recherches à Salone* II, 85, br. 24.

sl. 3
Nadgrobni natpis
salonitanskog
retijarija Rapida
nazvanog Akvilejac

Natpis je fragmentaran i izlizan (sl. 3) i predložene su dosada dvije varijante integracije:

Mommsen u Bulić (Bull. Dalm. XIV, 52) = CIL III 12925: = Dessau ILS 5119:

*Rapido retiar(io) Aculeiesis
(=Aquileiensis), ann(orum/
Como Bellu(no) / /pug)na VI
occid(it) /in me(dicina dec(essit)*

Dyggve, Recherches à Salone II, 85:

*Rapido retiar(io) Aculeiesis
ann(orum) / /dlomo Bel
lu(no)..... / pug)na VI occid(it)
in me(dicina dec(essit).....*

Glavna i gotovo jedina razlika između dvije lekcije je u drugačijem integriranju riječi u trećem retku (*OMO*), koja prema jednima treba objasniti kao ime grada *Comum* (*Clomo*), a po drugima kao indicacija *domus* (*d/omo*).

Prema prvoj verziji *Rapidus* bi bio akvilejskog podrijetla kao i jedan drugi salonitanski retijarij, *Placentin* (*Placentinus*), iz Piacenze, čiji je natpis objavljen u CIL III 2127 i u *Recherches à Salone* II, 85, br. 23.²⁴ *Aculeiesis* se pojavljuje pod jednim drugim imenom, onim *Rapidus*, koji je, prema Dyggveu,²⁵ vjerojatno njegovo borilačko ime (nom de guerre). Druga verzija, kojoj je već Bulić naginjao u jednom kasnijem spisu u svojoj reviji,²⁶ dovodeći u prvi plan, kao mjesto podrijetla *Rapida*, *Bellunum* u venetskoj regiji (*d/omo Belluno*) i daje riječi *Aculeiesis* neko drugo značenje (*Rapidus*ha été formé dans une école de gladiateurs d' Aquileia, qui avait apparemment une certaine réputation).²⁷

Rješenjem toga mjesta u *Clomo*, *Belluno* oni koji su podržavali to mišljenje željeli su vidjeti zabilježena oba venetska grada kao mjesta obuke i prvih borbi *Rapida*, pristiglog malo prije u Salonu. Ali sam Mommsen je već zapazio da ne pozna analogije ovog rijetkog izričaja *Aquileiensis*, *Como*, *Belluno*...²⁸ Jedno takvo rješenje nije uistinu pouzdano. *Rapidus* je umro poslije svoje šeste borbe u areni, vjerojatno i on u dobi od dvadeset godina što je – gotovo bez iznimke – doba smrti njegovih kolega iz Salone. Njegova gladijatorska karijera nije bila toliko duga da bi zaslužila tako značajno mjesto na natpisu. Spomen tih gradova, ili bolje jednog venetskog grada, u natpisu treba, kako nam se čini, drugačije protumačiti.

Drugo čitanje (*d/omo Belluno*), koje je predložio Dyggve, je, po našem mišljenju, puno sretnije. Na temelju takvog čitanja, još uvijek prema Dyggveu, *Rapidus* ne bi bio akvilejskog podrijetla nego bi potjecao iz venetskog grada *Bellunum*. Istina je da i ta lekcija nije bez primjedbi, osobito što se tiče domus u vezi s imenom osobe robovskog(?) podrijetla,²⁹ ali, primjer ipak nije posve izoliran. Analogiju pruža jedan drugi salonitanski natpis koji i sam spominje Akvileju! I u tome natpisu ime jednog roba združeno je s domus (domo Aquileiae). Mommsen je, objavljujući ovaj natpis, zabilježio: *Nota denum in titulo hominis servilis conditionis male adscriptum, nam domum non habet nisi civitatis aliquius*.³⁰

²⁴ Usp. I Mitt. D. Zentralcomm. 1875. Str. IV, br. 11. (Piacentino retiario qui vicxit an(nos) posuit Baccius colliberto de suo (et) sibi.

²⁵ l.c.

²⁶ Bull. Dalm. XXII (god. 1899.), str. 3.

²⁷ Dyggve, l.c.

²⁸ Kod Bulić u *Bulletino dalm.* l.c.

²⁹ Moguće je da je i on bio, kao njegovi kolege *Placentinus* i *Baccus* – oslobođenik (vidi gore).

³⁰ Usp. poslije br. III.

U *d/omo Belluno* ne moramo, međutim, bespogovorno vidjeti podrijetlo Rapida – to mjesto, po nama, je Akvileia (*Aculeiesis*) – ali vjerojatno samo grad u kojem je bio prihvaćen nakon što je napustio Akvileju, osobito ako je u tome gradu zadobio slobodu.

III. Već smo spomenuli salonitanski natpis, također nadgrobnog karaktera, jednog roba koji potječe iz Akvileje. Natpis je objavljen u CIL III 8827 (=2121) kako slijedi:

*Eutycheti / V(etti) Batylli / Is(er)vo, domo / Aquileiae. / IMel
Nelaus et / IP(eculiar(is) co(n)ser(vo) m(er)renti)*

Treba se prisjetiti, kako smo već rekli, upotrebe domus u nomenklaturi jednog roba. Ne isključujemo, međutim, da je ova možda preuzeta iz nomenklature gospodara (dakle: *Vettius Bathyllus domo Aquileia?*), koji veoma vjerojatno nije ni živio u Saloni. Imamo mnoge primjere italskih obitelji koji su imali velike posjede na iliričkim područjima,³¹ a o njima su skrbrili njihovi robovi vilici. Jedan takav možda je bio i naš *Eutyches*. Spomen domus nije morao imati nikakvu drugu zadaću nego da naglasi pripadnost Eutihu Akvileji, pravom domicilu gospodara.

Gentilicij Vettius je potvrđen na brojnim akvilejskim natpisima.³² Značajan broj natpisa s ovim imenom su liberti, a iz toga smijemo zaključiti da je obitelj pripadala klasi bogatih posjednika iz ovoga grada. Iz Salone uistinu potječu imena triju robova ove obitelji, od kojih su i druga dva (*Menelaus et Peculiaris*) pouzdano došli iz Akvileje. *Menelaus* i *Peculiaris* postavili su ovaj spomenik njihovom pokojnom surobu Eutihu.

IV. Jedini rimski građanin podrijetlom iz Akvileje spominje se na nadgrobnom natpisu CIL III 2133:

C. Villius domo Aquileiam (!) vivos fecit)

Iz zaključne formule (*vivos fecit*) nedvojbeno proizilazi da je i ovaj Akvilejac živio u Saloni. Natpis je iz kraja II. ili ranog III. st., iz doba kad potječe i jedan drugi nadgrobní salonitanski natpis koji spominje jednu ženu ovoga gentilicija (*Villia*).³³ Akvilejski onomastik, međutim, ne pozna ovaj gentilicij,³⁴ iz čega bi se moglo zaključiti da *Villius Sexti-*

³¹ Usp. C. Daicovici, *Gli Italici nella provincia Dalmatia* (u *Ephemeris Daco-romana* V, passim). O toj salonitanskoj obitelji usp. Str. 98 i d.

³² Usp. Calderini, *Aquileia Romana*, 566 i d. S.v. Vetti.

³³ Radi se o jednoj oslobođenici ilirskog podrijetla koja potječe iz Dacije: *Villia /Phi/logenis l(ibera) Sutta, Dacia* (*Recherches à Salone* I., 162 i d. Br. 22). Natpis je Brøndsted loše objavio, ali ga je poslije revidirao Egger (*Vjesnik dalm.* L, 17, br. 22).

³⁴ Calderini, o.c. 569.

lius možda nije iz obitelji koja potječe iz Akvileje, nego pripada ovom gradu samo zato jer je tamo dobio domicil, u koji je došao iz nekog drugog mjesta u Italiji.

S ovim nizom epigrafičke dokumentacije ne zatvara se, međutim, lanac povijesne dokumentacije koji je povezivao Salonu i Akvileju. Izučavanje salonitanskog onomastikona u vezi s akvilejskim pokazao bi da su ovi kontakti, bez sumnje, bili još uži i brojniji.³⁵ Međutim, ne smijemo zanemariti niti druge izvore, od kojih na prvom mjestu, prema tradiciji, pripada na primjer dolazak u Salonu i pretrpljeni martirij Anastazija, akvilejskog fulona (*fullo*).³⁶

Ne samo, dakle, prema ekonomskim, kulturnim i političkim odnosima nego čak i kulturnim, od tada pa nadalje Akvileja je bila, kako smo vidjeli, prvi grad s kojim je Salona imala iznimno važne dodire, već od samih početaka svoga povijesnog života neposredno poslije svoga osnutka.

³⁵ To je već načinio, ali samo djelomično, Daicovici koji (o.c. 116) računa da je broj Akvilejaca (iz Akvileje i okolice) u Salonu oko dvadeset osoba.

³⁶ Usp. Forschungen in Salona III., 131 i d.

Akvilejac Anastazije, salonitanski mučenik i groblje koje se po njemu naziva

Anastasio “Aquileiese”, martire a Salona, e il cimitero che da lui prende nome

Antichità Altoadriatiche XXVI
Udine, 1985., 315-330

Između Akvileje i Salone su postojali, kao što je poznato, odnosi različitog karaktera još od pradavnih vremena. Ti kontakti ne tiču se toliko samo ta dva grada, najvažnijih sjedišta dviju velikih i važnih regija, koliko njihovih stanovnika ili važnih osoba, a osobito njihove posredničke ili poveznicičke uloge, koliko u jednom toliko i u svom drugom sjedištu. Tim pitanjima posvetili smo, davno, jedan rad u čast pokojnog učitelja i uglednog građanina Akvileje profesora Giovannija Brusina.¹ Već tada žarko želeći proučiti gotovo dvotisućljetne odnose tih dvaju jadranskih regija na temelju njihove velike arheološke baštine i onovremenih natpisa koji osvjetljavaju recipročne dodire, nismo pretpostavljali da ćemo ponovno dobiti mogućnost da raspravljamo o istoj temi, ali s neke druge motrišne točke. Radosni smo što sada, na ovom mjestu, možemo ostvariti tu našu davnu želju. Kao nasljednici jednog drugog uglednog “Akvilejca” M. Abramića, također nekadašnjeg ravnatelja Arheološkog muzeja u Akvileji, u vođenju Arheološkog muzeja u Splitu - što je samo simbolička podudarnost – tada smo na temelju epigrafije nastojali baciti više svjetla na prisutnost akvilejskih građana u Saloni, pa i u nekim susjednim regijama u gospodarskom, društvenom i kulturnom životu, rječju na svakodnevicu metropole Ilirika/Dalmacije.

Razmatrajući ta mjesta samo s jedne druge povijesne točke, u nešto kasnije doba, u doba početaka kršćanskog života, poznato je da salonitanski ambijent bijaše mjesto u kojem je kao žrtva Dioklecijanovih progona, cara po svoj prilici dalmatinskog podrijetla, i da je martirij pretrpio suknar ili tangar “fullo” Anastazije, podrijetlom, kako se vjeruje, akvilejski građanin,² nakon što je bačen u vode lokalne rijeke Iader.

¹ Ricordi aquileiesi nelle epigrafi di Salona, u Studi aquileiesi in offerta a Giovanni Brusin, Aquileia 1953., 67 i d.

² Za taj problem, s gledišta salonitanskog kršćanstva, usp. prije svega J. Zeiller, Les origines chrétiennes dans la province romaine de Dalmatie, Paris 1906., 57 i d. te Forschungen in Salona III, Wien 1939 (R. Egger, Die Passio sci Anastasii und ihr Fortleben, 131 i d).

Anastazije bijaše pokopan na jednom od najslavnijih salonitanskih kršćanskih nekropola – Marusincu – koja je otada doživjela puni razvoj i kojoj je štovani martir kasnije postao eponimom. Dar vlastitog života za vjeru u uvjetima u kojima je ovaj akvilejski građanin, po tradiciji, namjerno došao u Salonu, poprište krvavih kršćanskih progona, ostao je po onome što se zna, jedini te vrste. Anastazije se, dakle, spontano pridružio povećem nizu salonitanskih mučenika među kojima su bile osobe različitih zanimanja, kao i one iz redova svećenika (Domnije biskup, Asterije prezbiter) ili vojnici (četiri člana Dioklecijanove tjelesne straže: Antiohijan, Gajan, Paulinijan i Telije), i oni također eponimi znamenitih salonitanskih groblja (Manastirine i Kapljuč).

Poslije temeljitog proučavanja i opsežne rasprave mons. Niera na ovom skupu o podrijetlu salonitanskog mučenika Anastazija,³ a ne osjećajući se kompetentnim ući u bit problema, niti se pak suočiti s hagiografskim pitanjima, ograničit ćemo se samo na arheološku dokumentaciju u vezi s akvilejskim ili salonitanskim mučenikom, od trenutka kad je pretrpio martirij za Kristovu vjeru u tom iliričkom gradu koji mu je pružio gostoprimstvo i to ne samo do kraja antike, nego i u sljedećim stoljećima, pošavši od tradicije koja je Anastazija smatrala akvilejskim građaninom ubijenim u Dioklecijanovim progonima u dalmatinskoj metropoli. Međutim, ne želimo ni na koji način braniti pouzdanost akvilejskog podrijetla ili “ishodišta” martira Anastazija pokopanog na marusinačkom groblju. Oslanjajući se, dakle, samo na mogućnost da je on akvilejskog podrijetla, skloni smo vjerovati da se njegov dolazak u Salonu dogodio prije progona, tj. ne s njima u izravnoj vezi, u neko neodredivo vrijeme, da bi radio svoj posao tangara. To zanimanje bilo je veoma cijenjeno i poznato u tom gradu, kao što su otkrila davna istraživanja na njegovom istočnom dijelu (*urbs orientalis*, 4plan I) kako ga je neodgovarajuće nazvao Dyggve,⁵ a zapravo radi se samo o istočnom dijelu naraslog grada, koji je tako postao, kao što ga nazivaju izvori “dugačak”,⁶ gdje su prepoznate suknerske ili tangarske instalacije koje je

³ Usp. u ovom svesku.

⁴ Usp. F. Bulić, Escavi ad Est della Porta Caesarea a Salona nei cosi detti Cinque Ponti (Pet Mostova), u *Bulletino di archeologia e storia dalmata* 37, 1914., 68 i d., E. Dyggve, u *Recherches à Salone I*, Copenhague 1928., 25.

⁵ Usp. E. Dyggve, *History of Salonitan Christianity*, Oslo 1951, sl. I, 4-6, gdje su grafički rezimirane autorove teze, jednako kao i drugih autora, u pogledu urbanističkog razvitka Salone (Salonae). Bilježimo još da je “istočni dio grada prethodno smatran “urbs nova”, kao suprotnost “urbs vetus” zapadno od ovoga. Zamjena naziva je došla kao posljedica nove koncepcije podjele gradskog plana.

⁶ Pjesnik Lukan (sredina I. st. u epskoj poemi *Pharsalia*, IV, 104, definira gradsku formaciju: “qua maris Hadriaci lo n g a s ferit unda S a l o n a s....”

Plan I.

Tlocrt Salone podijeljene na dva gradska dijela s rasporedom kršćanskih spomenika:

8 - 12 (cemeterijalni bazilikalni kompleksi:

8. Kapljuč;

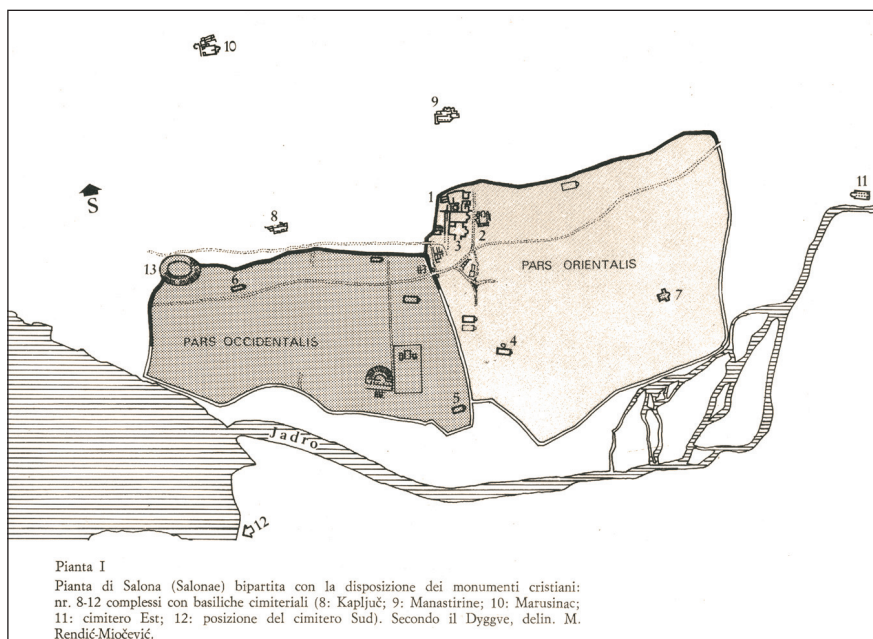
9. Manastirine;

10. Marusinac;

11. Istočno groblje;

12. položaj južnog groblja).

Prema Dyggveu, nacrtala M. Rendić-Miočević

pokretala voda (potok, preko kojega je bio izgrađen most s pet lukova koji je još uvijek dobro očuvan).⁷ Treba upozoriti da se može vidjeti niz sličnih postrojenja različitog karaktera – izvan najstarijih gradskih zidina tzv. “*urbs antiqua*” ili “*vetus*” (Dyggve), koje smo nedavno nazvali – ne bez jasnih reminiscencija – “*urbs quadrata*”⁸ zbog svoga gotovo četvrtastog oblika. To je bio prostor koji su dobrim dijelom naseljavali doseljenici uglavnom iz Sirije ili drugih orijentalnih krajeva – dakle orijentalci – koji su pripadali, kako se čini, prvim kršćanskim zajednicama Salone. Tu je, uostalom, nastao slavni gradski biskupski centar, koji Dyggve naziva “*crkveni grad*”, *ville ecclésiastique*⁹. U tom istom ambijentu pretrpio je martirij i sam organizator kršćanske zajednice i prvi rezidencijalni biskup Salone – u izvorima poznate pod imenom *Salonae* (plural)¹⁰ – *Domnio*, i on sirijskog podrijetla, čija je rezidencija bila mali stambeni sklop na sjeverozapadnom dijelu novog grada, neposredno uz zidine, s najstarijom jednobrodnom crkvom, poznatim Oratorijem A, kako je taj sakralni objekt nazvao Dyggve,¹¹ zapravo jednom skromnom

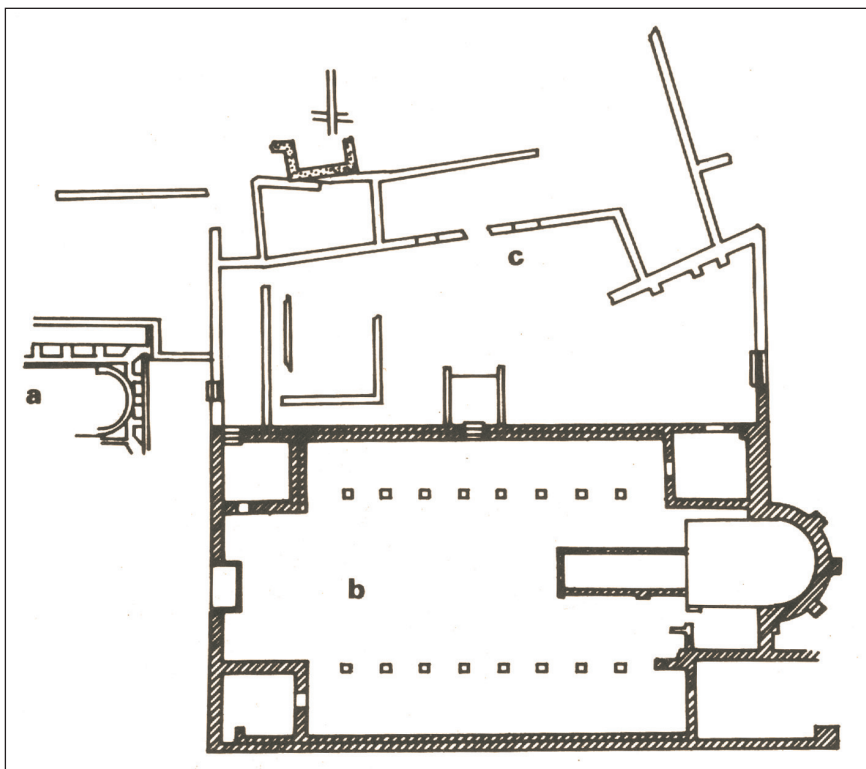
⁷ Usp. Bulićevo izvješće spomenuto u bilj. 4.

⁸ Salona “*quadrata*” – Salonitanski *oppidum* (caes, b.c. III, 9) u svjetlu novih istraživanja, u Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena 48, Zagreb 1983., 529 i d.

⁹ E. Dyggve, Le baptistère de la basilica urbana à Salone d’après les fouilles de 1949, u Actes du Ve Congrès International d’archéologie chrétienne”, Aix-en-Provence 1954., Città del Vaticano-Paris 1957., 189.

¹⁰ Usp. G. Novak, Isejska i rimska Salone, u Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 270, 1949., 67 i d.

¹¹ History of Salonitan Christianity, 23 i d.

Plan II.
Cemeterijalni kompleks Marusi-nac, prema Zeilleru (a: nedefinirana građevina koja je tvorila dio Asklepijine vile; c: ostatci Asklepijine vile s kasnijim grobovima; b: cemeterijalna bazilika), nacrtala M. Rendić-Miočević

dvoranom koja je služila kao prvotna “katedrala” salonitanskoj kršćanskoj zajednici prije izgradnje prave gradske biskupske bazilike (ne prije Milanskog edikta). Živeći u takvom ambijentu s drugim vjernicima Anastazije je brzo postao sljedbenik nove vjere i došao tako u otvoreni sukob s propisima i normama službenih kultova pa je morao slijediti njihovu sudbinu: martirij.

Mjesto i važnost Salone u kršćanskoj arheologiji priznato je davne 1894. godine povjeravanjem organizacije I. međunarodnog kongresa za starokršćansku arheologiju, području veoma važnih istraživanja koja je proveo mons. Bulić na salonitanskom kompleksu urbane bazilike (biskupska) te groblju na Manastirinama, s cemeterijalnom bazilikom, gdje je bio pokopan prvi biskup martir Domnije. Potonji kompleks je tada predstavljao najveće i najpoznatije kršćansko groblje sub divo na svijetu. Groblje na Manastirinama, kako proizilazi iz samog imena lokaliteta, se povezuje s toponimom koji označava staru crkvu, a lokalno pučanstvo tumačilo ga kao samostan (*monasterium*). “Manastirine” predstavljaju nedvojbeno najslavnije kršćansko groblje u Saloni, ali postojala su, kao što se zna, još barem četiri ili pet područnih kršćanskih nekropola, s bazilikama ili odgovarajućim kulturnim građevinama, od kojih je jedno, s velikom vjerojatnošću, pripadalo arijanskoj zajednici, koja je – također

po mišljenju Dyggvea – u najširem prostoru grada, nedaleko ortodoksnog (nikejskog) episkopalnog kompleksa, imala vlastito biskupsko središte, s bazilikom koja je imala svoj gradski baptisterij i adijacencije.¹²

Tri najvažnija starokršćanska kompleksa u Saloni – Manastirine, Kapljuč i Marusinac (na planu I: 9, 8, 10) - nalazila su se sjeverno od sada poljodjelskog područja Salone, tj. sjeverno od “izduženog grada” (Lukan), dok su ostala dva, ono južno (pretpostavljeno arijansko groblje, lokalitet Crkvine) i istočno (groblje na Majdanu) imali položaj koji upućuje na stanovitu posebnost i poslanje koji se još moraju bolje ispitati.

Groblje na Marusincu, kao i druga dva spomenuta sjeverno od grada (Kapljuč i Manastirine) imali su veliki i dosta komplicirani razvoj. Njihove kronološke faze, transformacija prostora i arhitekture mogu se sažeti kako slijedi:

privatni posjed neke dobrostojeće obitelji, moguće i s građevinama ruralnog karaktera (*villa rustica*);

mjesto pokopa obitelji vlasnika “*vile*” izvan postojećih javnih nekropola, s građevinama sepulkralnog karaktera različitih oblika (mauzoleji, memorije i sl.);

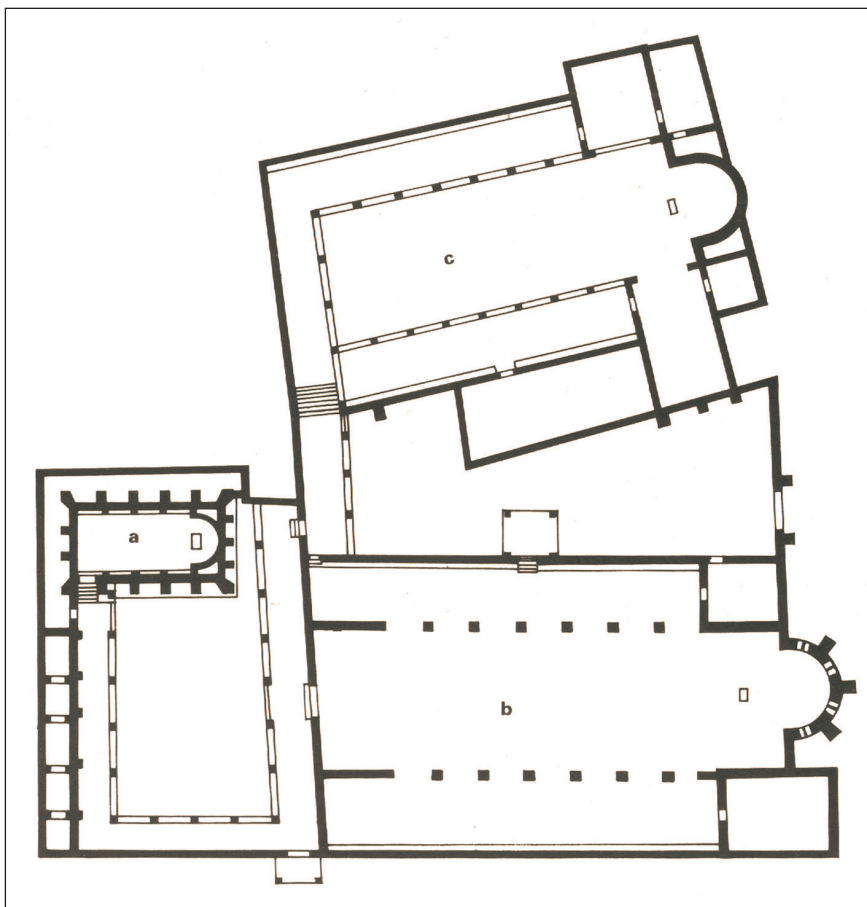
mjesto pokopa neke značajne osobe crkvene hijerarhije, redovno nekog martira, koje su vlasnici terena stavili na raspolaganje kršćanskoj zajednici ili, preciznije, njihove obiteljske grobnice (mauzolej ili sl.) u koje je provizorno bio pokopan mučenik;

štovanje mučeničkog groba koji je postao pravi “*martyrium*” (*memoria martyris*) – dalo je poticaj velikom razvoju novog groblja, koje se malo-pomalo formiralo s grobovima drugih pokojnika oko svetih relikvija; izgradnja cemetrijalne bazilike u koju su prenesene relikvije martira (sveca) i izložene štovanju vjernika u konfesiji crkve ispod oltara (*loculus*).

Među grobovima, nerijetko izgrađenim u nizovima, dominirala je forma grobnice sa svodom, izgrađene od kamena i žbuke, s malim vratima i, osobito često, s jednim predprostorom koji je imao malo stubište za olakšavanje pokopa drugih članova obitelji tzv. grobnice a pozzo ili pozzetto – tip groba koji je Egger, duhovito, nazvao manje skupim surrogatom sarkofaga.¹³ Slijedili su ih zatim sarkofazi i konačno, kao mjesto najraskošnijih pokopa, građevine, također u nizu, tzv. sepulkralne memorije, mauzoleji i dr.

¹² E. Dyggve, Druga bazilika s baptisterijem u Saloni, u “Zbornik Filozofskog fakulteta I, beograd 1948., 369 i d.

¹³ Forschungen in Salona II, Wien 1926. (Der altchristliche Friedhof Manastirine, 36 “..... die Kammern wie die Sarkophage, deren billigeren Ersatz sie darstellen”.

Plan III.
 Cemetrijalni kompleks na Marusincu u konačnoj razvojnoj fazi prema Dyggveu (a: mauzolej Asklepije gdje je bio izvorno grob martira Anastazija; c: tzv. "basilica discoperta"; b: velika cemetrijalna bazilika), nacrtala M. Rendić-Miočević

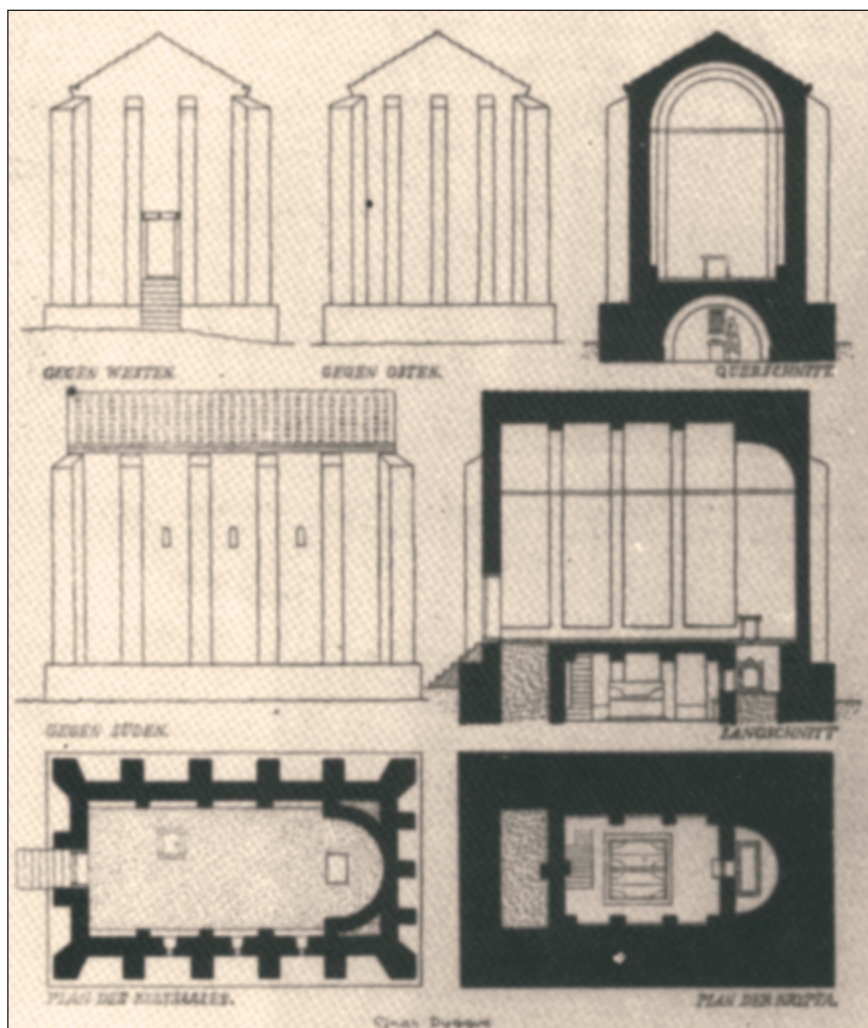
Središnji i najvažniji dio arhitektonskog sklopa na Marusincu¹⁴ obrazovale su tri tipološki, kronološki i veličinom različite građevine. Spomenuti arhitektonski kompleks u obliku kakav je imao u V. st., a koji je kasnije proživio dugo razvojno razdoblje. Jedna od građevina na spomenutom kompleksu budi posebnu pozornost po svom arhitektonskom obliku (plan II a; III a) koji, iako dosta skroman, pokazuje u svojoj strukturi spoj tradicionalne orijentalne, sirske gradnje (kontrafori, konstrukciju svoda) i one lokalne, dalmatinske. Riječ je o jednom sepulkralnom zdanju koje je Dyggve¹⁵ prepoznao kao privatni mauzolej u kojem je bio sahranjen martir Anastazije na zahtjev matrone Asklepije,¹⁶ vlasnice groba

¹⁴ Forschungen in Salona III: Der altchristliche Friedhof Marusinac, autora E. Dyggvea i R. Eggera; usp. osobito planove na sl. 2, 3, 23; History of Salonitan Christianity, 71 i d.

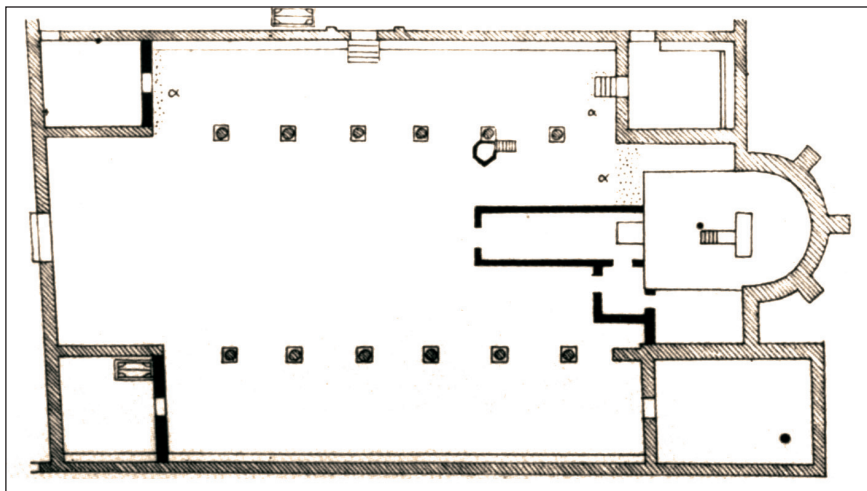
¹⁵ l.c.

¹⁶ W. Perkins, u Memoria, Martyr's Tomb and Martyr's Church, 1969, krivo je naziva A s t e r i a, vjerojatno je miješajući s prezbiterom i mučenikom Asterijem jednom od eponima salonitanskog groblja na Kapljuču.

sl. 1.
 Mauzolej, rekonstrukcija, plan, presjek (E. Dyggve, Forschungen in Salona III, sl. 108)

i vjerojatno pripadnice tajne salonitanske kršćanske zajednice. Tako se i u ovom ambijentu, jednom od kasnije tolikih kršćanskih grobalja ovoga grada, obrazovalo mjesto zasebnog kulta martira, građevina: memoria martyris (*martyrium*), kao što je bio slučaj i s relikvijama protomartira Domnija, na groblju na Manastirinama ili onima mučenika Asterija na Kapljuču. Mauzolej podignut početkom IV. st., ili malo prije, izgradnjom cemetrijalne bazilike (V. st.) i translacijom relikvija mučenika, eponima groblja, izgubio je izvornu namjenu i kulturni karakter, ali je i dalje bio mjesto pokopa Asklepijine obitelji. Nije, međutim, uvijek slavna građevina bila interpretirana kao sepulkralni spomenik. Iako su primjerice F. Bulić, pionir kršćanske arheologije u Dalmaciji i L. Jelić, i on jedan od značajnih poznavatelja i istraživača kršćanskih spomenika u Dalmaciji, u njemu vidjeli tipičan građevinski bastard, ipak su prepoznavali, barem u njegovom donjem podzemnom dijelu, cisternu

sl. 2.
Velika bazilika s
kasnijim dodat-
cima (crno; E.
Dyggve, *Forschun-
gen in Salona III*,
sl. 123)

koja je pripadala ruralnom kompleksu (*villa rustica* ili prigradska villa), ili pak *castellum aquae, domesticum*, nad kojim je, u neko kasnije doba, bila podignuta crkva.¹⁷ Čini se da je isto mišljenje dijelio i J. Zeiller,¹⁸ iako eksplicitno ne imenuje i interpretira zgradu o kojoj je riječ, ali podrazumijeva, zajedno s drugim građevinama “constructions ayant fait probablement partie de la villa d’Asclepia”.

Najmonumentalnija građevina je nesumnjivo spomenuta velika bazilika (plan II b; III b) na tri broda, jugoistočno od mauzoleja. Kao vrijeme gradnje velike ceterijalne bazilike koja je jedina među brojnim salonitanskim bazilikama do danas očuvala mozaični pod, pomišljalo se na prilično dugo razdoblje, od početaka IV. st. (Bulić) do VI. st. (Zeiller). L. Jelić je bio prvi koji je građevinu datirao u V. st. – oko 420. pošavši od činjenice što je čitav ceterijalni kompleks, uključujući baziliku, pretrpio žestoko rušenje za vrijeme napada barbarskih horda. Približno u isto doba (oko 426.) Dyggve datira konstrukciju bazilike, a slično i drugi kulturni objekt, nešto sjevernije, kojemu će biti posvećene sljedeće stranice. Još uvijek u V. st., iako malo ranije od drugih autora (početak V. st., ali možebitno i kraj IV. st., tj. poslije 395. godine (kada autor zapaža razdjelnicu u graditeljstvu marusinačkog groblja), a slično se izražava i R. Egger,¹⁹ jedan od najkompetentnijih poznavatelja salonitanskih kr-

¹⁷ Usp. F. Bulić, *Scavi nell’ antico cetero cristiano di Marusinac a Salona*, u *Bulletino di archeologia e storia dalmata* 16, 1893., 4 i d, 21 1898., 37 i d, 22, 1899., 73 i d; L. Jelić, *Scavi nell’ antico cetero cristiano di Marusinac a Salona*, *ibid.* 1894., 59 i d, 19, 1896., 17 i d., 20, 1897., 65 i d. Usp. plan - kao rezultat ovih istraživanja – reproduciran u navedenom svesku *Forschungen in Salona*, sl. 2.

¹⁸ *Les origines chrétiennes dans la province romaine de Dalmatie*, 59 i d, 115 i d; usp. plan III, reproduciran u *Forschungen in Salona III*, sl. 3.

¹⁹ *Forschungen in Salona III*, 107.

šćanskih spomenika, kojega poslije slijedi E. Condurachi,²⁰ autor jedne značajne sinteze kršćanskih spomenika Ilirika, zatim P. Testini²¹ i drugi. Iako i mi pristajemo uz mišljenje tih kompetentnih stručnjaka i istraživača salonitanske graditeljske baštine, koji gotovo jednodušno predlažu V st. kao vrijeme izgradnje bazilike sv. Anastazije na Marusincu, stoljeće u kojem su podignute i gotovo sve druge salonitanske cemeterijalne bazilike, poglavito one koje bolje poznajemo Kapljuč – najranija od svih (oko 400.) – a, zajedno s Dyggveom, treba napomenuti da su na Manastirinama brojni popravci i dodatci, uočljivi ne samo na samoj građevini nego i na čitavom grobišnom kompleksu, karakteristični, kako proizlazi i iz ostalih kršćanskih ambijenata toga grada, za arhitekturu VI. st. u Saloni, tj. za posljednje stoljeće njezinoga postojanja.

Dolazimo tako i do treće građevine (plan II c; III c) ili još bolje, arhitektonskog ambijenta tzv. cemeterijalnog kompleksa Marusinca – ili kako ga se s pravom naziva “cemeterij sv. Anastazija” – koji je bio od samog početka njegova otkrivanja, jednako kao i danas, predmet stalnih rasprava i shvatljivih neslaganja. Već smo upozorili na tradiciju po kojoj su salonitanski grobljanski kompleksi nastali na posjedima koji su pripadali dobrostojećim obiteljima metropole. Tako tradicija navodi da je mjesto na kojemu je kasnije podignut cemeterij na Manastirinama, eponim kojega je bio martir Domnije, pripadao nekoj bogatoj obitelji. I posjedi na kojima je pokopan martir Anastazije pripadali su salonitanskoj obitelji Ulpija, čija je pripadnica matrona Asklepija u obiteljskom mauzoleju prihvatila zemne ostatke martira. Ostatci građevine na sjeveru cemeterijalne bazilike su barem u doba njihova otkrivanja još bili dobro vidljivi, ali, treba biti iskren, ipak ne u onakvom stanju kao što su to dva druga spomenika istog kompleksa. Stoga je logično da su bili različito interpretirani. Neki su u njima prepoznali samo ostatke arhitektonskog kompleksa gospodarskog karaktera, nekog posjeda, drukčije kazano jedne vile rustike kojoj bi pripadao čak i mauzolej, interpretiran, kako smo vidjeli, kao jedna od građevina u funkciji same vile (cisterna, *castellum aquae*). Među ovima su bili spomenuti Bulić i Zeiller²² čije interpretacije kompleksa, u svom punom razvoju, nisu nadišle onu jednog grobišnog areala organiziranog, opremljenog stanovitim brojem memorija i drugih tipova grobova. Preobražaj privatnih posjeda u sepulkralni areal, koji se dogodio na *praedium Ulpianum*

²⁰ Monumenti cristiani nell' Illyrico, u Ephemeris Dacoromana IX, 1940., 1 i d. (usp. str. 98).

²¹ Manuale di Archeologia cristiana, Roma 1958., 746.

²² Usp. bilj. 2 i 17

na Marusincu, bio je uostalom polazišna točka svih drugih rasprava i pretpostavki o karakteru zgrade koju su otkrila istraživanja danske misije uz sudjelovanje Austrijskog arheološkog instituta, tridesetih godina ovog stoljeća (XX. st., op. prev.). Dva stranca E. Dyggve (Danska) i R. Egger (Austrija) imali su glavnu ulogu u istraživanjima, ali i različito mišljenje o karakteru ovog, bez daljnjeg, veoma zanimljivog objekta.²³ Dyggveova teza, koja je u svoje doba podigla veliki interes istraživača, sastoji se u tome što je, kako je poznato, po prvi put u povijesti kršćanske arhitekture, identificiran i fiksiran posebni tip sakralne građevine, točnije nazvane bazilike, o kojoj su preostali isključivo podatci iz povijesnih izvora, ali ne toliko jasni i shvatljivi. Riječ je o građevini nazvanoj *basilica sine tecto* ili *basilica discoperta*.²⁴ Materijalne arheološke dokaze ove uistinu veoma zavodljive teze Dyggve je zasnivao na slabosti i krhkosti stupova nosača krovišta srednjeg broda, trodijelne dvorane, tj. na njihovom malom promjeru koji je dovoljan samo da podržava lagani krov nekog portikata ili galerije. Dyggve, a s njim i drugi učenjaci, vidjeli su u razvoju toga ambijenta – da ga ne nazovemo crkvom – što bi bio anticipirani naziv u jednosmjernom pravcu – prije svega, prema postanku sepulkralna memorija s apsidom za tijelo ili relikvije nekog osobito štovanog pokojnika, veoma vjerojatno također lokalnog, nama nepoznatog, mučenika uokolo čijeg groba su bile pokopane druge osobe kršćanske zajednice u Saloni, nedvojbeno visokog položaja. Ova memorija trebala bi s dobrim razlozima biti interpretirana kao *memoria martyris* kako ju je nazvao ne samo Dyggve, nego i mnogi drugi istaknuti istraživači, kao na primjer A. Grabar²⁵ i dr. i usporedive sa sličnim salonitanskim memorijama koje su susljedno postale apside odnosnih salonitanskih ceterijalnih bazilika. Polukružna (ili još bolje potkovasta) memorija na Marusincu – prema Dyggveu pretvorena kasnije u apsidu njegove “crkve bez krova” – imala je različite faze (Dyggve ih je utvrdio tri) tijekom kojih su ambijentu susljedno dodavani *subsellium* i *cathedra*. S time u vezi podsjećamo da je Dyggve tijekom revizijskih istraživanja na kompleksu episkopalne bazilike u Saloni 1949., u kojima je sudjelovao i pisac ovog rada, tada ravnatelj Arheološkog muzeja u Splitu, u istom smislu (tj. kao jednu drugu baziliku bez krova, *basi-*

²³ Njihovi sukladni ili različiti stavovi o različitim problemima interpretacije ovog arhitektonskog ambijenta izloženi su u zajedničkom svesku *Forschungen in Salona III*.

²⁴ O problemu usp. citirani svezak *Forschungen*, 102 i d (Dyggve) i 116 i d (Egger).

²⁵ *Martyrium – Recherches sur le culte des reliques at l’art chrétien antique*, I-II, Paris 1943. – 1946.

lica sine tecto ili *discoperta*),²⁶ želio interpretirati i novi kršćanski kulturni objekt zapadno od dvojne bazilike, ispred kojega je još stajalo dugo dvorište s portikatom (*atrium*).

Kao što je rečeno, Egger nije dijelio Dyggveovo mišljenje glede karaktera toga grobišnog i kulturnog kompleksa na Marusincu, i činjenica je da se dva različita mišljenja pojavljuju u istom svesku "Forschungen in Salona" u kojemu su bili objavljeni rezultati iskopavanja na groblju martira Anastazija, posebno onih danske misije. Eggerova interpretacija ovoga hipetralnog zdanja može se jednostavno objasniti njegovim riječima: "ein christliche Portikus-Friedhof", u kojem posebno mjesto zauzima apsidalna memorija. Egger podsjeća na činjenicu da ni groblje s peristilom (Perisylhof) niti izolirana egzedra (freistehende Exedra) nisu nepoznati ni u kršćanskoj sepulkralnoj arhitekturi, kao ni u onoj klasičnog razdoblja. Primjerima koje je naveo Egger da bi pokazao svoj način gledanja na problem, a i mi smo dodali još neke u jednom od naših novijih radova, nastojeći obnoviti diskusiju o tzv. bazilici bez krova (*basilica discoperta*)²⁷ – povodom publikacije druge bazilike diskoperte u Saloni, tako s nekim novim elementima pružili podršku Eggerovom mišljenju te jednom drugom znanstveniku, povjesničaru umjetnosti Ljubi Karamanu,²⁸ tada glavnom konzervatoru za Dalmaciju, koji je u jednom članku, malo poslije izlaska Forschungen, oštro podvrgao znanstvenoj kritici i doveo u sumnju rezultate tih proučavanja.

Dilemi "*basilica discoperta*" ili "der Peristylhof", "der christliche Portikus - Friedhof", austrijska znanstvenica jugoslavenskog podrijetla R. M. Milenović²⁹ pokušala je pridodati svoju posve novu interpretaciju građevine u smislu da to ne bi bila drugo doli jednostavne pokrivene bazilike, rehabilitirajući, takorekavši, slabe stupiće kao dostatne da ponesu teret gornje konstrukcije, uključujući i krov srednjeg broda. U svojoj doktorskoj tezi Milenović je dovela u sumnju čak i Dyggveove rezultate koji se odnose na već spomenute povijesne izvore.

Nemamo na ovome mjestu ni vremena ni mogućnosti da podrobno raspravimo probleme znanstvenog spora koji je svojom hipotezom otvorio Dyggve, ali treba napomenuti da je teško održivu tezu R. M.

²⁶ Nova bazilika diskoperta u Solinu, Peristil 2, Zagreb 1957., 57 i d.

²⁷ Usp. D. Rendić-Miočević, Salonitana christiana (III) – O salonitanskim primjerima "crkve bez krova" (*basilica discoperta*), u Fiskovićev zbornik I (Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 21, Split 1980., 69 i d.

²⁸ Glose djelu: E. Dyggve und R. Egger, Der altchristliche Friedhof Marusinac, u "Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku" 51, 1930. – 1934., 237 i d.

²⁹ R.M. Milenović, Zum Problem der "basilica discoperta", u "Jahreshefte des Österr. Archäol. Instituts in Wien", Beiblatt 41, 1954., 128 i d.

Milenović oštro odbacio, čak je naveo da ju je iznijela nekompetentna osoba.³⁰ I nama se čini da je malo prihvatljivo da su u jednom te istom ambijentu bile podignute dvije crkve, dvije bazilike s potpuno različitim konstruktivnim elementima – promjer stupova cemeterijalne bazilike je 64 cm, onaj druge (tzv. *basilica discoperta*) samo 40 cm – a s druge strane kakvu bi svrhu imale dvije bazilike u jednom razmjerno malom cemeterijalnom kompleksu, koji bi bio jedini primjer među tolikim salonitanskim grobljima od kojih su neki još znatno veći. Uostalom, to isto se smije kazati i za Dyggveovu interpretaciju koji u dvije građevine nije vidio ništa doli jednu nešto drugačiju formu dvojnih crkava (*basilicae geminae*).³¹

Da bismo priveli kraju diskusiju o bazilici s krovom ili bez krova zaključit ćemo da se dilema, po našem mišljenju, ne može razriješiti povezivanjem dvaju bazilikalnih građevina normalnog tipa - što nama izgleda nedopustivo – niti različitom interpretacijom arhitektonskog kompleksa bez sumnje sepulkralnog i kulturnog. Za sve daljnje rasprave ostaju i dalje Dyggveove i Eggerove hipoteze jer su u vezi s problemom ostali pri svojim vlastitim mišljenjima. Razlike u tumačenju više ili manje važnih pojedinosti na koje su upozoravali različiti jugoslavenski ili strani učenjaci o karakteru “Nordanlage”, kako je naziva sam Dyggve, prije nego što ju je definirao kao baziliku (bez krova), su tolike i tako složene da onemogućuju potpunu njihovu reprodukciju. Tome usprkos, salonitansko groblje na Marusincu kojemu je eponim martir Anastazije, bivši akvilejski građanin, ostaje jedan od najzanimljivijih grobišnih kompleksa koji sadrži tajnu po kojoj je postao toliko važan u kršćanskoj antici i općenito arheologiji.

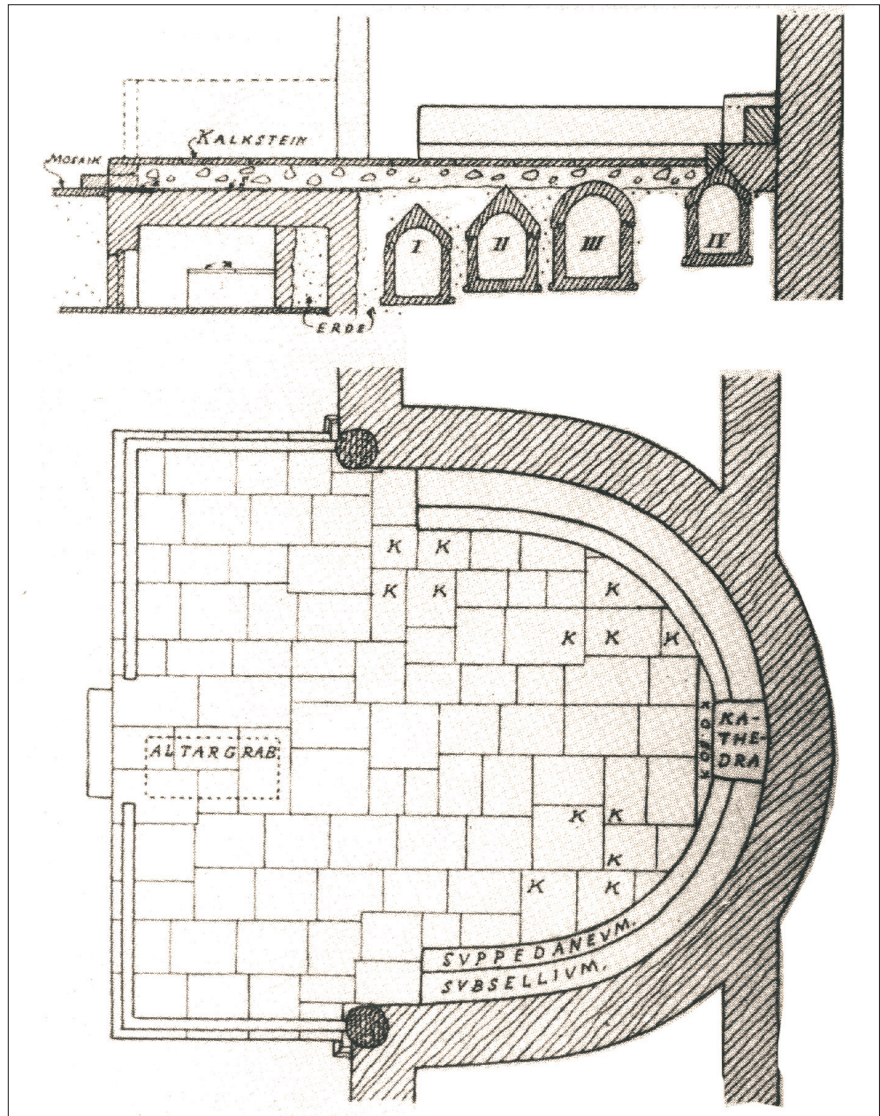
Sudbina relikvija martira Anastazija se, međutim, ne završava s prije spomenutom translacijom iz privatnog mauzoleja u baziliku posvećenu njegovoj uspomeni. Bijahu barem još dvije druge translacije koje su također pobudile žestoke rasprave. Budući da su se obnovili nasrtaji barbarskih hordi u posljednjim godinama života Salone, pustošenje njezinog teritorija (ager) teško je oštetio i cemeterijalne bazilike tako da neko vrijeme one nisu mogle funkcionirati osim u veoma reduciranom obliku. U takvoj veoma teškoj situaciji, Salonitanci su bili prisiljeni skulptirati relikvije svih mučenika njihovog grada na jednom mjestu, a za to je odabrana cemeterijalna bazilika na Manastirinama gdje su se dotada

³⁰ Nova bazilika discoperta u Solinu, l.c. 59, bilj. 12.

³¹ O ovom problemu podrobnije smo diskutirali u citiranom članku “Salona christiana” III, usp. bilj. 27.

sl. 3.

Apsidalna građevina (“*martyrium*”), sjeverno od bazilike, koja je kasnije umetnuta u tzv. kompleks “*basilica discoperta*”, sa susjednim grobovima (E. Dyggve, *Forschungen in Salona III*, sl. 121)

čuvale samo relikvije biskupa i mučenika Domnija.³² Iako je i ova bila reducirana na oblik koji je imala i na početku razvitka (*memoria martyris*), na “crkvu iz nužde” (“*die Notkirche*”), kako ju je nazvao Egger,³³ koja je mogla još neko vrijeme obavljati funkciju cemeterijalne crkve, prije svega kult mučenika. Zbog toga što su je napustili njezini građani, više nego što je bila uništena, Salona je poslije velikog naleta Avara u

³² Usp. R. Egger, u *Forschungen in Salona II*, 49; E. Dyggve, *History of Salonian Christianity* (94, bilj. 69) čini se nije prihvatio ovakvu zajedničku translaciju.

³³ *Forschungen in Salona III*, 45 i d., (usp. i 24 i d.). E. Dyggve je u *History of Salonian Christianity*, 83, 94., prihvativši taj izraz, naziva “*emergency-church*”.

prvim desetljećima VII. st. prestala postojati kao grad, mjesto kojega je tada zauzelo polugradsko naselje Dioklecijanova palača - grad Split. Prema literarnim tradicijama papa Ivan IV. je dao od Avara otkupiti relikvije salonitanskih martira i poslati u Rim, gdje se zajednički čuvaju u kapeli kod baptisterija sv. Ivana u Lateranu koje nosi ime dalmatinskog protomartira Venancija.³⁴ Tako su Anastazijeve relikvije doživjele treću translaciju. Treba zapaziti da je grobnicu u bazilici na Manastirinama u blizini oltara "Notkirche", u kojoj su bile pokopane relikvije, bilo lako transportirati u Rim (to je napravio po nalogu pape, dalmatinskog podrijetla, opat Martin). S velikom vjerojatnošću grobnicu je identificirao, hrvatski arheolog L. Katić³⁵ prema navodima splitskog povjesničara XIII. st. Arhiđakona Tome, koji govori o drugoj translaciji relikvija salonitanskih martira u splitsku metropolitansku crkvu. Arhiđakon priča da je jedan od prvih biskupa (nadbiskupa) Splita, Ivan Ravenjanin, sa svoje strane tražio da se iz Salone prenesu relikvije svetih mučenika u katedralu novoga grada,³⁶ prije Dioklecijanov mauzolej, pod čijom su vlašću prije nekoliko stoljeća pretrpjeli martirij. Dvije različite translacije mučeničkih relikvija iz Salone, više ili manje u isto doba, jedna u Rim, druga u Split, mogu se shvatiti samo ako se pretpostavi da ni jedna niti druga nisu bile cjelovite, u što se sada vjeruje, nakon što su načinjeni stručni pregledi na sva tri mjesta, gdje su počivale ili počivaju štovane relikvije. Martir Anastazije, kao i mučenik Domnio (Domnius),³⁷ dobili su kasnije istaknuto mjesto u kultu, u splitskoj crkvi, osobito kad su podignuti njihovi oltari u ambijentu katedrale, gdje, poslije određenih promjena u njihovom obliku tijekom stoljeća, postoje i danas.

³⁴ O ovome dalmatinskom protomartiru i pretpostavljenom korepiskopu, kojega su ubili, kako vjeruje tradicija, Iliri u zaleđu zemlje, usp. raspravu F. Bulić, Sc. Venancije prvi solinski biskup, a mučenik duvanjski, Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva u Zagrebu, n. s XV, 1915.-1926., 55.

³⁵ Vjerojatnost Tome Arhiđakona i posljednji dani Solina, u Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 53, 1950-1951., 99 i d.

³⁶ Usp. L. Katić, o.c. (bilj. 35); usp. i njegov odgovor u istom časopisu i o istom pitanju, br. LV, 1953., 121 i d.

³⁷ O obliku Domnio usp. natpis na sarkofagu Prima (Primus), nećaku martira: nepos D o m n i o n e s martores (Forschungen in Salona II, Die Inschriften, br. 82) te onaj na onom koji prati znameniti mozaik među dalmatinskim i istarskim martirima u kapeli sv. Venancija u Rimu (Lateran). Oblik Domnius (pojavljuje se kasnije i kao Doimus) i to češće u literarnim tekstovima i drugim odgovarajućim izvorima u upotrebi je i danas.

Niz translacija relikvija sv. Anastazija, Akvilejca, salonitanskog mučenika, konačno je završen s dužnim štovanjem tijekom stoljeća. Što se tiče njegova pravog podrijetla, zanimanja pa čak i vremena u kojem je pretrpio martirij – koji se ne smije dovesti u pitanje – nova istraživanja su više nego poželjna i dat će, nadajmo se, na sva ova pitanja prihvatljiviji odgovor nego što smo to danas u mogućnosti ponuditi. Ovom prigodom pokušali smo ponovno staviti u žarište promatranja važan problem koji se tiče proširivanja kršćanstva uzduž istočne obale Jadrana i pružiti prilog proučavanju ovog duhovnog, istodobno i društvenog pokreta, a također i drugih dijelova antičkog svijeta, ne podcjenjujući, dakako, ulogu koju je za dalmatinsku (iliričku) regiju i osobito Salonu imao Istok što je i ovdje istaknuto.

Nova kasnoantička stela iz Solina

Nouvelle stèle funéraire de la basse-antiquité à Salone

Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LVI-LIX
Split, 1954-1957.

Antidoron Michaeli Abramić II., 156-162

Prilikom proširenja i rekonstrukcije kolnog puta, što od solinskog amfiteatra vodi prema kamenolomu na obronku Kozjaka, otkrivena je u ljetu 1954. godine skupina zidanih antičkih grobova, koji pripadaju nekoj manjoj, dosad nepoznatoj nekropoli Salone. Novootkriveni grobovi nalaze se nedaleko od poznatog starokršćanskog groblja u Marusincu (kojih 200-250 m zračne linije u jugozapadnom pravcu) u neposrednoj blizini male zavjetne crkvice sv. Nikole,¹ koja, podignuta na stijeni, dominira ovim područjem. Iako navedena nekropola podrijetlom nesumnjivo spada u kasnoantički period, njene su veoma pravilno i lijepo zidane grobnice – u obliku izdužene rake – služile za ukapanje, čini se, i u ranom srednjem vijeku, kad je nekropola, vjerojatno, doživljavala svoj drugi cvat. Iz toga vremena potječu, vjerojatno, i ostaci zidova – prvenstveno apside – jedne crkvene građevine.²

Neki od tih grobova, koji su tom prilikom mogli biti istraženi, bili su pokriveni obrađenim pločama, koje su tu bile u sekundarnoj upotrebi, kao i slični im kameni blokovi u funkciji pragova i dovratnika³ na njihovim vratima i otvorima. Kako ti ulomci redovito pripadaju sepulkralnim spomenicima, nije teško pretpostaviti da potječu s najbližih antičkih odnosno starokršćanskih groblja, u prvom redu iz onoga u Marusincu, a onda i iz nešto daljeg Kapljuča. Među tima, posebnu je pažnju privukao poklopac jednoga groba, sastavljen od dviju velikih uzdužno poredanih ploča, na jednoj od kojih je bio dobro sačuvan tekst

¹ Vidi E. Dyggve, *History of Salonitan Christianity*, Oslo 1961, Fig. IV, 1 (Položaj se vidi na planu između slova A i B, kojim su označeni lokaliteti Marusinac i Kapljuč).

² Izvještaj o ovim nalazima, u cjelini, s posebnim obzirom na njihov srednjovjekovni (starohrvatski) period, trebao bi dati konzervator solinskih spomenika L. Katić.

³ Dva takva epigrafska ulomka, koji su pripadali jednom većem sepulkralnom spomeniku, obradio je B. Gabričević, koji je o njihovu značenju referirao na III. Međunarodnom kongresu za grčku i latinsku epigrafiju u Rimu, 1957. god. (v. *Atti del Terzo Congresso internazionale di epigrafia greca e latina*, Roma 1959, str. 77 i d., T. XIII-XIV).

duga natpisa. Druga ploča krila je svoje lice prema raki. Ubrzo se potvrdila pretpostavka – koja je proizlazila i iz istovetnog loma obiju ploča – da je ona, zapravo, gornji dio istog nadgrobnog spomenika (stele), na kojemu je bio prikazan, u reljefu, lik pokojnika, hotimično skriven kod ove naknadne upotrebe stele.

Stela (sl. 1) je veoma zanimljiva kako s likovno-umjetničkog tako, možda još i više, s epigrafskog gledišta te nas upoznaje s nizom novih podataka iz života kasnoantičke Salone, posebno s vezama što ih je taj provincijalni centar održavao s prijestolnicom carstva, koja je u to vrijeme bila na istoku.

Izrađena od bijela, sitnozrna vapnenca, koji je danas djelomično poprimio sivkasto-smeđu patinu, ova se nova solinska stela svojim elegantnim proporcijama (vis. 2,07 m, šir. 0,68 m, deblj. oko 0,15 m) i originalnim mjerilom razlikuje od poznatog nam stereotipnog mjerila kod sličnih spomenika ovoga, nekropolama inače bogatoga grada. Gornji dio stele završava uskim i visokim zabatom, jednostavne profilacije, koji flankiraju dva masivna, neukrašena akroterija.⁴ Unutrašnji prostor zabata ispunja veća četverolisna rozeta, od koje se, prema uglovima, izvijaju shematski tretirani listovi akantusa. Gornjem dijelu stele pripada i profilirano polje s polukružnom nišom,⁵ u kojoj je portret pokojnika. Uglovi iznad same obline niše ispunjeni su malim, skvamama sličnim, listićima, koji su, kao i sva ostala dekoracija na ovom spomeniku, sasvim pojednostavljeni.

Težnja za izvjesnim reduciranjem i pojednostavnjenjem površinskih detalja dolazi do izražaja i kod portreta pokojnika, iako je ovaj dan u punom volumenu. Punačka glava mladića, ugojene šije, posve je u skladu s likovno-umjetničkom koncepcijom antičkih portreta iz vremena prve tetrahrije⁶ – u koje bi, ili neposredno iza nje, trebalo datirati ovaj spomenik – a to još više potencira naglašena vitka linija stele kao i fino obrađena konkavna površina niše. Lice mladića, odjevena u ko-

⁴ Ovi su tretirani analogno većini akroterija neukrašenih starokršćanskih sarkofaga, kojima obiluju sva solinska groblja toga vremena. Između gornjeg dijela zabata i akroterija nije uklonjena – iako je nešto uvučena – preostala masa kamenog bloka, koji poput tradicionalnih steloidnih titulusa čuva osnovni oblik četverokuta (pravokutnika).

⁵ Za ovaj tip stele, koji nije rijedak na ilirskom području, sr. A. Schober, *Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien*, Wien 1928, str. 79 i dl. (poglavlje II 4 D: Die Halbfigur in einer oben mit einarm Rundbogen abgeschlossenen Nische).

⁶ Sr. na pr. pretpostavljeni Dioklecijanov lik, u medaljonu, u frizu njegova mauzoleja u Splitu, kao i likove ovoga cara te njegova suvladara Maksimijana na novcu.

sl. 1.
Nadgrobni
spomenik Aurelija
Valerina iz Salone

šulju s dugim rukavima (*tunica manicata*) i ogrnuta plaštem (lacerna), neobično je živo i impresivno: ispod niskog čela pronicavo vire dva sitna, ali brižljivo izrađena oka, koja s ponešto prćastim nosom i malim, sensiblnim usnama ublažuju hipertrofiranu gojaznost lica i vrata. Kosa je samo naznačena, no – kao ni ostale dekorativne površine na ovoj steli – nije izrađena. Plašt pokriva pokojniku lijevu ruku, dok mu je desna, u bogato izvezenom rukavu košulje, posve slobodna i savinuta na prsima. Lacerna, čija je čitava površina dana u paralelnim, stiliziranim naborima – uz izuzetak dvostrukog plastičnog obruba na kraju, nejasnog ornamenta oko vrata⁷ i dvaju posebnih transversalnih nabora, u području lijevog ramena i lijeve ruke – pričvršćena je na desnom ramenu markantnom fibulom križolikog tipa, s krajevima u obliku glavica luka (*Zwiebelkopffibel*),⁸ koje se pojava i trajanje podudara s navedenim datiranjem našeg spomenika. Kod pokojnikove odjeće naročito upada u oči bogato izvezen rukav tunike – ukrašen osobito u predjelu ramena i oko manžetne – koji podsjeća na sličnu, dapače još bogatije izvezenu košulju Antonina Samb(akija?), Orijentalca iz grada Nisibisa u Mezopotamiji, na jednom drugom, fragmentarnom spomeniku (steli) iz Solina.⁹ Iako je ovaj tip košulje s rukavima poznat i kao nacionalna nošnja Ilira u Dalmaciji (*dalmatica*), čini se da je ona, pod utjecajem egzotične orijentalne nošnje, svoju tradicionalnu jednostavnost – barem kod onog sloja kosmopolitski orijentiranih građana Salone – zamijenila raskošju.

Pokojnik drži u desnoj ruci odulji, na krajevima zaobljeni predmet, čija je površina – s koncentričnim naborima – tretirana poput tkanine ili nekog drugog mekog materijala. Zanimljivo je, da je taj predmet potpuno sličan onome, što ga – samo u lijevoj ruci – drži spomenuti Antonin Sambakije, a koji Egger smatra stiliziranim svitkom (*volumen*).¹⁰ Iako se spomenuti predmet u oba spomenuta slučaja pojavljuje u položaju, koji je inače karakterističan za *volumen*, oblik mu i *traitement* građe – u punoj suprotnosti s naglašenom tendencijom shematiziranja i pojednostavnjivanja dekoriranih ploha – radije upućuje na neki drugi atribut, koji bi, možda, trebalo tražiti među kakvim posebnim oznakama

⁷ Po dijelu ornamenta s kukama koji se vidi odmah ispod vrata (nalazimo ga i na haljini Solinjanke Julije Valerije, prikazane na grobnoj steli iz istog vremena, sr. A. Riegl, *Spätrömische Kunstindustrie*, I, Wien 1901, str. 105, sl. 31, i *Vjesnik dalm.* LIII, T. XIII), čini se, da taj detalj, ipak, pripada ornamentiranoj košulji, koju klesar ovdje nije jasno odijelio od gornjeg ruba plašta.

⁸ Sr. G. Behrens, *Zur Typologie und Technik der provinzialrömischen Fibeln* (*Jahrbuch des Röm.-Germ. Zentralmuseums Mainz*, 1. Jahrgang 1953 (1954), str. 231; v. sl. 11).

službene funkcije pokojnika¹¹. To utoliko prije, što je ovaj, kako ćemo vidjeti, bio sin ugledna solinskog građanina, čiji civitet – sudeći po *cur-sus honorum* – nije bio sasvim recentan. Na drugu kakvu interpretaciju volumena ovdje i ne mislimo.

Još se jedno pitanje nameće u vezi s predstavljenim likom, u to je: u kakvom je položaju prikazan pokojnik na ovom spomeniku? Iako je osnovno držanje mladićevo u skladu s tradicionalnom rimskom portretistikom, ima indicija, koji ukazuju i na mogućnost da je mladićev portret – koji je dan do polovice tijela – prikazan u sjedećem stavu. Na to kao da upozorava nejasan predmet ispod pokojnikova desnoga lakta, koji bi se najlakše dao identificirati kao dio naslona i ručke stolca.¹² Za to bi, možda, govorio i navedeni transversalni nabor, koji nesumnjivo predstavlja podvrnutu lacernu, što je razumljivo jedino ako navedena, osoba sjedi. Slično bismo shvatili i onaj manji obli nabor kraj lijeve ruke, koji daje naslutiti, da je ona, iako skrivena, lagano spružena naprijed (naslonjena na krilo). Natpisno polje, koje se nalazi ispod niše s portretom, nema profilacije. Tekst natpisa teče u punim recima (četrnaest punih i jedan nepotpun redak) od ruba do ruba plohe:

*Aur(elio) Valerino, excepto\ri imp(eratorum duorum) in officio memo-
ri(a)e qui apud (!) civitatem / Nicomediensium fat/i munus complevit. /
VixXsX it annis xxxii et [vi?] / me(n)s(ibus). Aur(elius) Leontius, vir /
docen(arius?) (= duce-narius?) et dec(urio) col(oniae) Salon(itanae), / ex
curatoribus eiusdem civitatis, filio dulcissimo adque (!) obsequentissimo
pater infelix. Qui quod primo mihi / hoc facere debuerat elgo feci.*

Slova u natpisu dosta su pravilna, s jasnim oznakama kasnoantičkog monumentalnog pisma. Nejednake su veličine – ona varira u pojedinim recima – no u prosjeku su visoka 4,5 cm. Distinkcija također nije konsekventno provedena ni u čitavom natpisu ni u pojedinim recima,

⁹ Sr. Forschungen in Salona, II, str. 73, br. 73 (v. i Bull. dalm. XII, str. 115, br. 99. (Vjesnik dalm. LIII, T. IX sl. 2).

¹⁰ “eine stilisierte Rolle” (Forschungen in Salona, II, n. mj.); to je prihvatio i K. Prijatelj. Vjesnik dalm. LIII, str. 149. Abramić (Vjesnik dalm., XLVII-XLVIII str. 10) pretpostavlja da se radi o dijelu haljine.

¹¹ Možda se radi o takvom etui-u (od tkanine ili kože) za držanje pisaćeg pribora, koji je predstavljao nerazdvojiv atribut pisara-stenografa (v. dalje).

¹² Jedan samo približno sličan predmet, koji se jasno daje identificirati kao snop volumina (“ein Bündel Rollen”), nalazi se, na istom položaju, na jednom panonskom spomeniku (sr. Hoffiller-Saria, Antike Inschriften aus Jugoslavien, I – Noricum und Pannonia Superior – Zagreb, 1938, str. 174, br. 386).

dapače ni u samim riječima.¹³ Šesti redak bio je prethodno radiran (još su vidljivi tragovi ranijeg teksta, osobito na kraju retka), a onda su na brisanoj površini naknadno označene godine života pokojnika.¹⁴

Aurelije Valerin pripadao je, kao i otac mu Leontije, viteškom staležu te je, kao takav, postigao istaknut položaj u profesionalnoj karijeri. U času smrti, koja ga je, vjerojatno iznenada, zadesila u dalekoj Nikomediji (*apud civitatem Nicomediensium*), tada prijestolnici carstva, bio je jedan od osobnih tajnika ili pisara (stenografa) namjesnika Dalmacije u najvažnijem njegovu uredu u Saloni (*officium memoriae*).¹⁵ Kao takav – a sa službenim nazivom *exceptor imperatorum (sc. duorum)* – i poduzeo je, valjda s nekom posebnom misijom, taj daleki put na carski dvor, s kojega se, eto, nije vratio. Rado bismo, inače, tog mladog i nesumnjivo vrlo sposobnog Solinjanina vidjeli, u istoj funkciji, na samom carskom dvoru, za što bi govorele mnoge okolnosti,¹⁶ ali se tome protive terminološke poteškoće u nazivu odgovarajućih centralnih ureda.¹⁷

¹³ Djelomično je provedena samo u r. 1-3 i 7-8, inače je nema. Zanimljiv je u tom pogledu osobito 3. redak, gdje je jedini znak distinkcije stavljen na krivom mjestu, t. j. u sredini riječi (CIVITA-TEM).

¹⁴ Vjerojatno je zbog te razure i došlo ovdje do neuobičajene formule s oznakom dobi pokojnika (... *annis xxxii et vi (?) / m e (n) s(ibus)...*), gdje bismo, normalno, očekivali: *a n n i s xxxii et mes. vi*. Posljednja brojka (*vi*) vjerojatno je ostatak predašnjeg, radiranog teksta (jedva je vidljiva – s jasnim tragovima razure – i nedovoljno udaljena od prethodne riječi, te nije sigurno, da li organski pripada spomenutoj formuli.

¹⁵ Sudeći po središnjim uredima, koji su (osobito za Dioklecijana i Konstantina) bili organizirani pri carskom dvoru, i u sjedištima su namjesnika provincija morali postojati slični uredi (*officia*), tako – uz već najvedeni – još i o. *epistularum, libellorum* i dr.

¹⁶ U prvom redu sama titula *exceptor imperatorum*, (koja bi se mogla odnositi na funkciju carskog stenografa, t. j. pisara koji je radio u središnjoj, carskoj kancelariji u Nikomediji. Tome u prilog išla bi i nošnja pokojnika, koja – kako smo vidjeli – pokazuje elemente orijentalne raskoši, te bi mogla biti direktan odraz istočnjačkih navika življenja. No, kako su i militarizirani službenici u uredima namjesnika provincija t. zv. *officiales*) svoje imenovanje dugovali posebnom carskom pismu (*probatoria*), navedena je titula mogla jednostavno odražavati taj akt odnosno isticati izvor imenovanja. *Exceptores*, istina, nisu bili militarizirani službenici namjesnikova ureda, već su pripadali među t. zv. *auxiliares*, ali nam možda baš naš natpis ima da pomogne u pitanju, da li je *probatoria* bila polazna točka i u njihovoj karijeri službenika provincijalne uprave.

¹⁷ Za razliku od sličnih ureda u administraciji namjesnika provincija – koji, kako smo vidjeli, nose naziv *officia* – središnji uredi na carskom dvoru nazivaju se *scrinia* (sr. s. *memoriae, epistulae, libellorum, dispositionum*). V. A. Piganiol, *L'empire chretien (325-395)*, u Glotzovoj *Histoire generale*, Tome IV/2, Paris 1947, str. 315.

Aurelije Leontije, otac pokojnikov i postavljač natpisa, u svom *cursus honorum* navodi nekoliko istovremenih ili sukcesivnih funkcija: u Saloni je ranije obnašao funkciju kuratora (*curator*), t. j. nadzornog organa za cjelokupno financijsko poslovanje gradske uprave, a po isteku te funkcije, tada već kao bivši kurator (*ex curatoribus eiusdem civitatis*) bio je, u vrijeme kad je ovaj natpis postavljen, član gradskog vijeća (*decurio coloniae Salonitanae*). Druga njegova funkcija ili čast, koju je u to doba imao, a koju u svom *cursus honorum* navodi na prvom mjestu (*vir / docen.*), nije jasna, te zadaje poteškoće u interpretiranju. U obliku, kakav nam je predan, ne bismo, prema dosad poznatoj epigrafskoj ili drugoj građi, znali ukazati ni na jedan analogan primjer. Više je nego sigurno, da nam predana grafija ne daje mogućnosti za rješenje koje bi nas ovdje moglo zadovoljiti, jer izvan oblika *docens* (*docentissimus?*)¹⁸ – koji se samo teoretski nameću, ali stvar ne rješavaju – nemamo drugog izbora. Stvar se, naprotiv, lako rješava, ako u spomenutom obliku izvedemo neznatnu korekturu te koruptelu *docen* – bez obzira da li se radi o klesarovoj griješci ili dosad nepotvrđenom obliku vulgarnolatinskog izgovora¹⁹ – vratimo u njen izvoran oblik *ducen*, koji ćemo onda bez poteškoće dopuniti u *ducen*(arius).

Naziv *ducenarius* dolazi u carsko doba, kako je poznato, u različitom značenju. Jedamput je to dopunski, dapače i sinonimni izraz za prokuratoru, t. j. funkciju prokuratora odgovarajućeg ranga u provincijama,²⁰ drugi put – i to je najčešći slučaj – to je naziv, kojim dopunjuju svoju

¹⁸ Vir *docens*, (oblik *docentissimus* – iako particip ne dozvoljava sličnu tvorbu – improviziran je ovdje analogijom prema *obsequentissimo*, na istom spomeniku moglo bi se ovdje shvatiti samo kao alternacija za *doctor*, no ova posljednja titula ima uvijek uza se svoj dopunski dio; sr. do c(tor) eq(itum) ac p(editum) CIL IX 952, coh(ortis) doctor VI 533, campidoctor 333 i dr.

¹⁹ Više smo skloni tome, da spomenuti oblik predstavlja nepotvrđeni još primjer iz rječnika kasnoantičkog, vulgarnog latiniteta. – Upozoravamo kod toga samo na neke analogije zamjene u < o na solinskim natpisima: Poblucius CIL III 3186, Posilla 8379, Joventia (?) 8732 (v. P. Skok, Pojava vulgarno-lat. jezika na natpisima rimske provincije Dalmacije, Zagreb 1915), oxor br. 131, oxcor 118, m ondo 263, [s e] c o 1 o 280, i dr. (Forschungen in Salona, II, str. 64 i d. : Die Inschriften). – Sr. u našem natpisu i oblike kao *aput* (r. 3), *adque* (r. 11).

Zanimljivo je upozoriti da se na jednom natpisu iz Salone u vulgarnolatinskom obliku javlja i riječ *centenarius* (*centinarius*: Bull. dal. XXXIII, 59), koja označava sličnu funkciju odnosno titulu kao i *ducenarius* (v. dalje), samo nižega ranga.

²⁰ Sr. Forschungen in Salona, II, str. 73, br. 74 (*ducenarius* = *procurator ducenarius*). Ova posljednja titula dolazi na mnogim natpisima; iz Dalmacije navodimo CIL III 8571 = 1985.

vitešku titulu²¹ pripadnici toga staleža, odgovarajućeg imovnog stanja, a prema Teodozijeve Kodeksu postojao je, barem u kasnoantičku doba, i treći oblik *ducenata*, koji nije ni funkcija ni titula iz društvenog položaja, već naročit počasni naslov (*dignitas*), koji se dodijeljivao militariziranim službenicima u uredima (*officia*) namjesnika provincija "*post emeritam militiam*".²²

Koji od triju navedenih oblika *ducenata* spominje naš natpis?

Formula *vir ducenarius* izuzetno je rijetka u natpisima (drugdje joj name, koliko nam je poznato, ni nema spomena), te smo je, uz ovu najnoviju pojavu na našem solinskom natpisu, mogli utvrditi još samo na jednom nadgrobnom spomeniku iz Interamne (CIL X 5336), gdje pripada nekom prezimenjaku našeg Salonitanca (*M. Aurelius Basileus*)²³. Ne pretpostavljajući tu mogućnost nehotičnog izobličavanja odgovarajuće viteške formule tipa *v(ir) e(gregius) ducenarius*, a poznavajući, s druge strane i oblike u kojima se javlja slična formula, kojom se izražava funkcija prokuratora-*ducenarija* (*procurator ducenarius*, rjeđe samo *ducenarius*),²⁴ ostaje nam, da zasad jedino pretpostavimo onu treću mogućnost, t. j. da je formulom *vir ducenarius* – analogno kao i formulama *vir perfectissimus*, *vir egregius*, pa vjerojatno tako i **vir centenarius* – izražavana počasna titula (*dignitas*), o kojoj nam govori spomenuti pasus Teodozijeve Kodeksa.²⁵ *Ducenae dignitas* našla je ovdje, dakle, ako smo dobro interpretirali ovo mjesto u novom solinskom natpisu, svoju drugu epigrafsku potvrdu, koja već pruža ozbiljniju podlogu za rješenja izvan tradicionalnih okvira, nego što je to dozvoljavao samo jedan izolirani primjer, koji se mogao svakojako tumačiti. Novi solinski natpis pruža, dakle, dragocjen prilog ne samo ovom interesantnom epigrafskom problemu, već i jednom širem pitanju, koje iz njega proizlazi, a to je upoznavanje praktičnog provođenja u život nekih kasnoantičkih institucija, o kojima imamo samo škrta i nedovoljno precizna obavještenja.

^{21; 22; 23} I ovaj se natpis – kao i naš solinski – može približno datirati u isto vrijeme, t. j. negdje u početak IV. st. Upozoravamo na, za to vrijeme karakterističnu, pojavu padežnog sinkretizma i postepenog nestajanja akuzativa (*ob tanto amore, quam. . .*).

²⁴ V. bilj. 19.

²⁵ Jedinu ozbiljnu poteškoću mogla bi, donekle, predstavljati okolnost, što Leontijev *cursus honorum* me i navodi na takove funkcije, iz koje je, prema ovom tumačenju, morala proisteći gornja titula. No, držimo, da ona – kao krajnji rezultat jedne plodne karijere – ovdje, zapravo, sintetizira takove funkcije, koje se, stoga, izričito ne spominju.

Obilan tekst epitafa sadrži i dvije sepulkralne formule, od kojih jednu u sasvim originalnom obliku (*fati munus complevit*), iako je ona nesumnjiv plod poznatih filozofskih nazora, kojima je često nadahnuta antička sepulkralna poezija toga vremena.²⁶ Druga od navedenih formula, kojom ovaj zanimljiv epitaf i završava (*Qui quod primo mihi hoc facere debuerat ego feci*), uzeta je iz poznatog repertoire-a t. zv. sepulkralnih tužaljki i eksklamacija, koje dolaze osobito u metričkim natpisima. Tu se ponavlja dosta česta jadikovka roditelja nad grobom vlastita djeteta, u kojoj je sadržan i prosvjed protiv te životne i sudbinske nepravde.²⁷

Objavljujući ovaj zanimljivi sepulkralni spomenik antičke Salone – koji nas, s jedne strane, upozna s novim vrijednostima likovnog oblikovanja i umjetnosti uopće na istočnom Jadranu u vrijeme odumiranja klasične Antike, a s druge strane pridonosi boljem upoznavanju pravnog života i administrativne strukture antičke Dalmacije i njene metropole u to doba – s posebnom radošću ispisujemo i mi koju stranicu poliptiha, što ga svečaru – našem prethodniku na upravi Arheološkog muzeja u Splitu – kao antidoron posvećuju njegovi suradnici, prijatelji i poštovaoci.

²⁶ Velik broj t. zv. carmina epigraphica izražavao je tu misao alegorijom o trima sestrama (*Sloirores, Parcae*), božicama usuda, koje pletu niti čovjekova života i po volji ih nesmiljeno prekidaju. Sr., između ostalih, ove solinske epigrame: CIL III 9106, 6384, 2964, 2628, 2341, 2183, i dr. Natpis iz Burnuma (CIL III 6416) također spominje Fatum (*...dum Fatum venit*), ali je formuli novog solinskog natpisa kompozicijski i sadržajno ipak najbliža ona s jednog natpisa na Rajni (CIL XIII 11918), gdje za pokojnika stoji: *decretum genesis complevit*.

²⁷ I ovdje navodimo samo nekoliko primjera iz Salone: CIL III 2341, 9106, 2628, 2183 (*.. patri quae ponere nati / debuerant, natis ponere dona patrem*). Više primjera za ovu, (kao i za prethodnu formulu v. u našem članku "Iz antologije epigramskog pjesništva antičke Dalmacije" (Mogućnosti, Split 1955, br. 2, str. 119 i d.), gdje su, nerijetko, misli i druge formule izražene u istim stihovima (tako na pr. epigram CIL III 2628 završava ovim heksametrima: *Quod si longa magis duxissent fila Sorores / aequius iste lapis complecteret ossa parentum*”).

Résumé

En 1954, on a découvert à Salone – corne ”spolia” dans une nouvelle nécropole, antique et médiévale, au nord-ouest de l’amphithéâtre – une stèle funéraire d’un grand intérêt, avec l’effigie du défunt, placée dans une niche. La stèle, de lignes élancées (2,07x0,68x0,15 m), présente les caractères d’un monument funéraire de la basse-antiquité, tant du point de vue stylistique-artistique qu’épigraphique.

L’effigie représente un homme jeune, revêtu d’une tunique à manches (tunica manicata) – somptueuse et richement brodée, à l’instar des costumes orientaux – et recouvert d’un manteau (lacerna) retenu sur l’épaule droite par l’agrafe de la (basse-antiquité, bien connue, à extrémités armées de boutons de forme bulbée (Zwibelkopffibel). La facture du portrait (tête) offre toutes les caractéristiques de l’art du portrait à l’époque de la première tétrarchie.

Le texte de l’épithaphe est particulièrement intéressant. Il compte 15 lignes qui, à l’exception de la dernière, vont d’un bout à l’autre de la partie inférieure de la stèle (le champ de l’inscription est sans moulures). Le défunt, Aur(elius) Valerinus, était scribe ou sténographe (exceptor imp.) dans l’un des bureaux les plus importants de la province de Dalmatie (officium memoriae) et, à ce titre, était allé à la cour impériale à Nicomédie, où il était mort subitement. La formule *fati munus complevit* est intéressante, et de plus, extrêmement rare. Le monument a été élevé par les soins du père de Valerinus, Aur(elius) Leontius, personnalité en vue de la Salone d’alors: ancien curator (ex curatoribus eiusdem civitatis) et, à l’époque, membre du sénat municipal, dec(urio) col(oniae) Salon(itanae). Le cursus honorum die Leontius mentionne encore une autre fonction importante ou distinction honorifique, notée en première place; ce titre (vir docen.) ne peut, selon l’auteur, être expliqué en se basant sur la graphie existante (dans ce cas, la seule possibilité serait vir docens – éventuellement docent(issimus) – mais cette solution ne donne pas de résultats). L’auteur pense que la forme donnée doit être corrigée en ducen. et complétée en ducen(arius). Ce titre de vir ducenarius n’est connu – contrairement à de nombreux exemples confirmés, en ce qui concerne le titre chevaleresque du rang correspondant, v(ir) e(gregius) ducenarius ou les titres donnés aux procureurs de rang adéquat (procurator) ducenarius – que pour une seule autre inscription de la basse-antiquité d’Interamme (CIL X 5336), que l’on peut dater de la même époque. L’auteur explique ce titre, en se basant sur des données du Cod. Th. VIII 4.3 (”primipilaribus post emeritam militiam perfectissimatus vel ducenae vel centenae vel egregiatus dari dignitas potest”),

comme un titre honorifique, entré dans les habitudes à l'époque de Diocletien en particulier, et qui était attribué, sans distinction d'origine ou de fonction, aux employés militarisés, à l'expiration de leur temps de service dans les bureaux du gouvernement provincial, avant leur mise à la retraite.

Pour finir, l'auteur attire l'attention sur la formule en usage – dans les inscriptions métriques surtout – qui termine cette épitaphe intéressante.

Nova interpretacija nadgrobnog natpisa parentinskog biskupa i “konfesora” Maura

Per una nuova interpretazione dell' epigrafe sepolcrale
del vescovo e “confessor” parentino Mauro

Atti del IX Congresso internazionale di archeologia christiana II
Roma, 1978., 441-449

Parentium, rimska *colonia Iulia Parentium*, nastala na području ilirskih Histra, točnije na zapadnoj obali istoimenog poluotoka, kako misli Degrassi¹ “*aetate liberae rei publicae exeunte vel initio aetatis imperatoriae*”, imala je drugo veliko razdoblje cvata u kršćansko doba, zapravo od IV. do VI. st. u kojem je bio podignut onaj predivni kršćanski gradsko-biskupski kompleks kojemu se i danas divimo zahvaljujući njegovom iznimnom stanju očuvanosti. Svako od navedenih stoljeća je, na svoj način, doprinijelo vječnosti ovog posebnog arhitektonskog sklopa, unutar kojega se posebno odlikuju prave bazilikalne² ili pseudobazilikalne³ konstrukcije, djelomično vidljive u svojim više ili manje skromnim ostatcima koje nije lako protumačiti. To se osobito odnosi na onu mrežu zidova sjeverno od bazilike Eufrazijane, građevine, kao što je poznato, iz VI. st. koja je u svojim zidovima uključila i neke dijelove od svoje prethodnice, velike bazilike V. st. i ove na tri broda ali bez istaknute apside, u bazilikalnoj arhitektonskoj tradiciji Istre i Norika.

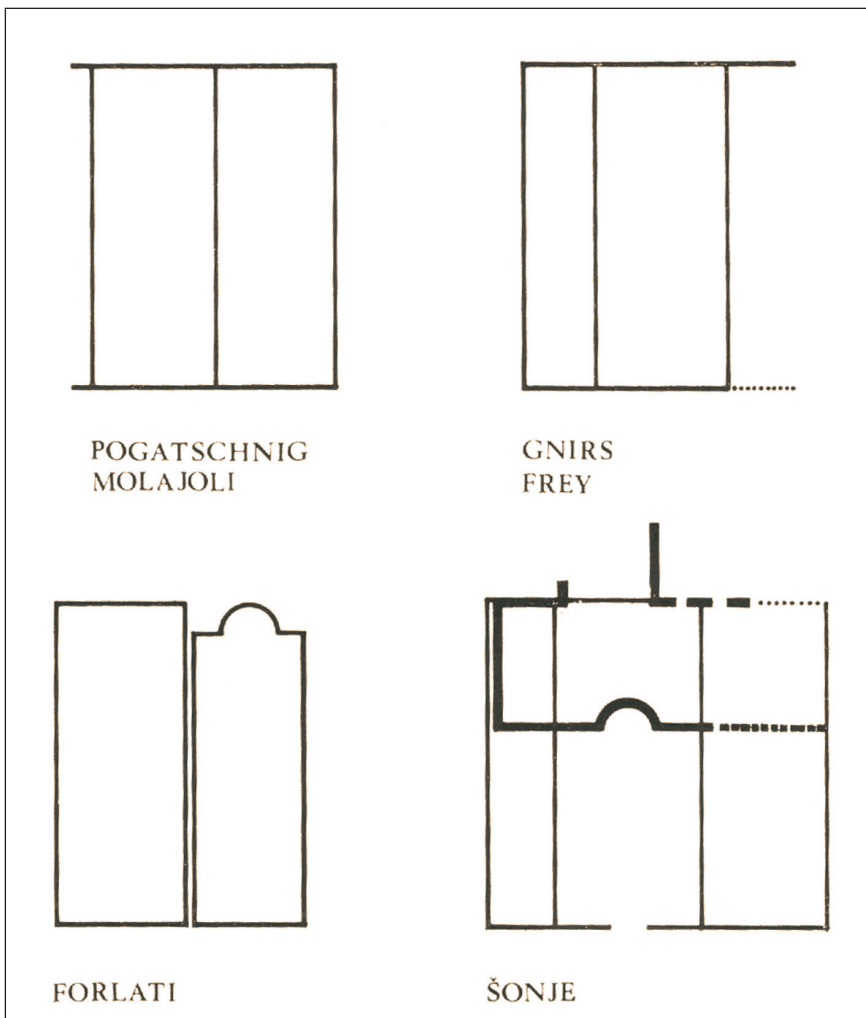
Kolike teškoće se pojavljuju u interpretaciji građevina iz IV. st. koje se ne mogu uvijek razlikovati od onih prethodnih, predkršćanskih, pokazat će nam slijed planova i skica, nažalost nekompletnih, s prijedlozima njihove rekonstrukcije prikazujemo na sl. 1.⁴ Ima, doduše, nešto što po-

¹ Inscriptiones Italiae, vol. X, regio X, fasc. II – Parentium, Roma 1934., IX.

² Tzv. Predeufrazijanska bazilika iz V. st. te Eufrazijana iz VI. st.

³ Ovim nazivom definiramo ambijente i konstrukcije IV. st. i ranije koje prethode pravim navedenim bazilikalnim građevinama koje neki autori bezrazložno nazivaju bazilike (usp. A. Degrassi, l.c. passim).

⁴ Dosta kompletni Izbor s prikazom problema nedavno je ponudio A. Šonje, Arheološka istraživanja na području Eufrazijeve bazilike u Poreču (Gli scavi archeologici sulla zona della basilica Eufrasiana a Parenzo) u Jadranski zbornik VII, 1966.-1969., 249 i d. Vidi i isti autor Le costruzioni preeufrasiane di Parenzo u Zbornik Poreštine I, Poreč 1971 (objavljeno na hrvatskom jeziku).

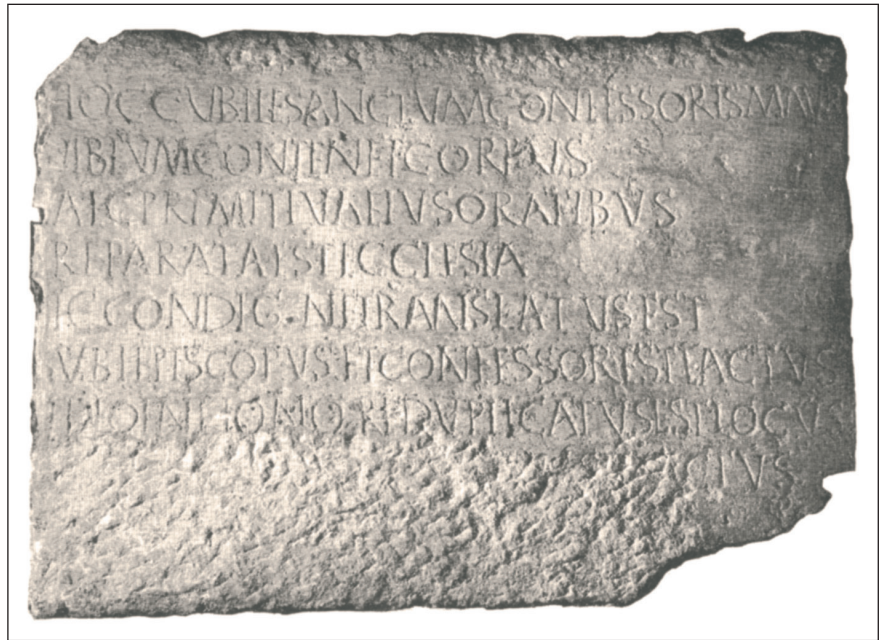
sl. 1.
Dvostruke
dvorane i drugi
prijedlozi za
građevine iz IV.
st. sjeverno od
Eufrazijane (sa
ranijom izgrad-
njom)

vezuje sve ove prijedloge: ideja udvostručavanja ranije kultne dvorane, domus ecclesiae,⁵ koju sugerira, po našem mišljenju, barem djelomično, tradicionalno tumačenje jednog veoma važnog parentinskog natpisa.

Ovaj natpis, zapravo epitaf sv. Maura, koji je, kako se čini, bio prvi biskup i organizator parentinske crkve uklesan je na nadgrobnoj ploči poslije translacije sveca, ne ranije od V. st. Nađen je sredinom prošlog stoljeća ispod glavnog oltara Eufrazijeve bazilike gdje su bile, vjerojatno, položene čak i prije toga relikvije sv. Maura.

⁵ Naziv *domus ecclesiae* koji upotrebljava Šonje (o.c. *passim*) kao poseban je pogrešan, budući da se odnosi na dvije prvotne crkve toga tipa.

sl. 2.
Epitaf Maura,
nastao nakon nje-
gove translacije u
primitiva ecclesia

Epitaf (sl. 2) se sastoji, kako se čini, od 9 redaka, ne uvijek u cijelosti napisanih, kao da je kompilator imao nakanu redigirati ga u stihovima, poglavito onih što se odnose na prva 4 retka, koji sadrže izraze više poetskog karaktera, kao što je dobro zapazio Degrassi, na primjer: *cubile, niveus, oratus, condigne* i druge. Natpis je višekratno objavljivan počevši još od Kandlera 1847.⁶ do, koliko nam je znano, Degrassija u svome citiranom djelu *Inscriptiones Italiae* posvećenom Parenciju. Čitanje natpisa koje slijedi je također Degrassijevo:

*Hoc cubile sanctum confessoris Mauri
nibeum continet corpus
/H/aec primitiva eius oratibus
reparata est ecclesia
/H/ic condigne translatus est
ubi episcopus et confessor est factus
Ideo in honore duplicatus est locus
/...../m s/ub/actus
/...../s.⁷*

⁶ Bibliografiju donosi Degrassi, o.c. 29, br. 64.

⁷ Dopunjavanje dvaju posljednjih redaka nije moguće, iako je jasno da su se odnosili na izraz koji je donesen u prethodnom retku *ideo in honore*

Za pitanje kojim se bavimo smatramo da je od posebnog značenja sedmi redak *ideo in honore duplicatus est locus* koji je bio, kako je već kazano, razlog, ako ne i prava polazišna točka o navedenom udvostručavanju prvotne kultne dvorane u parentinskom kršćanskom kompleksu.

Ne sumnjajući u tvrdnje kompetentnih istraživača u vezi povećanja, pa čak i udvostručenja spomenutog kulturnog mjesta, koje bi trebalo predstavljati pravi kompleks dvostrukih dvorana, *baselicae geminae* kako su nazivane – ne treba zanemariti ni najnovija iskopavanja porečkog istraživača A. Šonje.⁸ On je to povećanje promatrao nešto drugačije. Ne želimo ovdje ništa drugo nego obratiti pažnju na navedeni pasus natpisa koji – po našem mišljenju – ne sadrži ništa što bi se odnosilo na povećanje ili podvostručenje pretpostavljene prvotne crkve. Da bismo objasnili našu pretpostavku stavit ćemo navedeni citat u sintaktičku sliku čitavog natpisa, što je, kako nam se čini, do sada bilo zapostavljeno.

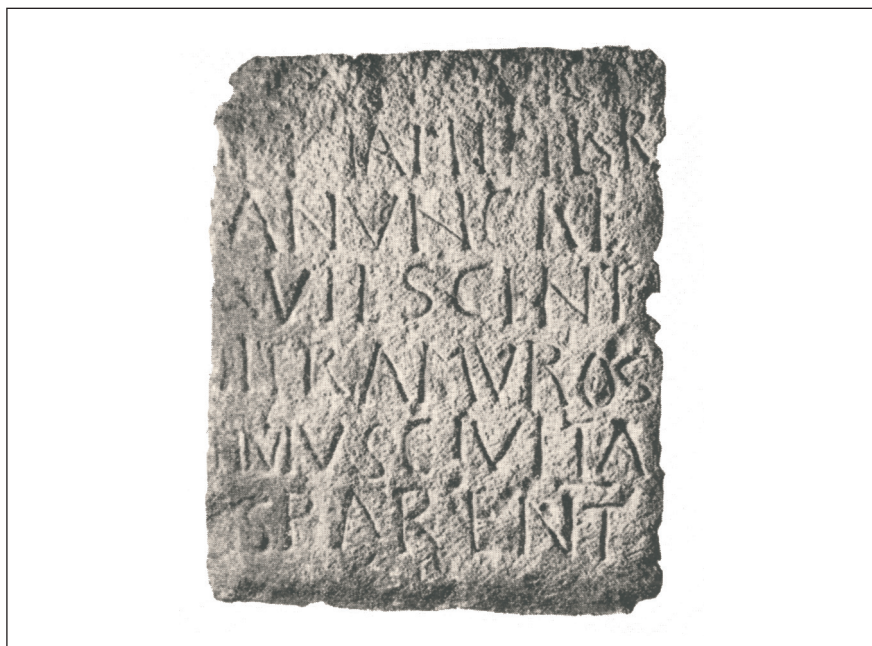
Epitaf je komponiran od tri, tako se barem smije kazati, samostalna izričaja, a svaki sadrži dva retka teksta koji, svaki za sebe, donosi posebne naznake. Sve počinju zamjenicama *hoc, haec* i prilozima *hic* koji pokazuju, dakle, naglašeni ritam i koji ima aliterativnu vrijednost. Slijedi, u zaključku, konačna propozicija koja je, međutim, otklesana u nepoznato doba i poradi nepoznatog motiva, u svom zaključnom dijelu, dok su dva posljednja posve otučena.

Prva konstatacija se odnosi na grob sv. Maura čiji dio je tvorio i naš natpis: *Hoc cubile sanctum confessoris Mauri nibeum contenet corpus*. Nakon toga izričaja ili uvoda slijedi jedan drugi koja se odnosi na mjesto samog kulta, tj. prvotne crkve koja je, zahvaljujući zauzimanju samog sveca bila restaurirana: *Haec primitiva eius oratibus reparata est ecclesia*. Zatim se upozorava na svečanu translaciju svečevih relikvija sa suburbanog groblja u prvotnu parentinsku katedralu: *Hic condigne translatus est, ubi episcopus et confessor est factus* o čemu govori jedan drugi parentinski natpis (sl. 3).⁹ Konstatacija da su relikvije bile pohranjene u istom ambijentu gdje je sv. Maur izabran za biskupa i gdje je susljedno pretrpio martirij, čini se da je od posebne važnosti. I upravo zbog te činjenice, tj. duhovnog povratka sveca utemeljitelja prvotne kršćanske crkve Parencija u svoj stari kulturni milje, nalazimo opravdanje i pravo objašnjenje u zaključnom dijelu natpisa: *Ideo in honore duplicatus est locus*. Stoga, umjesto da tražimo materijalno podvostručenje svetog mje-

⁸ Vidi bilj. 4.

⁹ Inscriptiones Italiae, svezak i navedeni fascikl o.c. br. 187, *cuius victriccia membra nunc requiescent li/ntra muros civital/tis Parent(inae)*.

sl. 3.
Fragment
natpisa koji
spominje Maura
(?) i njegovu
grobnicu unutar
zidova grada

sta – bazilike ili crkve (*ecclesia*), smatramo da je riječ o udvostručenju kulta. Ovo sveto mjesto (*locus*), dakle, s prijenosom Maurovih relikvija, biskupa i konfesora, postalo je mnogo znamenitije i, kao što kaže sam natpis, *in honore duplicatus est*. Za dosada vrijedeću interpretaciju koja, kao što znamo, pretpostavlja stvarno udvostručenje prvotne dvorane, u čast sveca, *ideo in honore duplicatus est locus*, nedostaje odgovarajući izraz koji bi se odnosio na dobro definiranu osobnost sveca, kao što to potvrđuju mnogi kršćanski natpisi.¹⁰

¹⁰ Tako: “*In honore Sancti ac beatissimi Primi martiris Stephani servus Christi Maximinus episcopus hanc basilicam ipso adiuvente a fundamentis construxit et dedicavit*” (Ravenna): E. Diehl, *Inscriptiones latinae christianae veteres*, Berlin 1923-1931, br. 1797; “*Eufrasius presbiter in onore Sancti Petri Apostoli voto suo fecit*” (okolica Lemanskog jezera): Diehl, o.c. br. 1928; “*Othia presbiter basilicam ex voto suo in honore Sanctorum martirium Vincenti, Agnetis et Eulaliae construxit et dedicavit* (Gallia, crkva Sv. Regimunda prope Baeteras): Diehl, o.c. br. 1807 itd.

Jedan drugi smisao ima izraz *ex honore* u rimskom natpisu (Diehl, o.c. br. 1784) gdje se čita: “*martyribus medicis populo spes certa Salutis venit et ex sacro crevit honore locus*”. Smisao je jasan: sveto mjesto dobilo je posebnu znamenitost, zahvaljujući časti da je u svoja njedra primio relikvije mučenika. Degrassi je odlučno negirao ovo značenje riječi honor u parentinskom natpisu “*neque enim existimo verba quod in titulo urbano* (Diehl, o.c. 1784, 4) *scriptum legimus, ex sacro crevisse honore locum* (l.c. 29). Mi, međutim, mislimo da, upravo u ovom rimskom natpisu, nalazimo pouzdanu potvrdu, za novu interpretaciju nadgrobnog natpisa Maura koju ovdje podržavamo.

U našem natpisu Maur se naziva, kao što smo vidjeli, *episcopus et confessor*. Ovaj posljednji izričaj, koji se odnosi na mučenika, traži svakako kratki komentar. Čak i Degrassi koji slijedi Delehayevu¹¹ interpretaciju piše: “*Verbum confessoris iam quarto saeculo pro martyre usurpatum esse...*”.¹² Na istom mjestu referirajući se uvijek na sv. Maura naziva ga “*episcopum et confessorem, id est martyrem*”. Izjednačavanje naziva *confessor* i *martyr* u ovom konkretnom slučaju potvrđuje i ikonografija sveca u apsidi Eufrazijeve bazilike gdje je prikazan s martirijalnim vijencem u rukama. Ali to se ne smije jednostavno poopćavati kako nas opominje dio iz djela slavnog akvilejskog biskupa i pisca Kromacija (Chromatius, 387-407, govor XXIV, 3) gdje stoji: “*Habet enim ecclesia diversas et varias gratias, habet martyres, habet confessores, habet sacerdotes, habet ministros, habet virgines, habet viduas, habet operarios iustitiae*”. Razlika između ta dva termina na tome je mjestu nedvojbeno. Čak i jedan milanski sarkofag (CIL V, 6186) navodi: “*confessores comites martyrorum*”. Sam posvetnik natpisa, Aurelius Diogenes je spomenut kao konfesor, kao što se nazivao dok je još bio živ, *bibus*. Razlika između dva naziva, kao što se vidi, nije uvijek jasna niti toliko naglašena. Prema Origenu (Comment. in Joh. II, 34) martirom se smije smatrati svatko, tko je potvrdio istinu, bilo svojim riječima, bilo svojim djelima, jer, kako kaže, “naša braća su uobičajila s tim imenom nazivati one koji su svojom vlastitom krvlju posvjedočili vjeru”. Prema jednom drugom izvoru (Hist. Eccles. 1, V, c, II, br. 2-3) lionski martiri nisu bili sigurni trebaju li ih zvati *martyres* te su od svoje braće tražili da tako nazivaju samo one koji su ubijeni. Svi drugi, međutim, po njima, ne smiju se smatrati ništa drugo nego samo skromni *confessores*.

Vodeći računa o toj razlici između ta dva termina koja su istraživači više ili manje prihvatili – s mogućim i shvatljivim iznimkama – i imajući uvijek u vidu primjere u epigrafiji područja koja su nastanjivali ilirski narodi, Salonu prije svega, čiji je prvi biskup Domnio, također početkom IV. st. nazvan *martyr* (*Primus episcopus, nepos Domnionis martores*), natpis na sarkofagu otkrivenom u apsidi grobišne bazilike na Manastirinama¹³), treba se ipak upitati o karakteru martira sv. Maura. *Confessor Maurus* može se zapravo, prema nekim interpretacijama, smatrati martirom, čak i u starokršćanskom smislu, ali treba uvijek imati u vidu da se druga svjedočanstva, koja su ovdje samo djelomično navedena, protive takvoj hipotezi. Bez obzira na to je li Maur, na čelu kršćanske

¹¹ U *Analecta Bollandiana* XVIII, 1899, 377 i d.

¹² L.c. 30-31.

¹³ CIL III 14897, *Forschungen in Salona* II, 76, br. 82).

zajednice Parencija, svojom krvlju svjedočio vjeru ili ne, ostaje činjenica da mu je njegov martirij, kakavgod karaktera bio, priskrbio iznimnu počast, čija je nedvojbeno potvrda i ovaj važni parentinski natpis. Ali ne samo on nego i ostala dva, izostavljajući onaj treći koji prati sveca na prije spomenutom mozaiku, podsjećaju na njegovu prisutnost u ovom slavnom kulturnom ambijentu (Degrassi, o.c. br. 113: *invictus s(an)c(t)us Ma(u)rus* (episcopus); ib. br. 187....*l cuius victricia membra requiescent /intra huius civita/t/is Parent(inae)*, usp. bilj. 9).

Nova istraživanja u kulturnoj parentinskoj zoni, o kojima smo već nešto kazali, i njihovi rezultati, koji se dosta približavaju koncepcijama nekih starijih autora Gnirsa i Freya osobito, čini se da donose znatno složeniju shemu prvotne parentinske crkve – tzv. “bazilike”, prethodnice pravih bazilika V., odnosno VI. st. koje nisu bez analogija u ambijentu istočnog Jadrana. Takva koncepcija nalazi puni oslonac u našoj interpretaciji ovoga iznimnog nadgrobno natpisa parentinskog biskupa i mučenika koja se ne smije zanemariti kao izvor daljnjih istraživanja izvornih oblika crkava ili prvotnih kulturnih dvorana na području stare Ilirije. Očit je nesklad u konstatacijama Maurovog natpisa “*haec primitivareparata est ecclesia*” i “*ideo in honore duplicatus est locus*”, stoga popravak stare crkve i u isto vrijeme podvostručenje te iste (?) (vidi različite nazive: *ecclesia* i *locus* za iste kulturne ambijente), po našem se mišljenju mogu lako eliminirati ako se načini jasna razlika između termina *ecclesia* i *locus* s jedne strane i s druge *reparata est* i *duplicatus est*, unatoč tomu što sugeriraju navedena istraživanja, na temelju kojih bi za “*locus*” radije trebalo upotrijebiti kvalifikaciju trostruko, dakle *triplicatus est*.

Porast štovanja svetog Maura nakon prijenosa s jednog mjesta, izvangradskog groblja, u “*primitiva ecclesia.....ubi episcopus et confessor est factus*” bio je dostojan razlog za daljnje proširenje ove *primitiva ecclesia* koja, kao dobro definirana građevina, je zapravo postala prvi pravi parentinski biskupski kompleks (bazilika) ili, još bolje, jedan oratorij s tom funkcijom, čiji oblik i shemu ponavljaju one Oratorija A u Saloni,¹⁴ što se tiče trodijelnosti prostora koji su poslije ponovljeni u sjevernoj bazilici u Nezakciju, poput čitavog niza starokršćanskih crkava na iliričkom području.

¹⁴ Za oratorij A u Saloni usp. E. Dyggve, *History of Salonitan Christianity*, oslo 1951., 23 i d. O tipologiji starokršćanskih neurbanih ambijenata na istočnom Jadraru usp. referat D. Sergejevskog, održan na XI. kongresu Bizantskih studija (Akten XI Byzant. Kongr. 1958., 564 i d). Usp. i D. Rendić-Miočević, *Battisteri in ambijenti rurali nell' Adriatico orientale*, u *Corsi di cultura sull' arte ravennate s Bizantina*, Ravenna 1972, 281 i d.

Neke epigrafsko-onomastičke značajke epitafa kraljice Jelene (U povodu tisuće obljetnice natpisa¹)

Arheološki radovi i rasprave VIII-IX
Zagreb, 1982., 219-231

Nadgrobnni natpis sa sarkofaga kraljice Jelene,² koji je, nema tome dugo, doživio tisuću obljetnicu, jedini je vladarski epitaf među brojnim epigrafskim spomenicima s imenima hrvatskih vladara i odličnika iz doba ranoga srednjega vijeka.³ No, on nije i jedini epitaf nekog uglednika toga doba, iz kojega potječe čitav niz sarkofaga s nadgrobnim

¹ Prigodni tekst iz programa znanstvenog skupa u povodu tisuće obljetnice nadgrobnog natpisa kraljice Jelene što ga je Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti organizirala u Splitu u sjedištu tadašnjeg Akademijina Instituta za nacionalnu arheologiju 16. VI 1976.

² Ovdje upućujemo na relevantnu literaturu o natpisu, u prvom redu na onu koja, uz njegovu prvu znanstvenu objavu, donosi bitnije novine u čitanju i restituiranju – a također i u interpretiranju – njegova teksta s podosta lakuna (nekoliko manjih ulomaka natpisa – v. sl. 1 – u dosadašnjim naporima nije moglo naći mjesta u još uvijek krnjem epitafu).

F. Bulić u Vjesniku hrvatskoga arheološkoga društva (= VHAD), n. s., V, 1901, 214. i d. (Izveštaj o crkvi sv. Marije od Otoka i nadgrobnom napisu kraljice Jelene, 201. i d.; osobito 214. i d.: III Napis kraljice Jelene); F. Šišić u VHAD, XIII, 1913-1914, 1. i d. (Genealoški prilozi o hrvatskoj narodnoj dinastiji; osobito 49. i d.); isti, Priručnik izvora hrvatske historije, I, 1, Zagreb 1914; 126. i d. (br. 17); M. Barada u Barada – Katić – Šidak. Hrvatska povijest za VIII. razred sr. škola, I, Zagreb 1941, 45; L. Katić u Radu JAZU, 306, 188 (Zadužbine hrvatske kraljice Jelene na otoku u Solinu; osobito 192. i d.: Analiza natpisa); A. Jadrijević u Vjesniku za arheologiju i historiju dalmatinsku (= Vj. dalm.), LX, 1958, 77. i d. (Latinski stihovi u natpisima starohrvatskog doba; osobito 86. i d.: 4. Nadgrobnni natpis kraljice Jelene). – Uz ove studije upućujemo još i na važnije objave Jelenina epitafa u prigodnim ili drugim, specifičnim, publikacijama, među kojima se izdvajaju "Živa starina" (Lj. Karaman), Zagreb 1943, 55. i d., i "Starohrvatska baština" (S. Gunjaca – D. Jelovina), Zagreb 1976, 101, br. 27 (sl. 38, 39).

³ Usp. za te spomenike najnovije – upravo spomenuto – djelo S. Gunjače i D. Jelovine, Starohrvatska baština, gdje su skupljeni svi važniji dinastički natpisi iz vremena srednjovjekovne hrvatske države, a posebno njegov dio: Popis i kataloška obrada predmeta, 93. i d. (Jelovina); tu je dan pregled i drugih izvora.

natpisima, tako npr. nadbiskupa Ivana, pripisivan Ivanu Ravenjaninu,⁴ ili onaj priora Petra (8. st.),⁵ zatim "Anonymusa", u čijem se epitafu spominje nadbiskup Martin,⁶ kao i jednog drugog nadbiskupa Ivana (10. st.)⁷ te dobro poznatog Zvonimirova suvremenika nadbiskupa Lovre (11. st.).⁸ Dva od tih su, i sami iz 10. stoljeća, bliži ili dalji suvremenici Jeleninu sarkofagu pa imaju posebnu vrijednost za komparativan studij, njegova izuzetno zanimljiva i važna epitafa.

Jelenin je epitaf nesumnjivo najvažniji i najugledniji među svim našim vladarskim natpisima iz srednjega vijeka, i to ponajprije kao obilno povijesno vrelo, ali i po tome što je to naš najkompletniji, podacima najbogatiji epigrafski spomenik, u kojemu su na osobit način do izražaja došle njegove paleografske, leksičke, kronologijske i, iznad svega, onomastičke (antroponimske) vrijednosti.

Nastao na tlu prebogatom antičkim, napose kasnoantičkim i ranokršćanskim tradicijama, a u vrijeme kad se u susjednom još bizantskom Splitu formira jedna nova epigrafska škola, iz koje su proizašli i gore spomenuti epitafi, Jelenin epitaf stoji na razmeđu antičkih i srednjovjekovnih epigrafskih tradicija i koncepata, spajajući u čvrstu literarno-epigrafsku formu njihove najbolje osobine i vrijednosti.

Tekst epitafa, kao i kod mnogih drugih suvremenih natpisa, ne pokazuje istovetan karakter pisma. Uz dominantnu tradiciju epigrafske klasične kapitale tu su vrlo prisutni i oblici uncijalnog i poluuncijalnog

⁴ Usp. Lj. Karaman, Sarkofag Ivana Ravenjanina u Splitu i ranosredovječna pleterna ornamentika u Dalmaciji, *Starinar*, 3. ser., 3, 1924-25, 124. i d.; *Živa starina*, 38. i d.; F. Bulić – Lj. Karaman, Palača cara Dioklecijana u Splitu, Zagreb 1927, 232. i d. (si. 84); B. Gabričević, Sarkofag nadbiskupa Ivana pronađen u podrumima Dioklecijanove palače, *Vj. dalm.*, 1X11, 1960, 87. i d. (osobito 99. i d. – sl. 2, br. 1); S. Gunjača, Atribucija jednog srednjovjekovnog splitskog sarkofaga, *Zbornik Narodnog muzeja*, IX-X, Beograd 1979, 205. i d.; Ž. Rapanić, Ranosrednjovjekovni latinski natpisi iz Splita, *Vj. dalm.*, LXV-LXVII, 1963-65, 271. i d. (osobito 291. i d. – br. 26).

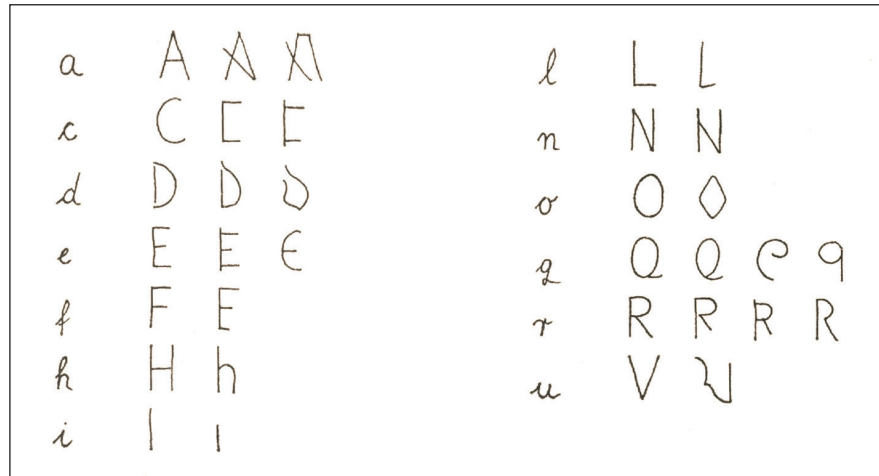
⁵ Bulić-Karaman, sp. dj., 208 (sl. 84); Gabričević, sp. dj. i mj. (sl. 2, br. 2); Rapanić, sp. dj., 294. i d. (br. 27).

⁶ Gabričević, sp. dj., 99 (sl. 2, br. 3); usp. Bulić-Karaman, sp. dj., 209 (sl. 85); Rapanić, sp. dj., 299. i d. (br. 29), i dr.; Rapanić, za razliku od drugih, drži, na osnovi emendirane lekcije tog nejasnog epitafa, taj sarkofag ipak grobom samog biskupa Martina.

⁷ O njemu usp. Gabričević, sp. dj. (si. 1 i T. XX, XXI); Gunjača, sp. dj. (sl. 1); Rapanić, sp. dj., 271. i d. (osobito 297. i d., br. 28). Na istom mjestu (209. i d.) o tome raspravlja i N. Klaić (Ivan Ravenjanin i osnutak splitske metropolije; v. posebno 242. i d. – br. 4).

⁸ Bulić-Karaman, sp. dj., 232. i d. (sl. 87); Gabričević, sp. dj., 99. i d. (sl. 2, br. 4); Rapanić, sp. dj., 304. i d.

sl. 1.
Oblici karakterističnih
slova u Jeleninu
epitafu

pisma. Pojedini fonemi imaju i po nekoliko grafemskih vrijednosti (sl. 1); tako, na primjer, za Q nalazimo tu čak četiri različita oblika (grafema). Posebno je zanimljivo da se lunatsko E, kao jedan od najkarakterističnijih grafema uncijalnog pisma, javlja samo pri kraju epitafa, i to u sintagmi (eksklamaciji) *miserere, Deus*, u kojoj se također, suprotno od načina pisanja toga fonema u ostalom tekstu epitafa, javlja i uncijalno D (izuzetak je pojava toga grafema u numeričkoj funkciji kod navođenja godine Jelenine smrti). Kao da je time sastavljač ovog epitafa htio posebno istaknuti spomenutu eksklamaciju, dio šire invocacije, u kojoj, kako je već bilo zapaženo, ima elemenata metra⁹ koji redovito prati tu poznatu formulu s ranokršćanskih sepulkralnih natpisa. Kad je riječ o paleografskim karakteristikama ovog epitafa, potrebno je, s Bulićem, upozoriti i na neobičan oblik grafema A kakav ”ne dolazi na nijednom napisu iz našega doba, te se stoga ima smatrati kao osobitost klesara Jelenina napisa.” U pitanju je, dakle, dominantan – ali ne i jedini – oblik toga grafema u kojemu su kose haste također spojene kosom crtom, koja od dna desne haste ide prema sredini lijeve te je siječe i izlazi izvan nje.

U vezi s pismom koje odlikuje ovaj Jelenin epitaf treba upozoriti i na učestalu, iako ne i dosljednu, upotrebu ligatura (najčešće su tzv. *litterae contiguae*, osobito u spajanju slova T i E), abrevijatura i suspenzija (primjeri: *materq.*, *pupillor.*, *viduar.* za *materque*, *pupillarum*, *viduarum*, i sl.). Nedosljednost je uočljiva i kod znakova distinkcija koje su dane u obliku točaka ili trokutića (antička tradicija!). Prisutne su, koliko se iz

⁹ A. J a d r i j e v i ć, *Latinski stihovi u natpisima starohrvatskog doba* (4.), Vj.dalm., LX (1958), 1963, 77. i d. (posebno 87).

natpisa puna lakuna dade razabrati, iza svih pokraćenih riječi, a također – što je karakteristično – i iza svake brojke, tj. grafema, C u sklopu numeričke sintagme (godine) kojom je epitaf datiran.

Na kraju ovih kratkih paleografskih napomena treba napomenuti, i to da Jelenin epitaf, pouzdano datiran godinom 976. (DC-C-C-C-LXX-VI), u cjelini ne pokazuje nekih izrazitih, osim izuzetnih, srodnosti u pismu sa spomenutim ili drugim istodobnim, ili iz približno istog vremena, natpisima-epitafima iz splitske epigrafske škole. Suprotno tome, te su veze mnogo jače – pa i onda kad nije riječ o istom vremenu – s drugim epigrafskim spomenicima s područja stare hrvatske države. Među tima bismo ponajprije spomenuli natpis na teguriju crkve sv. Mojsija i sv. Petra u Solinu (11. st.)¹⁰ pa natpise s imenom kneza Branimira iz Muća¹¹ i Šopota¹² (9. st.) i kneza Muncimira iz Uzdolja (9. st.),¹³ a također i natpise župana Gastike iz Cetine¹⁴ i Rastimira, nepoznatog inače donatora crkvi u Pađenama¹⁵ (9. ili 10. st.). Toj epigrafsko-komparativnoj građi treba, svakako, priključiti i jedan od najdragocjenijih naših ranosrednjovjekovnih vladarskih epigrafskih spomenika — natpis na pločama ambona iz kraljevske zadužbine (?) u Kapitolu kod Knina, s imenima kneza Svetoslava (?) i ”velikog kneza” (kralja) Držislava (10. st.).¹⁶ Nema sumnje da u tome ne smijemo gledati puke koincidencije i da tim vezama ”solinske” epigrafske škole, čiji je najodličniji predstavnik upravo Jelenin epitaf, s ostalim teritorijem ondašnje hrvatske države i s obiljem epigrafskih dokumenata koji su s njega potekli, treba pokloniti pažnju kakvu zavređuju.

Jelenin epitaf, kako je poznato, nije sačuvan čitav (T. I i II). No, uza sve brojne lakune koje u njemu još postoje, njegova nam je kompozicija dovoljno jasna, kao i sam sadržaj natpisa. Istina je da je i nakon uspjelog sastavljanja onako velikog broja ulomaka natpisa – što je neprolazna zasluga Bulića i njegovih suradnika – ostalo ne samo vrlo mnogo lakuna nego i veći broj za tadašnju restituciju neiskorištenih, sitnijih, ulomaka s ostacima slova, koji su otvarali mogućnost, ili to još i danas predstavljaju, za različite spekulacije oko moguće restitucije pojedinih manjkavih dijelova epitafa. Neke od tih su nosile sa sobom rješenja s dalekosežnim

¹⁰ Starohrvatska baština (Popis), 95, br. 9.

¹¹ Sp. dj., 96, br. 10.

¹² Sp. mj., br. 11.

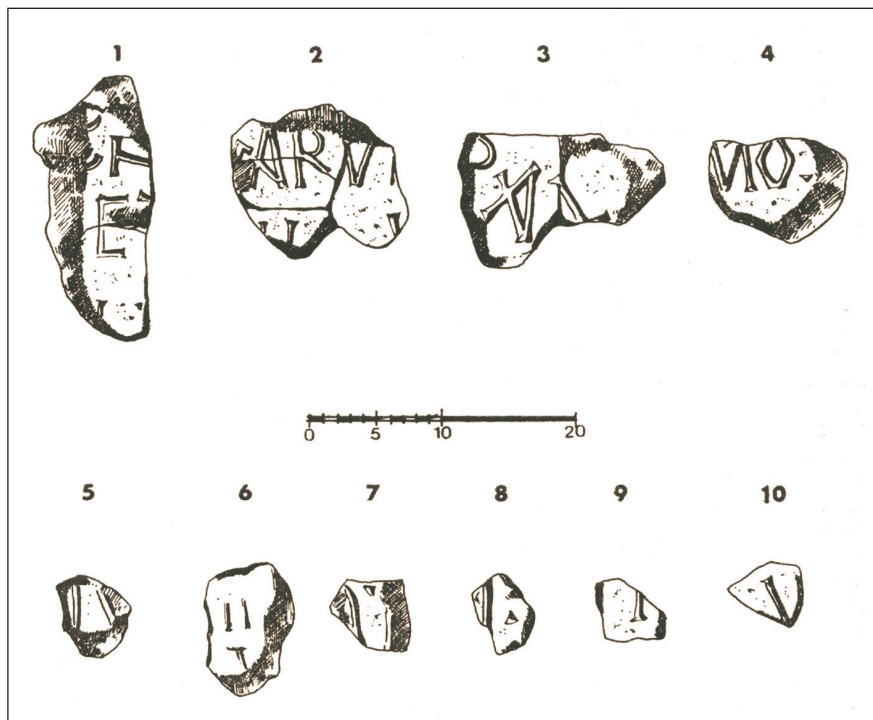
¹³ Sp. mj., br. 12.

¹⁴ Sp. dj., 98, i d., br. 21.

¹⁵ Sp. mj., br. 22.

¹⁶ Sp. mj., br. 23.

sl. 2.
 Ulomci Jelenina epitafa
 preostali nakon
 Bulićeve restitucije

povijesnim konsekvencijama. Prema Buliću, u prvi mah "nije pošlo za rukom sastaviti 14 ulomaka ovoga natpisa",¹⁷ kasnije se taj broj smanjio na 10 (na crtežu natpisa što ga je izradio Ć. Iveković, a koji je objavljen uz spomenuti Bulićev Izvještaj, nose oznake od 1 do 10; sl. 2), da bi se i taj broj reducirao umetanjem br. 4 u spomenik (Abramić) na temelju Šišićeva prijedloga čitanja prvog retka epitafa (*famosa ...* umjesto *famula Dei*, što je bila ranija, samo hipotetska restitucija Bulićeva). Jadrijević¹⁸ je, pred koju godinu, pokušao u poznati tekst natpisa uvrstiti još jedan slobodni ulomak (br. 2), koji sadrži genitivni dočetak nekog morfema (supstantiva ?),..... UARUM, a koji on, spajajući kraj 1. i početak 2. retka, pretapa u sintagmu *famosa viduarum* ("slavna udovica"). Treba, međutim, napomenuti da takvo čitanje nije u skladu sa spomenutim suspenzijama kakve nalazimo kod sličnih padežnih oblika na ovom epitafu. Svi preostali ulomci, uglavnom s neznatnim ostacima teksta – najčešće pojedina slova – čekaju još da nađu mjesta u jednoj budućoj potpunijoj restituciji natpisa, iako su mnogi njegovi manjkavi dijelovi vjerojatno zauvijek izgubljeni.

¹⁷ Bulić, Izvještaj, sp. mj., 219. (v. i 214); usp. i Jadrijević, sp. dj., 87.

¹⁸ Sp. mj.

T. I.
Jelenin epitaf u
Bulićevoj restituciji
(Crtež Ć. Ivekovića:
Vjesnik Hrv. arh.
dr., N. S., V, Za-
greb 1901, 213)

Kompozicijsku shemu epitafa čine četiri sintaktičke i sadržajno diferencirane cjeline: u prva dva retka dan je i njegov najvažniji dio, koji sadrži sepulkralnu formulu (*in hoc tumulo quiescit*) s imenom pokojnice, Jeleni (Helena), i s imenima dvaju hrvatskih vladara, kraljeva, muža joj Mihovila (Mihael) i sina Stjepana (Stefanus), koji joj i određuju identitet; slijedi najobimniji dio natpisa (r. 3-6) gdje su obilno razrađeni kronologijsko-kalendarski podaci s godinom Jelenine smrti odnosno ukopa; u pretposljednem tj. 7. retku ponovno je riječ o pokojnici: izražena je tu pohvala Jeleni kao osobi odnosno njezinu javnom djelovanju ali te "laudes" izražene su dobro poznatim formulama koje u takvim tekstovima stoje kao *loci communes* (*istaque vivens fuit regni mater, fit pupillar(um) tutorq(ue) viduar(um)*); na kraju, završni dio epitafa (kraj 7. i čitav 8. redak) pripada također poznatoj eksklamativnoj formuli s antičkih nadgrobnih natpisa, koja – uz manje preinake, ili varijante – pripada istoj kategoriji epigrafskih izričaja ("loci communes": *icque aspiciens, vir, onime dic misere, Deus*).

Leksik je epitafa, moglo bi se reći, sav u tradiciji antike i ranokršćanskog doba. Uz već preuzete izraze i fraze, uključivši tu i čitav kronologijski sustav – gdje se pojavljuju dobro poznati izričaji s antičkih, posebno ranokršćanskih natpisa (*quiescit, mater pupillarum, tutor viduarum, idus, indictio, ab incarnatione Domini* i dr.), pažnju privlači i sam naziv grobnog spomenika u kojemu je Jelena bila pokopana — *tumulus*. To je, naime, samo jedan od naziva koji je u rimsko, a posebno u kasnoantičko, doba bio u upotrebi za generički naziv groba, no ipak ponajviše kao sinonim poznatijem obliku – sarkofag (*sarcophagus*) koji je sadržajno točno definiran. Uz te nazive kao sinonimni apelativ na antičkim

je natpisima čest i oblik *arca*, kojemu dapače u salonitanskoj epigrafiji pripada i prvo mjesto. Naziv *tumulus* u toj sepulkralnoj terminologiji ima, kako je spomenuto, i nešto šire značenje, jednostavno grob. Primjera radi citirat ćemo prvi stih jednog salonitanskog metričkog natpisa: Ursi tumulum cernis quicumque, *viator*, ...¹⁹ Isti je naziv upotrijebljen i u epitafima spomenutih medijevalnih sarkofaga priora Petra iz periptera Mauzoleja odnosno splitske katedrale (*posui hec tumul(um) ...*), "Anonymusa" iz doba nadbiskupa Martina (*hoc iacet in tumulo ...*). No, već arcidakon Toma (13. st.) za kraljevske grobnice u crkvi iz koje potječe i Jelenin sarkofag upotrebljava naziv s još širim, zapravo općenitim značenjem grobnog spomenika odnosno groba – *sepulc(h)rum* (... *ob reverentiam regalium sepulcrorum...*),²⁰ koji poznamo i iz starijih isprava, poput one Stjepana II (*ibi elegi sepulcrum meum...*²¹ – riječ je o samostanu sv. Stjepana "de Pinis").

Prvi dio u 3. retku, koji prethodi spomenutim kronologijskim formula-ma, a koji se, kao i mnogo toga u natpisu, nije sačuvao, imao bi za puno njegovo razumijevanje, a osobito za sagledavanje i definiranje prave Jelenine uloge na kraljevskom dvoru, izuzetno značenje, no svi pokušaji da se proizvodnjom restitucijom teksta dođe do zadovoljavajućeg rješenja nisu do sada dali željene rezultate. U spomenutom, naime, a također i u idućem, tj. 4. retku epitafa sačuvani su samo dijelovi dvaju glagolskih oblika u kojima se krije rješenje zagonetke. Rješenje bi, zapravo, trebala dati pouzdana restitucija i samo prvog od tih dvaju lediranih oblika jer je i nešto više sačuvan te upućuje na određena rješenja, no sa svim tim baš je on dopuštao onima koji su se dosad natpisom bavili različite restitucije i interpretacije. Sačuvani su, naime, oblik ...ENUIT jedni (Bulić, a u novije vrijeme Jadrijević) restituirali u *renuit*, drugi (Šišić, Barada) u *tenuit* dok ga je Katić jedini pokušao proširiti u *obtenuit*, za što, vidjet ćemo, sam natpis odnosno spomenuta lakuna u njemu ne

¹⁹ Forschungen in Salona, II (Manastirine), 106. i d., br. 279. Usp. iz istog cemeteterija (sp. dj.) i natpise br. 110 (82. i d.) i 134 (86. i d.).

²⁰ Usp. F. Rački, Thomas archidiaconus: Historia Salonitana. MSHSM vol. XXVI, SS vol. III, Zagrabiae 1894, 55.

²¹ Isprava je iz 1078. god., no sačuvana je samo u talijanskom prijevodu (koks iz 17. stoljeća: Scrittura del monastero di s. Stefano di Spalato, fol. 37r., Venecija, Biblioteca Marciana, a njen latinski prijevod dao je Farlati (Illyricum sacrum, III, 153), pa je on preuzet i u Cod. dipl. CSD 1,133. Rački, Documenta hist. Croatia. period. antiq. illustr. daje, uz talijanski tekst, vlastiti prijevod isprave, prema kojemu je i naš gornji citat; usp. i Š i š i ć, Priručnik, 271, br. 18. (O tome CD I, 164. i d., br. 127). Moramo stoga, iz opreza, samo pretpostaviti da je leksem *sepulc(h)rum* – načinjen prema talijanskom obliku "sepoltura" – bio upotrijebljen i u izvornom latinskom obliku te isprave.

daje podloge. Lepeza rješenja koja su odatle potekla – a koja se kreću od vrijednosti ili značenja ”koja se odreče sjaja prijestolja” (Bulić), ”koja je bila vladarka” (Šišić, Barada), ”uvela je mir u kraljevstvu” (Katić), do ”ona je ostavila kraljev dvor” (Jadrijević) – hoće da prikažu Jelenu kao vladaricu ili pak samo kraljevsku udovicu i majku koja je napustila vladarski dvor i njegov sjaj.

Nije nam namjera ulaziti ovdje u meritornu raspravu i analizu svih predloženih rješenja, pa ni sa stajališta same epigrafije, kojoj u svemu tome ne pripada posljednja riječ. No moramo ipak upozoriti kako je pri obradi jednog epigrafskog teksta nužno voditi računa i o epigrafskim zakonitostima i metodama i da takva obrada ne smije izlaziti iz okvira koje jedan takav tekst sam po svojim datostima pruža. Restitucija manjkavih dijelova natpisa ne može i ne smije zanemariti prethodno utvrđeni prostor odnosno broj nestalih grafema, koje treba restituirati, a o tome se i kod prijedloga restitucija Jelenina epitafa, kako je bio konstatirao i Katić – koji se ni sam toga nije dosljedno pridržavao – nije uvijek vodilo dovoljno računa. Drugo, na što je, po našem sudu, trebalo obratiti pažnju, i to kako iz epigrafskih tako i iz sintaktičkih razloga, koji izvire iz kompozicije ovog epitafa, jest i opet onaj sporni izričaj .. ENUIT REGNI, koji, kako god ga protumačili, u smislu restitucije, ne bismo smjeli dovoditi u vezu sa spominjanjem mjeseca i datuma koji slijedi (*VIII idus mensis Ocobris*), jer on, kako su uočili ponajprije Katić a za njim Jadrijević, pripada jedinstvenoj kronologijskoj formuli povezanoj s danom smrti odnosno s danom ukopa Jelenina u njenu vlastitu zadužbinu-mauzolej. Čitamo to, dakle, s Katićem ovako: (*die octavo ante*) *VIII idus mensis Octobris in pace hic ordinata fuit anno ab incarnatione Domini DCCCCLXXVI, indictione IV ...* (Jadrijevićeva je restitucija pak malo drukčija: *... idus mensis Octobris in pace hic obdormivit anno ...*).

Epitaf kraljice Jelene oblikom i sadržajem svoje bogate kronologijske formule zauzima posebno mjesto ne samo u domaćoj nego i u srednjovjekovnoj epigrafiji uopće. Tom izuzetno složenom i do u detalje razgranatom kronologijskom sustavu pripada, kako je rečeno, najveći dio epitafa, i to u neproporcionalnom srazmjeru prema drugim njegovim, pa i mnogo važnijim, dijelovima. S obzirom na datiranje događaja kojemu je natpis posvećen – Jelenina smrt odnosno ukop – prema kršćanskoj eri, i to točnom godinom (976.), to je treći po redu datirani natpis iz doba hrvatskih vladara (prvi: Branimirov natpis iz Muća, 888. god.; drugi: Muncimirov natpis iz Uzdolja, 895. god.). Upotrijebljeno je, kao i kod Branimirova, a možda i kod Muncimirova natpisa, računanje po

Kristovu rođenju (*ab incarnatione Domini*), koje nalazimo redovito i u ispravama toga doba, najčešće s ponešto variranom formulom. Epitaf je u stvari datiran već i imenima vladara, Mihovila i Stjepana, posebno ovoga posljednjega koji je u vrijeme postavljanja sarkofaga bio aktivan vladar. Njegov spomen, dakle, osim što pomaže identificiranju Jelenine osobe, ima tu i značenje koje izričito pokazuju neki raniji vladarski epigrafski spomenici, primjerice onaj s Višeslavove krstionice (*sub tempore Vuissasclavo duci*),²² zatim Branimirov natpis iz Nina (*temporibus domno Branimero*),²³ možda i natpis istoga kneza iz Muća (*tempore ducis ?*) Branimiri) te Držislavov natpis iz Kapitula (*in tempus Dirzisclu ducem magnum*). Svaka od tako izraženih datacija ima, dakako, samo okvirnu vrijednost, pa je trebalo, kako je to bilo još od antičkih vremena, drugim preciznijim kronologijskim sustavima vremenski točno definirati natpis, odnosno događaj koji on spominje.

Od elemenata koje je srednjovjekovna kronologija baštinila od antike tu je u prvom redu navođenje indikcije, koja, ako je dana s godinom, redovito utvrđuje njenu točnost. Tu je i određivanje dana u mjesecu izraženo također *modo Romano*, tj. rimskim kalendarom, konkretno idima mjeseca oktobra (*VIII idus mensis Octobris*, tj. 8. listopada), što je također u srednjovjekovnu epigrafiju ušlo preko ranokršćanskih natpisa koji se tim sustavom i dalje služe. U prilog tome citiramo posljednji poznati, i ujedno datirani, salonitanski epitaf opatice Ivane (Iohanna) iz Sirmija, umrle i pokopane u Saloni negdje početkom drugog desetljeća 7. stoljeća – dakle malo prije propasti grada – u kojemu čitamo: *die Veneres exiit de corpore IIII idus Maias indictione quinta (?) decima*.²⁴ Zanimljivo je da je spominjani, Jeleninu epitafu suvremeni, natpis sa sarkofaga "Anonymusa" iz Splita (s imenom nadbiskupa Martina) određivanje dana u mjesecu po rimskom kalendaru već zamijenio progresivnim brojenjem dana u mjesecu (*mense Februario XXmo IIIIt0 ob(i)tus eius fuit*). Zanimljivo je također, i to da je u Jeleninu epitafu, prebogatom raznim kronologijskim indikcijama, pa i onima baštinjenim iz antike, izostao tradicionalni rimski, pa i ranokršćanski, način odre-

²² Starohrvatska baština, 93, br. 1.

²³ Šišić, Priručnik, 123, br. 12.

²⁴ CIL III 1951. Natpis je više puta bio objavljan i interpretiran – posebno kao posljednji salonitanski datirani natpis, prema kojemu se presumptivno određivala i godina pada Salone (oko 614. god.) – no u novije vrijeme pozabavio se njime, a posebno restituiranjem brojke indikcije, koja je krnja – qu[in]ta ili qu[ar]ta? – B. Gabričević (Question de la datation du sarcophage de l'abesse Jeanne, Disputationes Salonitanae (1970), Split 1975, 96. i d.), uzdrnavši time tradicionalno datiranje prestantka života metropole antičke Dalmacije.

T. II.
Jelenin epitaf,
današnje stanje
(Foto N. Grčević:
"Starohrvatska
baština", sl. 39)

đivanja dana u tjednu. Podsjetimo se još jednom na natpis sirmijske opatice Ivane iz Salone (*die Veneres exiit de corpore*) gdje je primijenjen sustav imenovanja dana po planetama, koji je posebno u Dalmaciji bio općenito uobičajen u diplomatskom materijalu.²⁵

Kronologijski sustav primijenjen u Jeleninu epitafu odaje nesumnjivo intelektualnu razinu njegova sastavljača i vrlo dobro snalaženje u tako složenim kalendarskim astronomsko-matematičkim kalkulacijama. Podsjetimo se samo da su, kako je utvrđeno, jedino u tom našem srednjovjekovnom dokumentu epakte točno upotrijebljene, u ispravama naprotiv "uvijek neispravno" (Stipišić). On je zapravo u kronologijskom označavanju i najbliži sličnim formulama iz naših srednjovjekovnih isprava među svim poznatim epigrafskim spomenicima, dapače on ih je sve i nadmašio jer je na jednom mjestu okupio praktički sve ono što je kronologija toga vremena mogla pružiti u jednom javnom dokumentu.

Ako su posebnosti koje odlikuju Jelenin epitaf, o kojima je dosad bilo govora,²⁶ doista tako vrijedne da im je bilo potrebno i na ovom mjestu posvetiti pažnju, čini se da je, ipak, najvrednije i najzanimljivije u njemu ono što nam daje njegova onomastika. Vladarska onomastika (antroponimija).

²⁵ Stipišić, sp. dj., 173.

²⁶ Ukazujući još jednom na kompozicijske i sadržajne analogije Jelenina epitafa s onima iz salonitanske antike spomenut ćemo uočljivu sličnost u formulacijama između spomenutoga (*In hoc tumultu quiescit Helena famosa quae fuit uxor Mihaeli regi materque Stefani regis ...*) i natpisa iz 5. st. iz Manastirina u Saloni (Forschungen, II, 97, br. 191) u kojemu stoji: *Hic in pace quiescit Benigna honesta femina quae fuit uxor Marciani memorialis, filia vero Dextrae h(onestae) f(eminae) ...*.

Zanemarit ćemo ime nosioca ovoga epitafa, Jelene (Helena) koje, poput imena njezina muža, kralja Mihovila (Mihael), i sina Stjepana (Stefanus), pripada tzv. crkvenim (svetačkim) imenima. Upozorimo odmah da su to i jedina crkvena imena koja nalazimo kao vladarske antroponime na našim kamenim spomenicima. Tu se, podsjetimo se, nižu, dakako u latinskom izričaju, imena Višeslav, Trpimir, Branimir (više puta), Muncimir, Svetoslav (?) i Držislav, a možemo im pribrojiti i imena nekih župana, tako Godečaja (?)²⁷ i Gastike, pa i drugih osoba kojima, kao Rastimiru s natpisa iz Pađena kod Knina, nije bilo moguće odrediti status. Nasuprot, dakle, tom izvanredno zanimljivom nizu hrvatskih narodnih imena, koja su sva potvrđena na području koje je pripadalo staroj hrvatskoj državi, dakle izvan dalmatinskih gradskih središta u kojima su kršćanska crkvena imena redovita pojava i u epigrafiji (spomenuti sarkofazi dvaju nadbiskupa s imenom Ivan, pa onaj s imenom nadbiskupa Martina kao i oni priora Petra, nadbiskupa Lovre i drugi), na Jeleninu sarkofagu iz Solina vladarska su imena po prvi put u jednom epigrafskom spomeniku crkvena, kršćanska. Iako se radi o hrvatskom teritoriju, s kojega, nešto malo dalje, potječe i jedini natpis kneza Trpimira, treba se upitati, nije li na tu preorijentaciju, nazovimo je tako, utjecalo ono što nam je, u vezi s crkvom-mauzolejom iz kojega potječe Jelenin sarkofag, zabilježio arcidakon Toma kad kaže: *has siquidem ecclesias edificavit et dotavit quedam Helena regina, donans eas Spalatine sediiure perpetuo possidendas.*²⁸

Analiza vladarske antroponimske formule, kako s epigrafskih spomenika tako i u ispravama toga vremena, pokazuje da se vladarske osobe s kneževskim ili drugim naslovom uglednika (*dux*, *princeps*, *comes*) u tim dokumentima javljaju gotovo bez izuzetka pod narodnim imenom; u takve izuzetke ubrojili bismo npr. ime Trpimirova sina Petra u poznatom zapisu na tzv. "čedadskom" (Civiale) evangelistaru (*Petrus filius domno Tripemero*).²⁹ Mnogo je, naprotiv, složeniija imenska formula vladara kraljevskog ranga (*rex*, *dux magnus*), jer se tu, prije svega, javljaju alternativno i narodna – i to mnogo češće – i crkvena, kršćanska imena, a osim toga javlja se često, i to samo u ispravama, i složeniija imenska formula, u kojoj dolaze po dva vladareva imena, dakle i narodno i kršćansko. Iz ovoga posljednjega očito je da su hrvatski vladari kraljevskog

²⁷ Starohrvatska baština, 100, br. 25. O različitim lekcijama imena toga župana v. V. Jakić-Cestarić, Ime župana na nadvratniku crkve sv. Križa u Ninu, u: Povijest grada Nina, Zadar 1969, 357. id.

²⁸ Arcid. Toma, sp. izd. (Rački), 55.

²⁹ Š i š i ć, Priručnik, 125, br. 14.

³⁰ Rački, Documenta, 67, br. 2 (a, b).

ranga u stvari imali dva imena koje su tako ponekad u javnim dokumentima i isticali, no ne u formuli kakva je, po našem mišljenju, pogrešno prihvaćena i u našoj historiografiji, izrazimo je grafički s AB (A + B) već u nešto drukčijem obliku koji se grafički daje izraziti formulom A ili B. Evo i nekoliko primjera spomenutih varijanata kraljevske imenske formule iz naših srednjovjekovnih listina: *ego Cresimir, rex ...*,³⁰ *ego Chresimyr, Stephani regis filius ...*,³¹ *in regno Croatiae gubernante domino Derzislauo inlyto rege ...*,³² pa onda: *ego Stephanus olim illustris dux Chroatorum ...*,³³ *Stephanus ego nutu Dei Chroatorum et Dalmatinorum rex*.³⁴ Zapamtimo također i primjere poput: *ego Cresimir, rex Chroaie et Dalmatie, filius Stephani regis...*,³⁵ *ego Cresimirus divina gratia largiente Chroatie atque Dalmatie iura gubernans atque avi mei beate memorie Cresimiri regis patrisque mei regis Stephani in Elisio (Clisio?) campo feliciter quiescentis...*,³⁶ gdje se, kako se vidi, obje tradicije u nošenju imena, reklo bi se, generacijski izmjenjuju. I konačno evo i primjera gdje se ta alternacija imena i imenske formule pokazuje u punom svjetlu njihova povijesnog razvitka: *ego Cresimir, qui alio nomine vocor Petrus, Chroatorum rex Dalmatinorumque ... Comperimus namque in gestis proavi nostri Cresimiri maioris ... tempore ipsius et filii eius Dirzislai ... et tempore Suataslao, et eius fratrum, scilicet Cresimiri et Goyslai, et filii eius regis Stephani patris mei...*³⁷

Tu se, kako vidimo, pojavljuje i formula koja povezuje oba vladareva imena, i to na poseban način, koji isključuje uvriježeno tradicionalno mišljenje o formuli tipa Stjepan Držislav, Petar Krešimir, Dmitar Zvonimir i sl. Evo i drugih primjera s varijantama iste formule: *ego Demetrius qui et Suinimir nuncupor ...*,³⁸ ili nešto jednostavnije formule tipa: *ego Demetrius qui et Suinimir ...*,³⁹ *ego Zuoinimir (sic!) seu Demetrius ...*⁴⁰

³¹ Codex diplomaticus regni Chroatiae, Dalmatiae et Slavoniae, vol. I (Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije – dalje CD – izd. JAZU, sv. I), Zagreb 1967, 89, br. 64 II.

³² CD I, 51, br. 35.

³³ Rački, Documenta, 119, br. 101 (lat. prijevod Račkoga prema ispravi sačuvanoj na talij. jeziku; v. našu bilj. 20).

³⁴ CD I, 188, br. 149.

³⁵ CD I, 102, br. 74.

³⁶ CD I, 113, br. 82. U komentaru – bilj. 1 – odbija se tu (Stipišić) lekcija Račkoga Clisio i ostaje pri alternativu *elisia*, koja "nema sumnje da stoji", a "što i odgovara smislu teksta".

³⁷ CD I, 105. i d., br. 78 (R a č k i, Documenta, 62, br. 45, umjesto *qui alio nomine vocor ima: qui alio nomine vocitor*).

³⁸ CD I, 139. i d., br. 109.

³⁹ U istoj ispravi; u CD I, 162, br. 126, imena su dana u inverziji: *ego Suinimir, qui et Demetrius ...*

⁴⁰ CD I, 159, br. 124.

Spomenuti kao i brojni drugi primjeri očita su potvrda da su hrvatski kraljevi svoje narodno i kršćansko ime upotrebljavali alternativno, a da su se oba zajedno pojavljivala samo ponekad, u službenim dokumentima, ispravama, i to u obliku i formuli kako je naprijed pokazano. Tako se ispuštanjem, odnosno navođenjem, jednog od dvaju imena u praksi zadržala stara tradicija upotrebe jednog imena, kako je to, ovaj put u korist crkvenih imena, slučaj i s onomastičkom situacijom Jelenina epitafa. Imena kralja Mihovila i kralja Stjepana, alias kralja Krešimira i kralja Držislava, dana su tu na temelju istog kriterija, tj. uzeta su iz istorodnog onomastičkog repertoara, dok su, na primjer, imena iste dvojice vladara u prije citiranoj listini (v. bilj. 35) heterogena karaktera (... *proavi nostri Cresimiri maioris ... tempore ipsius et filii eius Dirzislai... et... regis Stephani patris mei*).

Formula tipa *Demetrius qui et Suinimir* ima također svoj daleki prauzor u antičkoj, rimskoj onomastici. Na drugom smo već mjestu upozorili na primjere, donekle povezane s ovim našim područjem, gdje vidimo kako su se domaća imena peregrina ilirskog podrijetla našla u zajedničkoj imenskoj formuli s novim imenima koja su ti Iliri, na službi u rimskoj mizenskoj floti, dobili s postignućem civiteta. Tu se, istina je, radi o povezivanju dviju čitavih imenskih formula (primjer: *C. Ravonius Celer qui et Bato Scenobarbi*),⁴¹ ali je ideja takva povezivanja raznorodnih imena u stvari ista. Naši onomastički primjeri spomenutog tipa zapravo objašnjavaju odnosno daju punu formulu i gore spomenutom obliku rimsko-ilirske onomastike, gdje bi također trebalo čitati: *C. Ravonius Celer qui et Bato Scenobarbi vocitatur* (ili slično). Slične primjere, posebno iz kasne antike, imamo u rimskoj onomastici i kod navođenja tzv. signuma, gdje se također raznorodna imena povezuju formulom *qui et*, tako: *C. Vibius Firmus qui et Artorius*,⁴² *Mercurius qui et Hermes*⁴³ i sl.

Mada za to nemamo izravnih potvrda, činjenica što hrvatski vladari kneževskog naslova ni na epigrafskim spomenicima ni u listinama koje poznamo ne nose nikada dva imena, a samo izuzetno, vidjeli smo – ali ne na epigrafskim spomenicima – dolaze i pod crkvenim (svetačkim) imenima, opravdano navodi na pomisao da su paralelna dvostruka (“dvojna”) imena, tj. nošenje uporedo kršćanskog (svetačkog) i tradicionalnog narodnog imena, rezultat posebnih prilika i okolnosti u koji-

⁴¹ CIL X 3618 (= 2810), Neapolis.

⁴² CIL III 9403.

⁴³ RE II A, 2449; v. D. Rendić-Miočević, Ilirska onomastika na latinskim natpisima Dalmacije, Vj.dalm., LII (1935-49), 1950, Prilog III, 58.

ma bi se srednjovjekovni hrvatski vladari kraljevskog naslova zatekli u času primanja kraljevskih insignija, bilo da su ova dolazila iz Rima ili iz Carigrada. Možda bi takvo objašnjenje toga fenomena moglo biti interpretirano i u nešto drukčijoj varijanti. Primjer s imenom Trpimirova sina u spomenutom zapisu s čedadskog evangelistara – Petrus – možda upozorava na nešto drukčiju vladarsku onomastičku praksu, prema kojoj bi se i kršćansko ime davalo i u toj dinastičkoj sredini već pri rođenju djeteta, ali se njime, ukoliko je dijete dobilo tada i drugo, narodno, ime, nije služilo ili se ono barem nije javno iskazivalo do časa primanja kraljevskog naslova, kojim je ono postalo obvezatno, dakako u smislu onoga kako je to ovdje bilo izloženo.

Gledan iz toga aspekta, epitaf kraljice Jelene vrlo je važan izvor za poznavanje hrvatske srednjovjekovne vladarske antroponimije. Oslanjajući se na ono što nam u tom pogledu on pruža, lakše se može razumjeti kako se poslije kraljevske onomastičke formule tipa *Mihael rex* i *Stefanus rex*, koju nalazimo u tom solinskom vladarskom epitafu iz 10. stoljeća (976. god.), na drugom jednom, za jedno stoljeće kasnijem (1077. god.), epigrafskom dokumentu, pisanom hrvatskim jezikom i glagoljskim pismom – na poznatoj “baščanskoj ploči”,⁴⁴ mogla javiti i formula sa samim vladarevim narodnim imenom: Зъвънимирѣ краљъ hrzvatskьskъi.

Jelenin epitaf, ponovimo to još jednom, prava je riznica epigrafskog blaga i dragocjen izvor za stariju hrvatsku povijest, a posebno za poznavanje dinastičkih odnosa u Hrvatskoj 10. stoljeća. Sigurno je da taj važan povijesni dokumenat još nije proučen u mjeri koju zaslužuje i da još nije dao odgovor na sva pitanja na koja su dosadašnji njegovi interpretatori, studirajući ga, pokušali odgovoriti. Jubilarni okvir koji je taj naš važni povijesni spomenik ponovno stavio u središte pažnje niza specijalista različitih povijesnih disciplina, daje opravdanu nadu da će on i dalje pobuđivati odgovarajući znanstveni interes pa time dati i novih podataka i rezultata vrijednih za povijesnu znanost.

⁴⁴ Starohrvatska baština, 99. i d., br. 34.

Résumé

Quelques caractéristiques épigraphiques et onomastiques de l'épithaphe de la reine Helena

La célébration du Ier millénaire de l'épithaphe gravé sur le sarcophage où avait été inhumée, à Salone, la reine Helena, épouse du roi de Croatie Mihael (Mihovil = Krešimir II) et mère du roi Stefanus (Stjepan = Držislav), a donné à l'auteur l'occasion de tenter de clarifier pour le Colloque scientifique tenu à Split à cette occasion (1976), cet exceptionnel monument épigraphique, l'un des plus importants de l'Etat croate de l'époque du haut-moyen-âge, sous ses aspects les moins étudiés jusqu'à présent. L'épithaphe d'Helena comporte toute une série de caractéristiques paléographiques, lexicales, chronologiques et onomastiques (anthroponymiques), en un mot des particularités épigraphiques qui, dans une grande mesure, se distinguent justement, par leurs caractères, des inscriptions semblables, même de celles contemporaines, provenant de ce que l'on appelle "l'école épigraphique de Split" qui se trouve aux bornes des traditions épigraphiques antiques et médiévales dont elle a adopté les meilleures caractéristiques et valeurs.

Les caractères de l'épithaphe sont surtout basés sur l'écriture capitale romaine – dans la tradition salonitainne – mais sont également présents des caractères onciaux et même semi-onciaux; certains caractères sont reproduits parfois en plusieurs graphèmes différents, dont quelques uns peuvent être considérés comme "spécificités du tailleur de l'épithaphe d'Hélène", comme l'a remarqué, à juste titre, son découvreur et premier interprète, Bulić. Le compositeur de l'inscription ou encore le tailleur présente une certaine hésitation et un certain manque de logique dans l'écriture des ligatures et des signes de ponctuation qui sont, avec les abréviations, et notamment les suspensions, une des qualités évidentes de l'épithaphe.

Le schéma composant l'épithaphe est formé de quatre ensembles substantiels et syntaxiques: 1. formule sépulcrale (in hoc tumulo quiescit – tradition des inscriptions paléochrétiennes) avec le nom de la défunte, Helena, et avec les noms de son époux et de son fils, rois de Croatie, qui lui donnent son identité; 2. renseignements chronologiques et du calendrier – la partie la plus ample de l'épithaphe – indiquant l'année exacte (976) de la mort, ou plutôt de l'enterrement d'Helena; 3. "laudes" en l'honneur de la défunte (... fuit regni mater, fit pupillorum tuto-

vque viduarum); 4. formule d'exclamation (icque aspiciens, vir, anime die miserere, Deus – prise également aux épitaphes paléochrétiennes de Salone).

Le lexique de l'épitaphe est tout entier dans la tradition non seulement de l'époque paléochrétienne, mais de l'antiquité en général, et l'on sent une continuité qui est si expressive justement sur le territoire de Salone. Des morphèmes, des syntagmes et des notions connus s'enchaînent ici et on pourrait les indiquer, presque tous, comme certains "loci communes" (par exemple: idus, indictio, tumulus – pour sarcopliagus – quiescit, mater pupillorum, tutor viduarum, ab incarnatione Domini, etc...). Bien que par sa forme et le contenu de la formule chronologique, l'épitaphe d'Helena occupe une place remarquable non seulement dans l'épigraphe régionale, dalmate, mais encore dans l'épigraphe médiévale en général – datation selon l'ère chrétienne avec l'emploi du calendrier romain (ides, indictions, cycles, épactes) – il est intéressant de constater qu'il manque l'indication du jour de la semaine de la mort (enterrement ?) de la reine si caractéristique pour les épitaphes paléochrétiennes.

En débattant des renseignements de la plus grande valeur fournis par l'épitaphe d'Helena, sur les noms des rois qui y sont mentionnés, l'auteur accorde une attention particulière au fait que sur cette inscription, à la différence des épitaphes des souverains croates qui ne sont pas de rang royal (princes et autres dignitaires), ils n'apparaissent pas sous leurs noms nationaux bien connus, ni sous des noms doubles comme c'est le cas le plus fréquemment dans les autres documents contemporains, mais uniquement sous leurs noms chrétiens (de saints): Mihovil (Mihael) et Stjepan (Stefanus), ce qui – comme on le sait – avait soulevé des débats sur leur identité, auxquels a heureusement mis fin Šišić en identifiant Mihael comme Krešimir II ("Mihovil Krešimir") et Stefanus comme Držislav ("Stjepan Držislav"). Se basant toujours sur la tradition et la continuité de l'onomastique (anthroponymie) de cette région. l'auteur élabore encore une fois la thèse présentée antérieurement selon laquelle les souverains croates du moyen âge ne portaient pas deux noms parallèles du type de "Mihael Cresimir", mais que leur formule onomastique, attestée dans de nombreux documents – il est question des souverains de rang royal – était composée de deux noms alternatifs, l'un national et l'autre chrétien (nom de saint) qui, dans ces documents sont reliés sans exception dans ce syntagme onomastique par des mots ou par des phrases entières qui exprimaient de façon particulière cette dualité anthroponymique: qui et (ego Demetrius qui et Suinimir.), qui

et ... nuncupor (ego Demetrius qui et Suinimir nuncupor), qui alio nomine vocor (ego Cresimir qui alio nomine vocor Petrus) et semblables. L'auteur mentionne en faveur d'une certaine continuité depuis l'antiquité, des exemples avec des noms doubles, à vrai dire avec des formules, autochtones et romaines, telles qu'elles étaient sur les épitaphes des soldats (marins) illyriens morts en dehors de leur patrie: C. Ravonius Celer qui et Bato Scenobarbi, M. Baebius Celer qui et Bato Dasantis /., et autres. Des types semblables de formules sont aussi donnés par le *signum* romain, bien que avec une autre signification et un autre contenu: C. Vibius Firmus qui et Artorius, ou Mercurius qui et Hermes, etc...

En conclusion: Les souverains croates du moyen âge de rang non royal – leurs princes – portent seulement des noms nationaux, car ils n'en avaient vraisemblablement pas encore d'autres. Par contre, ceux de rang royal portent – mais seulement comme noms alternatifs – deux noms, national et chrétien (nom de saints) qu'ils ont dû obtenir, ou bien ils étaient obligés de l'insérer dans leur formule officielle royale, avec la reconnaissance de leur rang, à savoir avec leur couronnement. L'ordre des noms dans ce syntagme onomastique ainsi apparu, n'est pas défini strictement, ni si dans un document figurera seulement l'un de ces noms et lequel. La formule onomastique: (ego) Chresimyr, Stephani régis filius, que l'on lit dans un document, indique une certaine promiscuité et un certain manque de logique.

L'épithète d'Helena, qui n'apporte que les noms chrétiens (noms de saints) des rois, est absolument en conformité avec cette interprétation de l'anthroponymie médiévale des souverains de Croatie et contribue elle-même à une meilleure compréhension de certaines formes de cette anthroponymie dans d'autres sources épigraphiques ou historico-littéraires (à titre d'exemple, le nom de Zvonimir figurant sur une inscription glagolitique de la fin du XIe siècle de l'église de "Sv. Lucija" à Baška dans l'île de Krk).

Područje provincije Dalmacije u kasnoj antici

I territori della provincia Dalmatia nel Tardo Antico

Il crinale s' Europa: L' area illirico-danubiana nei suoi rapporti col il mondo classico, Istituto della enciclopedia italiana
Biblioteca internazionale di cultura 13,
Roma, 1984., 105-111

Moje izlaganje ograničit će se na doba kasne antike u Dalmaciji – tada još uvijek rimskoj provinciji – koja je neizmerno doprinijela antičkoj i klasičnoj civilizaciji, osobito na području umjetničkih i arhitektonskih spomenika. Neka mi bude stoga dopušteno, naravno u okvirima najavljene teme, i vrlo kratko predstaviti karakteristične aspekte političke i kulturne povijesti najstarije balkanske provincije u zadnjim stoljećima, desetljećima i godinama svoga postojanja, usredotočivši analizu na duhovnu baštinu, koja se u svojoj biti može spoznati preko vrlo bogate umjetničke i povijesno-kulturne baštine. Spomenici, na prvom mjestu oni koji izražavaju duh kasnoantičke arhitekture, mogu ne samo restituirati dosta vjernu sliku novih koncepata društvenog i kulturnog života, inovacija, ideologije, nego su čak u stanju pružiti mogućnost jasnog raspoznavanja aspekata klasičnog kontinuiteta, osobito u onom svijetu koji se s pravom običava nazivati provincijalnim, u kojem se očituje izravni i konkretni kontinuitet. U prvom redu istaknut ćemo razne aspekte klasičnih kontinuiteta i prežitaka u jednoj rimskoj provinciji, iako u suprisutnosti različite i specifične tradicije. Potrebno je, međutim, voditi računa o činjenici da su do naših dana preživjeli neki primjeri gotovo neprekinute prisutnosti klasičnih kulturno-umjetničkih vrijednosti: jedan tip narodne kuće okruglog tlocrta – prisutan i u nekim drugim područjima (na primjer na stupu Marka Aurelija), pojavljuje se još uvijek u Dalmaciji i Istri pod nazivom “bunja”, “ćemer”, “kažun” (od *casale*), kao varijanta apulskih kuća (“*trulli*”).

U susretu s kasnom antikom u Dalmaciji, ne smije se ne uzeti u obzir povijesnu, političku i administrativnu situaciju, u kojoj ovaj dio starih ilirskih područja živi, u razdoblju poslije Dioklecijana, nakon što je stara Augustova provincija, i sama derivacija starijeg i većeg Ilirika, bila podijeljena, osnutkom nove dioklecijanske provincije, Prevalitane (*Prevalis*), neznatne veličine, s administrativnim središtem u Skodri. S podjelom carstva (395. godine) ona je ušla u sastav Istočnog Carstva.

Dalmatia proprie dicta pak pripala je Zapadnom Carstvu; a u doba Dioklecijana i Konstantina ušla je u sastav dijeceze Mezije (*Moesiarum*). Glavni grad provincije ostala je Salona, koja je, već od III. st., preuzela istaknutu i važnu ulogu najstarijeg i najvažnijega kršćanskog centra provincije i postupno je postala neupitna crkvena metropola za vrijeme biskupa Ezihija (oko 405. do prije 426.), koji je, čini se, završio gradnju velike katedrale, što je započeo biskup Sinferije, njegov prethodnik i stric.

U svim tim regijama, nekoć ilirskim, kršćanstvo je imalo posebno važnu ulogu. Njegovo progresivno širenje, započeto, ako ne u apostolsko doba kako hoće tradicija, a ono nedvojbeno od sredine III. st., istodobno sa značajnim porastom broja orijentalaca koji su se doselili iz Sirije i Mezopotamije osobito u grad Salonu, živi administrativno, komercijalno, zanatsko i nadasve lučko središte Jadrana. Postojanje takvih odnosa između istočnog Jadrana i Istoka dokazana je u mnogim obalnim gradovima, ali se to odnosi i na druga središta u unutrašnjosti, osobito u središnjim i istočnim krajevima provincije, uzduž velikih rijeka kojima ilirska zemlja toliko obiluje. Seljenje mnogih orijentalaca prema Jadranu, a posebno prema glavnom gradu provincije Dalmacije, nije moglo usporiti, a još manje zaustaviti strašne progone kršćana koje su vršili neki carevi (posebice Dioklecijan), naročito okrutno u Saloni. Orijentalci se moraju smatrati najgorljivijim propagatorima nove vjere u Saloni. Čini se da se njihova zajednica sastojala u tzv. *pars orientalis* grada u kojem je izrastao znameniti biskupski centar, s nizom oratorija i bazikalnim kompleksom (*basilicae geminae*). Jedan orijentalac, Domnio, postao je prvi rezidencijalni biskup, a u kronotaksi salonitanskih biskupa javljaju se mnoga imena grčko-istočnog podrijetla (Simferije, Ezihije, Glicerije, Stefan, Teodor, možda posljednji salonitanski biskup koji je djelovao u gradu u doba njegova rušenja i napuštanja). Mnoge druge osobe, koje se susreću u crkvenim izvorima ili lokalnim natpisima s latinskim imenima, mogu se također smatrati orijentalcima: tako na primjer, drugi biskup poslije Domnija, na čijem sanduku, sačuvanom u prezbiteriju cemeterijalne bazilike na Manastirinama, ime je Primus, a očituje se kao “*nepos Domniones martores*”.

Zahvaljujući toj drugoj grčko-orijentalnoj kolonizaciji Salone, grad je imao razdoblje grčko-kulturalne prevlasti koja je pripravila teren bizantskoj kulturi, predodređenoj da dominira u posljednjem razdoblju postojanja Salone, od druge polovice VI. st. pa nadalje. Stoga ne čudi onaj dramatično ugrebeni natpis na dovratniku tzv. Istočne “*Porta suburbana*” Salone, koji aludira na prijeteću opasnost avarskih hordi: “Ti,

o Gospode, pogledaj nas”. Iz Sirmija, iz kojega su se stanovnici, zahvaćeni istom panikom, nastojali spasiti, bijegom do jadranske obale, potječe jedan drugi, još mnogo rječitiji grafit na teguli, na kojem se čita – također na grčkom – izravna molba koja se odnosi na neminovan napad Avara: O Gospode, pruži gradu pomoć i odbij Avara, zaštititi Rimsko Carstvo i onoga koji ovo napisa”. U Saloni, ali ovaj put na dobrom latinskom, na arhitravu vrata cemeterijalne bazilike na Manastirinama čita se: “*Deus noster, propitius esto Rei publicae Romanae*”. Ovi primjeri dramatičnom jasnoćom oslikavaju jednu od najbolnijih faza tisućljetne povijesti ovih područja koja su, pod imenom Ilirik, načinila prve korake na sceni antičkog svijeta.

Glavni grad provincije ne treba *ipso facto* identificirati s cjelinom provincijalnog područja koje tijekom stoljeća nije uspjelo održati jedinstvo kulturne i društveno-gospodarske tradicije. I uistinu Salona, ne samo zbog svoje posebne pozicije i važnosti u ilirsko-rimskom ambijentu, nego i zbog činjenice što je ostavila mnoga svjedočanstva povijesti prijelaznoga razdoblja, predstavljala je autentični model provincijske cjeline: tim više što se premalo zna o povijesnim i kulturnim prilikama mnogih dijelova unutargradskog prostora Salone u ovom razdoblju.

Salona, kao i cijelo njezino područje, trpjela je kroz više od šezdeset godina ostrogotsku vlast, od posljednjih godina V. pa do oko sredine VI. st., kad je ponovno integrirana, zajedno s drugim zemljama Sredozemlja, u Bizantsko carstvo. Pod vlašću Ostrogota, Salona je bila glavni grad provincija Dalmacije i Savije. Sirmium je, naprotiv, to bio jednoj drugoj balkansko-panonskoj regiji, administrativno stvorenoj od takozvane Pannonia Sirmiensis i od sjevernog dijela Mezije. Dok je Sirmij bio važan centar arijanstva cijele ilirske i ilirsko-panonske regije, Salona je ostavila moguća svjedočanstva jedne moćne arijanske zajednice koja je zajedno živjela s onom ortodoksnom, mnogo jačom i brojnijom. E. Dyggve je, u drugoj urbanoj bazilici s baptisterijem – dakle biskupskoj bazilici – smještenom nedaleko od tradicionalnog episkopalnog središta, pretpostavio, analogno situaciji s dvije bazilike i krstionicama u Ravenni, arijansku baziliku. Zbog razloga koji su mu se, u doba dok je proučavao ovu građevinu, činili uvjerljivima, atribuirao je arijanskoj zajednici i jedno od mnogih salonitanskih kršćanskih groblja, tzv. Južno groblje (sa znakovima uklesanim na stijeni, karakterističnim nadgrobnim pločama, “piscinama” i nekim imenima pokojnika koja proistječu iz germanskog onomastikona). Za sada su ovo još uvijek samo hipoteze, jednako kao i originalna interpretacija istog autora jednog specifičnog kompleksa na kršćanskom groblju Marusinac (tzv. “*basilica discoperta*”

ili “*basilica sine tecto*”), koja bi bila pravi unikum u kršćanskoj arheologiji. Nažalost, ova ingeniozna teza gubi malo-pomalo svoj teren pod nogama, unatoč Dyggveovih napora da je potvrdi novim primjerima iz bogate kršćanske baštine Salone (usp., tzv. “druga *basilica discoperta*”). Današnje teorije uglavnom pokušavaju arhitektonske komplekse bez krova objasniti kao oratorije, memorije, martirije s atrijem, portikate i sl.

Drugi arhitektonski kompleks u Saloni, sasvim drugačijeg karaktera, koji još uvijek pripada prijelaznom razdoblju ili seobi naroda je onaj gradskih fortifikacija s više slojeva koji otpočinju u II. i I. st. prije Kr., a završavaju u justinijanskom razdoblju (sredina VI. st.), samo nekoliko desetljeća prije kraja života Salone. Od svog početka Salona bijaše zaštićena moćnim fortifikacijama, izgrađenim od velikih blokova domaćeg kamena, istih kakvi su svojstveno upotrebljavani za sve poznate gradske konstrukcije (teatar, nekropola in horto Metrodori itd.). U početku nisu imale kule (osim na kutovima izvornog grada – “*urbs vetus*” (Dyggve) – te s velikom vjerojatnošću i uz vrata). Tijekom stoljeća, paralelno s gradskim proširenjima prema zapadu i istoku te s novom sistematizacijom obrambenih zidina, a sve s ciljem da se obuhvate nova gradska područja (“*Longae Salonae*”, kako Lukan naziva grad), fortifikacije su obogaćene s nizom četverokutnih kula koji je započet još u II. st., a dovršen ne prije IV. st., kada su se izgradila ojačanja i guste konstrukcije (samo na sjevernoj strani ovih zidina, koja je najbolje očuvana, ima ih preko stotine). Ovim četverokutnim kulama Bizantinci su dodali, u VI. st., trokutne istake, tako da su u tome trenutku kule pružale izgled jednog izduženog i neobičnog višekuta, u osnovi peterokuta. Za njihovu konstrukciju upotrijebljen je i materijal s funerarnih kompleksa obližnjih grobalja koja su okruživala gradsko područje. Da bi se bolje zaštitili od navala razbojnika – “*latrones*”, a osobito prodora Avara i Slavena, koji su se već zaputili prema dalmatinskoj metropoli, Salonitanci su ispunili zemljom šupljine u zidinama, koje su završene, takoreći, s nožem pod vratom. Ovo što je navedeno na vidljiv način pokazuje paniku, s kojom su salonitanski stanovnici očekivali svoju sudbinu, nastojeći ne stajati pasivno pred napadom strašnog neprijatelja. Mnogi su pokušali još na vrijeme pobjeći u obližnju Dioklecijanovu palaču, kao što su činili i stanovnici drugih gradova provincije (Epidaritanci, na primjer), otpočinjući tako život novih urbanih aglomeracija, srednjovjekovnih gradova: *Aspalathos* (Split), *Ragusium* (Dubrovnik) itd. Značajan broj izbjeglica našao je zaštitu, privremenu ili trajnu, na susjednim otocima, ali se od njih više nitko nije vratio ni u Salonu ni u Epidaur, naprotiv stanovnici mnogih drugih dalmatinskih gradova (*Iader*, *Tragurium*) koji su, kad je

nadvladano razdoblje krize, imali sreću nastaviti živjeti na svojim tradicionalnim sjedištima. Takva se pojava ponavljala dosada više od jednpud tijekom duge povijesti ilirsko-dalmatinske populacije.

Ruralni arhitektonski kompleksi iz doba kasne antike, tzv. *Villae rusticae*, ljetnikovci, i palače sličnih namjena su vrlo specifični. Zadržavajući pripadajuće funkcionalne karakteristike produkcije vina, ulja, žita itd. i istovremeno služeći kao mjesto za odmor svojih vlasnika ipak su dobili posve različit aspekt od starijih vila rustika, od kojih se mnogi primjeri nalaze na obalnom području zapadne Istre, uzduž istočne obale Jadrana i uz tokove rijeka kao što je *Naro* – Neretva. Takve građevine u kasnoj antici imaju zatvoreni oblik, zaštićene su snažnim zidinama i nizom kula, na način poput fortificiranih gradova ili castra (*castella*), tako da ih se često identificira kao vojničke građevine (usp. npr. slučaj Mogorjela na rijeci Neretvi, blizu Narone). Među tim važnim kompleksima treba, prije svega, spomenuti Dioklecijanovu palaču u blizini Salone (današnji Split), palaču koja je vjerojatno pripadala jednom Odoakrovom dostojanstveniku, Pieriju (*Pierius*), na otoku Mljetu (Mljet, antička Melita) od koje potječe ime mjesta Polače, na talijanskom “Porto Palazzo” i konačno jednu od najvećih fortificiranih vila ilirskih područja, podignutu na obali Neretve, Mogorjelo (ime nastalo od imena sv. Hermagore), koju je prvi identificirao kao castrum i poslije iskopavao arheolog K. Patsch. E. Dyggve, međutim, u tom kompleksu prepoznaje tipičnu kasnoantičku utvrđenu vilu, tipologije poput onih na sjevernoafričkim mozaicima, posebno tuniskim: iste kakvu, uostalom, pokazuje Dioklecijanova palača (*villa*) i one poput Gamzigrada u Meziji za koju se vjeruje da bi mogla biti Galerijeva rezidencija, Dioklecijanova suvladara i zeta. Ista tipologija (barem što se tiče prednje fasade) pojavljuje se i u – možda nikad dovršenoj – Pierijevoj Palači na otoku Mljetu koju je po nekim arhitektonskim vrijednostima (na primjer velika apsidalna dvorana), Dyggve usporedio s Dioklecijanovom palačom (Peristil), s ravenskom zgradom Palatium i carskom Palačom (*Aula Palatina*, tzv. *Basilica*) u Trieru (*Augusta Treverorum*). U ovim velikim primaćim dvoranama Dyggve je tražio prototip monumentalnih kršćanskih bazilika o podrijetlu kojih su stvorene, kao što je poznato, tolike i različite hipoteze. Nedavna iskopavanja nekih od ovih arhitektonskih ansambla donijela su znatne rezultate. U Dioklecijanovoj palači nalaz gotovo cjelovitih podruma omogućio je da se dođe do dobre interpretacije – propalih – građevina na gornjem katu i do nove hipoteze funkcije i samog oblika Peristila. Otkriveni su i drugi kulturni objekti, terme itd. Na Mljetu je utvrđen važni ruralni kompleks s kulturnim kompleksom posebnog oblika. U Mogorjelu je identificiran mali kulturni kompleks – *basilicae*

gemmae – podignut u V. i VI. st. u dvorištu vile-palače. U Gamzigradu, otkriće novog pravca fortifikacija sličnog Dioklecijanovoj palači i brojnih građevina profanog (terme) ili kulturnog (bilo poganskog bilo kršćanskog) karaktera, radikalno je promijenio izvornu atribuciju po kojoj bi ova bila samo jedno jednostavno bizantsko vojno uporište. Dakle, kao i za mnoge druge palače iz doba kasne antike, i za Gamzigrad se sada smatra da je rezidencija nekog dostojanstvenika, a ne stražarnica ili sl.

U golemoj baštini koju nam je ostavio antički svijet, posebno u ovoj posljednjoj fazi, zapravo prelasku kasne antike na srednji vijek, osobitu posebnost pokazuju brojne kršćanske građevine, koje su pronađene na obalnom pojasu istočnog Jadrana. Karakterizira ih neobična tipologija kršćanskog graditeljstva, barem u tlocrtu. Čini se, da se može dovesti u vezu s nekim tipovima kuća ilirsko-panonskih predjela (istog tipa kao i stambeni objekt prvog salonitanskog kršćanskog oratorija, smještenog u privatnoj kući). Ti kršćanski kulturni objekti, u Bosni i Hercegovini, su već poznati po svojim posebnim arhitektonskim i funkcionalnim vrijednostima: gotovo sve crkve (uvijek s jednim brodom i s aneksima koji, barem na tlocrtu, teže prema pseudobazilikalnom obliku), imaju i skroman baptisterij: Mogorjelo, Klobuk, Nerezi, Mokro, Dabravina, Lepenica, Šiprage, Zenica (*basilicae gemmae*), Breza, Duvno, Založje, Skelani i druge. Iz ovih crkava – ne pravih pravcati bazilika – potječe i znatna količina figurnih umjetničkih ili pak jednostavno dekoriranih spomenika: posebno ploča i stupova iz crkava u Dabravini i Zenici (Zenica II), koje su vjerojatno podigli Goti tijekom V. st. Arijskima su se smatrale i druge crkve te regije, ali to nije ništa drugo doli privlačna hipoteza, koju bi trebalo produbiti i potvrditi novim istraživanjima. Uistinu, u Brezi su bili pronađeni ostatci jednog natpisa (možda abecede) s runskim slovima, koji potvrđuje prisutnost gotskog elementa u tom području. Nedavno je Đ. Basler pokušao negirati sakralni karakter takozvane ‘bazilike II.’ osebujnog oblika i izrade, identificirajući je s rezidencijom nekog gotskog dužnosnika.

Nalazi različitog sitnijeg arheološkog materijala (ukrasi, nakit, oružje, upotrebnici predmeti i slično) stigli su na svjetlo dana u velikoj količini na čitavom području provincije i neki od njih upućuju na prisutnost Avara, koji su zadali posljednji udarac tisućljetnoj rimsko-bizantskoj dominaciji u ilirskim zemljama, koje nisu bile potpuno romanizirane. Mnoge izrađevine indigenih naroda, koji su se u ovom razdoblju na određeni način ponovno osjetili slobodnima, svjedoče, osobito u plastici, o jednom uistinu novom rođenju starih tradicija: tako se stvorio duhovni most između starijih tradicija i onih koje su oni morali slijediti u srednjem vijeku. Ove su umjetničke pojave, uočljivi i nezamjenjivi znak ilirskih drevnih kulturnih tradicija.

Epigraphica riditina anecdota

Uz jedan davni nalaz kasnoantičkih grobova u Danilu Gornjem (Veruš-Katuni)

Arheološke radovi i rasprave 11
Zagreb, 1988., 63-81

Danilo Gornje, u šibenskoj općini, sa svojim prostranim i plodnim poljem – nazvanim kao i samo naselje, koje mu je eponim, Danilsko polje, a oboje prema svecu-zaštitniku kojemu je posvećena i crkva na seoskom groblju¹ – danas je već dobro poznat arheološki lokalitet. Bogat je gotovo svim fazama čovjekova života u tim prostorima, od neolitičkih vremena do kasnoga srednjega vijeka. Tri su znatnija lokaliteta u tim prostorima koja su već odavna afirmirala prošlost Danilskog polja, a svaki sa svojim povijesnokronološkim i civilizacijskokulturnim obilježjima koja ga čine jedinstvenim u čitavoj istočnojadranskoj regiji. Danilo-Bitinj jedan je od prvih neolitičkih lokaliteta² otkriven i istraživana na dalmatinskom kopnu (karakteristični keramički oblici, najčešće interpretirani kao teriomorfni ritoni, tu su se prvi put pojavili obilježivši na poseban način "danilsku kulturu"³, koju također karakterizira bojena keramika, spiralni – posebno urezivana – ornamentika te bogata litička proizvodnja).

Dalje prema istoku, po sredini lanca ne osobito visokog gorja koje sa sjeverne strane štiti, i prati, Danilsko polje, na istaknutoj glavi poljen dominira Gradina, koja, kao brdsko naselje, živi od protohistorijskih vremena do kasne antike. Pod njom, u središtu polja, u rimsko je doba nastalo novo urbano naselje, grad u klasičnom smislu riječi, sagrađen po principima rimskog urbanizma. Bio je to iz izvora poznati *Municipium Riditarum*,⁴ naselje, kako mu naziv kaže, rimsko po svom upravnoor-

¹ Sv. Danijel

² Prva sondažna istraživanja na tom lokalitetu, nakon slučajno otkrivenih keramičkih nalaza, proveo je potpisani, ali je dalja istraživanja prepustio jednom od poznatih stručnjaka za neolitičko razdoblje i svom kolegi prof. Josipu Korošcu iz Ljubljane, koji je, s njim zajedno, ili sam, lokalitet istraživao u nekoliko idućih godina i o tome objavio stručne publikacije.

³ Usp. J. Korošec, Nova neolitska kulturna grupa na području Jugoslavije, VAHD, LIV, Split 1952; isti. Neolitska naseobina u Danilu-Bitinju, Zagreb 1958; isti, Danilo in Danilska kultura, Ljubljana 1964. i dr.

ganizacijskom karakteru a ilirsko-delmatsko, dakle epihorsko, po etničkom sastav svog živilja. Kako se u izvorima javlja i drugo ime riditskog naselja s tog istog područja, *Rider*⁵ – spominje se i kao *municipium Rider*⁶ (no međutim ne u organskoj sintagmi kako je to slučaj s *Municipium Riditarum*) – treba pretpostaviti da se gradinsko riditsko naselje zapravo zvalo *Rider*, pa je taj toponimski oblik, barem neko vrijeme, bio u upotrebi za novosagrađeno naselje uz podnožje spomenutog gradinskog naselja; koje je također ušlo u sastav riditskog municipija i sa svojim autohtonim živiljem, od kojega se pretežno regrutiralo i stanovništvo samog municipalnog središta, ovome služilo i kao potencijalno zbjeglište, *refugium* (*montium refugia*, kako ih naziva Justin). Analogijom na neke poznate primjere iz klasičnog balkanskog areala – Akrokorint, *Akrolissos* – ovaj smo ”gornji” riditski grad – *si licet exemplis in parvis grandibus uti* (Ovid.) – u njegovoj paralelnoj funkciji s novim urbanim središtem zamislili kao nekakav ”Akrorider”. Nesumnjivo je, međutim, da su stanovnici toga ”Akroridera” i donjega Ridera (*Municipium Riditarum*) bili ilirsko-delmatski Riditi (*Riditae*⁷), pa se pod tim topo-etnonimom, koji se nerijetko javlja u izvorima, nesumnjivo kriju oba naselja, te je nemoguće uvijek odrediti na koji se od njih taj oblik odnosi.

Bitinji, Gradina i Šematorij (naziv za seosko groblje s crkvom Sv. Danijela pod kojima su sačuvani ostaci antičkog municipija) nisu i jedini danilski arheološki lokaliteti. Već je ovdje spomenut i lokalitet Veruše, a uzanji i prostrano područje Katuna, koje u blagom visinskom gabaritu prati Danilsko polje s njegove južne, ”morske” strane. Tu je, tik do Veruša, i lokalitet Gomilice, na kojemu su, kao i na ostalim imenovanim lokalitetima, pronađeni ostaci polururalne, prigradske stambene arhitekture. Uz njih je nađeno još većih ili manjih pratećih nekropola, od kojih je ona na Verušama obuhvaćala više desetaka grobova raznih tipova, pretežno iz faze inhumacije, no s pojedinačnim grobovima kremiranih pokojnika. To najbolje pokazuje – a to potvrđuju i pojedinačni prilozi u grobovima (novac, keramika, kovinski i drugi predmeti) – da je morala pripadati prijelaznom razdoblju, kao i da je, čini se, jedina dosad otkri-

⁴ Do naših terenskih istraživanja i iskopavanja, započelih 1951. godine, koja su dala prve potvrde za postojanje antičkog naselja na tom području, epigrafski nalazi bili su jedini, ali nesiguran indicij o njegovu postojanju na tom srednjodalmatinskom prostoru. Spominjemo ponajprije natpis CIL III, 2776, u kojemu se prvi put javlja ime toga municipija. Usp. o tome naš rad ”Princeps Municipi Riditarum”, objavljen u ARR, II (Zagreb 1962), gdje su obrađeni svi izvori o tome.

⁵ Usp. u Ravenata, V 14 (380, 18) i Guida (Ridder) 115 (542, 20).

⁶ CIL III, 12815a.

⁷ Usp. CIL III, 3202.

sl. 1.
Veruše-Katuni
grob br. 2, detalj

vena u perifernim područjima antičkoga grada, morala imati donekle javni karakter. Jedna manja nekropola, također u kompleksu poluurbane odnosno polururalne arhitekture, pratila je liniju nekadašnjeg, danas uglavnom presušena potoka Dabra, koji je s istočne strane polja tekao prema zapadu. Ipak se najveća, no ni do danas još posve otkopana ni definirana nekropola nalazi u kompleksu grobljanske crkve Sv. Danijela. Razvila se, čini se, u središnjim prostorima nekadašnjeg municipija Ridita, nakon što su neke njegove monumentalne građevine, ponajprije ona što je pripadala gradskim – možda forumskim – termama, napuštene i oštećene, bile privedene drugoj funkciji, postavši sakralni objekt novog kršćanskog kulta. Oko njega, a kasnije i u njemu samome, počelo se s ukapanjem kristijaniziranog življa iz tog istog, arealom i karakterom već dosta izmijenjenog grada. Tu su i počeci ukapanjima na ovom prostoru, koja traju već više od jednog i po tisućljeća, gotovo kontinuirano, jer se nekropola rapidno širila prema istoku, smještajući se među ostatke stambene ili javne arhitekture, taložeci horizonte svojih grobova od kasnoantičkih, preko onih iz ranog i kasnijeg srednjega vijeka, takoreći do današnjeg dana. Oglada se u više arheoloških, pa i recentnijih slojeva, koji su otežavali njeno istraživanje i kronološko definiranje, osobito kod grobova bez priloga ili bilo kakvog pratećeg materijala. Istina je, donji slojevi ove nekropole, koju bismo u toj njenoj najranijoj fazi ra-

sl. 2.
Veruše-Katuni
grob br. 1., detalj

dije morali nazivati cemeterijem jer pripada ranokršćanskoj epohi, kad se nekropola razvija oko kulturnog odnosno sepulkralnokulturnog objekta, sadrže grobove – ili grobnice – građene suhozidnom tehnikom i od većih kamenih blokova zatečenih *in situ*, u tom istom prostoru. Oni potječu od porušenih arhitektonskih zdanja ili pak od još starije grobne arhitekture, kojoj, međutim, nikada nismo uspjeli ući u trag iako su i takvi grobovi, pa i same, vjerojatno manje, nekropole morale postojati negdje neposredno uz ondašnje gradsko područje. Za razliku od spomenutog tipa kasnoantičke grobne arhitekture, srednjovjekovni se grobovi-grobnice odlikuju tehnikom zidanja od više redova manjih kamenih blokova, položenih horizontalno, a pokrivenih tankim kamenim pločama. Kasni srednji vijek upotrebljavao je ponovno veće kamene blokove, uglavnom neobrađen s izuzetkom kad se "graditelj" poslužio nekim u blizini zatečenim blokom koji mu je poslužio kao građa. Grobovi su pokriveni debljim, neobrađenim kamenim pločama. Četvrtu kategoriju ili tip grobova čine postsrednjovjekovni grobovi. Oni idu do recentnih, koji se ne daju ni pouzdano datirati ukoliko ne sadržavaju prepoznatljive priloge uz ukop pokojnika; eklektičkog su karaktera, te im tip odgovara – ako se tu uopće može govoriti o tipu – *ad hoc* oblikovanim grobnicama-kosturnicama (riječ je pretežno o grobnicama s više kostura, možda i iz ranijih ukopa) s građevnim elementima, uključujući tu i pokrov, gotovo megalitskih dimenzija, uglavnom reliktima nekih monumentalnih antičkih objekata.

I staro gradinsko naselje, predantički Rider, imalo je svojih gradinskih i podgradinskih (plato Mala glavica) nekropola kao i izoliranih grobova.

No, ni tu jednoj organiziranoj nekropoli, koja bi se dala dovesti u vezu s naseljem Ridita iz vremena kad su oni ostavljali brojne pisane tragove na svojim malim, skromnim nadgrobnim spomenicima, titulusima, nije se, također moglo ući u trag. A to im je, zapravo, unatoč njihovoj anonimnosti – bilo da je riječ o gradinskom Rideru ili o onom njegovu nasljedniku pod Gradinom, u polju (*Municipium Ridentarum*) – najviše pronijelo glas kao nosiocima tog povijesnog i arheološkog lokaliteta. Riditski su natpisi u ogromnom postotku sačuvali toliko epihorskih, ilirskih (delmatskih, riditskih)⁸ imena i pridonijeli poznavanju ilirskog onomastika da se danas s tim lokalitetom može usporediti jedino još antički Dirahij (Drač).⁹ Ovaj potonji je, za razliku od rimskodobnog Ridera, sačuvaio ilirska onomastička svjedočanstva iz ranije, grčko-ilirske faze (pretežno iz 3/2. stoljeća pr. n. e.). Analitički osvrt na riditski fundus ilirske onomastike, kojim smo se bavili u više radova i rasprava, dan je posebno u raspravi Onomasticon Ridentinum, objavljenoj u "Živoj antici", 1971,¹⁰ (Ilirske onomastičke studije, III), gdje je riditska, epihorska, onomastička građa razvrstana u dvije kategorije, koje odgovaraju njezinu funkcionalnom značenju u lokalnoj imenskoj formuli – gentilnim (rodovsko-obiteljskim) i osobnim imenima (*cognomina*).

Mnogi takvi natpisi s ilirskom onomastičkom građom, u novije vrijeme, otkako se vode sustavna istraživanja (iskopavanja, rekognosciranja) na području Danila Gornjeg ili u njegovoj okolici,¹¹ došli su na vidjelo pojedinačno, izolirano, a drugi opet u više primjeraka, no svi kao rezultat reutilizacije starijih sepulkralnih spomenika u konstrukcijama mla-

⁸ Preliminarna klasifikacija ilirske onomastičke građe s riditskog područja, koju smo proveli na osnovi poznavanja raspoloživa onomastičkog repertoara, pokazala je da se u toj građi nalaze kako imena poznata na čitavom ilirskom etničkom prostoru tako i ona koja se javljaju samo na užem, delmatskom etničkom prostoru, te ih takvima smijemo i definirati, a također i antroponimi koji zasad nemaju analogija izvan teritorija Ridita. R. Katičić je, ne povezujući repertoarnu tradiciju ilirske onomastike s etničkim prostorima, svoju podjelu u dvije temeljne skupine izveo na bazi šireg, globalnog teritorijalnog prostanstva: Die illyrischen Personennamen in ihrem südostlichen Verbreitungsgebiet (Živa antika, 13, 1963, sv. 1) i Das Mitteldalmatische Namensgebiet (ibid., 12, 1962, sv. 2).

⁹ O ilirskoj nekropoli te negdašnje korintsko-korkirejske kolonije (Epidamnos, kasnije identificiran s Dirahijem – Dyrhachion) – prvi je izvijestio V. Togi objavivši veći dio spomenute epigrafske građe. Usp. njegov rad Inscriptions et reliefs de la nécropole de Dyrrah (Dyrhachium), Studia Albanica, II, 1965, sv. 2. Od istog autora je i rad La population illyrienne de Dyrhachion à la lumière des données historiques et archéologiques, Iliria, IV, 1976, sv. 1; O dirahijskim ilirskim imenima s natpisa iz tamošnje nekropole pisao je i C. De Simone. Le iscrizioni della necropoli di Durazzo – Nuove osservazioni, Studia Albanica. 1975, sv. 2.

¹⁰ Ž. A., XXI, sv. 1.

¹¹ Iskopavanja su se obavljala, uz manje prekide, među kojima je i najnoviji ovih posljednjih nekoliko godina, puna tri desetljeća, a započeta su još u ranim pedesetim godinama.

đih grobova (grobnica), pa ih je u jednom takvom sretnom nalazu – a ti nisu bili ni tako rijetki – znalo biti i po nekoliko skupa. Možda je to bila i indikacija da su zajedno i doneseni s određena mjesta, iz neke – kako je već rečeno – nama nedohvatljive starije nekropole, kakvih postojanje moramo pretpostaviti uz manje naseobinske cjeline, rodovske zajednice i slično. Tipologija grobnih spomenika u njima varira.¹²

Tijekom početnih iskopavanja spomenute već antičke nekropole na lokalitetu Veruše-Gomilice davne još 1952. godine (sustavna iskopavanja izvršena su 1953. godine) bili smo upozoreni na još nekoliko lokaliteta koji su, vjerojatno, sadržavali antičke grobove, sudeći prema dobivenim obavještenjima da plug prilikom plitkog oranja zapinje za veće kamene blokove ili ploče. Provedena sondažna istraživanja na jednom od tih lokaliteta – na njivi ondašnjeg vlasnika Vice Raka pok. Ante, koja se nalazila s druge, tj. južne, strane seoskog puta nasuprot istraživanom lokalitetu u Verušama – nešto malo zapadnije od njega – dala su doista, očekivane nalaze: dva, suhozidno konstruirana, groba približne orijentacije Z-I. Jedan od njih bio je pokriven kamenim pločama (sekundarne upotrebe), a drugi je nađen bez pokrova, koji je vjerojatno prilikom ranijih oranja bio odstranjen. Oba su groba, jedan nedaleko od drugoga, bila istog oblika – izdužena pravokutnika – i konstrukcije, koju je oblikovao suhozidni načini gradnje, za koju su mahom bili upotrijebljeni nekadašnji nadgrobni spomenici (titulusi i drugi) ili reutilizirani obrađeni kameni blokovi.

Grob br. 1, bio je pokriven nizom od tri više-manje istovjetna četverokutna, masivna, poklopca poznatog tipa poklopaca riditskih urna oblika minisarkofaga; dva su bila sedlasta, tj. u obliku krova na dvije vode (bez ugaonih akroterija), a treći je bio jednostavnije obrade, te mu je gornja površina bila gotovo ravna, tek blago zaobljena. Približno su istih dimenzija: 80 x 68 x 18 cm, 78 x 70 x 14 cm i 81 x 62 x 12 cm (ravni poklopac). Konstrukciju grobova činilo je sedam kamenih ploča približno iste visine. Sjevernu stranu groba formirale su tri, a južnu

¹² Posebnost riditskih sepulkralnih spomenika, u okviru opće rimske tipologije, vidimo prije svega u već spomenutim titulusima, potpuno lišenim bilo kakvih, arhitektonskih elemenata, a onda i u kamenim osuarijima (urnama) tipa, kako smo ih nazvali, minisarkofaga ili drukčije impostiranih četvrtastih tvorevina. Kao što kod titulusa kao izvorniji epihorski tip prepoznajemo one koji se približavaju obliku čistog kvadrata – ali među njih ubrajamo i one vertikalnog pačetvorinskog oblička – tako u osuarije, kamena sahranilišta ostataka spaljenog pokojnika, tipične za ovu sredinu, ubrajamo one vertikalnog usmjerenja, koji se svojim obličjem približavaju vanjskom liku cipusa. Dakako, moramo pretpostaviti i kod jednih i kod drugih spomenika niz međuoblika i međutipova, što dijelom potvrđuju i sami nalazi.

sl. 3.
Titulus A,
grob br. 1.

dvije ploče odnosno kamena bloka, a po jedna ploča (blok) zatvarala je grob s obje njegove uže strane, do uzglavlja i do stopala. Čitav tako oblikovan grob bio je dug oko dva metra, točnije (zbog nepravilnosti u njegovoj konstrukciji dimenzije sjeverne i južne strane ponešto se razlikuju) 195-203 cm.

Među spomenutim kamenim pločama, koje su tu odreda bile kao spolia s nekih prijašnjih nestalih konstrukcija, nalazila su se i dva nadgrobna spomenika tipa titulusa, oba okrenuta prema unutrašnjoj strani groba. Jedan od tih (A), u položenu stavu, zatvarao je istočni kraj groba a drugi (B) bio je ugrađen uspravno u njegovo sjeverno obziđe, tik uzglavlja. Svojim se oblikom ova dva titulusa donekle razlikuju, iako oba pripadaju opisanoj tipologiji riditskih nadgrobničkih spomenika te kategorije, koji su tu dominantni s obzirom na slabiju zastupljenost drugih tipova nadgrobničkih spomenika. Titulus A, u obliku gotovo kvadratne ploče, pripada ipak češće zastupljenom tipu među riditskim titulusima, koje možemo smatrati više lokalnim, autohtonim tipom, za razliku od titulusa B, koji je izdužena oblika, vertikalne impostacije, u kojemu ćemo već naći neke srodne elemente s rimskom tradicijom tog tipa sepulkranih spomenika. To još više potenciraju znatno veće dimenzije spomenika kao i slobodan, neispisan prostor njegova natpisnog polja, unutar profilacije. Ovaj potonji titulus uz to je i dosta oštećen; nedostaje mu gornji dio natpisnog polja, s profilacijom, te donji desni ugao.

Natpisno polje u oba titulusa uokvireno je sličnom, jednostavnom, ali zanatski dobro izvedenom profilacijom, koja je, ipak, kod titulusa A na nešto većoj tehničko-zanatskoj razini, a to se može kazati i za obradu i izvedbu čitava spomenika.

Spomenici

1. Titulus A

Dimenzije: visina 48 cm, širina 35,5 cm, debljina 12 cm.

Unutar plastično oblikovane profilacije, koja ne prati jednoliko vanjske linije spomenika, uklesan je jednostavan epitaf umrle mlade Riditkinje, koji sadrži samo njena imena, godine života i ranocarsku rimsku sepulkralnu formulu. Epitaf je raspoređen u pet redaka nejednake visine slova

TOTO·SAR

NVNIA · Toto Sar/nunia / Statti f(ilia) an(norum) /

STATTI · F · AN XXXV / H(ic) s(ita) e(st)

XXXV

H·S·E

Većim slovima ispisana su imena pokojnice (Toto Sarnunia – 1. i 2. redak) te godine života (4. redak), dok su manjim slovima izraženi pokojničin patronimik¹³ (filijacija – 3. redak) i zaključna sepulkralna formula (5. redak). U natpisu su označeni i veoma lijepo oblikovani znakovi distinkcija, poput vrška strelice (valjda stilizirane hedere), no nisu dosljedno provedeni: nedostaju iza kratice *an(norum)* (3. redak), brojke godina (*xxxv* – 4. redak) i iza prve kratice sepulkralne formule: *h(ic)* (5. redak).

Titulus još pripada 1. stoljeću. Prema spomenutim i nekim drugim epigrafskim karakteristikama reklo bi se ne i najkasnijim njegovim desetljećima, no sigurno je da potječe iz vremena postojanja rimskog

¹³ Opredijelili smo se ovaj onomastički elemenat kod ovakvih tipova epihorskih formula radije nazivati patronimikom – onim što on doista jest u društvenom i pravnom kontekstu – negoli filijacijom, na koju podsjeća samo u formalnom pogledu rimski način izražavanja očinstva. Dvojni naziv, koji ovdje ponekad alternativno upotrebljavamo, hoće samo da ukaže na prividnu dvoznačnost tog rodovsko-obiteljskog pravnog pojma.

municipija (*Municipium Riditarum*),¹⁴ kad se i među domorodačkim njegovim stanovništvom, s ograničenim civitetom¹⁵ i njegovim pravnim i građanskim oblicima, već bila razvila i afirmirala dvoimena – zapravo tročlana (epihorska) riditska imenska formula s rodovskim imenom kao temeljnim njenim dijelom (osobno ime, rodovsko ime i "filijacija" – patronimik),¹⁶ Kad je riječ o novoformiranim, epihorskim, rodovskim imenima, koja su obilježavala također i pojedine riditske obitelji unutar istoga roda, valja istaći da su pretežno bila patronimičkog karaktera, što je lako pratiti na samim riditskim natpisima, koji nas zorno upoznaju s nizom osobnih imena koja su se sukcesivno, preko patronimika, preobrazila u stalna rodovska imena.¹⁷

¹⁴ To je bilo najkasnije za Flavijevaca, kad su i mnoga druga predrimaska naselja na jadranskoj obali dobila municipalni status, a njihovi građani civitet. No, treba ozbiljno razmotriti i mogućnost da je Rider taj status zadobio još za Klaudijevaca, jer se to carsko ime, kao gentilicij, tu javlja i u ranijim natpisima. (Claudia Tib. fil. javlja se na natpisu CIL III 2776, na kojemu se spominje princeps Delmatarum, valjda njen dvadesetdvođišnji sin?).

¹⁵ *ius Latinum minus* davalo je, kako pretpostavlja J. J. Wilkes (Dalmatia, London 1969, 241), pravo samo magistratima da automatski steknu puno građansko pravo, dok su gradski vijećnici (dekurioni) ostali peregrini, čuvajući svoja izvorna epihorska imena i tradicijsku onomastičku formulu. Još je Mommsen u CIL III, uz br. 2774, o tome pisao "... *hoc oppidum quamquam municipii iure donatum et ad formam rei publicae Latinae ordinatum tamen non fuisse civium Romanorum*".

¹⁶ Nakon dvočlane formule, koja je sadržavala samo osobno ime i patronimik izražen poput rimske filijacije (primjeri: *Iettus Desantis* CIL III 2768, *Tritano Lavi* f. CIL III 2792) – a koja se tek i smije nazivati "formulom" – Riditi su izgradili svoj poseban onomastički sustav, u kojemu je onomastička formula, valjda utjecajem rimskog dvoimenog odnosno troimenog sustava, obogaćena novim elementom, kolektivnim rodovskim (i obiteljskim) imenom. Tako nastaje njihova dvoimena formula – s osobnim i rodovskim imenom – koja se javlja u dva, najvjerojatnije dijakronijska, oblika: kao dvočlana (primjer: *Apludus Staticus* CIL III 2773) i kao tročlana formula (primjer: *Aplis Lunnicus Tritt I.* CIL III 6412, *Turo Statica Aplinis* CIL III 2795). Pravom riditskom formulom koja proizlazi iz društveno-političkog i pravnog statusa Ridita u novoformiranoj balkanskoj provinciji jest ova potonja, čije su epigrafske potvrde i daleko najbrojnije. O tome, kao i o razvoju onomastičke formule u Ilira općenito, usp. naše radove Ilirska onomastika na latinskim natpisima Dalmacije, VAHD, LII, 1935-49, Prilog 3, Split 1950; Illyrica. Zum Problem der illyrischen onomastischen Formel in römischer Zeit, *Archaeologia Jugoslavica*, II, 1956; Ilirske onomastičke studije, III: Onomasticon Reditinum, *Živa antika*, XXI, 1971, sv. 1; za ilirska rodovska imena posebno usp. i Ilirske onomastičke studije. I: Porodična i rodovska imena u onomastici balkanskih Ilira, *Živa antika*, X, 1960, sv. 1-2.

¹⁷ *Bardurius*, -ia (Bardus), *Bubanius*, -ia (Bubas (?), -antis, *Culius*, -ia, (*Cuius*, *Culo*), *Germanicus*, -a (*Germanus*), *Sarnunius*, -ia (*Sarnus*, iz Promone (?)) te iz dalekog Carnuntuma), *Statanius*, -ia, *Statinius*, -ia, *Staticus*, -a (*Stattus*, *Stato*), *Variarius*, -ia (*Varrus* ili *Varro*) i dr.

Sva su tri imena koja se javljaju u ovom natpisu – osobno Toto (fem.), rodovsko Sarnunia i patronimik (filijacija) Stattu – nova, odnosno dosad nepoznata u ilirskoj onomastici,¹⁸ barem u oblicima u kojima su nam u ovom epigrafskom tekstu predana. I žensko osobno ime Toto (gen. oblik morao je glasiti *Totonis*), koje pripada istoj skupini ženskih imena slične tvorbe – *Tato*, *Tito* (i *Titto*) te *Dasto*, *Panto*¹⁹ i sl. (riječ je o imenima tvorenim sufiksom -ōn-) – *hapax* je kao i muško ime *Stattus*, koje je tu u funkciji patronimika-filijacije. Ako ono dosad nije bilo registrirano – a moglo bi se očekivati isto (?) ime bez geminiranog konsonanta (usp. *Tito* i *Titto*) – od njega potječu rodovska imena *Staticus*, -a, *Statinius*, -a *Statanius*, -a, poznata s riditskih natpisa (usp. i *Statarius*, -a izvan riditskog područja,²⁰ ali nesumnjivo s njime u vezi), što pretpostavku i o njegovu postojanju kao osobnog imena čini više nego opravdanom. Rodovsko ime *Sarnunia* (*Sarnunius*, -a), kojega je ovo prva potvrda, također dopušta pretpostavku da je na tom prostoru živjelo i osobno ime iz kojega je ono izvedeno (*Sarnus* ?). Taj je oblik dosad poznat i u dalekoj Panoniji²¹ (*Carnuntum*, Gornja Panonija), a čini se da se javlja i u Riditima nedalekoj *Promoni*,²² pa bismo ga, preliminarno i uvjetno, mogli smatrati panonsko-iliričkim (Ilirik), ukoliko ne i panonskim i ilirskim (delmatskim?), što će tek neke nove potvrde ili nalazd moći pokazati. Pri tome, dakako, treba imati u vidu i neke toponimske potvrde koje se odnose na područja stare Iliride odnosno Ilirika.²³

2. Titulus B

Dimenzije: visina (sačuvanog dijela titulusa) 56 cm, širina 50,8 cm, debljina 8,5 cm.

¹⁸ Iako natpisi o kojima je riječ dosad nisu bili objavljeni, onomastičke se građa iz njih, kao izuzetno važna, našla u nekim novijim leksicima ili priručnicima – a također i radovima – o ilirskoj onomastici, pa ih tako registrira i naš citirani *Onomasticon Riditinum* (v. bilj. 16). Stoga ovdje o njima više neće biti riječi.

¹⁹ Za ta imena usp. A. Mayer, *Die Sprache der alten Illyrier*, B. I, Wien 1957, s. w.

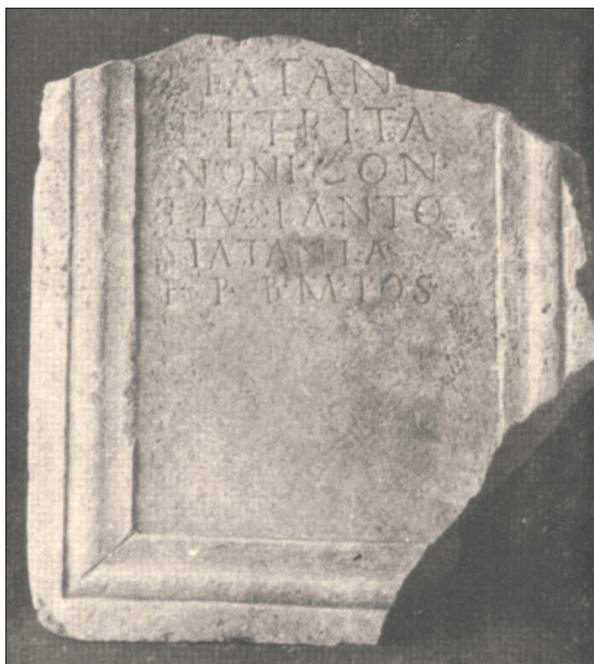
²⁰ Najbliži je primjer iz okolice Trogira (*Siculi*; *Buli*. dalm., 34, 50) – onomastički repertoar kao i formula tipični su riditski – a drugi je primjer iz dalekih Pljevalja, *CIL III 8323*, čiji natpisi pokazuju neospornu onomastičku srodnost s onima iz područja Ridita.

²¹ *CIL III 4501*.

²² Natpis je sačuvan u fragmentarnom obliku: *Panius* (?) /*Sarnu*... (*VAHD*, *LV*, 1953, 262, br. 16).

²³ Usp. toponime *Sarnuntum*, *Sarnoates*, *Sarniensis*, Mayer sp. dj., s.

sl. 4.
Titulus B,
grob br. 1.

Titulus vertikalno impostiran, kako je naprijed rečeno, nije kompletno sačuvan kao ni natpis – epitaf – uklesan u njegovu gornjem dijelu. Natpisno polje uokvireno je vrlo solidno izrađenom plastičnom profilacijom, koja ovdje potpuno slijedi linije okvira titulusa, čineći s okvirnim pojasom jedinstvenu dekoraciju. Valja pretpostaviti da je i gornji dio titulusa, koji nedostaje, bio jednako oblikovan, što spomeniku i daje spomenuti karakter, razlikujući ga od stele ili pak steloidnog titulusa kakvih je na ovom lokalitetu također bilo. Sačuvani dio epitafa obuhvaća sedam redaka (prvi od njih tek je prepoznatljiv po jedva razbirljivim tragovima dvaju-triju slova, koja su nesumnjivo pripadala osobnom imenu jednog od pokojnika iz ovog epitafa, a čije rodovsko ime slijedi u idućem, tj. prvom sačuvanom retku). Djelomično izlizana slova u 2. i 3. retku otežavaju i druge neke lekcije natpisa. Donosimo ga prema našoj interpretaciji:

STATAN...
ET·TRITA .../ ..I...../Statan[io]/ et Trita/noni con(iugi)
NONI·CON· ⁵*eius Panto / Statania / filia) p(arentibus)*
5 *EIVS·PANTO* *b(ene) m(arentibus) pos(uit)*
STATANIA·
F·P·B·M·POS·

Veličina slova, koja su dosta manja od onih s prethodnog titulusa, lagano opada od početka prema kraju natpisa, te je očito da klesar nije vodio računa o cjelovitosti imena (primjer: 3/4 redak: Trita/noni). Recipisu odveć brižljivo slagani, te svi ne počinju od iste vertikalne linije (stoichedon), a za tekst nije iskorišten ni sav slobodan prostor u njima, na desnoj strani, te je tekst pomalo ekscentričan. Za distinkcije upotrijebljeni su mali trokutasti znakovi, koji su dosta konzekventno provedeni (izuzev iza imena Panto u 5. retku, tj. na kraju natpisa).

I ovaj natpis pripada 1. stoljeću, sudeći ponajprije prema karakteru pisma u kojemu ima slova (primjerice A, P, T) koja na to upućuju. S obzirom na manjkavost gornjeg dijela ne da se zaključiti je li na početku epitafa stajala posvetna formula D(is) M(anibus), što bi mogao biti element i kasnijeg datiranja titulusa.²⁴

Epitaf pripada dvjema osobama, riditskim građanima, bračnom paru Stataniju i njegovoj supruzi Tritanoni, a postavila im ga je kći Panto Statania, čije je ime u natpisu jedino sačuvano u punoj predanoj formuli. Osobno ime pokojnika Statanija (Statanius)²⁵ u oštećenom se natpisu nažalost nije sačuvalo, ali bi se moglo pretpostaviti budući da se ono jedino moralo nalaziti u 1. (?) retku, da je bilo jedno od duljih riditskih imena.²⁶ Ako su naša nagađanja da su drugo i treće slovo toga imena – sudeći prema preostacima slova – AR odnosno RA točna, trebalo bi pomišljati na neki još nepotvrđeni antroponim – osobno ime – na tlu Ridita, jer imena s takvim glasovnim parom na spomenutom mjestu tu još nemamo (možda Bardus, od kojega je, kako smo vidjeli, načinjeno rodovsko ime Bardurius (br. 3). Rodovsko ime Statanius, -a, koje se na ovom natpisu dvaput javlja, bilo je i prvi njegov spomen u ilirskoj

²⁴ Iako formalno pretpostavljamo da je natpis imao pet redaka, dopuštamo i mogućnost da ih je bilo šest. Ako ih je doista bilo šest, onda je prvi redak morao sadržavati samo posvetnu formulu jer je za osobno ime, koje je prethodilo rodovskome (Statanius), bio dovoljan samo jedan redak. Kasnijem datiranju ovoga titulusa, u okviru prvoga stoljeća, pa i nešto malo kasnije, ne bi se protivio ni njegov oblik kao ni sadržaj, s nizom formula i kratica na kraju.

²⁵ To je ime, koje se u ovom natpisu dvaput spominje, poznato s još jednog riditskog natpisa (Diadora, 2, 229, br. 5).

²⁶ Među takva potencijalna dulja osobna imena – većinom složene tvorbe, mogli bismo spomenuti Pladomenus, Nomeditus, Scenobarbus i slična imena, no čini se da nijedno od njih ne dolazi u obzir budući se od tog imena naziru samo okrajci slova AR ili RA, a među poznatim riditskim imenima nema nijedno koje bi sadržavalo pri početku takvu glasovnu sintagmu. Možda bi ovdje doista trebalo pretpostaviti toliko traženi u Ridita antroponim Bardus ili pak Sarnus, o čemu je bilo riječi naprijed. U tom bismo slučaju imali u natpisu kraće osobno ime i do kraja neispunjen redak, što, dakako, nije izuzetak.

onomastici uopće. Jedan kasniji nalaz, također s područja Ridita, dao je za nj novu potvrdu (Aplis Turi Statani).²⁷ Ime pokojnice, Statanijeve supruge, Tritano, već je poznato s riditskih natpisa, a tako isto i ime dedikantice, kćeri pokojnika, Pantone (Panto).²⁸

Onomastička formula prezentirana je u ovom titulusu sa svoja dva tipa: osobno ime samo te u sintagmi s rodovskim imenom²⁹ (u formuli muškarca i žene) no prvi "tip" ovdje možda i nije predstavnik tog – iskonskog – načina izražavanja imena, već samo skraćeni oblik složene formule, iako se tome, donekle, protivi sintaksa imena u čitavom ovom natpisu. Ime, naime, pokojnice Tritanone (Tritano), za razliku od imena njena supruga i kćeri, u formuli kojih je sadržano rodovsko ime (Statanius, -a), u natpisu se javlja bez toga onomastičkog elementa; on je tu također trebao biti spomenut kao i u oba druga slučaja, osobito ako je Tritanona pripadala – kao supruga – drugome rodu, što je bila normalna praksa kao i u rimskom obiteljskom pravu. Ovako smo ostali prikraćeni u spoznaji je li Tritanona pripadala rodu Statanija – a to je trebalo biti označeno kao i u slučaju njene kćeri – ili nekom drugom rodu (što je isto tako moralo biti navedeno) ili je njeno mjesto u riditskom društvu bilo takve naravi da se njezina onomastička formula nije uzdigla do stupnja u kojemu se, uz osobno ime, navodilo i rodovsko. Nekom je rodu u organizaciji riditskog društva valjda ipak pripadala.

U spomenutoj dvoimenoj formuli – osobno ime s rodovskim imenom – ovdje nedostaje patronimik (filijacija) koji bismo očekivali, a koji smo već imali u prethodnom titulusu (br. 1), jer je on sastavni dio najrazvijenijeg tipa riditske formule – kojemu smo po tome i dali naziv "riditski" – prepoznajući u toj formuli tročlani karakter. To bismo svakako bili očekivali u formuli kojom nam se predstavlja prvi pokojnik, otac [.....] Statanije, pa bismo stoga monali zaključiti da onomastička slika koju nam nudi ovaj titulus ne predstavlja još završnu fazu u razvoju riditske onomastike, a to znači i riditskog društva i njegova prilagođavanja rimskim normama. I to bi bio jedan od razloga zašto ovaj titulus datiramo nešto kasnije od prethodnoga.

²⁷ Diadora, 2, 229, br. 5.

²⁸ Usp. A. Mayer, sp. dj., s. vv. i naš Onomasticon Riditinum, 167. i d.

²⁹ Riječ je, dakle, o jednoimenom (jednočlanom) i dvoimenom sustavu (dvočlanog tipa tj. bez patronimika). Ta formula odgovara našoj shemi II A, odnosno dvoimenom sustavu A po revidiranoj klasifikaciji (*Illyrica*).

sl. 5.
Veruše-Katuni, grob
br. 2, nakon čišćenja

Grob br. 2, koji se nalazio malo sjevernije od prethodnoga, zatečen je bez pokrovnih ploča; bio je potpuno otkriven i ispunjen zemljom, a nedostajala mu je i jedna bočna ploča s južne strane. Izvorna konstrukcija groba sadržavala je sa svake uzdužne strane po tri kamene ploče nejednakih dimenzija i obrade, među kojima i dva titulusa (C i D). Uže strane groba zatvarala je sa zapadne strane – do uzglavlja – tanja kamena ploča, a s istočne lijepo obrađeni blok od bijelog vapnenca, koji je pripadao poklopcu jedne bogatije urne već spomenutog riditskog tipa minisarkofaga. Od tog je poklopca sačuvan prednji dio – u obliku zabata, s reljefnom dekoracijom – ali nepotpuno (obijeni krajevi). Dekorirani zabat bio je ugrađen s licem prema unutrašnjosti groba i sa sljemenom prema dolje. Oba titulusa bila su ugrađena u grob u horizontalnom, "nefunkcionalnom" položaju, s natpisom prema vani.

3. Titulus C

Dimenzije: visina 57 cm, širina 41 cm, debljina 10—12 cm.

Titulus je u svakom pogledu (oblikovanje i izrada, plastična dekoracija, duktus te izvedba slova i dr.) ispod kvalitete prethodnih, što indicira i drugu ruku majstora-klesara, odnosno radionice. Natpisno polje uo-

sl. 6.
Titulus C,
grob br. 2.

kvireno je dosta jednostavnom dvostrukom profilacijom, koja nije ni posve pravilna ni centrirana u odnosu na površinu titulusa. Donji dio titulusa, grube fature, deblji je od glavnine spomenika, a služio je za njegovo usađivanje u zemlju ili u posebnu bazu.

Epitaf je bio postavljen na grobu jednog osamdesetogodišnjeg žitelja Ridera. Bio je raspoređen u šest redaka, od kojih prvi nije ispunjen do kraja, a posljednji ne počinje od linije koju predviđa natpisno polje. Najveća slova u epitafu su u 1. retku, a najmanja u 5. retku; ostala, srednje veličine, približno su jednaka u svim drugim recima. Tekst nije svugdje dovoljno jasan, osobito pri kraju epitafa, gdje su dane neke manje poznate grafičke vrijednosti ili nedosljednosti u pisanju, koje smo pokušali sanirati. Distinkcija – u obliku točke – označena je samo iza kratice *fil(ius)* u 4. retku.

<i>APLINI</i>	
<i>BARDVRIO</i>	Aplini / Bardurio / Pladomeni / fil(io)
<i>PLADOMENI</i>	an(norum) LXXX / Turus e(t) (Se)x(t)o /
<i>FIL·AN LXXX</i>	fili(S) (?) fec(erunt)
5 <i>TVRVSE ET·O</i>	
<i>FILIS FEC</i>	

Pokojnik nosi poznatu riditsku onomastičku formulu – tipa II Bb. Za razliku od pokojnika, koji je predstavljen punom onomastičkom formulom, njegova su djeca, dedikanti, sin i kći, označeni samo osobnim imenom (tip I A), što je lako protumačiti obiteljskom intamnošću kao i činjenicom da njihovo rodovsko ime sadrži već spomenuta očeva imenska formula (iako smo, dakako, u prethodnom natpisu imali primjer i drukčijeg pristupa istom problemu). Od svih imena iz ovog titulusa kao novo u riditskom onomastičkom repertoaru ističemo samo Sexto (osobno ime, fem.) – ako smo ga dobro restituirali – i Bardurius (rodovsko ime). Prvo je ime inače dobro poznato u Delmata,³⁰ a drugo je uopće hapax. Osobno ime pokojnika, Aplis, jest par excellence riditsko ime, gdje je vrlo često.³¹ Ostale potvrde toga imena, izvan riditskog područja, pa i neke prostorno od njega dosta udaljene, kao da pokazuju neke očite veze tih nalazišta s ovim istaknutim delmatskim središtem.³² Pladomenus je također jedno od poznatijih riditskih imena, te se, kao i Aplis, ima smatrati jedriom od osobitosti lokalnog onomastičkog repertoara. I njegova pojava izvan toga prostora trebala bi naći objašnjenje u određenim vezama tih nalazišta s područjem Ridita. Na kraju, ime Turus, koje ima svoj ženski pendant u obliku Turo, također je često u onomastičkom repertoaru Ridita, no ono je ipak šireg dijapazona, te ga treba ubrojiti u popularnija delmatska imena, iako ga nalazimo i izvan spomenutog područja. To se isto može reći i za dublete Sextus (Sestus) – Sexto (fem.) šire, delmatske, upotrebe.³³ Lekcija Sexto (5. redak), kako je rečeno, nije sasvim pouzdana jer se na mjestu dvaju prvih slova (SE) nalaze dva antitetski postavljena znaka)(, a mjesto grafema T stoji I, kao i u vezniku *et*, koji tom imenu prethodi. Imajući u vidu pak to da je grafički lik teksta 5. i 6. retka znatno drukčiji od onoga iz prva četiri retka koja se odnose na pokojnika – a i ta dva retka sadržavaju grafeme nejednaka duktusa, veličine i pravilnosti – moglo bi se također prepo-

³⁰ Usp. A. Mayer, sp. dj., s. v.; D. Rendić-Miočević, Onomastička pitanja s teritorija ilirskih Dalmata, Glasnik, Z. M. S., n. s. VI 1951, 33-47. Nije izvjesno javlja li se i u Ridita, gdje u jednom natpisu imamo oblik Sexto (Sexto Lic... Pinsi f., CIL III 13246); no to bi mogao biti i dativ muškog imena Sextus, koje je iz natpisa poznatije.

³¹ Usp. naš Onomasticon Reditinum, 167, gdje su dane sve potvrde toga imena uz rodovska imena s kojima se javljaju. Upućujemo i na poseban rad koji smo posvetili rimskim kalkovima toga imena koji se javljaju na riditskim spomenicima (Ilirske onomastičke studije, II, Živa antika, XIII-XIV, 1964).

³² I opet je riječ o antičkom naselju u Pljevljima, na čijim se natpisima javljaju imena iz riditskog onomastičkog repertoara.

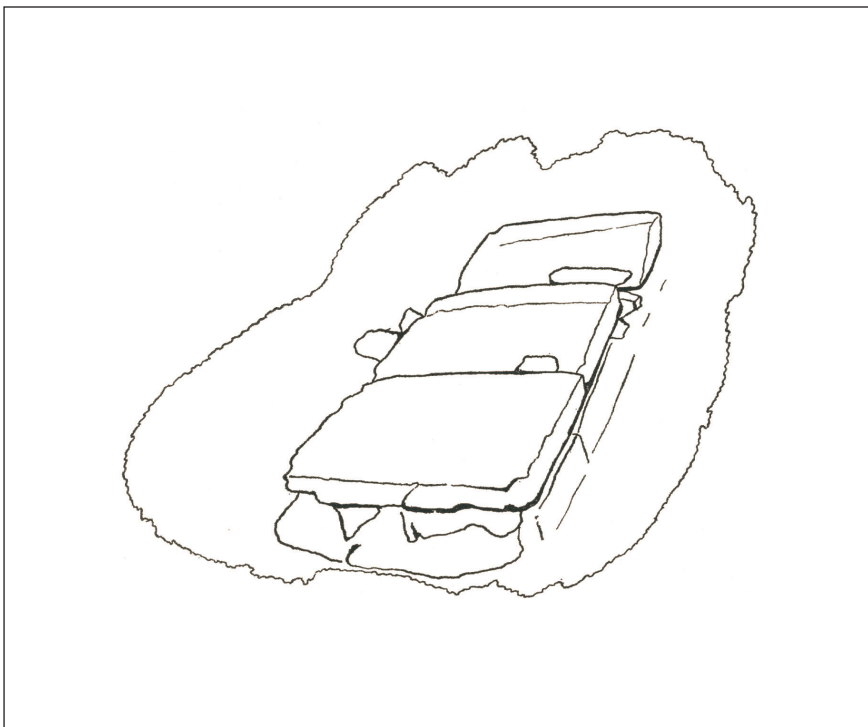
³³ Za sva spomenuta imena usp. A. Mayer, sp. dj., s. vv. i naš Onomasticon Reditinum, s. vv.

sl. 7.
Verušė-Katuni,
grob br. 1,
s pokrovom

sl. 8.
Verušė-Katuni,
grob br. 1,
bez pokrova

sl. 9.
Grob br. 1.
s pokrovom

sl. 10.
Grob br. 1,
bez pokrova

sl. 11.
Veruše-Katuni,
grob br. 1.,
detalj

staviti da su naknadno uklesana i da ne pripadaju izvornom epitafu. U tom slučaju moguća su i drukčija tumačenja, a dakako i saniranja, podataka što ih oni sadrže (posebno onaj “dativni” oblik FILIS, koji je nerazjašnjen).³⁴

I ovaj titulus po svojim onomastičkim i epigrafskim osobitostima – uz izuzetak spomenutih deformacija u dvama zadnjim recima – vremenski ide u isto šire razdoblje u koje i prva dva titulusa, tj. u 1. stoljeće, u kojem je nastala i razvijala se riditska nekropola predmunicipalne i rane municipalne faze.³⁵

4. Titulus D

Dimenzije: visina oko 32,5 cm (neravno dno), širina 27,5 cm, debljina 6,5 cm.

Titulus pripada onom karakterističnom tipu riditskih sepulkralnih spomenika koji se predstavljaju kvadratoidnom formom svoga pročelja ili joj se – kao što je to ovdje slučaj – maksimalno približavaju. (Ovdje je u visinu titulusa uračunat i dio, posve neobrađen, koji je vjerojatno bio ukopan u svoju bazu – ili u zemlju – te je bio nevidljiv).

³⁴ Najprihvatljivije rješenje bilo bi ono koje smo ovdje i predložili, tj. da grafem S odvojimo od fili, te da ga smatramo bilo klesarovom greškom, bilo pak da ga pokušamo protumačiti kraticom neke standardne formule na kraju natpisa, za što, međutim, nismo našli zadovoljavajućeg rješenja (možda sibi, sui ili nešto slično, ali uglavnom nesuvislo).

³⁵ Govorimo tu o nekropoli (u singularu), čisto generički, jer je vjerojatnije pomišljati na niz manjih, lokalnih nekropola.

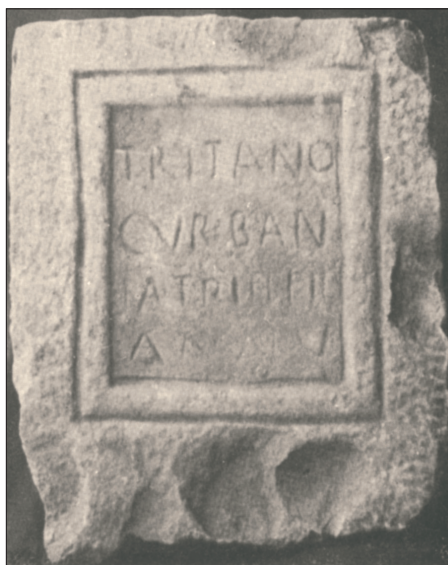

sl. 12.
Veruše-Katuni,
grob br. 2.,
prije čišćenja

Od svih ovdje obrađivanih titulusa ovaj djeluje najrudimentalnije i kao da nije proizišao iz neke solidnije klesarske radionice, poput prethodnih, bez obzira na određenu gradaciju u njihovoj kvaliteti. Jedino kod ovog titulusa profilacija je jednostruko modelirana, gotovo je izražena plošno, djelujući poput vrpce, a određena plastičnost spomenika odražava se u laganom udubljenju natpisnog polja unutar profilacije. Profilacija ni kod ovoga spomenika ne prati strogo njegove vanjske linije, a to se posebno ogleda kod donjeg dijela spomenika, koji, iako je tu dobro i oštećen – uostalom kao i čitav mu desni dio – predstavlja, čini se, onaj njegov dio kojim je, izvorno, vjerojatno bio usađen u zemlju. Površina titulusa izvan natpisnog polja, odnosno profilacije, bila je grubo obrađena klesarskim oruđem, da bi bila u kontrastu s glatkom površinom natpisnog polja.

Epitaf titulusa, koji pripada umrloj petogodišnjoj djevojčici, bio je složen u četiri retka, a njegov tekst potpuno ispunjava prostor unutar profilacije. Slova su klesana dosta nemarno, no ne bi se moglo reći i neznalački jer odaju određene karakteristike tekućeg načina pisanja i oblikovanja slova, koja i ovaj titulus datiraju u 1. stoljeće, i to u njegovu drugu polovicu. S tim se slaže i tekst epitafa, odnosno onomastička formula koju nam titulus pruža. Distinkcija u ovom natpisu nema, što bi također bio znak nešto kasnijeg njegova datiranja unutar spomenutog stoljeća.

sl. 13.
Titulus D,
grob br. 2.

Tekst epitafa je sasvim lapidaran:

TRITANO
CVRBAN *Tritano / Curban/ia Triti fil(ia) /*
IA TRITI FIL *ann(orum) V*
ANN V

Djevojčica Tritanona (Tritano) predstavljena je ovdje svojom potpunom dvoimenom, tročlanom, onomastičkom formulom (tip II Bb), a s obzirom na njenu dob (pet godina života) taj način izražavanja imena malodobnice gotovo je iznenađujući, jer se u sličnim primjerima potpunim imenima – među kojima je važno bilo rodovsko ime ako je formula imala taj razvijeni oblik – predstavljaju roditelji ili barem "pater familias", tj. otac djeteta. O imenu Tritano bilo je već govora kod titulusa B. U ovoj maloj zbirci novih riditskih natpisa ono se dvaput javlja, obogaćujući onomastikon i Ridita i Delmata, i Ilira općenito, tim zanimljivim antroponomom ambivalentnog (?) generičkog karaktera.³⁶ Rodovsko ime Curbanus, a već je otprije poznato s riditskih natpisa.³⁷

³⁶ Podsjetimo se još jednom na riditski natpis CIL III 2792, u kojemu se spominje dvanaestogodišnja Aplona, kći Tritanona (?) ili Tritanone (?): Aplo Tritanonis. Iako je ime dano u patronimiku (filijaciji), gdje očekujemo ime muške osobe, čini se da ovdje ipak moramo računati s matronimikom, jer se to mora zaključiti iz teksta epitafa (Tritanoni Lavi f., an. LX et Aploni Tritanonis, an. XII, Tritano Acali matri et filiae fecit), ukoliko ne bismo pretpostavili da se tako zvao i otac Aplone, što bi doista značilo da je ime bilo ambigeneričko.

³⁷ Usp. Onomasticon Reditinum, 162, s. v., gdje je već bila našla mjesta i ova, nova riditska potvrda. Bila je već obuhvaćena i u radu "Illvrica" (Archaeol. lugosl., 2) u skupini imenskih formula ženskih osoba tipa II B, b.

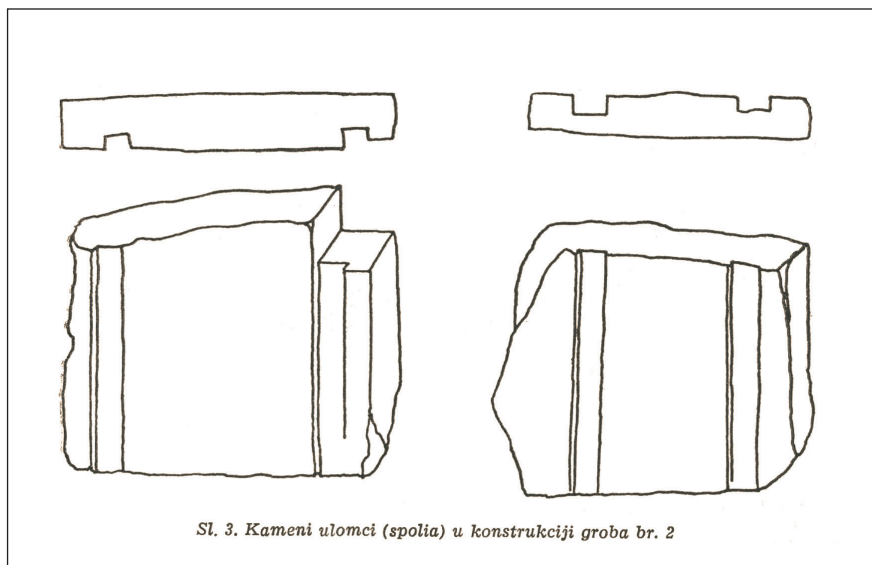

sl. 14.
Ulomak
poklopca urne,
grob br. 2.

sl. 15.
Veruše-Katuni,
grob br. 2.,
detalj

sl. 16.
Kameni ulomci
(*spolia*) u konstrukciji
groba br. 2.

Ovaj nalaz predstavljao je drugo njegovo javljanje, no kasnije je još jedan noviji nalaz taj broj podigao na tri: dvaput se javlja u onomastičkoj formuli ženskih osoba, a jedanput u neodređenom obliku,³⁸ kao kratica (?), zajedno s pokraćenim osobnim imenima, pa ga nije bilo moguće bliže odrediti. Patronimik odnosno filijacija daje već dobro poznato ime Tritus, koje je vrlo često na riditskim natpisima, ali je bilo u široj upotrebi i u drugim ilirskim sredinama, pa i u onim najjužnijim.³⁹ O tom smo imenu posebno pisali u raspravi posvećenoj pitanju interpretacije jednog pasusa u Polibija koji govori o sastavu poslanstva što ga je macedonski kralj Perzej uputio ilirskom kralju Genciju.⁴⁰ To ime ima svog srodnika u grčkom onomastiku (pitanje je jesu li ga Iliri preuzeli od njih?), a pripada grupi imena numeričkog karaktera.

³⁸ Usp. Diadora, 2, 23: Mican... Curban... Aplin[is f.]. Rodovsko ime Curbanus, -ia izvedeno je od osobnog imena, zasada nepotvrđena u Ridita i u Ilira, koje je tvorbom moralo podsjećati na osobno ime iz ove formule (Mican). Moglo bi se očekivati da mu je osnova glasila Curbant-, a nominativni oblik, u latinskoj verziji, Curban ili Curbas. To što je rodovsko ime dobilo oblik Curbanus, -ia a ne Curbantius, -ia dovodi u pitanje spomenutu osnovu imena, unatoč brojnim sličnim primjerima u ilirskoj onomastici. U vezi s time revidiramo i citirani titulus iz "Diadore", u kojemu je osobno ime Mican – u 1. retku – predano čitavo, a ne u skraćenom obliku. Stoga bismo tu reviziju prezentirali ovako: Mican/Curban(ius)/Aplinis (f.).

³⁹ Za njegov riditski fundus usp. Onomasticon Reditinum, 169. s. v., a za širu ilirsku rasprostranjenost usp. A. Mayer, sp. dj., s. v.

⁴⁰ Usp. naš rad Ad Polyb. XXVIII 8,9 (Römische Geschichte, Altertumskunde und Epigraphik – Festschrift für Artur Betz, Wien 1985, 507).

5. Ulomak poklopca urne-osuarija

Dimenzije: visina 30 cm, širina (sačuvani dio) 47 cm, duljina (sačuvani dio) 15—20 cm.

Urna (osuarij) kojoj je pripadao poklopac čiji je ulomak nađen u grobu br. 2 nije nađena kao što nisu nađene ni urne kojima su pripadali poklopci koji su prekrivali grob br. 1. Oblik im možemo samo pretpotaviti: bio je, svakako, četverokutne osnove, no na području Ridita nađeno je više takvih osuarija, koji se javljaju u dva osnovna tipa. Jedan od njih je onaj koji smo već nazvali minisarkofagom, jer oblikom podsjeća na taj toliko poznati sepulkralni spomenik, a drugi – za razliku od spomenutoga – kvadratne je osnove i vertikalne je impostacije, te mu pročelje, ukoliko je bilo s natpisom, oponaša opisane tituluse. Kako je ovdje riječ o ulomku poklopca koji uglavnom predstavlja njegov prednji dio, dakle, zabat, nije moguće odrediti kojemu je od dvaju tipova riditskih osuarija poklopac pripadao. Ono što je jasno jest to da je osuarij bio od finog sitnozrnatog vapnenca i da je pripadao kvalitetnijim spomenicima toga tipa na ovom području. Izrada mu je morala biti vrlo solidna, zanatski na visini, sudeći prema zabatnom dijelu poklopca koji se sačuvao. Zabat je zatvarao širokokutni trokut, sav ispunjen dekoracijom, koja pokazuje da je majstor poznao osnovna načela plastičnog ukrašavanja arhitektonskih površina (*horror vacui*). Dvostruka plastično modelirana profilacija prati samo gornji, trokutasti, dio dekoriranog prostora (ukrasnog polja), a okolo je tekao ravni i glatki pojas (traka) stvarajući doista dojam masivne krovne konstrukcije kakvog monumentalnog zdanja. Posebnu pažnju, međutim, privlači dekoracija u zabatnom trokutnom polju, izrađena u plitkom, plošnom reljefu. U sredini je prikazan shematizirani kantaros s dvije markantne ručke u obliku slova S, a iz posude, ravnomjerno i antitetki, teku prema uglovima zabata grane s bujnim realistički oblikovanim lišćem bršljana. Desna i lijeva strana lisnatog granja nisu, ipak, uzajamne kopije, već slobodno i inspirirano oblikovane svaka za se. Kao da se među tim lišćem osjećaju i "dubinski" planovi, jer dok su neki listovi urezivanjem tek definirani drugima se već osjeća izvjesna reljefnost. Kod nekih je crtom koja spaja peteljku s vrhom lista izražena struktura i anatomija lista. Iako se ni ovaj rad ne može ubrojiti u posebno kvalitetna skulpturalna ostvarenja, valja priznati da je potekao iz jedne solidne (je li i lokalne?) klesarske radionice i da predstavlja, osobito u usporedbi s mnogim drugim poklopcima osuarija s ovog lokaliteta, vrijedan zanatski rad i dokument takve klesarske aktivnosti. Ovaj simbolički motiv, u kojemu valja prepoznati tzv. drvo (stablo) života – *arbor vitae* – vidimo na još nekim ulomcima nedefi-

niranih sepulkralnih spomenika s područja Ridita, a s nekim drugim florealnim motivom i na nizu sepulkralnih cipusa i osobito "riditskih" osuarija.⁴¹ Zabati osuarija koji su se sačuvali imaju širi repertoar dekoracije i simbola: najčešći su motivi s rozetom u središnjem dijelu te akantusom ili drugim lisnatim motivima, koji su bili pogodni da se prilagode obliku i površini zabatnog ukrasnog polja. Kao središnji motiv javlja se i lik orla {vojnički spomenik?}, pa tordirani vijenci, alati, kao i ljudsko poprsje, što sve, osim likovne i simboličkih vrijednosti, ima i posebno značenje za upoznavanje duhovnog, javnog i društvenog života ove sredine s neizbrisivim tragovima autohtone, ilirske (delmatske) geneze. U svemu se naziru uočljivi elementi rimske duhovne asimilacije, koji su, zajedno, riditskom stvaralaštvu i životnoj praksi davali obilježje određenog i jedinstvenog kulturnog zajedništva.

Tu sliku zorno ilustriraju i ovi nalazi spolija iz grobova na Verušama – Katunima, koje je područje na periferiji antičkog municipija. Oni, kao i nalazi u drugim, posebno naseobinskim ostacima pokazuju upravo sve specifičnosti koje povezuju i pomiruju prepoznatljive autohtone oblike epihorskih (u kultovima, onomastici, stambeno-gospodarskim kompleksima i dr.) s novim oblicima života koje je u krajeve istočnog Jadrana pokušavao, a dobrim dijelom i uspio, zasaditi novi gospodar Jadrana i Balkana – Rim.

⁴¹ Sva se ta građa čuva u Muzeju grada Šibenika i djelomično je izložena u stalnoj muzejskoj izložbi. Građu je pred mnogo godina prikupila i stručno prikazala u svojem diplomskom radu tadašnja naša studentica Ivana Iskra. Rad je mnogo šire tematike – "Antička skulptura i dekorativna plastika iz Danila", Zagreb 1965, I, II (čuva se kao rukopis) – a spomenici na koje smo ovdje upozorili obrađeni su u poglavlju V (Urne, str. 13-19).

Summary

Epigraphica riditina anecdota

On an old Discovery of Late-Roman Graves in Veruše - Katuni,
Danilo Gornje (Dalmatia)

The area of the Riditae – with the city of Rider, Municipium Riditarum – which extends along the coastal area of the Illyrian Delmatae, has long been established in scholarly Illyrological literature as a site rich in epigraphical monuments bearing original Illyrian names. A multitude of onomastic sources has been preserved from the pre-Roman hillfort settlement (Rider), as well as from the later Roman municipium, whose inhabitants obtained limited Roman rights (*ius Latinum minus*). The onomastic sources follow the status and the social and legal state of the Riditae throughout the first two centuries of Roman rule in the Adriatic. This period sees the gradual cultural and political transformation of the local inhabitants.

Riditaeon onomastics is the basis of almost all that is known of Illyrian onomastics in general, especially anthroponymy, also of the dead Illyrian language. On this it has been possible not only to build up a Riditaeon onomastic (see D. Rendić-Miočević, *Onomasticon Riditinum*, *Živa antika* XXI/1, 1971 – *Ilirske onomastičke studije*, III = O. R.), but also to lay the foundations for a general all-Illyrian Onomasticon, i. e. a lexicon of Illyrian names (H. Krahe, A. Mayer, I. I. Russu and others). The author has established and identified and especially in the O. R. mentioned above, the family name as a special category of name in the Riditaeon onomastic and through it in Illyrian onomastics in general. This category has analogies only in Roman onomastics and that has enabled the author to fix the development of Illyro-Riditaeon onomastics which, like Roman, show the stages of its two-name system through two-part and three-part formulae. This depends on the presence or absence of the patronymic (with analogies to Roman filiation). The final stage of this development within the Riditae has been classified as Type II Bb which encompasses name, family name and patronymic, expressed in a Roman way (example: *Aplis Lunnicus Triti f.*). It is referred to as the "Riditaeon type" of the Illyrian onomastic formula and it absolutely dominates Riditaeon examples.

A large number of Riditaeon epigraphic monuments has been known for a long time and they are mainly chance finds. The majority represents *tituli* of the so-called Riditaeon type (small, square *titulus*) and the

smaller part consists of the urns – ossuaria so immanent to the Riditae. Many examples were discovered during excavations in the early 1950s. Most often they were found incorporated in structures of late antiquity or early mediaeval period forming parts of walling of graves.

Two such late antique graves (1,2) of dry-wall construction were found in Veruše in the area of Katuni of Danilo during the excavations in 1952 of the main Riditaeen cemetery. The cemetery developed in late antiquity around the dilapidated and transformed Roman city core, together with the early Christian sacral complex which, following the tradition of Roman sites in Dalmatia, spread from abandoned bath-complexes. Within the dry-wall construction of the graves many early-Roman monuments and their fragments were found; among those particularly interesting are four tituli (A, B, C, D) and a part of a lid from a “Riditaeen” urn-ossuarium with outstanding floral decoration.

This paper deals with the detailed analysis of the epigraphical content of the four tituli. It represents an extremely important onomastic document which partly supports characteristics of Riditaeen onomastics already known. This is true of the onomastic repertoire as well as of the presentation and use of the onomastic formulae, whereas the inscriptions also reveal onomastic values hitherto unknown.

Titulus A (grave 1):

Toto Sarnunia Statti f(ilia) an. XXXV h(ic) s(ita) e(st)

Onomastic formula of type II Bb (Rendić-Miočević). – All three names appear for the first time in the Riditaeen and Illyrian onomastic.

Titulus B (grave 1):

.../... Statan[io] et Tritanoni con(iugi) eius Panto Statania f(ilia) p(arentibus) b(ene) m(erentibus) p(osuit)

The onomastic formula of father and daughter, the dedicatrix, is of type II A (name and family name). This formula is very rare on Riditaeen monuments. The mother’s name (personal name only) belongs to the basic type in the development of the Illyrian onomastic – I A. All names on this inscription are already known.

Titulus C (grave 2):

Aplini Bardurio Pladomeni fil(io) an. LXXX Turus e(t) (Se)x(t)o(?) fili(s) fec(erunt)

The onomastic formula of the father is of type II Bb, and that of the children who are the dedicators is of type I A. New is only the family

name Bardurius which has its origin in a patronymic (from the name Bardus which has so far been known only outside the Riditaeon and Illyrian territory). Sexto is here proposed as a restoration because it is a name very common among Illyrian Delmatae.

Titulus D (grave 2)

Tritano Curbania Triti fil(ia) ann. V

The onomastic formula is of type II Bb. All names are already known in Riditaeon and Illyrian onomastics.

All names here described as new are new in the whole Illyrian onomastic repertoire and that includes that of the Delmatae. These are personal names Toto (fern.) and Stattu (mase), and family names Bardurius (masc.) and Sarnunia (fem.), both of patronymic origin (Sarnunius from Sarnus, thus far a name unconfirmed among the Riditae).

Fragment of an urn lid (grave 2)

Only a front part of the lid – gable – of the rectangularly-based urn is preserved. The urn has a traditional "Riditaeon" concept with the front on one of the narrow sides of the monument, or it might have belonged to an urn with a square base and vertical imposture (the second type of Riditaeon urns – ossuaria). These urns bear a titulus in the gable. The titulus reproduces the described Riditaeon tituli as independent tombstones.

The gable bears a shallow and quality relief of laurel leaves which spreads from the centre towards the edges and covers it completely (horror vacui). Undoubtedly, the decoration has a symbolic function (tree of life, arbor vitae). It is a decoration which is characteristic of the lids of Riditaeon urns (ossuaria). The lids have a roof-like construction which in reality are gables with various motifs. Most common is the rosette-wreath; there are motifs from the life of the deceased such as their busts, their tools etc. The floral motif – tree of life in various floral shapes — was most probably copied from monumental Roman-type monuments (stelae and cippi), many of which have been found in this Illyrian-Roman monuments of mostly sepulchral origin which, however, are not easily identified or assessed.

Municipium Riditarum (Rider) u Dalmaciji prema novijim arheološko-epigrafičkim istraživanjima

*Municipium Riditarum (Rider) in Dalmazia
nelle recenti ricerche archeologico-epigrafiche*

La Venetia nell' area padano-danubiana: le vie di comunicazione
Convegno internazionale, Venezia 6-10 aprile 1988.
Padova, 1990., 471-485

Tema ovog skupa Venecija u padsko-dunavskoj regiji: oblik komunikacija (La Venetia nell' area padano-danubiana: le vie di comunicazione) široko obuhvaća kako jedno veliko područje tako i problematiku kojom sam se intenzivno bavio niz desetljeća arheoloških istraživanja. Stoga sebi dopuštam slobodu da ovom prigodom, u okviru raspoloživog vremena, iznesem sažetak osobnih istraživanja i arheološko-epigrafička otkrića u posljednje doba – neka su od njih još uvijek u tijeku -jednog od lokaliteta antičke Dalmacije (prije Ilirika), poznatog po velikom broju natpisa s indigenim (ilirsko-delmatskim) imenima svojih stanovnika, peregrinskog statusa.¹

Radi se o gradu (ili bolje rečeno glavnom urbanom centru) ilirskog plemena *Riditae*, poznatog iz povijesnih izvora kao Rider ili još češće – osobito u epigrafičkim tekstovima – *Municipium Riditarum*² (to se ime odnosi, shvatljivo, na rimsku fazu lokaliteta, kad je staro naselje, tipična ilirska gradina dobila rang municipija).

Riditae, izvorno pastiri, kao i svi Delmati (*Delmatae*), koji su poslije postali i dobri poljodjelci, živjeli su raspršeni u nizu ruralnih brdskih aglomeracija, grupiranih oko jedne prostrane i plodne doline (“Gornje Polje” ili pak “Danilsko polje”), oko tridesetak kilometara istočno od Šibenika. Oni su bili podijeljeni u više različitih etničkih rodova, kako proizlazi iz brojnih indigenih gentilicija koji se javljaju na najstarijim natpisima nađenim ili na čitavom području, ili u starom naselju, gradi-

¹ O indigenim imenima usp. Rendić-Miočević 1972a.

² Ti izvori su prikupljeni i podrobno interpretirani u Rendić-Miočević 1962. i u Alföldi 1968., *passim*.

ni smještenoj na vrhu hridinastog brdašca, ili pak na području mlađeg naselja, municipija, koje se formiralo u ravnici ispod njega (tu će poslije nastati groblje za pokapanje stanovništva od kasne antike do danas).

Stari grad (*castellum*) Rider kao i njegov nasljednik *Municipium Ridentarum*, bijahu važne postaje na cesti koja je iz Salone, glavnog grada provincije, vodila prema obližnjoj Skardoni (potonja je bila jedan od važnih središta Liburnije, za nadzor nad kojim su se vodile okrutne bitke među Delmatima i Liburnima).

Oba ova grada Scardona i Rider (*Municipium Ridentarum*) bijahu smještena u graničnoj zoni između ta dva ilirska naroda Delmata i Liburna, ali pripadahu istoj provincijalno-administrativnoj upravi.

Na istočnim i zapadnim krajevima navedene ravnice, Danilsko polje, nalaze se dva naselja: Danilo Gornje i Danilo Biranj. Na zapadnoj strani već je ranije bilo neolitsko naselje.

Zapravo na području Bitinj nazvanom po obližnjem izvoru vode, u pedesetim godinama, za vrijeme mojih iskopavanja u municipalnom središtu Rideru, dospjelo je na vidjelo neolitsko stanište, bogato slikanim i urezanim keramičkim nalazima sa spiralnim motivima te litičkim izrađevinama: to je područje dalo ime jednoj novoj kulturnoj fazi balkanskog i istočno-jadranskog neolitika nazvanoj "Danilo – Bitinj".³

Jedan od najkarakterističnijih elemenata te nove jadranske "kulture" je tzv. riton sa stiliziranim životinjskim nogama koji je po prvi put nađen na ovom dalmatinskom lokalitetu, ali koji je kasnije nađen i u balkanskom zaleđu (Kakanj u Bosni) kao i na istom obalnom dalmatinskom području (Smilčić) te današnjoj Albaniji itd.

U jednom dijelu brdovitog lanca koji zatvara navedeno Danilsko polje, oko kilometar i pol istočno od neolitičke postaje, otkriveni su kasnije i tragovi starijeg željeznodobnog naselja, s jednom peći za lijevanje koja jasno upućuje na rudimentarnu željeznu produkciju.

Isto željezno doba, ako ne već i u kasnoj bronci, začelo je u ovoj gorovitoj zoni fiksno središte: ono je bilo smješteno na vrhu i padinama jednog stjenovitog, gotovo osamljenog brdašca, odvojenog od spomenutog gorskog lanca koje dominira čitavom dolinom i poljima na podnožju. Takvo uzvišenje ima pravo arheološko i indikativno ime Gradina (uništen grad, antički *castellum*, kašteljer). Na istočnoj strani pruža se padi-

³ O prethistorijskoj fazi (osobito ovoj neolitičkoj) danilske regije, u usporedbi s drugim sličnim u Dalmaciji i istočnom Jadranu usp. Korošec 1958. i Korošec 1964., *passim*.

na koja je toliko strma da ne treba obrambene konstrukcije, sve ostale padine su mnogo lakše dostupne i imale su obrambene konstrukcije, izrađene usuho (starija faza), djelomično i s upotrebom maltera (mlađa faza), ali jednako datirane u rimsko doba. Prema sjeveru, gdje se naseljena strana približno na istoj ravnini povezivala s visoravni u zaleđu, naselje je bilo povezano cestom s glavnim pravcem koji je, zahvaljujući pothvatu namjesnika Kornelija Dolabele, komunicirao sa Salonom da bi se nastavio prema sjeveru i sjedinio s naseljenim centrima Dalmacije i Liburnije, tzv. *forma Dolabelliana*, spomenuta u jednom kasnijem natpisu, u vezi s obnavljanjem granica (*termines*), podrijetlom iz ovih krajeva.

Već spomenuti toponim Rider, još u protohistorijskodobnoj fazi, poslije helenističkoj (ako bi se tako smjelo kazati za jedno indigeno, "ilirsko" naselje, u ovoj klasičnim utjecajima, osobito grčkim, pomalo udaljenoj zoni, unatoč prisutnosti nekih grčkih kolonija na istočnoj jadranskoj obali), postalo je najvažnije plemensko središte Ridita, kad je potonje već preraslo svoju protourbanu fazu. Iako ovome još nedostaje rimski urbanistički pečat, koji je već vrlo jasan na čitavoj jadranskoj obali, ipak se i ovdje još može zateći tragova rimskog graditeljstva. Na istoj gradini koja se počela razvijati i širiti čak izvan prvotnih fortifikacija (na primjer na visoravni Mala glava), neposredno ispod pravog naselja gdje su pronađeni grobovi nekropole koja se pruža na hridinastim mjestima naseljene jezgre. Na području spomenute Male glave pojavljuje se u znatnim količinama helenistička keramika *Gnathia* tipa, kao i drugi materijal među kojim treba spomenuti novac ilirskog dinasta (kralja) Baleja (*Ballaiois*) koji je bio na vlasti, kako se čini, nakon uništenja ilirskog kraljevstva (od 168. prije Kr. i kasnije⁴).

Istraživanja koja je vodio u okviru zajedničkog projekta "Danilo", kolega pokojni V. Mirosavljević sa zagrebačkog sveučilišta, omogućila su nam rekonstruirati veoma zanimljivu konstrukciju naselja,⁵ postavljenog uglavnom na terasama koje su podržavale niz malih skloništa ili koliba četvrtastog plana (ove su otkrivene osobito na jugoistočnom dijelu naselja, gdje su najgušće grupirane). Te su primitivne nastambe, veoma grube izradbe kojima je stražnji dio zaštićen stijenom, namjerno otkle-

⁴ O novcu, kao i životu i ličnosti ovog gotovo nepoznatog dinasta-kralja postoji velika bibliografija (usp. i brojne radove Rendić-Miočevića koji se ovdje navode). Među istraživačima koji su se veoma odlučno oduprli tradicionalnoj dataciji Balejeve vlasti je Giovanni Gorini, izvršni poznavatelj antičke ilirske numizmatike.

⁵ Što se tiče antičkog kastela, prema povijesnim i epigrafičkim izvorima identificiranog kao Rider usp. Rendić-Miočević 1977 i Rendić-Miočević 1978., *passim*.

sanom i dotjeranom, uglavnom izgrađene usuho (kasnije i s vapnenim vezivom). One bijahu rijetko podijeljene na dva dijela pomoću razdjelnog zida izgrađenog također od usuho zidanog kamena. Njihov krov bio je načinjen najprije od slamnatog krova, ali kasnije pak s postupnim prihvaćanjem tradicionalnog rimskog graditeljstva, importiranim crijepom.

Jednoj od kasnijih faza iz punog rimskog doba treba pripisati barem dvije cisterne za vodu otkrivene na krajnjem zapadnom dijelu brdašca i naselja. Cisterne su zamijenile najvećim dijelom primitivni način kaptiranja kišnice još uvijek vidljiv na stjenovitom vrhu brežuljka. Građevina u dolini Danilsko polje, potpuno nova urbana (plemenska?) jezgra koja je postala važno municipalno središte Ridita, jedno od najvažnijih naselja Delmata, istodobno nije značila gašenje prethodnog naselja gradine Rider.

Zapravo život se nastavio kao da se ništa nije izmijenilo u delmatsko-riditinskom ambijentu. Jedina promjena vrijedna pažnje je da su umjesto samo jednog velikog središta naselja Ridita (ako ne uzmemo u obzir male skupine kuća na području ubavih brežuljaka, koji se danas nazivaju katuni), južno od Danilskog polja, mjesta novog centra municipija (*Municipium Ridentarum*), od tog trenutka postojala dva, pod zajedničkim imenom koje je deriviralo od plemena kojem su pripadala. Svaki od ovih centara koji su zajedno živjeli pokazivao je vlastite arhitektonsko-urbanističke (onaj na brežuljku kao pravu akropolu koja stoji iznad novog rimskog grada, ja sam u jednom mojem prethodnom radu *per analogiam* nazvao Akrorider) kao i sociopolitičke i političko-administrativne karakteristike. Potvrda kontinuiteta života gradinskog naselja sve do kraja antike su stalne i česte obnove fortifikacija, koje su najvjerojatnije bile jedina zaštita stanovnika municipalnog središta u ravnici (u potpunosti zapravo nisu se pokazali ni najmanji tragovi pripremljene obrane niti ima bilo kakva nagovještaja njihova postojanja). Gradina je stoga u kasnoj antici morala služiti čitavoj riditinskoj populaciji, uključujući i onu municipija (*Municipium Ridentarum*) i susjednih aglomeracija u dolini te spomenutom lancu katuna. Radi bolje zaštite kastela bile su podignute kule sa specifičnom posebnom kasnoantičkom i bizantskom tehnikom (što je nova potvrda uloge gradina u kasnoj antici i u doba barbarskih nasrtaja u Dalmaciji) čiji ostatci, još u dobrom stanju očuvanosti, došli su na vidjelo u jednoj od posljednjih istraživačkih kampanji na južnom dijelu brežuljka gradine ili preciznije u njezinoj blizini. Nalazi bizantskog (jedan zlatnik) i ostrogotskog materijala (jedna zoomorfna fibula) mogu se navesti kao potpora kasnoj dataciji kula.

Posljednju fazu naselja na teritoriju kojim se bavimo – tj. Danilskim poljem i brdovitim (lancem) ili brežuljcima koji omeđuju na sjeveru tu prostranu i plodnu dolinu – karakterizira, kao što je rečeno, nastanak velikog razvoja grada (*Municipium Ridentarum*)⁶ Ridentae su, kako izgleda, dobili već tijekom I. st. (pod Flavijevcima, ako ne još za Klaudija, na vrijeme kojih upućuju ovdje nađeni natpisi) građansko pravo tipa *Ius Latinum*, tako da je veliki dio stanovništva (autohtonog podrijetla) bio prinuđen u svojoj onomastici upotrijebiti, umjesto rimskih gentilicija, vlastita rodovskog imena (tako je ovaj “rimski” municipij dobio poseban karakter, ali o tome detaljnije malo kasnije). Ono što u ovom momentu valja naglasiti je da se po prvi put u ovom ambijentu par excellence ilirskom i indigenom pojavljuju modeli gradsko-rimskog graditeljstva. Dosada otkriveni dio naselja koji pripada monumentalnom središtu grada nesumnjivo upućuje na to da je antički forum, iako, nažalost, nije još pouzdano definiran s potpunom sigurnošću i čiji su se brojni arhitektonsko-dekorativni tragovi već pojavili, morao biti nedaleko. Dosada je otkriven uistinu monumentalni arhitektonski kompleks dva veoma velika objekta, gotovo međusobno povezana, od kojih je jedan prostrana gradska villa veoma pravilne planimetrije, gotovo kvadratna s centralnim dvorištem, dok je drugi također velika termalna građevina,⁷ dosta nesimetričnog tlocrta s različitim razvojnim fazama koje potvrđuju dugu upotrebu samog postrojenja. Obje su zgrade bile popločane mozaičnim podovima, uglavnom geometrijskog i polikromnog karaktera (mnogi otkriveni fragmenti ostavljeni su zasada *in situ*); neki arhitektonsko-dekorativni, potvrđuju bogatstvo i izvornost arhitekture. Svi ukrasi su veoma kvalitetni i velikih dimenzija i zapravo ne upućuju samo na monumentalnost, nego i na upadnu ljepotu i ostalih zgrada koje su morale postojati podignute na području antičkog foruma grada, ali koje još nisu otkrivene.

Gradska villa, jedna od najstarijih građevina na arealu *Municipium Ridentarum*, vjerojatno iz doba njegova utemeljenja, mogla se rekonstruirati i samo djelomično prezentirati (približno polovica), dok je druga lošije očuvana i tek se treba iskopati, jer je smještena na privatnom terenu. Termalna građevina, međutim, čeka sistematičniju obnovu i kompletiranje iskopanog: njegov je zapadni dio (djelomično i onaj sjeverni), koji se proteže pod susjednim vinogradom, već gotovo sasvim srušen, dok se onaj istočni, gdje se mogu još očekivati prostorije i gradnje, nalazi unutar nedostupnog područja današnjeg groblja sela Danila Gornjeg i

⁶ Usp. Rendić-Miočević 1962; Alföldy 1968., Rendić-Miočević 1977., *passim*.

⁷ Usp. Faber, Zaninović 1962, 158-160.

susjednih lokacija. Čak i istražena zona pripadala je nekad –počevši od kasne antike – jedinom groblju tada naseljenog središta (sada je groblje svedeno samo na područje oko crkve sv. Daniela, seoskog eponima i, kao što smo vidjeli, čitavog okolnog polja). Ne slučajno stari dio istog centra naselja još i danas nosi ime Stari šematorij, Staro groblje.⁸ Čitav je ovaj areal, bogat graditeljskim ostacima prve faze života municipija u kasnoj antici, kad je područje, transformirajući se, postalo posvećeno i kršćansko,⁹ bio postupno zauzet znatnim uslojavanjem kasnoantičkih, srednjovjekovnih i recentnijih grobova – uključivši i neke iz najnovijeg doba - jer je tradicija pokapanja na ovom dijelu Polja, kasnije groblja sv. Daniela, imala uistinu dugi kontinuitet. Grobovi, unatoč tomu što pripadaju različitim povijesnim epohama, pokazuju slične strukturalne karakteristike, jer su bili načinjeni od grubih ploča od lokalnog kamena, među kojima se razlikuju samo fragmenti antičkih sepulkralnih spomenika od vapnenca (stele, tituli i slični), koji su se često upotrebljavali kao materijal za uokvirivanje. Mnogobrojni nađeni spomenici u ovom kontekstu nose lokalna indigena imena, ljudi koji su stanovali na širokom prostoru Ridita, obogaćujući našu spoznaju ilirske antroponimije općenito. Na ovaj važan moment vratit ćemo se malo kasnije.

Osim spomenute gradske vile koja na prizemlju ima niz malih i velikih prostorija namijenjenih kućnoj i produkcionoj namjeni (čini mi se potrebnim podsjetiti da se radi o jednom od najmonumentalnijih primjera arhitekture te vrste u čitavoj rimskoj Dalmaciji i u antičkom Iliriku), stambene kuće izgledaju više kao skromna zdanja prikladna, rekao bih, za poluurbani život. Oni imaju karakterističan plan (temelji su gotovo jedini očuvani dijelovi), mješavinu elemenata naslijeđenih ili iz ruralne ili urbane tradicije. Dosada istražene konstrukcije, raspršene izvan središta novoga grada, gotovo beziznimno su pokazivale da su, u nedostatku neke glavne nekropole rimske tradicije, onog tipa koji uglavnom nastaje uz pristupne ceste izlazile iz grada, bili omanji areali za pokapanje privatnog, obiteljskog karaktera, naokolo stambenih kuća (to je morao biti još predrimski običaj, naslijeđen iz davnih vremena, koja su prethodila utemeljenju municipija i slabo poznatih izolata još starijih naselja riditinskog područja). Ta se tradicija nastavljala i pojačavala osobito u kasnoj antici i u ranom srednjem vijeku, kad su novi stanovnici uzeli, barem za neko vrijeme, mjesto Ridita. Dvije se iznimke mogu navesti: velika se nekropola, kao što je već rečeno, obrazovala na području tzv. Starog šematorija, unutar i poviše ruševina antičkih

⁸ Grobovi, pretežito srednjovjekovni, nalaze se čak i u dijelu današnjeg groblja.

⁹ Kratki i prethodni izvještaj u Faber-Zaninović 1963.

terma, gdje se ugnijezdilo prvo kršćansko središte u kasnoj antici; druga se, ponešto starija (inhumirani grobovi se mogu datirati od II. do IV. st.) nalazila uzduž jednog potoka sada posve osušene vodene bujice na lokalitetu zapadno od centra municipija, nazvanom Veruše-Gomilice.¹⁰ Pravi odgovor na pitanje takve dvostruke sepulkralne tradicije mogu dati samo daljnja istraživanja od kojih se očekuju i druga rješenja, osobito u pogledu problema antičkog ridentinskog urbanizma.

Čak i termalna građevina pokazuje stanovitu monumentalnost. Zahvaljujući kasnijim dodatcima iz kasnoantičkog razdoblja (usp. znatno važniji primjer u Saloni, dalmatinskoj provincijalnoj metropoli, osobito nastanak episkopalnog centra) se, barem djelomično, transformirala u kršćanski kompleks, koji je po mome mišljenju bio prvi kršćanski centar grada (*Municipium Ridentiarum*). Napuštanje kupališne građevine koje je uslijedilo širenjem kršćanstva, moguće i nakon neke nesreće ili katastrofe (potres?), pogodovalo je nastanku kulturnog objekta, u početku zamišljenog kao provizorni objekt. Kompleks je uređen – poslije nekih intervencija izvana i iznutra – u jednoj od najvećih dvorana antičke građevine, koja se nalazi nasuprot polukružnog zdenca tepidarija ili frigidarija (ovaj potonji je susljedno nakon navedene transformacije postao “novi” kulturni prostor). To je bila prva faza sakralnog zdanja, ali je u kasnije doba, na istočnoj strani dodana još jedna znatno skromnija prostorija, s malom apsidom, koja više nije bila dostupna jer je bila zazidana. U ovom slučaju ne smije se govoriti o bazilikalnoj građevini (orijentacija zgrade, kojoj te prostorije pripadaju, još u antici je bila sjever-jug). Bazilikalni objekt se treba tražiti, po mom mišljenju, istočno od ovog kompleksa na području današnjeg groblja, na lokaciji koja se zasada ne može iskopavati. Radi se, međutim, o jednom jednostavnom kulturnom objektu koji bi mogao biti *dumus ecclesiae*, oratorij ili pak nešto slično.¹¹ Malo-pomalo u crkvi su se počeli pokapati pokojnici, tako da je ona postala, prije svega, zdanje cemeterijalnog karaktera, sa sve vidljivijom tendencijom da postane jednostavno mjesto pokapanja: čini se da je tada istočna prostorija, postavši izolirana kapela, dobila namjenu kulturnog karaktera. Ali s time smo već zašli u odmakli srednji vijek.¹²

¹⁰ Rezultati istraživanja nisu još objavljeni, osim nekih podataka koji se mogu naći u navedenim radovima autora ovog članka, voditelja iskopavanja.

¹¹ Zbog toga više volim jednostavno upotrebljavati termine kao što su crkva ili aula s apsidom: radi se u biti o građevini sa samo jednim brodom, koja ima mnogo dodira s objektima na obali ili dalmatinskom zaleđu (usp. Sergejevski 1960, sl. 37m 38).

¹² U spomenutom radu Faber i Zaninović krivo ovu građevinu (crkvu) pripisuju ranom srednjem vijeku. U tome smislu smije se razmišljati samo da je postojao kontinuitet građevine, što sam nastojao objasniti u jednom mom drugom nedavnom radu (usp. bilj. 17).

Ubiciranje antičkog kastela Rider i sukladno tomu i kasnijeg naselja *Municipium Ridentarum*, koji su dokumentirani u povijesnim i epigrafičkim izvorima, ali ne i utemeljeni u lokalnoj tradiciji ili arheološkim nalazima – s iznimkom natpisa, koji su već ovdje spomenuti, s ilirskim imenima – nije sigurno bilo lako. Sretni nalaz u XIX. st. jednog fragmentiranog nadgrobnog cipusa (ara) koji po prvi put spominje *Municipium Ridentarum*,¹³ postavio je ili otvorio pitanje moguće lokacije ovog municipija, identificiranog u naselju koje je dalo zanimljive i važne natpise u vezi s navedenom ilirskom onomastikom. Toj su se ubikaciji protivili neki natpisi koji spominju Rider ili navedeni municipij koji su otkriveni u drugim dalmatinskim obalnim zonama kao i posvemašnji nedostatak tragova nekog rimskog grada na tome mjestu. Zbog toga su bila organizirana iskopavanja, najprije sondiranja, a poslije sustavna godišnja istraživanja, koja su dala pozitivan odgovor u tome smislu. U tim prigodama otkrivene su tada ne samo različite građevine i kuće, među njima i spomenuta gradska vila, nego i novi natpisi od velike važnosti za ilirsku onomastiku. Među ovima je veoma značajan, iako fragmentaran, natpis koji po drugi put na istom prostoru naselja *Municipium Ridentarum* navodi i svoga dužnosnika koji je obavljao dvije funkcije, onu princepsa i dekuriona.¹⁴ Treba primijetiti da je osoba bila indigenog podrijetla, kao i drugi brojni njegovi kolege decuriones, koji po svoj prilici bijahu “građani” s *ius Latinum*, koji su još upotrebljavali tradicionalnu onomastičku formulu i imena iz ilirskog nacionalnog repertoara. Spomenuti dužnosnici na natpisu na riditinskom cipusu, otac i sin, pripadali su *gens Rutilia* i bili su pravi rimski građani koji su obnašali dužnost *duumvir quinquenalis*. Dok je otac obnašao samo ovu dužnost, njegov sin Prokul (Q. Rutilius Q. f. Proculus) obavljao je i dužnost *princeps Municipi Ridentarum*, koja se navodi i u prije spomenutom natpisu. Ali u ovom slučaju osoba koja, osim jedne tipično rimske dužnosti, obnaša, iako možda samo nominalno, jednu drugu lokalnog karaktera, pridržanu samo za predstavnike starog kastela Rider, bijaše rimski građanin, kao što proizlazi iz njegovih imena i oblika formule (usp. upotrebu kognomena): koja se dobro slaže s utemeljenjem novog naselja municipalnog karaktera. Treba napomenuti da postojanje sličnog naziva *princeps Delmatarum*, potvrđenog na ovom istom lokalitetu, koji se morao odnositi na neku funkciju više razine i važnosti, susreće se i u ambijentima drugih plemena ili ilirskih etnika (na primjer *princeps Iapodum*, *Desitia-*

¹³ CIL III, 2774, usp. Rendić-Miočević 1962. Ovaj rad daje temeljnu informaciju kako o spomenutom natpisu, tako i o funkciji princepsa u naselju kakvo je bilo Rider, koji je postao municipium.

¹⁴ Usp. Rendić-Miočević 1962., 315, sl. IV.

tium i dr.). Ovo dvojstvo funkcija, te zajedništvo administrativnih oblika i, kao što se vidi, nasebinskih osobitosti na teritoriju Ridita – koji u isto doba pripadaju Delmatima i Ilirima, a Riditae su bili tek jedna mala skupina – može se protumačiti time da vuče podrijetlo iz povijesne, ekonomske i kulturne tradicije. To se pojavljuje čak i u karakteru i osobito općem društvenom i političkom položaju municipija kojemu je na neki način dio tvorilo i naselje – gradina na obližnjem brežuljku. Uz prave rimske građane, dakle, one koji se i u natpisima pojavljuju s različitim onomastičkim formulama (što upućuje ne samo na kronološke nego i na društveno-političke i etničke pokazatelje), prisutna su u velikom broju, kako je već naznačeno, i indigena imena, u bitnome svediva na ove tri skupine: opća “ilirska” imena, poznata s dva područja ilirskog etnosa, imena koja se susreću samo kod Delmata i naposljetku prvenstveno riditinska imena kakva se ne javljaju izvan područja Ridita. Neka od osobnih imena se javljaju i ponavljaju na riditinskim spomenicima, osobito nadgrobnim: Aplis (najčešće ime), Bato, Pladomenus, Sestus, Status, Turus, Tritus itd. (muška imena); Aplo, Toto, Tritano, Turo itd. (ženska imena). Plemenska i rodovska imena, koja se mogu tumačiti i kao “gentiliciji”, javljaju se bilo kod muškaraca bilo kod žena: kao što su na primjer Bardurius/-ia, Darmocus/-a, Lunnicus/-a, Samuntius/-ia, Sarnunius/-ia, Staticus/-a (najčešće), Statinius/-ia, itd. Upotreba imena je različita, ali najčešća su ona koja se oslanjaju na grčka i rimska: u prvom slučaju naglasak je na patronimiku (Aplo Tritanonis ili Tritano Lavi f., kod kojih patronimik dobija oblik filijacije rimske formule, u drugom uz “gentilicij” (Aplis Staticus Aplinis f., Turo Statica Aplinis f.).¹⁵ U biti radi se o evolucijskoj indigenoj onomastičkoj formuli koju sam nazvao “riditinska formula”.

Drugi problem koji još traži potpuno objašnjenje, tiče se kršćanske faze riditinskog područja. Nema mnogo tragova, uz iznimku kristijaniziranog urbanog središta, koji bi to potvrdili na jasan način. Čini se da je tipičan fenomen dalmatinskog područja nedostatak kulturnih objekata bazilikalnog tipa koji su drugdje (čak i u onim nepoznatim, anonimnim mjestima koja nisu potvrđena kao nasebinski centri) na svjetlo dana izišli u znatnijoj količini. Jedan epigrafički izvor iz Milana, međutim (očuvan u kasnijoj transkripciji), iz crkve sv. Dionizija, dao je naslutiti da je na riditinskom području, tj. u municipalnom središtu Ridita – *Municipium Riditarum*, postojalo nepoznato episkopalno središte. U natpisu se zapravo čita da je grad *Riditio* bio sjelo biskupa Aurelija,

¹⁵ Bilo o indigenim “ilirskim” imenima, bilo o riditinskoj onomastičkoj formuli usp. Rendić-Močević 1972a.

umrlog i pokopanog u Mediolanu 475.: Aurelius civitatis Riditionis episcopus. Dva poznata proučavatelja povijesti kršćanstva, belgijski bollandist H. Delehaye i hrvatski arheolog i epigrafičar F. Bulić, pozabavili su se ovim natpisom i problemom na koji upozoravam i predložili ubikaciju spomenute biskupije upravo u antički grad Rider ili Municipium Riditarum u Dalmaciji, budući da se nisu mogle pronaći izravne ili vjerojatne analogije toponima spomenutog u milanskom natpisu.¹⁶ O ovom pitanju, ovdje tek natuknutom, upućujem na jedan moj zasebni članak u svesku posvećenom uspomeni na pokojnog kolegu i prijatelja prof. Giuseppe Bovinija.¹⁷

Moj prilog ovom pitanju potvrđuje zapravo mogućnost identifikacije toponima *Riditio* s onim *Riditae*, *Rider*, *Municipium Riditarum*, u kontekstu otkrića grada ili jednog ilirskog urbanog tako nazvanog središta: što osnažuju arheološka istraživanja i rezultati, koji su iz njih proistekli, kao i nedavni nalazi na ovom području, koji su znatno obogatili naše spoznaje o njegovoj davnoj prošlosti i čitavom Iliriku.

¹⁶ Usp. Delehaye 1929., 49-55; Bulić 1931., 55-57.

¹⁷ Svezak se nedavno pojavio (1988.), nisam još imao prigode vidjeti ga u tiskanom obliku da bih ga mogao citirati.

Bibliografija:

Alföldi G. 1965., *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*, Budapest.

Alföldi G. 1968., *Rider* in RE, Suppl. XI, 1207-1214.

Brunšmid J. 1898., *Inschriften und Münzen der griechischen Städte Dalmatiens*, Wien.

Bulić F., 1931., *Note sur une inscription chrétienne de Milan. Aurelius civitatis Riditionis episcopus (Rider en Dalmatie)*, u "Povodom pedesetgodišnjice Vjesnika za arheologiju i historiju dalmatinsku (1878. - 1928.)", 55-57.

Delehaye H., *Aurelius civitatis Riditionis episcopus*, u "Bulletins de la classe des lettres et des sciences morales et politiques de l' Académie Royale de Belgique", 5 série, t. XV, 313-320 (članak je obavljen i u "Povodom pedesetgodišnjice Vjesnika za arheologiju i historiju dalmatinsku (1878. - 1928.)" 49-55.

Dujmović F., *Neolitska obredna posuda iz Dalmacije*, u VAHD 54.

- Faber A., Zaninović M., 1963., Danilo, Šibenik – praistorijsko i antičko naselje i nekrpola, u "Arheološki pregled" 5, 103-105, 159-160.
- Korošec J., Neolitska naseobina u Danilu, Bitinju. Rezultati istraživanja u 1953. godini, I-II, Izdavački zavod Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb.
- Korošec J., 1964., Danilo in Danilska kultura, Univerza v Ljubljani. Arheološki oddelek Filozofske fakultete, Ljubljana.
- Rendić-Miočević D., Ilirska onomastika na latinskim natpisima Dalmacije, u VAHD LII, Prilog 3, Posebni otisak.
- Rendić-Miočević D., 1962., Princeps municipi Ridentarum, u "Arheološki radovi i rasprave (Acta et Dissertationes Archaeologicae) 2, 315-334.
- Rendić-Miočević D., 1972a, Ilirske onomastičke studije, III, Onomasticon Ridentinum, u "Živa Antika" XXI, 1, 159-174.
- Rendić-Miočević D., 1972b, Le Municipium Ridentarum en Dalmatie, son patrimoine épigraphique et l'onomastique illyrienne, in *Studia Albanica* 9 (2) 229-234.
- Rendić-Miočević D., *Dissertationes Ridentinae. Uz jedan neobjavljeni natpis iz Danila*", u *Arheološki radovi i rasprave (Acta et Dissertationes Archaeologicae) 6, 312-342.*
- Rendić-Miočević D., 1977., Rider – Municipium Ridentarum. Essai de reconstruction historique d'un habitat illyro-dalmate, u *Atti del Convegno Thémes de recherches sur les villes antiques d'occident*, Strasbourg 1971., Paris, 133-145.
- Rendić-Miočević D., 1978., Quelques aspects de la continuité des agglomérations fortifiées illyriennes préantiques à l'époque romaines, *Simpozijum Utvrđena ilirska naselja, Posebna izdanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine – Centar za balkanološka ispitivanja 6, Sarajevo, 47-58.*
- Sergejevski D., 1960., Plan der frühchristlichen Basiliken Bosniens, u *Akten des XI Internationalen Byzantinisten-Kongresses 1958.*, München, 563-568.
- Suić M., 1976., Antički grad na istočnom Jadranu, Zagreb.
- Wilkes J.J., 1969., *Dalmatia*, London.
- Zaninović M., 1966. – 1967., Ilirsko pleme Delmati, u *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 2, 27-92; 3, 5-101.

Novi prinosi ubikaciji sjedišta
Aurelius Civitatis Riditionis Episcopus
milanskog natpisa CIL V 6183
Nuovi apporti all' ubicazione della sede di
Aurelius Civitatis Riditionis episcopus CIL V 6183

Studi in memoria di Giuseppe Bovini II, Università degli studi di Bologna
Istituto di antichità ravennati e bizantine – Ravenna
Ravenna, 1990., 575-584

Ugledni belgijski bolandist H. Delehaye godine 1929. pozabavio se milanskim natpisom CIL V 6183¹, nekoć u crkvi sv. Dionizija,² koji je, zajedno s biskupom iz ovog grada, Dionizijem, umro u progonstvu i pokopan u istoj crkvi, ali podsjeća i na pokop drugog biskupa imenom Aurelije koji se spominje kao *civitatis Riditionis episcopus*. Sjedište Aurelijeve dijeceze (umro 475.) unatoč izričitosti u natpisu – grad Riditio – ostalo je nepoznato, nijedan sličan toponim dotada nije bio poznat u čitavom rimskom i kršćanskom svijetu. Tradicija, međutim, zasnivajući se na prijateljskim vezama Aurelija i Dionizija, milanskog (*Mediolnum*) biskupa, prognanog u Kapadokiju (Armenija), smatra da je i njegovo podrijetlo iz tih udaljenih krajeva, tako da sjedište njegove dijeceze, daleko misteriozni grad *Riditio*, treba tražiti u armenskom ambijentu.

Pronicavost spomenutog belgijskog učenjaka sretno je dovela u vezu taj grad s antičkim toponimom u Iliriku (Dalmacija), koji se u različitim oblicima javlja u pisanim i epigrafičkim izvorima: Anonim iz Ravenne naziva ga *Rider*,³ kao i neki natpisi;⁴ drugi natpisi pak za “dalmatinski” grad radije upotrebljavaju jedan etnonim koji je izveden iz toga toponima – *Riditae* (stanovnici ili građani Ridera). Delehaye je zapazio da u dalmatinskom natpisu CIL III 2774, koji potječe s lokaliteta Danilo

¹ Académie Royale de Belgique, Bulletins de la Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques, 5e série, t. XV, 1929., 313-320 (Note sur une inscription chrétienne de Milan. Aurelius civitatis Riditionis Episcopus (Rider en Dalmatie).

² Ploča s natpisom je nestala, ali srećom postoje različite kopije njegovog teksta.

³ V, 14, Guidon 115 piše toponim s udvostručenim konsonantom d: Ridder.

Gornje kod Šibenika, spomenut je jedan lokalni dostojanstvenik, *princeps municipi Ridentarum*. Tako dolazimo do zanimljivog niza navedenog toponima: *Rider – Ridentae* (municipium Ridentarum – *Ridentio*), kojemu se, po Delehayeu, još treba dodati i onaj *Rediticum* iz Akata salonitanskih koncila 533., nažalost, izgubljenih, ali koje nalazimo u jednoj od kopija splitskog arhiđakona Tome iz XIII. st.⁵ Delehayeova teza nije bila jednodušno prihvaćena. Jedan od gorljivih zastupnika bio je otac A. Jadrijević, koji je barem dva puta raspravljao o ovom problemu u reviji “Nova Revija”,⁶ uključivši se u polemiku. Posve drugačiji stav zauzeo je hrvatski povjesničar M. Barada, također svećenik, koji je rezolutno odbacivao Delehayeove zaključke kako ubikacije Ridentiona, odnosno Ridentara (municipium Ridentarum) u području zapadno od Salone, tj. na mjestu sela Danila Gornjeg, tako i lokaliziranja dijeceze biskupa Aurelija u toj regiji i još manje bilo kakav međuodnos teritorija Rediticum, koji je tražio istočno od dalmatinske metropole, u gornjem toku Cetine (Hippus fl.). I Barada je ovo pitanje raspravljao u dva navrata.⁷ Među primjedbama, koje su pretežito povijesnog karaktera, zanijekao je uopće postojanje rimskog municipija u Danilu Gornjem, budući da nema nikakvih tragova nekog naselja urbanog karaktera na ovom položaju, kako je on mislio, unatoč brojnim svjedočanstvima koje se nikako ne smiju zanemariti.

F. Bulić, korifej kršćanske arheologije u Dalmaciji, pretiskujući Delehayeov članak u svojem svesku “Povodom pedesetgodišnjice jubileja Vjesnika za arheologiju i historiju dalmatinsku” (Bulletin d’archéologie et histoire dalmate) 1978. – 1928., (Split 1931.),⁸ kojim se oprostio od

⁴ CIL III 12815 a: municipi Rideri.

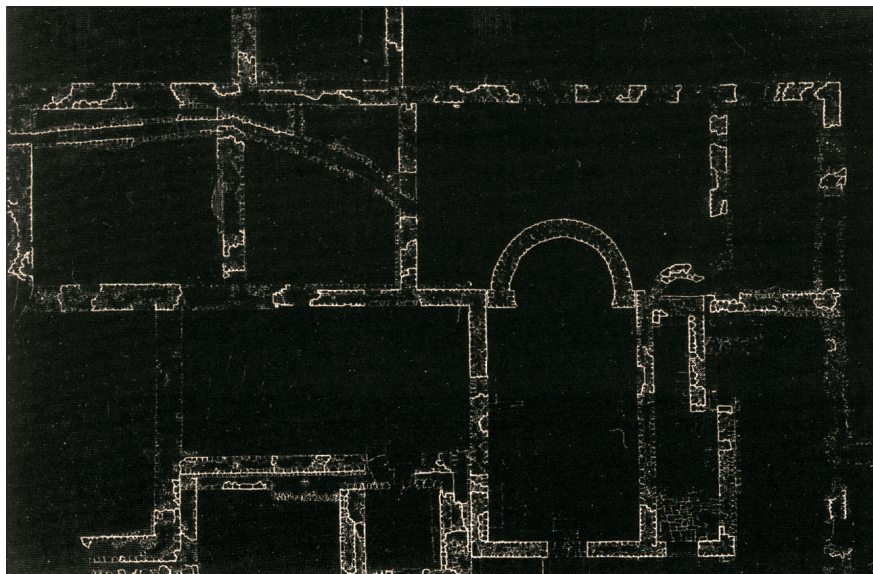
⁵ Usp. F. Rački, Thomas archidiaconus: Historia Salonitana (Zagrabiae 1894.) 17. Vidi i D. Farlati, Illyricum sacrum, t. II, 173. *Rediticum* bi bio jednostavni toponim, ali još više naziv jedne regije koja od toga salonitanskog koncila imao je prijeći pod jurisdikciju biskupa Mukura (*Muccurum*-Makarska): *Muccoritanus namque episcopus ... etiam Rediticim in diocesi habiturum*.

⁶ Vol. 15, 1936., br. 3-4, 199 i d. (Gdje se nalazio *Ridentio*(n), biskupski grad sv. Aurelija?); vol. 17, 1938., br. 3, 257 i d. (Osvrt na kritiku veleč. dr. Miha Barade u pitanju moje ubikacije grada Ridentio/na/. Prema Delehayeu (o.c. br. 20) prvi koji je identificirao Ridentio s Riderom bio bi E. Diehl (Inscriptiones Latinae christianae veteres, 1043), obrađujući pitanje biskupskog sjedišta Aurelija.

⁷ Starohrvatska prosvjeta, N.s. II, 1928., 47 i d. (Topografija Porfirogenetove Paganije); Croatia Sacra 7, 1937., br. 13-14, 124 i d. (Dr. fra Ante Jadrijević: Gdje se nalazio *Ridentio*/na/ biskupski grad sv. Aurelija?).

⁸ usp. 49 i d.

sl. 1.
Rider - tlocrt rimskog
kupališnog kompleksa

svojih čitatelja, u jednom kratkom članku razmatrao je tezu navedenog autora, osobito s motrišta lokalnih izvora, tj. u kontekstu topografije antičkog Ilirika. Dobro razlikujući u tezama Delehayea dva problema, mogućnost identifikacije grada *Riditio* na temelju milanskog natpisa s dalmatinskim gradom Riderom (*municipium Ridentarum*) s jedne strane i s druge pitanje lokalizacije biskupskog sjedišta Aurelija zapadno – tj. u ovaj “dalmatinski” - ili istočno od Salone Bulić, nažalost, nije zauzeo jasnu poziciju. Bulić o tomu piše: “na neki način smješta se municipij Rider, koji će postati kasnije teritorij Rediticum iz salonitanskog koncila – između Salone i Šibenika, ili još vjerojatnije, samo sigurnije istočno od Salone, kako je dokazao dr. Barada, biskup Aurelius bi pripadao Dalmaciji”. Naše je mišljenje da je Aurelius bio biskup diocesis Montanorum čiju katedralu treba tražiti nedaleko sela Runović (*municipium Novense, Novae*) u Bublin, pokraj gomile Dikovače, u selu Podbablje kod Imotskog.⁹ Identificirajući, kako se daje zaključiti, municipij Rider s teritorijem Rediticum, pridružio se tezi M. Barade, po kojem se ovaj posljednji treba tražiti istočno od Salone, negdje u trokutu Trilja, Zadvarja i Zagvozda, Bulić, iako ne s istom pouzdanošću, priklonio se ubikaciji municipija Ridita (*Rider*) u te krajeve.

⁹ l.c. 57: na jednom drugom mjestu u istom članku je, međutim, točniji pišući: Isti je slučaj s Reditikom. Ne smijemo ga identificirati s Danilom kod Šibenika; jer, u tom slučaju, biskup Mukura (Makarska) bi posjedovao jedan tuđi teritorij smješten izvan vlastitih granica.

sl. 2.
Rider - kompleks
rimsko-starokršćanskih
nalaza (pogled s istoka)

Iskopavanja u Danilu Gornjem - započeta u pedesetim godinama XIX. st., na području koje se podudara s grobljem koje i danas nosi naziv "Stari šematorij" – dala su srećom rezultate koji odlučno opovrgavaju bilo kakvo negiranje, ranije izraženo u radovima različitih istraživača.¹⁰ Prije svega, sretan nalaz još jednog natpisa koje donosi već poznato ime municipija (*municipium Riditarum*),¹¹ popraćen s poznatim imenima indigenih osoba riditinske onomastike,¹² otklonio je svaku pomisao da ovo mjesto ne bi bilo Rider preciznije municipium Riditarum. Za vrijeme iskopavanja izišli su na vidjelo različiti kompleksi građevina urbanog ili poluurbanog karaktera, često zajedno s grobovima. Među prvima se odlikuju dvije zgrade čija monumentalnost nadilazi neznatno i skromno naselje. Najprije je otkrivena jedna zaista grandiozna zgrada četvrtastog plana sa središnjim dvorištem i podnim mozaicima, bez daljnega neka *villa urbana*, koja ni po svojim dimenzijama niti po svojoj monu-

¹⁰ Prije svega M. Barada, a poslije i A. Bacotich koji se također pozabavio tim problemom u *Archivio storico per la Dalmazia* IV, 1929., vol. VIII, fasc. 44, 381 i d. (Per la riscoperta di un Santo Dalmata Santo Aurelio, vescovo del municipio romano-dalmata dei Riditi, ricordato in lapide milanese).

¹¹ Objavio ga je autor ovog rada u: *Arheološki radovi i rasprave* (Acta et dissertationes archaeologicae, Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti II, 1962., 315 i d. ("Princeps municipi Riditarum" – Uz novi epigrafski nalaz u Danilu).

¹² O riditinskoj onomastici (Rider je mjesto nalaza najvećeg i najvažnijeg niza latinskih natpisa s indigenim, ilirskim, dalmatskim imenima). Usp. D. Rendić-Miočević, u: *Živa antika*, XXI, 1971., fasc. 1 (Ilirske onomastičke rasprave III – Onomasticon Reditinum).

mentalnosti ne nalazi usporedbe u graditeljstvu toga doba (I. – II. st.) u Dalmaciji. Kasnije je dodan ovom kompleksu još jedan segment, druga nadasve monumentalna građevina, ali drukčijeg karaktera, tj. javne namjene: radi se o jednom termalnom postrojenju (*balneum, thermae*), čija planimetrija po kompoziciji izgleda nepravilna i asimetrična. Postojanje jednog takvog kompleksa na tom lokalitetu nesumnjivo treba smatrati kao snažnu potporu urbanom karakteru naselja, koji je ranije bio negiran. Druge zgrade, međutim, otkrivene u danilskoj dolini raštrkane su i pripadaju više ruralnom, poluurbanom naselju. Te suburbane vile bile su veoma često i familijarne grobnice, ali ponekad čitavim i dosta velikim nekropolama koje upućuju na poluurbano pučanstvo, s ruralnim, poljodjelskim tradicijama.¹³

U jednom, ne baš dobro definiranom razdoblju, ali čini se ne kasnijem od V. st. – sudeći prema materijalu u nekim grobovima koji su se tu uslojili – područje *municipum Riditarum* pretrpjelo je neku nesreću (potres, napad barbarskih hordi?) jer je dio otkrivenog grada, a osobito solidna konstrukcija termalnog postroja, uništena i napuštena, dala mjesto za golemi grobišni kompleks u kojem je, u nekom kasnijem vremenu među ruševinama antičkog balneuma niklo skromno kršćansko zdanje.¹⁴ Uokolo, kad je već nastala grobišna crkva, razvila se jedna od najzanimljivijih nekropola u Dalmaciji s gustim rasporedom grobova u slojevima od kasne antike – uključujući starokršćanski period – pa sve do srednjeg vijeka, ili, čak do sasvim recentnog doba.¹⁵

¹³ To bi se podudarilo s definicijom ovoga naselja i municipija za koje Mommsen u *Corpus inscriptionum latinarum*, III (uz br. 2774) piše: unde apparet hoc oppidum quamquam municipii iure donatum et ad formam rei publicae Latinae ordinatum tamen non fuisse civium Romanorum.

¹⁴ Tradicija je na području istočnog Jadrana da se rimski termalni kompleksi, iz različitih razloga, ili napuštaju ili se s pojavom nove vjere, pretvaraju u prve kršćanske kulturne centre. Dovoljno je prisjetiti se dvaju najvažnijih primjera – onoga u Saloni sa svojim poznatim Oratorijem A (prema E. Dyggvea), vjerojatno sjedištem prvog biskupa i mučenika Domnija i onoga u Parenciju sa svojom domus ecclesiae (drevni prethodnik biskupa i mučenika Maura). Primjer koji je pružio nedavno otkopani kompleks u municipium Riditarum (Riditio?) nije možda za usporedbu s dva upravo spomenuta, ali ambijenti rađanja novog kulta su sasvim analogni. Ono što nedostaje u Rideru je jedan bazilikalni objekt, koji poslije mira nije trebao biti skriven i nepoznat u zdanju takvog ranga.

¹⁵ Rezultati iskopavanja iz Danila Gornjeg nisu još objavljeni. Dok pripremamo jedan prvi takav izvještaj (istraživanja se nastavljaju) skrećemo pažnju na kratke informacije koje su iznijeli A. Faber i M. Zaninović u našem časopisu *Arheološki preglad* 5, 1963., 103 i d (Danilo, Šibenik – praistorijsko i antičko naselje i nekropola) koje nije, međutim, posve ispravno u pogledu datacije crkve.

Tlocrt termalnog postrojenja je, kako je već kazano, veoma kompleksan, s prostorijama različitog oblika i s podnim mozaicima. S južne je strane kvadratno dvorište s galerijama. Samo je jedan od ovih prostora, prema onome kako se čini – budući da iskopavanja nisu iz tehničkih razloga dovršena – završavao apsidom i služio kao bazen, vjerojatno za umjerenu vodu, dakle kao tepidarij. Drugi ambijenti ili konstruktivni dijelovi termalne građevine (postroj za zagrijavanje, hipokaust itd) još se i danas dobro vide.

I upravo ovaj prostor s apsidom, pretpostavljeni tepidarij, koji je, bez velikih i složenih prilagodbi, nakon što je termalni objekt napušten bio pretvoren u aulu kršćanskog kulta. Aula (sl. 4 A) – orijentacije sjever-jug dimenzija 8,5 x 5,5 završava prema sjeveru s polukružnom apsidom, proisteklom, barem u donjim dijelovima iz arhitekture bivšeg tepidarija, kojemu su svi pripadajući dijelovi (vodootporna žbuka, podni mozaik, kanal za odljev vode) i dalje dobro vidljivi. I drugi dijelovi starog tepidarija, u prvom redu uzduž sjevernog i istočnog zida, bili su iskorišteni za podizanje prvotne kultne dvorane, kojoj je u nekom kasnijem vremenu pridodana – još uvijek u kasnoj antici – uz desni, istočni bok još jedna uža dvorana (sl. 4 B), ali u njezinoj punoj dužini (dimenzije: 8,5 x 2,5 m). I ova mnogo skromnija dvorana završava apsidom iz istog vremena, dakle, iz kasne antike. Poradi kasnijih rekonstrukcija i prepravaka, kao što su zatvaranje prostora apside ili podjela unutrašnjosti te drugih adaptacija, ne može se sa sigurnošću precizirati radi li se o manjoj crkvi, pridodanoj većoj, ili pak o dodatnoj dvorani namijenjenoj liturgičkim potrebama ili općenito kultu. U potonjem slučaju pomišljamo u prvom redu na baptisterij i u ranoj, prijelaznoj fazi – prije podizanja prave bazilike (koja nije pouzdano mogla nedostajati i u ovakvom urbanom ambijentu) – bio je neophodan.¹⁶ Krsti-
onički zdenac, međutim, nije nađen, ali spomenuta apsidiola, osobito nakon što je zatvorena, mogla je dobro poslužiti kao zdenac, kako to pokazuju drugi slični ambijenti, iste funkcije, u termama javnog i privatnog karaktera. Ne mogu se također isključiti ni neke druge funkcije, prije svega, pogrebni obredi u skladu s općom situacijom i s karakterom ovog važnog arheološkog kompleksa. Što se tiče interpretacije dvije aule

¹⁶ D. Rendić-Miočević u: *Corsi di cultura sill' arteravennate e bizantina*, Ravenna 1972., 281 i d. (Battisteri in ambienti rurali nell' Adriatico Orientale). Problem je proučavao D. Sergejevski (Sarajevo); usp. *Actes du Ve Congrès International d' Archéologie Chrétienne*, Aix en Provence 1954 – Città di Vaticano 1957., 187 i d. Pogledaj i svezak Đ. Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1972.

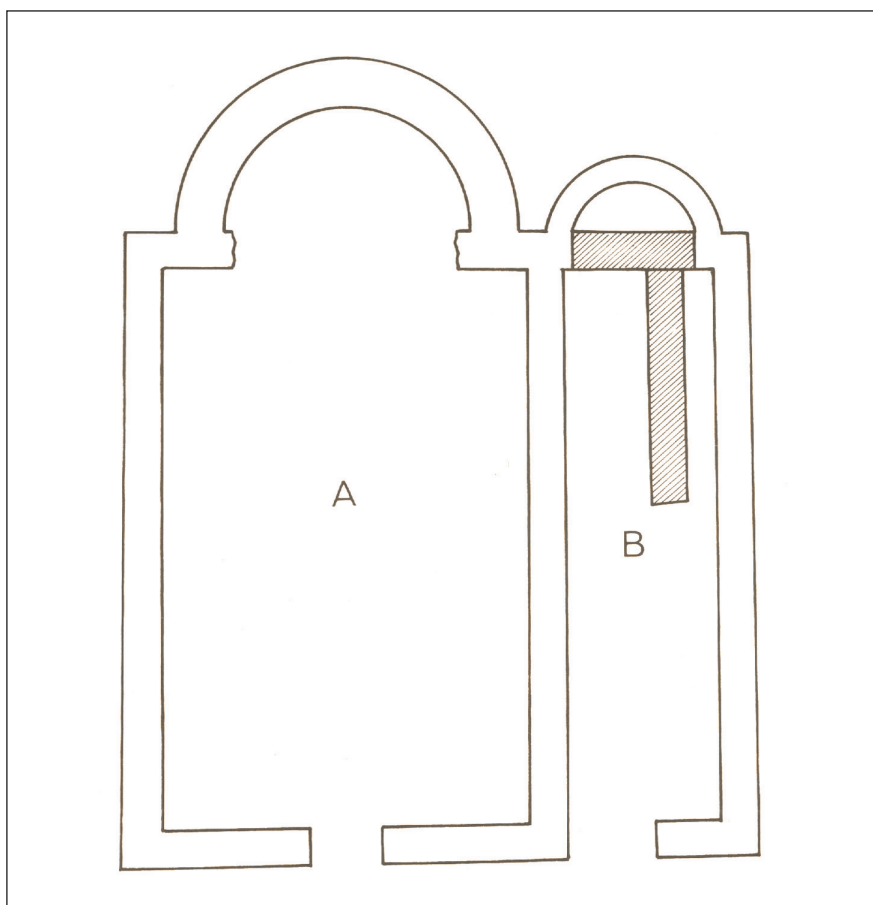
sl. 2.

Rider - kršćanski
kompleks pored
gradskog kupališta
(pogled s juga)

sl. 3.

Rider - dvije aule
kršćanskog kulta

u smislu dvaju kulturnih međusobno povezanih objekata (crkava), koji odgovaraju dvojnim crkvama (*basilicae geminae*), moramo podsjetiti na tipologiju kompleksa starokršćanskog graditeljstva na istočnom Jadranu, bilo urbanih bilo ruralnih, dvostruke crkve pripadaju posebnom, osobito rijetkom fenomenu.¹⁷

Što se tiče plana, riditski kulturni kompleks se ne razlikuje od mnogih crkava otkrivenih u ruralnim ambijentima starog Ilirika, koje karakterizira samo jedan brod (dvorana) s apsidom s jedne ili češće dvije strane uokviren nizom prostorija koje su međusobno povezane, ali različitih funkcija (jedan od tih prostora gotovo bez iznimke bio je rezerviran za baptisterij).¹⁸ Jedina razlika bi u riditinskom kompleksu, čini se, bio nedostatak nartekse koji je svojstven za spomenute crkve tzv. slobodne konstrukcije, često nazivane bosansko-hercegovačkim tipom, gdje su zabilježeni najraniji i najbrojniji primjeri takve arhitekture. Ali, unatoč nedostatku jednog sličnog arhitektonskog elementa koji, kao što je to bilo uobičajeno, predstoji sakralnoj, kulturnoj dvorani – da je ne bi nazvali crkvom, još manje bazilikom – Ridera, čini se da joj je naprijed stajao drugačiji arhitektonski ambijent dobro poznatog tipa i oblika, a to je kvadriportik naslijeđen također, kako se čini, iz ranije građevine. Nedostatak drugih nalaza koji bi se odnosili na jednu kršćansku kulturnu građevinu u istraženom kompleksu¹⁹ ne dovode u dvojbu karakter zgrade o kojoj ovdje po prvi put piše onaj koji je proveo istraživanja.

Arheologija je tako sa svoje strane dala doprinos problemu lokaliziranja biskupskog sjedišta Aurelija i identifikaciji grada *Riditio* spomenutoga u milanskom natpisu, odnosno svečevu epitafu. Ovaj doprinos ne smije se smatrati kao potpuna potvrda Delehayeove hipoteze, koja je izazvala nastale rezerve i jednog sjajnog poznavatelja kršćanske arheologije kakav je bio monsieur Bulić, ali je, u svakom slučaju, vrijedna potpora i, nadamo se, da je konačno anulirao bitnu kontroverzu glede urbanog karaktera ovog lokaliteta, mogućeg centra jedne dijeceze dalmatinske metropolije, one Riditija – Ridera.

¹⁷ Usp. E. Dyggve, *History of Salonitan Christianity*, Oslo 1951, osobito 27 i 35.

¹⁸ Usp. radove autora navedene u bilj. 16.

¹⁹ Prije početka iskopavanja na ovom lokalitetu pronađena su dva pilastra s urezanim križem (nažalost, uništeni odmah nakon što su nađeni), i jedan drugi fragment također s urezanim križem, ugrađen odavno u jednu seosku kuću, potječu također s istog područja. Drugi slični fragmenti, veoma davno otkriveni, nepoznate provenijencije – mogli bi se također pripisati istom kulturnom kompleksu, i naposljetku su i dali poticaj istraživanjima.

Varia archaeologica

Duje Rendić-Miočević
Dalmatia christiana – Opera omnia

Salona

Prilog valorizaciji njezinog spomeničkog nasljeđa

Čovjek i prostor, god. XXIV, br. 288
Zagreb, ožujak 1977., 18-21

Salona danas sinonim za najveći kompleks antičkih (i ne samo antičkih) spomenika, ili točnije ruševina, u našoj zemlji, mogla se nekada doista ponositi nizom atributa koji su je, isto tako – samo u pozitivnom značenju – predstavljali kao najveću, najznamenitiju i najsloženiju urbanu anglomeraciju na tom području. Te dvije kvalifikacije povezane uz ime Salona očito su u takvoj suprotnosti da ih je veoma teško shvatiti kao realnost. Danas, kad su ti polovi suprotnosti došli do svoje, moglo bi se reći maksimalne, amplitude, s jedne strane uočavanjem prave vrijednosti i mjesta Salone, i posebno njezinog spomeničkog nasljeđa, a s druge strane poradi zabrinutosti s nemara prema tim apsolutnim dobrima koji pripadaju cijelom čovječanstvu i zbog dalje ugroženosti koja prijeteći da im uskrati svaku egzistenciju, bilo je krajnje vrijeme da se putem svih sredstava javnih komunikacija javno progovori o tome, da bi se pokušao zaustaviti taj prijeteći hod što baca ljagu na našu kulturu. U okviru izuzetno vrijedne akcije S O S za baštinu našla se među prioritarnim spomeničkim kompleksima koji vape za milost spašavanja i očuvanja i Salona, jedina među svima s tužnim, pomalo pesimističkim atributom “*deserta*” (napuštena).

Vratimo za čas točak povijesti, i eto je opet pred nama, u sjaju kakva je nekad bila, *Salona rediviva*...

Salona, glavni grad provincije Ilirika (kasnije Dalmacije) bila je izdužena oblika. Tako je opisuje pjesnik Lukan u 2. stoljeću naše ere, a uz nju spominje, čini se, i riječicu Jadro, koja ju je opskrbljivala izvrsnom vodom i na čijem je ušću nastala prva salonitanska naseobina (“*Qua maris Adriaci longas ferit unda Salonas et tepidus in molles Zephiros excurret Iader*.”). Geograf Strabon spominje je kao jedinu delmatsku luku, odnosno pristanište. Salona je, dakle, ponajprije bila naseobina ilirskih Delmata (prema Strabonu već tada s karakteristikama gradskog naselja), a onda je, negdje u toku 2. stoljeća prije naše ere, tu, u delmatskoj sredini, našla mjesta i jedna manja naseobina isejskih (viških) Grka,

dakako bez vlastite političke organizacije, koju je nosio matični grad. Njezina je prisutnost nesumnjivo dala novo obilježje tom “gradskom” naselju, koje tek počinje poprimati pravi urbani lik. Još složeniji lik poprma salonitanska aglomeracija pojavom vrlo aktivne skupine rimskih građana u njoj (*conventus civium Romanorum*), kojoj će se, priključiti i novi, deducirani rimski živalj – možda veterani – koji formira daljnju, ovaj put samostalno organiziranu jezgru – koloniju (*colonia Iulia* odnosno punim nazivom *colonia Martia Iulia Salona*). Od tada na salonitanskom području, uz solinski zaljev, imamo svakako barem dva samostalna gradska naselja (odatle i njihov zajednički naziv *Salonae*, u množini), jedno starije, delmatsko-grčko odnosno delmatsko-isejsko (*Salona*) i ovo drugo, mlađe rimsko, s kolonijskim statusom (*Colonia Salona*).

Iako otkriveni dijelovi najširega salonitanskog područja još ne daju zadovoljavajući odgovor na pitanje identificiranja tih pojedinačnih jezgri složenog područja Salona – o tom postoje različna mišljenja – nepobitna je činjenica da je najstariji dio arheološki fiksirana urbanoga kompleksa te velike Salone nalazio negdje u središtu njezina areala, definirana bedemima nastalim u različitim fazama njezina urbanog razvitka. Taj prostrani gradski areal, koji potpuno potvrđuje Lukanov podatak o “dugoj Saloni” (*Salonama*), bio je za cijelo vrijeme života kasnije administrativno ujedinjenoga grada presiječen monumentalnim bedemima od velikih kamenih blokova (pravac S-J), s vratima i kulama iz mnogo ranijeg vremena od bedema i kula koji su okruživali prostor velikoga grada. Iz toga se prije zaključivalo da je ta velika *Salona* u rimsko doba prvobitno zapremala samo jednu (zapadnu) od dviju spomenutih gradskih jezgri i da se negdje u tijeku 2. stoljeća naše ere grad počeo širiti prema istoku, integriravši novim obrambenim sustavom obje tako nastale gradske jezgre. Danski arheolog i arhitekt E. Dyggve, jedan od poznatijih istraživača Salone i najboljih poznavalaca njezinog spomeničkog nasljeđa, ustanovio je, međutim, da je ta zapadna polovina salonitanskoga gradskog prostora i sama sastavljena od dva dijela te je razvoj velike Salone vidio u istovremenom rastu zapadnog i istočnog dijela grada oko njegove prvobitne, središnje jezgre (*urbs vetus*). Zapadni dio nazvao je on *urbs occidentalis* a istočni, mnogo prostraniji, *urbs orientalis*, iako se, dakako, ni u kojem slučaju nije moglo raditi o tom da je svaki od tih dijelova predstavljao samostalnu *urbs*. Naziv *urbs* mogao je pripadati samo Saloni kao cjelini, a to su bili njezini dijelovi ili nove gradske četvrti.

sl. 1.
Spomenički kompleks ceterijalne bazilike u Manastirinama (pogled iz zraka)

Zapadna polovica areala velike Salone, koju je s istočne strane definirao bedem od velikih bunjastih blokova, i u kojemu su još dobro sačuvana vrata (*"Porta Caesarea"*) u obliku koji su dobila za cara Augusta, u svakom je slučaju izrazit predstavnik rimskog urbanizma i rimskih graditeljskih tradicija, jer su se tu nalazili svi najvažniji sadržaji što karakteriziraju rimski grad: gradski forum s hramovima, kazalište, *balneum* (javne kupelji, izvornoga rimskog tipa), amfiteatar i druge tradicionalne zgrade. Istočnu, pak, polovicu grada, koja se sva razvila na području što je još u drugom stoljeću naše ere pripadalo istočnom suburbiju grada i kroz koji je u to doba još – prema Dyggveu – tekao jedan rukav današnjeg Jadrana (sačuvan je i most, dio cestovne komunikacije sa spomenutim gradskim vratima), karakteriziraju sadržaji što odražavaju bitno drukčiju životnu i graditeljsku tradiciju od one tipične za zapadni rimski svijet. Iz zapanjujuće bogatoga kompleksa termalnih zgrada koje dominiraju tim, vodom obilnim područjem – rijeka, vodovod – nikao je jedan od najpoznatijih u svijetu kršćanskih kulturnih kompleksa – episkopalni sklop građevina s oratorijima i bazilikama (*basilicae geminae*).

Natpisne interpretacije na grčkom jeziku na mozaiku muza u termama, pod velikom episkopalnom bazilikom, ili u dovratniku suburbanih vrata urezan jedan od najkasnijih salonitanskih zapisa (*"Gospode pogledaj"*), na istom tom jeziku, očito su u svezi s poznatom činjenicom da je novi, a čini se i znatan sloj salonitanskog življa kroz stoljeća činio

sl. 2.
Ambijent koji okružuje spomeničko područje Salone

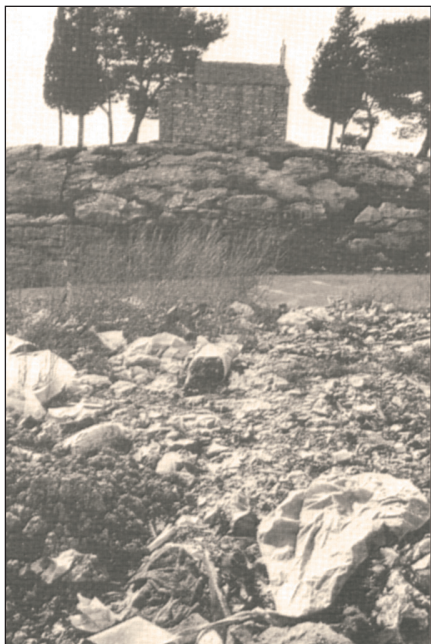
krug građana emigriranih iz sirijskih gradova, napose iz Apameje, čiji je govorni jezik bio grčki. Orijentalci su u tim kasnijim stoljećima života grada bili najdinamičniji sloj njezinih građana, vjerojatno i ekonomski najstabilniji i najmoćniji, a to samo potkrepljuje mišljenje da u njima treba tražiti propagatore nove, kršćanske ideologije, koja je u naše krajeve dolazila i izravno s Istoka, bez posrednika. Uostalom, i prvi biskup organizirane kršćanske zajednice u Saloni je orijentalac, Sirijac Domnio. Tako je lakše shvatiti i ekonomsku pozadinu veličanstvenih kršćanskih zgrada koje su od 4. stoljeća preplavile urbani i ekstraurbani salonitanski prostor (Dyggve registrira samo unutar grada desetak

sl. 3.
Nepotrební sukob
starog (dijelovi antič-
kih bedema) i novog

bazilikalnih zgrada) dajući mu i kvantitativnu i kvalitativnu dimenziju među ostalim poznatim ranokršćanskim centrima.

Ako je antički forum sa svim pripadajućim mu građevnim objektima i sadržajima, u koje iz posebnih razloga ubrajamo i s njim povezano kazalište (vjerojatno se u njemu povremeno sastajalo i gradsko vijeće), bio političko i kulturno središte staroga grada, točnije dokršćanske Salone, tu je funkciju od tada imao episkopalni centar u novom, istočnom dijelu grada, jer je i težište vlasti sa svjetovne, municipalne, sada bilo pomaknuto prema duhovnoj, koja, uostalom, samo to više i nije. Novi kršćanski centar, zahvaljujući davnim Bulićevim istraživanjima, a napose Dyggveovim kasnijim interpretacijama, odavna je u središtu zanimanja svjetske arheologije, što se, na žalost, ne može reći za forumski salonitanski kompleks, koji je, kao i drugi stariji spomenici toga grada, ostao u sjeni iznimnog značenja što ga za arheološku znanost imaju ranokršćanski spomenici Salone. Ranokršćansko nasljeđe Salone ima, uz

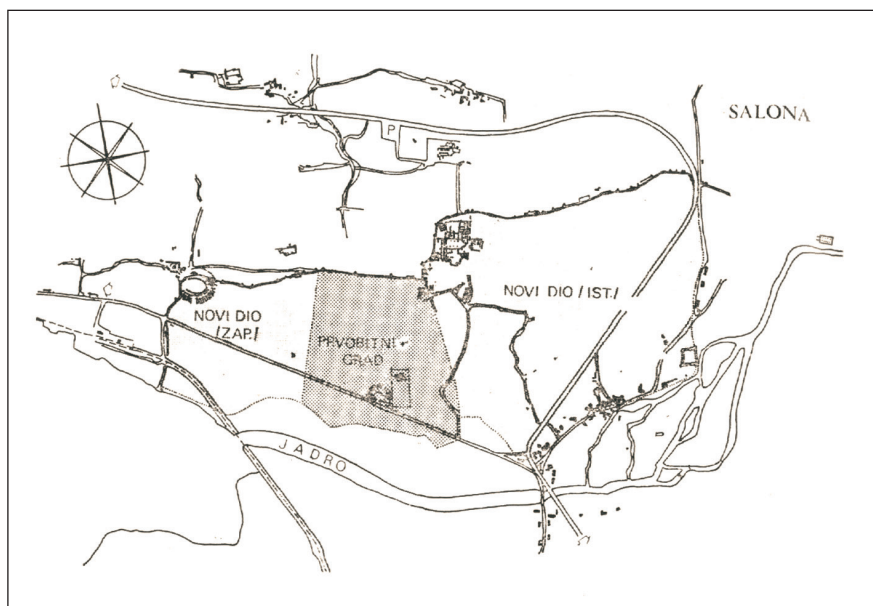
sl. 4.
Položaj nekadašnje
ranokršćanske ceme-
terijalne bazilike i
srednjovjekovnog
grobља uz crkvicu sv.
Nikole

sl. 5.
Detalj cemetrijalnog
kompleksa
u Marusincu

spomenuti episkopalni kompleks – u kojemu posebno mjesto zauzima najstariji njegov Oratorij, smješten u privatnoj zgradi (jednoj od rijetkih dosad otkopanih građevina stambene namjene, koja je, usput rečeno, i jedna od najbolje sačuvanih salonitanskih građevina) – i drugih iznimnih vrijednosti, koje, međutim, još treba smatrati hipotetskima jer nekada uvjerljive interpretacije (Dyggve) danas ne mogu biti drugo do zanimljive hipoteze i valja ih tek dokazati. Mislim pri tome u prvome redu na manji bazilikalni kompleks, južno od spomenutoga, koji sadrži, kao i taj, i baptisterij, što je bilo protumačeno postojanjem još jedne, arijanske kršćanske zajednice u Saloni, za vrijeme gotske vladavine. U znanstvenom pogledu još je zanimljivija hipoteza, zapravo Dyggveova tvrdnja, o unikatnom nalazu u Saloni, na ceteriju u Marusincu, jednoga posebnog tipa bazilike, koju samo izvori poznaju pod imenom “*basilica sine tecto*” (“*b. discoperta*”).

Salona, iako tek malim dijelom otkrita, dala je uz svoje najvažnije urbane akcente i bogatu povijesnu dokumentaciju i više sepulkralnih spomeničkih kompleksa, i onih najranijeg antičkog razdoblja (“*necropolis in horto Metrodori*”, uz cestu što je od grada vodila prema Traguriju), i onih iz kršćanskog razdoblja, kojih ima više, a najpoznatiji su oni sjeverno od grada (Manastirine, Kapljuč, Marusinc), uz obaveznu prisutnost grobišne bazilike. Spomenimo još i to da je ceterij u Manastirinama, s bazilikom u kojoj je grob utemeljitelja kršćanstva u Saloni

sl. 6.
Plan Salone
s razvojnim fazama
grada (prema E.
Dyggveu)

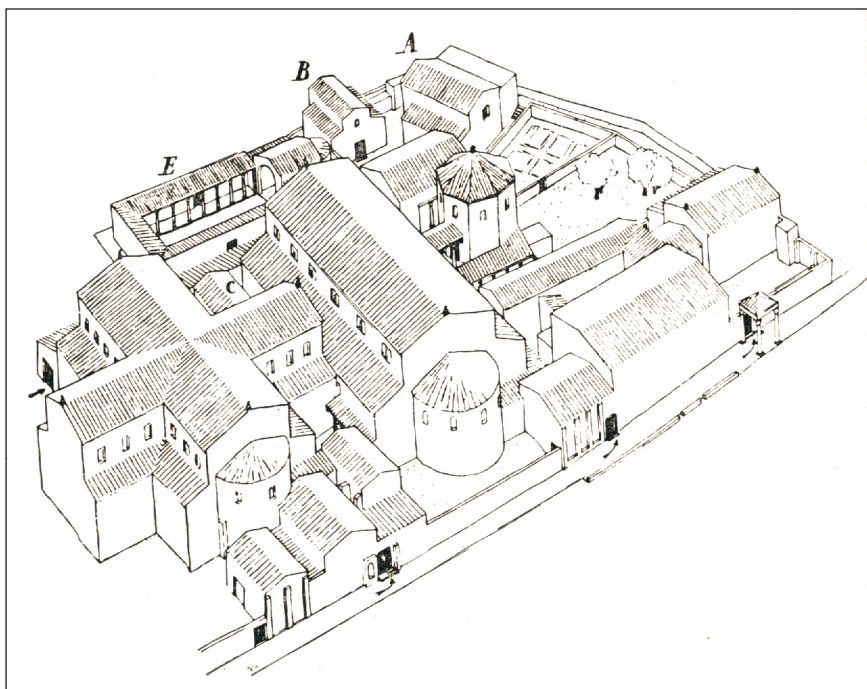

sl. 7.
“Pet mostova”,
ostaci antičkog
mosta istočno
od *Porta Cesarea*

i martira Domniona, jedan od najprostranijih i brojem grobova najbogatijih kršćanskih cemeterija *sub divo* uopće.

Salona nije samo antički grad, njezino spomeničko nasljeđe ne nosi samo obilježje Rima, antike uopće, ili ranoga kršćanstva. To područje, a pri tome imamo u vidu njezin bivši ekstraurbani areal, bilo je pozornicom stare hrvatske države od Trpimira do Zvonimira, čiji su spomenici, u obliku zadužbina i drugih crkvenih zgrada, posuti po solinskom polju (Rižinice, Otok, Gradina, Šuplja crkva). Posebna je zanimljivost tih naših starih, za nacionalnu povijest i za razvoj medijevalne arhitekture

sl. 8.
Rekonstrukcija
episkopalnog kom-
pleksa (aksonometrija)
viđena s istočne strane
(E. Dyggve)

sl. 9.
Episkopalna bazilika
nakon djelomične,
neadekvatne restitucije

važnih zgrada, što su gotovo bez iznimke nikle na ostacima prijašnje, antičke ili ranokršćanske arhitekture, pokazujući time određeni kontinuitet, koji zasad još nije mogao sigurno biti utvrđen i u napuštenom prostoru staroga grada – *intra moenia* – koji je u početku 7. stoljeća naglo prekinuo svoj osmostoljetni slavni hod, da bi udahnuo život grada i

sl. 10.
Pogled na južnu
polovicu amfiteatra

u njemu našao novi neprekinuti kontinuitet, najvećem arhitektonskom ostvarenju na Jadranu, carskoj palači-ljetnikovcu, koju bez Salone ne bismo mogli ni zamisliti.

Potencirali smo u ovom prikazu i neke iznimne graditeljske vrijednosti Salone, spomenike ili spomeničke komplekse kojima je mjesto u samom vrhu svjetske arheologije. Još je više spomenika čija točna znanstvena determinacija ima obogatiti i našu domaću i opću povijest kulture. Mnogi spomenici ne samo što još nisu do kraja razjašnjeni nego nisu temeljito ni istraženi pa im predstoji bude li za to potrebnih uvjeta, dalje istraživanje. Istraživanja u Saloni, mislim pri tome na ona prava, sistematska, započela su dvadesetih godina prošloga stoljeća. Njihova prva meta bio je širi areal foruma ("forumske terme"), prostor i najvažniji i najzapušteniji u cijelom dijelu stare, prvobitne Salone ("*urbs vetus*"). Salonitanskom forumu bila su posvećena i prva poslijeratna istraživanja u tom starom gradu, ona su bila obnovljena i prije nekoliko godina, pa iako je svaka od tih kampanja dala određene rezultate, ona su u cjelini ostala torzo. Imperativno se nameće potreba sistematskoga i definitivnog istraživanja cjelokupnoga forumskoga (forumsko-kazališnog) kompleksa, jer je on bio srcem staroga grada, jer je on organska, zatvorena urbana i arhitektonska cjelina i jer se upravo nad njime nadvijaju, čini se, prijeteći tmasti oblaci, koji bi gustom maglom prikrili i one male prijestupničke "oblačice" koji su već prije sletjeli i dalje povremeno slijeću na ovaj posvećeni prostor grada-metropole provincije.

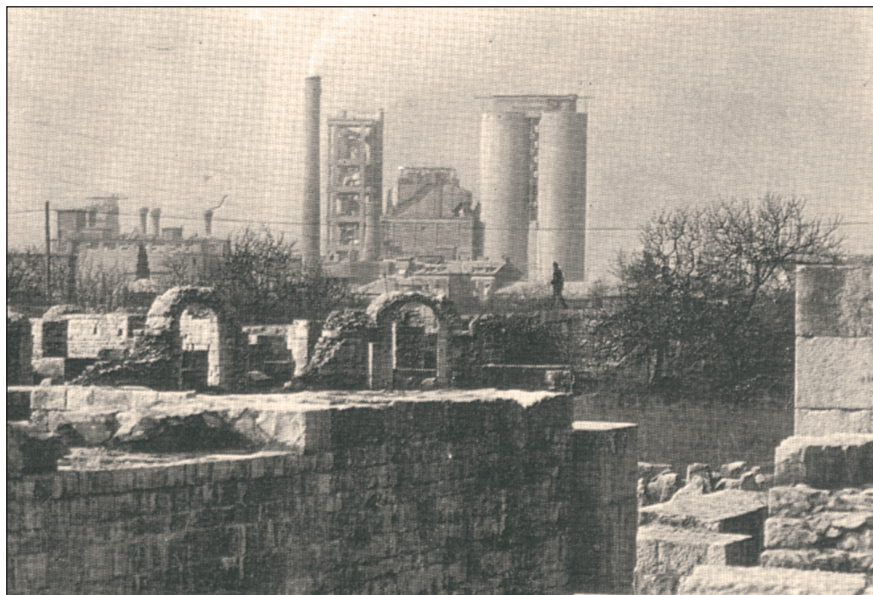
sl. 11.
“Šuplja crkva” (Sveti
Petar i Mojsije) –
krunidbena bazilika
kralja Zvonimira –
veliki dio godine je
pod vodom

Ugroženost Salone proizlazi ponekad iz objektivnih potreba koje nameće život današnjega grada, nasljednika stare Salone, koji ju je integrirao kao što je nekad ona integrirala bila njega, samo u radikalno izmijenjenim uvjetima. Mnogo češće, međutim, ugroženost njezinog spomeničkog nasljeđa posljedica je nerazumijevanja poruke što je preko tih kulturnih vrijednosti današnjici upućuje kulturna savjest čovječanstva, prema kojoj svi mi imamo imperativnih obaveza. A ponekad, i to ne baš rijetko, ona je rezultat brzopletoga, najlakšeg pristupa stvarima, kad se i ne pokušava traženjem, kontaktima i dogovorom naći za sve zadovoljavajuće, dakle optimalno rješenje.

Zar ćemo biti svjedoci takvom prilazu integracije salonitanskih spomenika s današnjim potrebama toga područja i nećemo li time platiti tešku žrtvu suvremenom Molohu?

Salonu i njezine spomeničke vrijednosti treba obraniti od takvih i sličnih namjera. Treba je sačuvati od daljeg propadanja i uništavanja. Ali ne samo to. Njoj treba vratiti i sve ono što joj je današnje vrijeme, naša današnja i dosadašnja nebriga (pa bila ona ne znam kako etiketirana) oduzela, čime ju je osiromašila do te mjere da se često i sramimo što je tu, što postoji, egzistira. Rekli smo već naprijed da naše misli moramo upraviti toj novoj viziji uskrsele Salone (*Salona rediviva*) koja i te kako, ako smo dobre volje, može naći i ima svoje mjesto u novim velikim zonama industrijskog središta, budućeg velegrada. Ne predlaže se tu integralna arheološka zona, kompleks sličan Pompejima, Herkulanu-

sl. 12.
Detalj amfiteatra s
današnjom okolinom

mu, Ostiji, Timgadu i sličnim arheološkim divovima antičkog svijeta, pa niti drugi Stobi, koji i u našim okvirima ima drukčije uvjete prezentiranja. Područje Salone danas je još ogromnim dijelom pod kulturama. Unutar toga prostranog areala, koji nam samo njezini bedemi definiraju (a njima prvenstveno treba vratiti stari sjaj, izvorno lice koje su najvećim dijelom i sačuvali), otkriveni su veći ili manji spomenički kompleksi, koje je nužno integralno sačuvati ali i permanentno čuvati, održavati i prezentirati. I oni se mogu pretvoriti u rekreativna područja sui generis (uz obavezne čuvare za svakog od njih), a ostalo slobodno područje – barem do budućih, zasad još jako dalekih, istraživanja – taj zahtjev može u najvećoj mjeri zadovoljiti. A što se samih, posebno onih zanimljivijih spomenika tiče (kazalište, amfiteatar, prostor djelomično restituirane episkopalne bazilike i dr.), zar im se ne može naći i neka suvremena namjena – kazališne i druge predstave, koncerti i sl. – a da pri tome ne izgube ništa od svoje spomeničke vrijednosti. Dapače, time mogu samo da je potvrde, jer će tako ponovno dobiti jednu od svojih osnovnih dimenzija, koje su, mutatis mutandis, nekada i imali. Ako bismo k tome današnje dvlje komunikacije preko solinskih spomeničkih kompleksa uspjeli usmjeriti postojećim ili naslućivanim izvornim gradskim arterijama (*decumanus*, od *Porta Caesarea* prema zapadu, *cardo*, od Furuma i kazališta prema sjeveru) integracija antičkoga sa suvremenim, u vizualnom pogledu i u funkciji, bila bi idealno ostvarena, a stari bi grad svoje bitne karakteristike stavio u službu suvremenoga, čime bi se značajno otupila oštrina kronoloških i funkcionalnih razlika premostila duga stoljeća prekinuta kontinuiteta.

Antička Salona (*Salonae*) – povijesno-urbanistički i spomenički fenomen (S.O.S. za baštinu)

Arhitektura XXX, 1960.-1961.

Zagreb, 1977., 54-69

Antička Salona naš je najpoznatiji i spomenički najcjelovitiji arheološki lokalitet, čije je značenje, zbog nekih njegovih vrijednosti, odavna već uočila i za nj pokazala izuzetno zanimanje svjetska arheološka znanost.¹

¹ Uz domaće istraživače, među kojima treba u prvom redu spomenuti C. Lanzu, prvog direktora tada osnovanoga Arheološkog muzeja u Splitu, koji prvi započinje sistematskim istraživanjem topografije antičke Salone (1820. godine) te jednog od prvih njegovih nasljednika, F. Carrare – istraživanja obavlja 1846-1849. godine – a nadalje zaslužnoga i neumornog F. Bulića, čija je uloga u otkrivanju, posebno ranokršćanske Salone neprocjenjiva, istraživanja su, uvijek u suradnji sa spomenutim Muzejom, obavljale mnoge strane institucije i stručnjaci. Posebno je zanimanje za solinske spomenike pokazivao tadašnji Arheološki institut u Beču (Gerber, Egger), koji je već 1917. godine započeo izdavanjem monumentalne serije *Forschungen in Salona*, od koje su između dva rata izašla još dva sveska, 1926. i 1939. Uz Austrijski arheološki institut Salonu duže istražuje ekipa danskih arheologa (J. Brøndsted, E. Dyggve, Fr. Weillbach), što opet rezultira dvama monumentalnim svescima *Recherches a Salone* (I, 1928, II 1933). Ta je iskopavanja, istraživanja i njihovo objavljivanje financirala glasovita *Fondation Rask – Ørsted* iz Kopenhavena. Dakako da je obilježje građe o istraživanjima u Salonu objavljivano u mnogim domaćim i inozemnim časopisima i publikacijama (posebno bečkim i rimskim). U toku posljednjeg rata istraživanja su obavljali predstavnici okupatorske sile (Crema i dr.), ali rezultati nisu objavljeni u znanstvenim publikacijama. Nakon rata inicijativa istraživanja ponovno prelazi na domaće ustanove (Arheološki muzej u Splitu), a mnogo kasnije, posljednjih godina, spomenuta ustanova obavlja široka istraživanja u suradnji sa *Smithsonian Institution* (SAD, i posebno s *Rutger's University* iz *New Brunswicka*) u kojima sudjeluje i potpisani, koji je već vodio prva poslijeratna istraživanja u Salonu; isti je i kasnije (1949) radio u ekipi E. Dyggvea, koji je vodio revizionu istraživanja u kompleksu episkopalnih bazilika. Izuzetno bogata građa o Salonu objavljivana je u svim godištima negdašnjeg *Bullettina* (*Bullettino di archeologia e storia dalmata*), koji od završetka prvoga svjetskog rata izlazi na hrvatskom jeziku (*Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*). Za poznavanje povijesti i spomenika stare Salone, uz Bulića i druge naše starije istraživače (M. Abramić, Lj. Karaman, G. Novak), najviše je zaslužan Danac E. Dyggve – počasni građanin Solina – koji je o njemu objavio velik broj radova, uvijek s novim zanimljivim tezama, o kojima je redovito izvještavao na raznim međunarodnim kongresima. Posebnu pažnju zavrđuje njegova izvanredna knjiga *History of Salonitan Christianity*, Oslo 1951, gdje je sintetizirao rezultate svojih dugogodišnjih istraživanja.

Nije tu u pitanju samo kvantiteta njenih spomenika (spomeničkih cjelina) ili stanje njihove sačuvanosti, koji možda i ne prelaze okvir prosječnosti. Riječ je ponajprije o višestoljetnom kontinuitetu života jednoga grada, koji je povezo kasna prethistorijska (protohistorijska) razdoblja sa srednjim vijekom, s jedne strane, a s druge strane sačuvao tako zornu sliku urbanističkoga i životnog svog rasta u toku spomenutih stoljeća, i to u svojoj potpunosti, tj. u integraciji užega urbanog areala i širega okolnog područja, na kojemu je, kao jedinstveni primjer u antičkom svijetu, nastalo toliko i tako osebujnih – ranijih i kasnijih – gradskih groblja (nekropole, cemeteteriji). Dodat ćemo tome i to, možda i najbitnije, da se salonitansko graditeljstvo, posebno u kasnijim razdobljima, odlikuje mnogim osebujnim formama, koje su neki istraživači tumačili kompletnim inovacijama u kasnoantičkoj arhitekturi, te su neki od salonitanskih spomenika i danas još, ako ne po drugome a ono barem kao arheološki problem, na samom vrhu zanimanja arheološke znanosti u svijetu (pitanje tzv. otkrite bazilike).

Kad je Salona, kao naselje, započela taj svoj veličanstveni hod, nije nam poznato. Nije nam poznato ni gdje bismo trebali tražiti toga davnog, prethistorijskog preteču antičkoga grada, iako je u tom pogledu bilo izneseno nekoliko mišljenja, koja su se dijelom temeljila na tradicionalnim koncepcijama Ilirskih – uzeto u širem smislu riječi – naselja, napose u brdovitim krajevima, a dijelom također i na arheološkim nalazima koje u tom rajonu možemo slijediti još od neolitskih vremena,² no osobito su poznata ona iz doba metala (eneolitski, pa prilično kasniji latenskodobni nalazi), s kojima će se tek moći dovoditi u vezu stvarni prethodnik Salone.³ Da je Salona, barem od svojih kasnijih protohistorijskih dana, pripadala dalmatskom području – a središta toga iliričkog naroda bila su, to znamo, oko velikih zapadnobosanskih polja, gdje im je bio i eponimni glavni grad⁴ – doznajemo i od Strabona, koji je naziva istaknutom dalmatskom lukom, odnosno bazom na moru.⁵ Taj je podatak neobično važan i za samu Salonu, kojoj je time naglašena njezina pomorska uloga, ali, i još više, za same Delmate, koji su bili poznati kao kontinentalan narod, s drugim gospodarskim tradicijama (stočarstvo) i ratničkim osobinama.

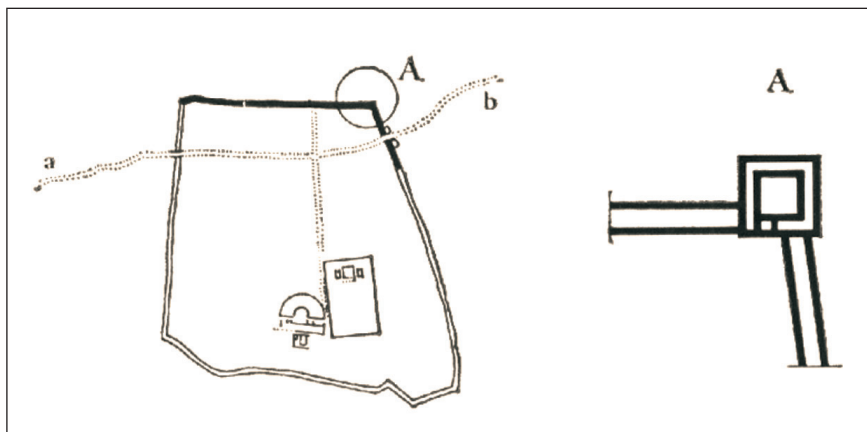
² Usp. I. Marović, Prahistorijski nalazi na području Solina, Vjesnik dalm., 62, 5 i d.; Isti, Salone dans la préhistoire, Disputationes Salonitanae, Split 1970, 5 i d.

³ Spomenuti radovi.

⁴ Delminij, na još neutvrđenoj poziciji, no vjerojatno na Duvanjskom polju. Usp. o tome M. Zaninović, Delminium. Primjedbe uz lokaciju, Vjesnik dalm., 63-64, 49 i d.; Isti, Ilirsko pleme Delmati, Godišnjak Centra za balkanol. ispitivanja, II, 27 i d, III, 51 d.

⁵ Strabon, Geogr. VII 5, 5 zove ga "to epineion" (*Dalmateon*), tj. delmatska luka.

sl. 1.
 Prvobitni oblik Salone
 (E. Dyggve: "Urbs
 vetus").
 Desno: sjeveroistočni
 ugao prema novim
 istraživanjima (a, b:
 područja nekropola)

Iako su delmatsku Salonu dobro poznavali i njezini grčki susjedi u isejskim subkolonijama Traguriju i Epetiju, koje su je, ekonomski gledano, čvrsto stisle u zagrljaj te je dio njihova življa našao utočišta i u tom "barbarskom" naselju, čini se da se Issa ipak nije bila odlučila da i tu – u samom delmatskom naselju, a ni u njegovoj neposrednoj blizini – utemlji sličnu jednu svoju naseobinu;⁶ ona je ipak budno pazila na položaj i sudbinu tih svojih građana, koji su rješenje svojih ekonomskih (a da li samo ekonomskih?) problema tražili u zajedništvu s delmatskim stanovništvom te izuzetno važne baze na Jadranu, koja je kontrolirala "kliški" prolaz k delmatskoj unutrašnjosti – jedini pogodni pristup unutrašnjosti Ilirika na tom dijelu obale. Ako, dakle, u delmatskoj Saloni i nije bilo organizirane grčke (isejske) zajednice, tu je živio isejski (tragurijski)⁷ živalj, koji je, nalazeći pogodne oblike zajedništva s domorodačkim delmatskim elementom na gospodarskom planu, u prvom redu, njegovao isto tako tradicije etničkog i političkog zajedništva s Issom i njezinim naseobinama na delmatskom kopnu. Dokaz su tome mnogi grčki natpisi iz te ranije faze salonitanske povijesti, među kojima posebnu pažnju privlači tzv. salonitanski reskript kojim je Gaj Julije Cezar, namjesnik Galije, ali i Ilirika, 56. god. pr. n.e. – upravo u funkciji ovoga posljednjega – uzeo bio u zaštitu, na njihovo traženje, salonitanske Grke kad su se osjetili ugroženima sve većim jačanjem moći i utjecaja italskog (rimskog) elementa, koji se već ranije javio kao novi partner i konkurent u tom istom prostoru.

⁶ Vidi o tome D. Rendić-Miočević, *Salone d'après les sources antiques et question des Grecs salonitains*, *Disputat. Salonit.*, 23 I d., gdje je izneseno mišljenje I drugih autora o tome.

⁷ O ulozi Tragurijaca, Isejskih kolonista, u naseljavanju Salone usp. istog autora, odnosno njegov rad *Ricordi aquileiesi nelle epigrafi di Salona*, *Studi Aquileiesi offerti a G. Brusin*, *Aquileia* 1953, 67 i d.

sl. 2.
Velika sjeverna (epi-
skopalna) bazilika,
poslije izvedene
konzervacije

Rim je, naime, već davno bacio oko na istočnu jadransku obalu, pa i na ovo važno delmatsko uporište u njezinu središtu. Još 155. god. pr. n.e. proslavio je konzul Publije Kornelije Scipion Nasika trijumf “*de Dalmateis*”, koji je, u tom istom stoljeću (117. god.), još jednom ponovio prokonzul Lucije Cecilije Metel. Upravo ovaj posljednji trijumf, koji je Ceceliju Metelu, poradi uspješnog ratovanja s Delmatima (1, 19. god.), pribavio počasni nadimak *Delmaticus*, povezan je s prvim povijesnim spomenom Salone, jer je Metel 119. godine s pobjedničkom vojskom prezimio u delmatskoj (!) Saloni. Čini se, međutim, da pravog ratovanja s Delmatima spomenute godine uopće nije ni bilo, jer su ga oni prilično miroljubivo dočekali omogućivši mu zimovanje u svom primorskom gradu i bazi. Salona je, kako je rečeno, od tada sve više privlačila italski elemenat, koji u nju doseljava kao trgovački pa i zanatski faktor, čineći već ionako složeni salonitanski živalj etnički još šarolikijim. Cezarovom pobjedom nad političkim protivnicima u građanskom ratu gube svoj privilegirani položaj i neki dotadašnji rimski saveznici (*Issa*), pa je pobjednik znao nagraditi one koji su mu, s druge strane, kao Salona (u cjelini?⁸) sačuvali bili vjernost. Broj rimskih građana znatno se povećao, a, osim toga, jednom veteranskom dedukcijom

⁸ Problem je kako su se u tim borbama držali svi slojevi salonitanskog življa. Vidi o tome spomenuti autorov rad (b. 7) te radove G. Novaka, Isejska i rimska Salona, Rad JAZU 270, 67 i d. i M. Suića, Marginalije uz isejsko poslanstvo Cezaru, Vjesnik dalm., 68, 181 i d. (tu je dana i ostala literatura, po sebnom autorova djela o tom pitanju).

sl. 3.
Dio novootvorenih
sjevernih bedema
staroga grada,
uz kulu
(unutrašnje lice)

Salona je već u doba samog Cezara ili njegovog posinka, prvoga rimskog cara Oktavijana Augusta,⁹ primila i jednu rimsku koloniju, pa se od tada taj rimski grad, koji je nastao u susjedstvu delmatske Salone, naziva *Colonia lulia Salona*, odnosno, prema jednom sačuvanom natpisu, s još jednim dodatnim počasnim nazivom (*Martia*) *Colonia Martia lulia Salona*.¹⁰ Kolonija je uvijek nosila naziv *Salona* (u jednini), dočim se mnogo češće upotrebljavani toponim *Salonae* (množina) odnosio na kompleksni antički lokalitet i spomenuto već složeno delmatsko-isejsko-rimsko naselje, koje je u to vrijeme činilo ipak, čini se, određenu teritorijalnu i urbanu cjelinu, no sa statusom koji nije bio ravan onom građana rimske kolonije.

⁹ Usp. M. Suić, O municipalitetu antičke Salone, *Vjesnik dalm.* 60, 11 i d.; *Isti, Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb 1976 (v.str. 35), Autor zastupa mišljenje da je Salona Cezarova (agrarna) kolonija, nasuprot G. Novaku (v. br. 8) koji je, kao i mnogi drugi, smatraju Augustovom kolonijom.

¹⁰ CIL III 1933.

sl. 4.
 Detalj istočnih
 bedema prvobitnoga
 grada južno od
 "Porta Caesarea"
 (vanjsko lice)

Ako je teško, ili čak nemoguće determinirati položaj one najstarije delmatske Salone, pa i isejskoga (tragurijskog) zajedništva u njezinu sklopu, čini se da posebnih problema nema u identificiranju prvobitne urbane jezgre rimske kolonije, koja je poslije integrirala i u urbanom i u upravnom pogledu i ostala područja, kojima se, kao posve samostalnim gubi trag, a našla se potom u okvirima velike, izdužene Salone, kako je naziva pjesnik Lukan ("longae Saloniae").¹¹ Ta izdužena Salonia, koju su u čitavom njenom nepravilnom obliku omeđivali bedemi – i danas još relativno dobro sačuvani – ne predstavlja jedinstven, homogeni korpus već je unutrašnjim bedemima podijeljena u dva (kako su mislili prijašnji istraživači)¹² odnosno tri zasebna, ali pripojena dijela, kako je ustanovio E. Dyggve, prepoznajući u njima i jedan (središnji), koji on pripisuje salonitanskim Grcima. Tako je on taj središnji dio nazivao: "Urbs antiqua", "Urbs vetus" i "Urbs Graeca", a proširene je dijelove nazivao "Urbs occidentalis" odnosno "Urbs orientalis". Zanimljivo je da je C. Lanza, koji je prvi bio ustanovio dvodijelni razvoj grada – nasuprot tlocrtu što ga je kod Farlatija ostavio Camozzino – u istočnoj, široj polovici ukupnoga gradskog areala gledao stariji dio, što se još nalazi i u nekim Bulićevim opisima Salone. Činjenica je to koja iznenađuje s obzirom na to da su se tako dvije osmerokutne kule, koje su flankirale jedina sačuvana gradska vrata (tzv. *Porta Caesarea*), našle okrenute, zapravo inkorporirane u navodnoj gradskoj jezgri, a ne, što je normalno, s njezine vanjske strane! Već površna analiza salonitanskih bedema pokazuje da se radi o dvjema posve različitim građevnim i kro-

¹¹ Phars. IV, 404; usp. o tome najnoviji Suićev rad: Lukanov lader (IX 405). Diadora 8, 5 i d.

¹² Lanza, Carrara, Bulić i drugi.

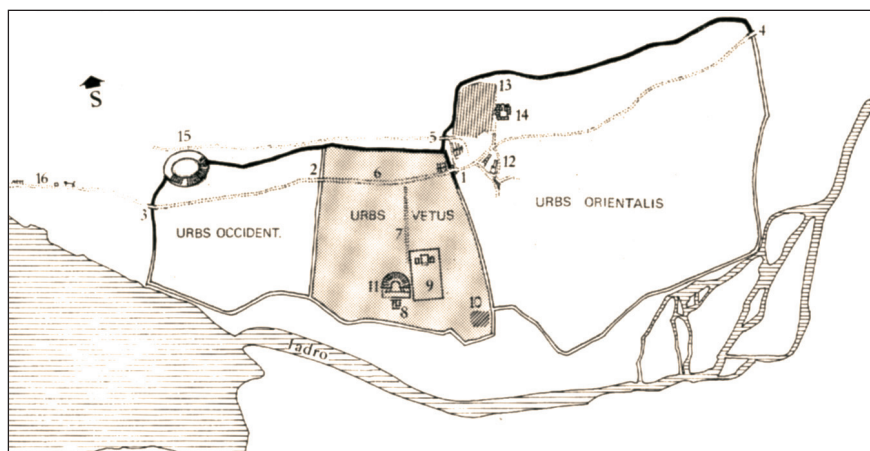
sl. 5.
Lukovi mosta preko
rukava Jadra – istoč-
no od “*Pta Caesa-
rea*” – s ostacima
keja i s kasnijim
radioničkim
kompleksom

nološkim fazama. Spomenuti bedem koji dijeli istočni, novi dio grada, od njegove stare jezgre, i od kojega je sačuvan samo sjeverni trakt, uključujući već spomenuta gradska vrata, građen je od većih, bunjastih, pravilnih blokova u tehnici koju već možemo jasno definirati kao *opus quadratum*, s vanjske strane, čini se, bez upotrebe vezivne mase (maltera), a unutrašnji je paramenat bio izrazito drukčiji: mnogo manji i glatkije obrađeni blokovi, međusobno povezani malterom. Neki detalji toga sačuvanog bedema, posebno u najsjevernijem njegovu dijelu – a također i u nedavno oslobođenom dijelu sjevernog bedema – pokazuju i određena odstupanja od toga tradicionalnog graditeljskog sustava, što će trebati objasniti nekim kasnijim reparacijama ili preinakama staroga bedemskog sustava. Najnovija istraživanja u tom kompleksu gradskih bedema dala su i jedan novi, veoma važan rezultat. Na sastavu spomenutih dvaju pravaca starih gradskih bedema (Z-I i S-J) otkrivena je četverokutna kula, koja upućuje na pretpostavku da su bedemi – kako god bio oblikovan sam areal grada (u obliku kvadrata, izdužena pravokutnika ili višekutnika, peterokuta?)¹³ – na uglovima imali pravokutne kule, kako su to imali i drugi antički gradovi ili po njima planirane monumentalne građevine (za kasnije razdoblje usp. kod nas Dioklecijanovu palaču u Splitu, raniju fazu palače u Gamzigradu, Mogorjelo i dr.). Time se ideja o karakteru salonitanskih fortifikacija u ranije, Cezarovo doba (bez kula)¹⁴ iz temelja mijenja, a potrebno će biti još jed-

¹³ Cezar, opisujući opsadu Salone od strane Pompejevih pristaša, priča (b. c. III, 9 i d.) da su ovi oko Salone podigli pet logora (“*quinis castris...*”).

¹⁴ Više-manje svi se dosadašnji autori, koji su se tim pitanjem bavili oslanjaju na detalj iz spomenutog Cezarova opisa, gdje kaže da su napadači podigli drvene kule, što se i nije moglo odnositi na branitelje odnosno njihov grad (Salonu).

sl. 6.
Trodiyelna površina *Salonae* (*“Longae Salonae”*), prema E. Dyggveu
1. *“P.ta Caesarea”*, 2. tzv. *“P.ta Graeca”*, 3. zapadna gradska vrata, 4. istočna gradska vrata – *“P.ta Andertia”*, 5. *“P.ta Suburbia”*., 6. pretpostavljeni *“Decumanus Maximus”*, 7. pretpostavljeni *“Cardo Maximus”*, 8. najstariji (?) salonitanski hram, 9. forum s kapitolijem (?), 10. položaj južnih, lučkih terma, s kasnijom lučkom bazilikom, 11. teatar, 12. stari most – *“Pet mostova”*, 13. područje termalnih zgrada – kasnije episkopalni centar, 14. velike istočne terme, 15. amfiteatar, 16. nekropola *“In horto Metrdori”*

nom preispitati i situaciju u kompleksu spomenutih gradskih vrata (*“P.ta Caesarea”*), za koja je Gerber,¹⁵ a za njim Kähler,¹⁶ ustanovio da su im *“sadašnje”* osmerokutne kule, kao prve kule uz ta vrata, podignute tek u rano doba Carstva. Kähler je, istina, na temelju revizije počasnoga odnosno građevnog natpisa koji je stajao nad vratima, za nekoliko godina ranije prebacio njihovu gradnju, tj. umjesto u doba Tiberija stavio ju je u doba Augusta, koji je, kako je poznato, jedan od dvojice vjerojatnih osnivača salonitanske kolonije (Julije Cezar ili Oktavijan August).

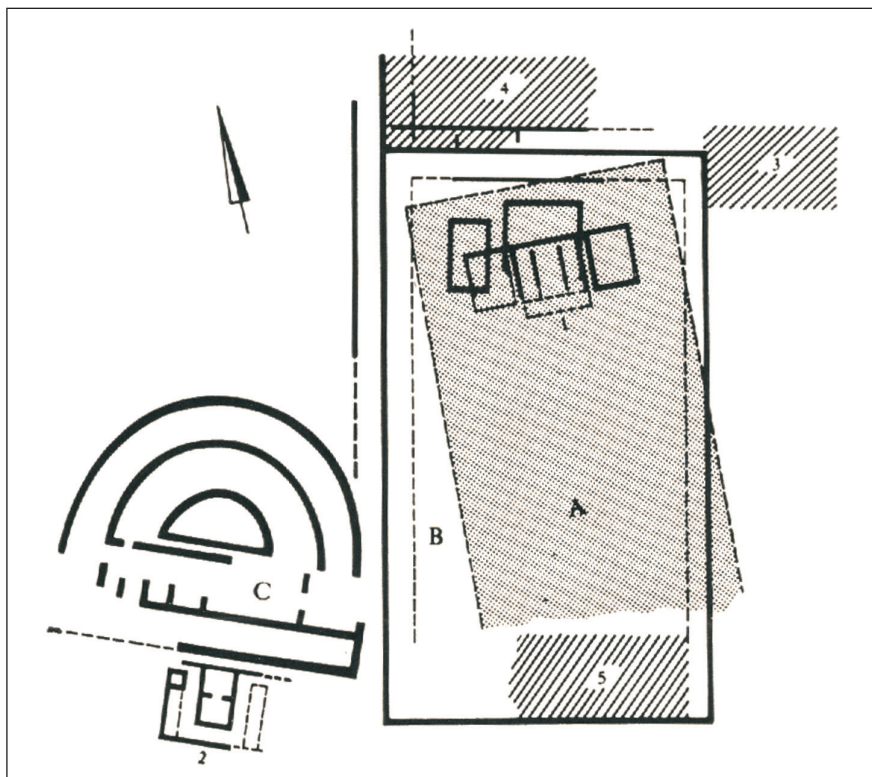
Dyggve je, nasuprot, otprilike, istočnim vratima staroga grada (*Urbs vetus*) – *“P.ta Caesarea”* – na udaljenosti koja je nešto manja odatle pa do njegovih zapadnih bedema, ustanovio u ostacima nisko sačuvana bedema (?) još jedna gradska vrata, koja je nazvao, bez čvrsta razloga, *“Porta Graeca”*. To bi, prema njemu, bila zapadna ulazna vrata u stari, kako on misli, *“grčki”* grad. Između tih i istočnih vrata – *“P.ta Caesarea”* – vidi on i glavnu komunikaciju gradskim područjem, koja se istočno, izvan bedema, nastavlja preko mosta (i danas dobro sačuvana), premošćujući tako jedan od glavnih tokova rječice Jadrta, koji je nekada, kako on drži, u luku tekao tim dijelom onda još ekstraurbanog područja. I letimičan pogled na tlocrt Salone, pa i toga starijeg njezina dijela, pokazuje da ta vrata, i na jednoj i na drugoj strani bedema, nisu mogla biti jedina, niti je jedina mogla biti spomenuta gradska komunikacija s ekstraurbanim prostorom.

¹⁵ Forsch. in Salona I, 131 i d.

¹⁶ H. Kähler u *Vjesniku dalm.*, LI, 1 i d. (*Die Porta Caesarea in Salona*); odlučno je u tome bilo restituiranje oštećena natpisa nekada nad spomenutim vratima grada, koji su prijašnji autori dovodili u vezu s Tiberijevim imenom, a drugi (Petrikovits) s Augustovim.

sl. 7.

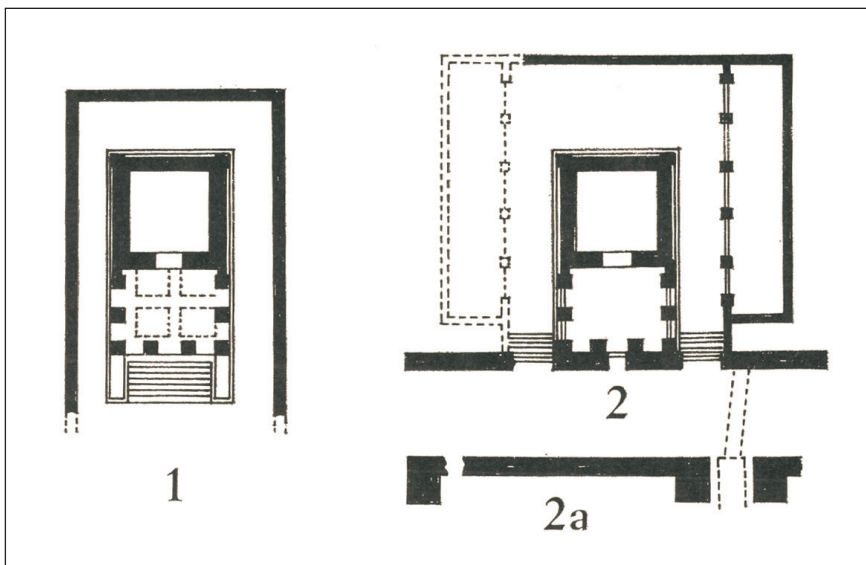
Glavna faza razvoja salonitanskog Foruma, s pomakom orijentacije: A – starija faza, 1. Kapitolij (?), 2. južni hram, uz teatar (C), 3. položaj novootkrivene kurije (?), 4. položaj velikih forumskih terma, s tabernama, 5. pretpostavljeni položaj forumske bazilike

Na ovom je mjestu potrebno upozoriti i na neka, starija a i novija, mišljenja, prema kojima se zapadno od "današnjeg" kompletnog areala Salone i njezinih zapadnih bedema, nalazi još jedan kompleks – bolje rečeno longitudinalni potez – "gradskih bedema", u kojima jedni vide ostatke bedema isejske naseobine,¹⁷ drugi opet stare delmatske naseobine ili neka druga rješenja, ali uvijek s karakterom obrambenih zidina.¹⁸ Kako se u tim prostorima nalazi poznata, najstarija salonitanska nekropola – po jednom natpisu prozvana "*necropolis in horto Metrodori*" – u tom kompleksu, koji je pred rat dijelom istražio M. Abramić, ustanovivši da je isključivo riječ o antičkom groblju, zidanom za Salonu, ništa

¹⁷ Tako G. Novak, Isejska i rimska Salona; Isti, Stari Grci na Jadranskom moru, Rad JAZU 322, 145 i d. (posebno str. 204). M. Suić (O municipalitetu antičke Salone, str. 24) o tome se ovako izjašnjava: "Po G. Novaku isejska se Salona nalazila zapadno od Dvgyveove Urbs occidentalis. Toj Saloni pripadaju ostaci onih često spominjanih zidina ("murazzo" ili tzv. via munita) kod onog lokaliteta koji se u natpisu spominje pod nazivom hortus Metrodori. Po mom mišljenju tu se nalazila najprije ona ilirska (delmatska) Salona, a onda i ona ilirsko-grčka. G. Novak je nesumnjivo u pravu kad u ovim zidinama vidi ostatke fortifikacija...; (str. 25) "Prema tome, naš murazzo je zacijelo sjeverni obrambeni zid naselja koje se odatle protezalo prema moru. To je naselje bilo najprije ilirsko, a kasnije su se u nj polako nastanjivali i Grci."

¹⁸ Vidi prethodnu bilj.

sl. 8.
Dvije od pet faza
južnog hrama (prema
Fr. Weilbachu); 1.
druga i 2. četvrta faza
(2 a: južni zid teatra)

izuzetnom tehnikom velikih blokova (to su nedavna reviziona istraživanja i potvrdila)¹⁹, istakli bismo ovdje samo to da je i to jedan od fenomena salonitanskoga graditeljstva, koje je našlo obilnih potvrda i u drugim salonitanskim građevnim kompleksima, i u samom arealu grada i izvan njega.²⁰ Treba ipak upozoriti na činjenicu, na koju je već bio skrenuo pažnju i Dyggve, naime, da je stariji dio te salonitanske glavne nekropole nekada počinjao uz ranije njezine zapadne bedeme (Dyggveova "P. ta Graeca"), a da je širenje gradskog područja prema zapadu, i posebno njegovo uključivanje u novi sustav gradskih bedema, neminovno moralo biti povodom likvidiranja tih najstarijih dijelova nekropole; pojedini veliki blokovi koji su joj pripadali bili su poslije jednostavno ubačeni u nejednoliku zidnu masu novih, mnogo više prema zapadu produženih bedema, građenih inače nesolidnom i nekvalitetnom masom od prilično sitnoga kamenja, u tehnici *opus incertum* (o. *caementicium*).

Prihvaćajući Dyggveovu tezu o trima dijelovima salonitanskoga gradskog područja, pretpostavljamo i mi da su se uz staro – monumentalnim bedemima uokvireno – gradsko područje ("Urbs vetus"), s istočne kao i sa zapadne njegove strane, dakle *extra moenia*, razvijala i razvila dva najvažnija njegova suburbija. Mislimo, dapače, a tu se donekle razilazimo s Dyggveom, da se u to vrijeme, tj. još u doba slobodnog razvoja

¹⁹ Usp. Arheološki pregled, 12, 106 i d.: Salona, Solin – antički grad; Lokalitet III. "in hortu Metrodori", str. 113 i d. (A. Rendić-Miočević).

²⁰ O tome je potpisani nedavno održao stručno predavanje na Znanstvenom skupu u Zadru (1977) posvećenom strukturama i tehnikama zidanja (Iz ranije salonitanske graditeljske tradicije).

sl. 9.
Lukovi u južnom zidu
kompleksa foruma
(substrukcije forum-
ske bazilike?)

suburbija, koji se u prvo vrijeme svakako ne razlučuje strogo od prostora uz cestu rezervirana za nekropole, na krajnjoj periferiji, pogodnoj za takvu gradnju, podiže i najveća i najreprezentativnija salonitanska građevina – amfiteatar. Istom onda kad je započeta forsirana izgradnja novih salonitanskih bedema, koji su trebali obuhvatiti cjelokupni nastanjeni areal grada, da bi ga zaštitili od prijeteće, iako neostvarene invazije germanskih naroda (Markomana i Kvada) on se mogao, a i morao, uklopiti u jedinstveni fortifikacijski sustav, kojemu je on trebao obaviti – a kasnije je to zapravo i obavljao – ulogu glavnoga ugaonog bastiona. Teško se, naime, složiti s Dyggveom da je tako monumentalni amfiteatar, građen od prvorazrednog materijala, uključujući i sve tehnike, koje su tu bile prisutne, organski planiran zajedno s bedemima, koji su u tehničko-konstruktivnom pogledu ipak pripadali jednom sasvim drugom, znatno inferiornijem sustavu, a osim toga, čini nam se, da se samo tako može objasniti činjenica da je amfiteatar znatno stršio od linije sjevernih gradskih bedema, koju su odredili drugi, lokalni razlozi i uvjeti.

Novi dijelovi Salone, kakav im god karakter pripisivali u njihovom povijesnom razvitku, planski su se počeli uključivati u jedinstveni obrambeni sustav, koji nije mimoišao ni one otprije postojeće impozantne i moćne fortifikacije, koje su u pojedinim dijelovima već bile dijelom i urušene. Grad je dugo živio bez jedne od primarnih građevina za masovne zabave – amfiteatra, što nije sasvim lako protumačiti (iako Dyggve tome nalazi naoko prihvatljiva objašnjenja – grčke tradicije!) kad se zna da je, možda cijelo stoljeće prije, već imao svoj teatar, koji Rimljaninu i romaniziranom provincijalcu nije mogao nadomjestiti

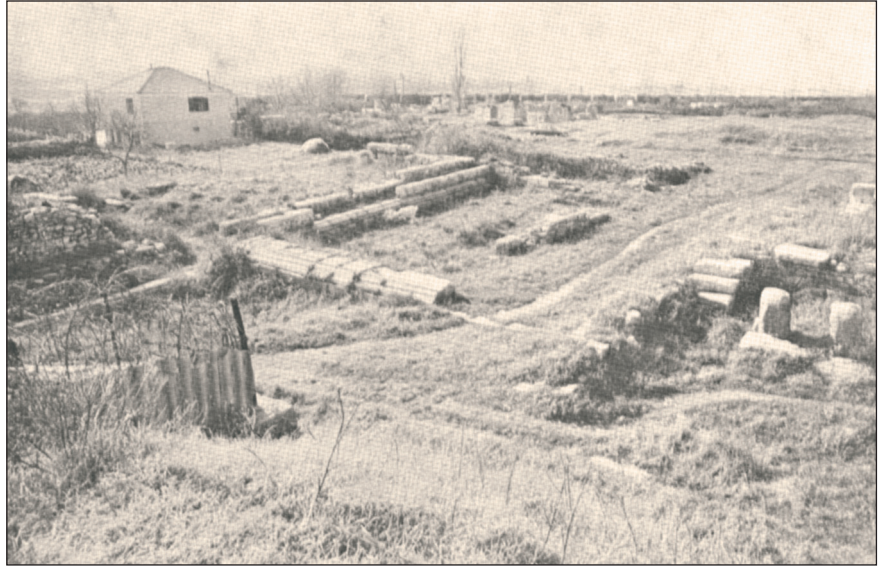

sl. 10.
Teatar sa suvremenom cestom, koja je presjekla pozorišnu zgradu i dio hrama

ono što su drugi zapadni gradovi imali najdalje već u doba Flavijevaca (*Panem et circenses!*). Ako i prihvatimo Dyggveovo relativno kasno datiranje salonitanskog amfiteatra – u doba Marka Aurelija otprilike – ostaje pitanje nisu li Salonitanci svoje zabavne prohtjeve, u smislu igara u areni, nadomještavali organiziranjem tih borbi u nekom drugom prostoru ili u nekom improviziranom "amfiteatru", od kojega nam se tragovi nisu sačuvali. Vraćajući se ponovno, samo nakratko, pitanju salonitanskih bedema, uz koje je neminovno bilo povezati i njegov monumentalni amfiteatar (podignut, kao i u Pompejima, i još ponegdje, na krajnjoj periferiji grada, u samom njegovom uglu) – građevinu koja je našla svoju funkciju u sustavu suvremenih fortifikacija – potrebno je ukazati i na dalju fortifikacijsku razradu toga obrambenog sustava. U njemu su postupno našle mjesto izuzetno mnoge četverokutne kule – sam sjeverni trakt bedema ima ih oko stotinjak (!) što je dokaz veoma slabe otpornosti podignutih bedema s te ranjive strane grada. Kule su u razdoblju od 2. do 6/7. stoljeća češće obnavljane, nove dograđivane i preinačivane, prilagođujući se novoj napadačkoj tehnici, koja se i onda stalno razvijala (tako četverokutne kule u doba bizantske rekonkviste dobivaju trokutaste bridnjake).

Ortogonalni sistem ulične mreže daje naslutiti spomenuta već gradska komunikacija koja je povezivala dvojica antitetički postavljena gradska vrata, a u kojoj bi trebalo prepoznati jedan od glavnih dekumana, iako bismo se zasad još teško odlučili da sigurno tu vidimo i sam *decumanus maximus* zbog izrazito naglašene ekscentričnosti imenovanih vrata ("P.

sl. 11.
Pogled na uzurpirani i negirani prostor foruma (u prvom planu ostaci Kapitolija (?), sa svim gore teatar)

ta Caesarea” i *”P.ta Graeca*”) Naprotiv, čini se da druga poznata komunikacija, koja ide u smjeru S-J, a prolazi tangentno uz gradski Forum – ulica je samo u južnom svom dijelu istražena (prilično je široka i popločana velikim kamenim pločama, ispod kojih teče odvodni kanal, kolektor – predstavlja *cardo maximus*, s kojim usporedno teku i neki drugi, dijelom istraženi ulični segmenti. I raspored današnjih uskih, poljskih, komunikacija, u oba smjera, od kojih jedna teče i preko spomenutoga karda (u njegovu neistraženu dijelu teče još i sada, upućujući na mogući položaj i jednih sjevernih vrata koja još nisu otkrivena) također ukazuje na ortogonalni raster.

Cardo maximus išao je, dakle, od sjevera prema jugu dodirujući saloni-tanski forum, izdužena pravokutna oblika (oko 45x70 m), koji je imao istu orijentaciju S-J. Sa zapadne njegove strane, u istom tom južnom dijelu grada – no nešto južnije od njega – flankirala ga je zgrada teatra, zbog koje je, a i zbog terena koji tu naglo pada, njegova širina bila reducirana; drugim riječima, on se tu pretvarao u uski ulični odvojak, možda djelomično i natkriven, kao jedan od hodnika u sistemu samoga teatarskog kompleksa koji je bio usko srastao s forumom. U produženju karda, prema sjeveru, na forum se nadovezivala velika termalna zgrada, koja je bila otkrivena pedesetih godina,²¹ a jednim svojim dijelom, prema Istoku, još 1820. godine, te se ima smatrati prvim istraživanim arhitektonskim kompleksom stare Salone (Lanza). Još sjevernije od toga

²¹ Istraživanja Arheološkog muzeja u Splitu koja je vodio potpisani (nisu objavljena, jer su se postupno i poslije nastavljala, ostavši nedovršena).

sl. 12.
Pogled odozgo na
amfiteatar, sa zapada

odavna su bili poznati ostaci jedne monumentalne građevine,²² s trijemom prema jugu, koji su ponovno i definitivno bili istraženi nedavnim iskopavanjima u okviru zajedničke jugoslavensko-američke akcije, gdje su došli na vidjelo, čini se, ostaci najstarijeg dijela antičke Salone, građeni od veoma velikih blokova, u tradiciji prije spomenute graditeljske tehnike toga jadranskog grada.

Centralni kompleks u užem dijelu stare Salone (*"urbs vetus"*) predstavlja, kako je rečeno, gradski forum i uza nj, sa zapadne mu strane sredinom 1. stoljeća n. e. podignut – za relacije onda maloga grada – impozantan teatar. Forum, danas, na žalost, većim dijelom pokriven kulturama loze i drugih voćaka i prostorno dezintegriran nekontroliranom, divljom izgradnjom, ubraja se među veće poznate naše forume, s prilično naglašenom longitudinalnošću. Dyggve, koji ga je tridesetih godina samo sondažno istraživao (sistematska istraživanja proveli su Talijani za vrijeme okupacije Dalmacije, u toku posljednjega rata, a dijelom ga je istraživao i potpisani pedesetih godina, posebno u sjevernom njegovu dijelu), ustanovio je bio čak četiri perioda (faze) njegove izgradnje, od kojih je treća – iz doba Dioklecijana – značila njegovu potpunu reorganizaciju, s izgradnjom trijemova uokolo, uključujući i osjetljivu promjenu u orijentaciji trga. Posljednja faza, zapravo, predstavlja njegovu postupnu negaciju (kršćanstvo); iako je ona najprisutnija u sadašnjoj

²² Vidljiva na mapi priloženoj spomenutoj Carrarinoj knjizi (mapa I).

sl. 13.
Dio južnih substrukcija amfiteatra (*Cavea*)

situaciji, arheološki prilično teško shvatljivoj, ipak je, uz dioklecijanovsku, o kojoj je bilo riječi, najviše traga u prostornoj organizaciji i funkciji foruma ostavila njegova prva faza, iz koje su sačuvani ostaci građevina, odnosno građevinskoga kompleksa, pretežno kulturnoga karaktera, u sjevernom mu dijelu. U njima bi trebalo prepoznati Kapitolij, dakako, u širem značenju te riječi. Sačuvani su, naime, ogoljeni ostaci krepidoma dvaju simetrično postavljenih manjih hramova – slične sheme kao i na forumu u antičkoj Puli ili u nekim drugim istarsko-dalmatinskim gradovima. Tu se nalazila jedna arhitektonska konstrukcija, tripartitno koncipirana (?), kojoj namjena dosad još nije zadovoljavajuće objašnjena. Zgrade su bile orijentirane prema forumu, tj. prema jugu. Zapadni je hram u jednoj od idućih faza bio nadomješten mnogo većom kulturnom zgradom, ponešto promijenjene orijentacije, te je negdašnja skladna arhitektonska cjelina bila vidljivo poremećena. Možda je to bila posljedica nekog požara ili drugoga elementarnog udesa, pa je kod obnove došla do izražaja nova koncepcija, koja nije vodila mnogo računa o simetričnosti i o skladu.

Salonitanski forum ima jednu specifičnost koja se temelji na posebnoj konfiguraciji terena, što je uvjetovala i osebujne oblike drugih nekih arhitektonskih cjelina u tom dijelu gradskog areala. Tu se, naime, teren terasasto spušta, te je, da bi se održala razina forumske plohe, njegov južni dio trebalo podignuti na substrukcije, koje su, vjerojatno, dobile i neku namjensku, utilitarnu funkciju. Izdignuti dio foruma morao je,

sl. 14.
Novootkriveni
stambeni kompleks
sjeveroistočno od
“*Pta Caesarea*”

dakle, završavati nekom građevinom – mi pretpostavljamo da se s te uže forumske strane nalazila, možda, civilna bazilika; sačuvane duboke i s vanjske strane arhitektonski oblikovane ”substrukcije” (fasada razrađena nizom lukova, djelomično zazidanih), mogle su služiti kao magazinski ili drugi kakvi prostori povezani s trgovačkom funkcijom građevine, posebno s obzirom na njezin položaj tu u blizini obale. Drugi su tim lukovima i konstrukcijama tražili drukčiju ili djelomično sličnu namjenu, pa je tako Dyggve u njima prepoznao *horrea* (silose) uz obalu grada.²³ Svakako, najmanje je vjerojatno nagađanje da su to ostaci keja, koji se navodno mogu prepoznati na jednoj sceni s poznatog Trajanova stupa u Rimu, u kojoj, inače, nije teško pretpostaviti gabarit frapantno sličan onome što ga je imao taj forumsko-teatarski kompleks uz saloni-tansku obalu.²⁴ Dok je sjeverna strana foruma bila flankirana, kako je rečeno, velikim građevnim kompleksom forumskih termi (*balneum*),²⁵ a zapadna samo ulicom, glavnim kardom – za južnu smo upravo iznijeli jednu moguću pretpostavku – istočna strana nam nije poznata, no konfiguracija terena, koji i s te strane pada, čini se da nije bila pogodna za neku veću građevinu, ukoliko i tu nećemo pretpostaviti ”etažnu”,

²³ Rech. a Sal., I. – Carrara ih, na spomenutoj mapi, označava kao “*serbatojo d'acqua*”.

²⁴ Detalj je češće reproduciran (v. i u Rech. à Sal., I, 11). Suić je skloniji u tome, kao i još neki, vidjeti sliku drugoga nekog grada, napose ladera (Antički grad na ist. Jadranu, 208).

²⁵ Vidi bilj. 21. Natpis koji je tu u blizini nađen (neobjavljen) zgradu doista spominje kao *balneum* a ne kao *thermae*, što očito govori o ranom karakteru građevine, podignute u domaćim, rimskim graditeljskim tradicijama (bez palestine i drugih kasnije pridvanih helenističkih elemenata).

sl. 15.
Dio najstarije,
zapadne salonitanske
nekropole “*In Horto
Metrodori*”

dvorazinsku neku konstrukciju, koju bismo mogli samo hipotetski zamisliti. pak, nedavna spomenuta istraživanja u sjeveroistočnom arealu foruma iznijela su na vidjelo manju pravokutnu građevinu s apsidom, koja se identificirala s forumskom bazilikom, odnosno – što je mnogo vjerojatnije s gradskom vijećnicom (*curia*).

Zapadno od foruma, odnosno od glavnoga karda, u južnom dijelu toga važnog gradskog prostora, na kojemu se odvijao cjelokupan administrativni, ekonomski i vjerski život grada, podignut je bio – što je već spomenuto – sredinom 1. stoljeća n. e. teatar.

Teatar je podignut, kao i forum, na terasastom terenu, što je došlo do izražaja u njegovoj konstrukciji, koja je tako poprimila neke karakteristike grčkih teatarskih građevina. Donji dio gledališta (*imma cavea*) podignut je na prirodnoj kosini terena, dakle bez substrukcija i vomitorija, a njegov gornji dio (*summa cavea*) ležao je na još i sada dobro sačuvanim substrukcijama. *Scaenae frons* imala je tradicionalni raspored i shemu rimskih pozornica, s trima velikim nišama – dvjema, bočnim, kvadratne i srednjom polukružne osnove, kroz koja su vodila vrata flankirana stupovljem. Sama zgrada pozornice davno je već osakaćena, jer preko nje, dijagonalno, prolazi suvremena, još u Napoleonovo vrijeme građena cesta, koja je onemogućila njezino sistematsko istraživanje.

Teatar, iako vrlo dobro istražen, još nije znanstveno objavljen, što je trebao učiniti Dyggve, kako je to bio najavio, ali su drugi interesi poznatog stručnjaka tu objavu zadržali. Malo prije smrti ponudio je potpisanome

sl. 16.

Istočne terme: unutrašnjost, s dijelom koji je kasnije služio kršćanskom kultu

objavu toga istaknutog salonitanskog spomenika, čijom se teoretskom rekonstrukcijom djelomično već bio pozabavio i o kojemu je pribavio obilnu dokumentacijsku građu, što se čuva u njegovu Arhivu u Splitu.

Spomenut ćemo, preliminarno, ovdje više puta izraženo mišljenje da je i salonitanski teatar, zbog svoje blizine s forumom – kao što je to bio slučaj i s drugim nekim antičkim teatrima koji su bili na neki način organski povezani s foramskim kompleksom – možda bio preuzeo i neke funkcije koje su obično imale druge foramske zgrade, tj. da su se u njemu povremeno sastajala ona tijela gradske uprave koja za to nisu imala drugih mogućnosti u užem kompleksu samog foruma.

S Teatrom je u arhitektonskom, a čini se i funkcionalnom, pogledu bila povezana još jedna građevina, kulturnoga karaktera, koja je bila smještena južnije od njega, otprilike na sredini vanjskog lica zgrade njegove pozornice. Taj hram, tipa i iz vremena kojima pripada i poznati Augustov hram u Puli, stariji je od teatarske zgrade. Imao je više faza svog razvitka, od kojih je posljednja značila određenu njegovu kompozicijsku i prostornu redukciju, nastalu u nuždi, potrebom da se osigura dovoljno prostora u tom dijelu za spomenutu zgradu pozornice, odnosno njezin trijem, s kojim je hram tada bio organski povezan, lako je taj hram, jedna od najstarijih salonitanskih građevina, s lateralnim trijemovima u obliku nepotpuna peribola, temeljito istražen (i objavljen),²⁶ a također relativno dobro i sačuvan, danas je gotovo sav zatrpan i nevidljiv u korovu koji je prikrio pojas južno od spomenute ceste.

²⁶ Rech. à Sal., II (Weilbach).

sl. 17.

Gospodarski dio
stambene zgrade uz
stare gradske bedeme,
sjeverno od "P.ta Cae-
sarea" *Urbs vetus*

Istočno od teatra i foruma, odnosno spomenutih lukova nad kojima ovaj leži, nalazile su se nekada prilično velike, skladno komponirane terme – do same gradske luke – nad kojima je poslije podignuta bila poznata južna odnosno "lučka bazilika" (*Basilica juxta portum*), kako ju je Dviggve nazvao. Od spomenutih termi sačuvali su se bili i ostaci figuralnih polihromnih mozaika, kako je to i kod drugih nekih slojevitih antičko-kršćanskih građevinskih kompleksa (npr. pod episkopalnom bazilikom).

Od starijega, antičkog, graditeljstva u Saloni malo je što još poznato, jer je najveći dio gradskog areala, pod kulturama, ostao neispitan. Od civilne, stambene arhitekture, gotovo da se nije ništa istražilo. Spomenut ćemo, ipak, kao važnu aktivnost u tom smislu, nedavno provedena istraživanja povećega stambenog kompleksa u novom, istočnom dijelu grada, uz same starije bedeme njegove prvobitne jezgre (*urbs vetus*),²⁷ koja, međutim, ipak nisu dala željenu sliku o tipu salonitanske gradske (stambene) kuće, jer je, nesumnjivo, riječ o kasnoantičkoj situaciji, koja uključuje mnoge adaptacije i prigradnje, pa je slika otkopana kompleksa prilično opterećena mrežom zidova iz različitih faza. Ni tlocrt mo-

²⁷ Istraživanja Arheološkog muzeja u Splitu (Ž. Rapanić-N. Cambj); usp. Arheološki pregled, 12, n. mj. (Lokalitet I. Istraživanja na Ilincu, str. 107).

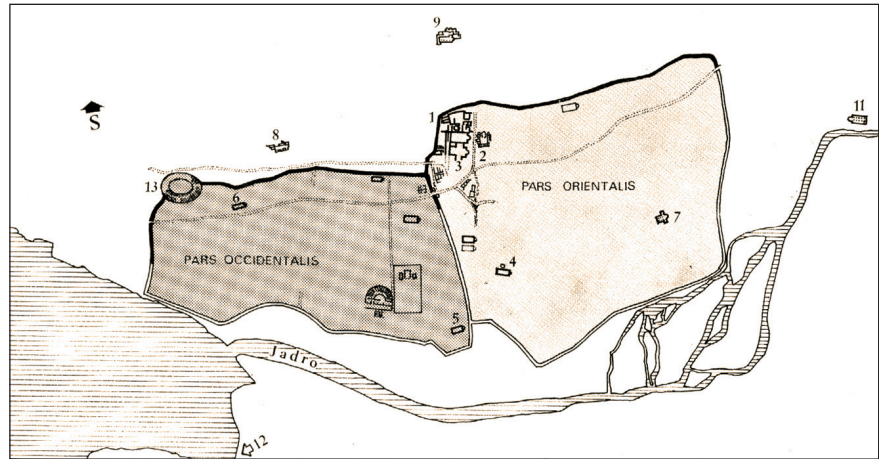

sl. 18.
Jedna od salo-
nitanskih ulica
(cardo) danas

numentalne gradske vile (*villa urbana*) u istom tom, istočnom dijelu grada, koja se obično poistovjećuje s palačom namjesnika provincije, gdje su otkopani već odavna poznati figuralno-mitološki mozaici s likovima Apolona, Tritona, Orfeja i druge, ornamentalne, mozaičke površine, u vrlo zanimljivim slojevitim odnosima (podizanje razine građevine uslijed podvodnosti terena) – zgrada je peristilskog tipa – također nije tipična salonitanska stambena zgrada, jer pripada izuzetnoj monumentalnoj arhitekturi tek moguće stambene (?) namjene. Možda je bliža u tom pogledu stambena (?) zgrada uz zapadne bedeme novoga, istočnog dijela grada, koja je poslije poslužila kao mjesto vjerskog okupljanja pripadnika prve kršćanske zajednice (tzv. "Oratorij A"), jer je ona, građena s prizemljem i prvim katom, stajala negdje po sredini između

sl. 19.

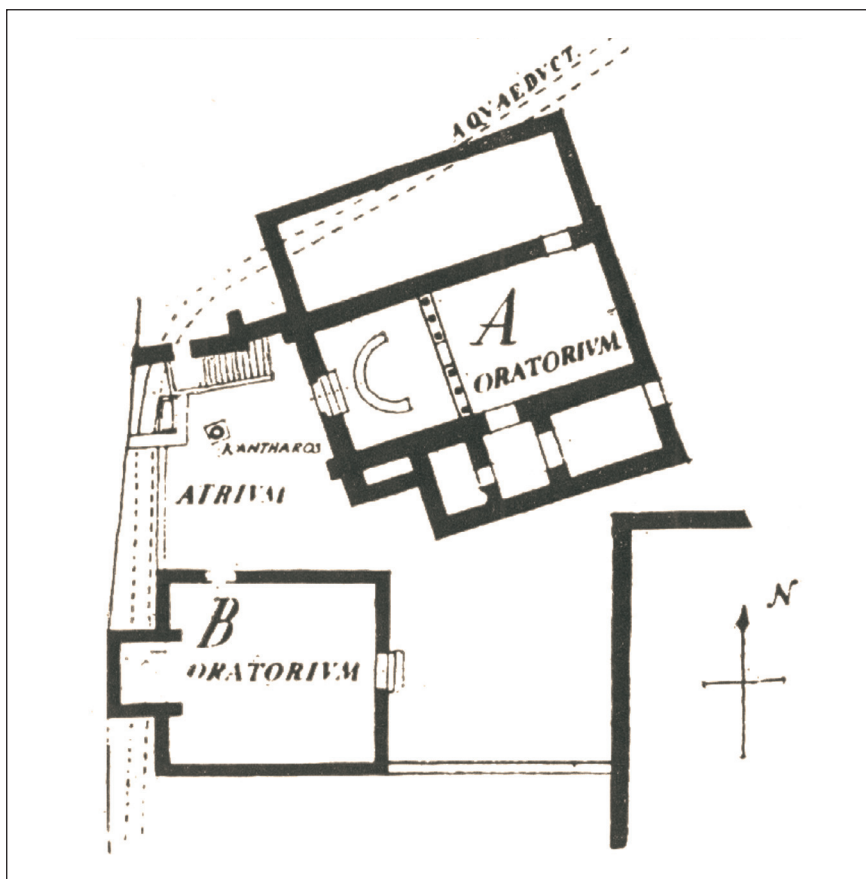
Salona u kasnoantičko i ranokršćansko doba (prema Dyggveu): 1 – Oratorij A, 2. istočne terme, u djelomičnoj funkciji u kršćanskom kultu, 3. Basilicae Geminae – episkopalni kompleks, 4. tzv. "Arijanska bazilika", 5. Lučka bazilika – "Basilica Iuxta Portem", 6. "Basilica Occidentalis", 7. "Basilica Orientalis", 8. cemeterij s bazilikom u Kapljuču, 9. cemeterij i bazilika u Manastirinama, 10. cemeterij i bazilikalno-memorijalni kompleks u Marusincu, 11. istočni cemeterij s bazilikom u kojoj je u srednjem vijeku podignuta tzv. krunidbena bazilika (Zvonimir), 12. južni – "Arijanski" (?) cemeterij s bazilikom, 13. amfiteatar, s dva ranokršćanska oratorija

spomenute monumentalne, raskošne, i one druge, obične gradske kuće, namijenjene običnim i nižim slojevima građana i širokoj populaciji. Jedna povećana kuća, čini se također peristilskog tipa, no s ekonomskim prostorijama (valjda iz kasnije faze), istraživana je u novije vrijeme u samom sjeveroistočnom uglu starog dijela grada ("urbs vetus"), uz gradske bedeme;²⁸ istraživanja još nisu završena, iako su dosada već pokazala da je u svom sklopu (?) imala i prostorija karakterističnih za termalne građevine. Time je još jednom otvoreno pitanje utilitarnoga korištenja nekih dijelova stambene arhitekture, što je svakako važno za poznavanje života toga antičkog grada.

Najmonumentalnija salonitanska građevina je njezin amfiteatar, o kojemu je već bilo ovdje riječi u vezi s fortifikacijama grada. Treba odmah ustanoviti da je to najtemeljitiše istražena salonitanska građevina, a ujedno i najbolje u znanstvenoj literaturi prikazana amfiteatarska zgrada uopće. Dyggve joj je posvetio temeljitu studiju u drugom svesku Recherches a Salone, prikazavši je u svim aspektima arhitektonskog oblikovanja, tehničke izvedbe i funkcioniranja. Građevina je, kako je već bilo rečeno, datirana negdje u sredinu drugoga stoljeća, ali smo neke svoje rezerve, barem što se tiče kronologije odnosa amfiteatar-bedemi, već izrekli i nećemo ih ponavljati. Vanjski plašt amfiteatra, koji se uglavnom nije sačuvao osim u sasvim prizemnim dijelovima, građen je od izvrsnoga bijelog vapnenca, a njegova unutrašnjost – čitav sistem substrukcija – pozna gotovo sve antičke tehnike zidanja i sve vrste lokalnog kamena, od kojega su građene i druge poznate salonitanske građevine (modrac, obični vapnenac i dr.).

²⁸ Istraživanja – još nedovršena – obavljao je u nekoliko kampanja potpisani (u suradnji s Arheološkim muzejom u Splitu – a u okviru suradnje sa Smithsonian Instit. – ili u okviru planova Arheološkog instituta Sveučilišta u Zagrebu).

sl. 20.
Tlocrtna situacija
"Oratorija A" i
"Oratorja B"
(E. Dyggve)

Amfiteatar je imao tri kata, od čega su donja dva imala otvore s lukovima – među njima polustupovi s dorskim odnosno s jonskim kapitelima – a treći, kako je to često kod takve arhitekture, s manjim četverokutnim otvorima, također odijeljenim polustupovima (atik). Tri unutrašnja hodnika nalazila su se u sistemu substrukcija koje su nosile gledalište (*cavea*) od dva menijana i galerije pri vrhu. Sjeverni donji menijan je bez vomitorija, jer je i amfiteatar, kao i teatar, podignut na kosini terena, koji je tu padao pa se pristupilo ekonomičnijoj izgradnji bez skupih substrukcija u tom dijelu. One su, međutim, postojale za gornji kat te sjeverne strane kao i za čitavo južno gledalište. Amfiteatar je imao uzdužne osi duge 64 m (vanjska) odnosno 40 m (unutrašnja), a poprečne 30 m odnosno 20 m. Prema Dyggveovoj procjeni mogao je primiti oko 16.000-17.000 gledalaca, što je, po njemu, i jedan od pokazatelja za određivanje broja salonitanskog stanovništva. U kompleksu trećega, unutrašnjeg hodnika, koji je služio gladijatorima i posebno venatorima, nalazila su se dva mala svetišta posvećena božici Nemezi (u kasnije, kršćansko, doba pretvorena u oratorije). Amfiteatar pod arenom nije

sl. 21.
Velika, sjeverna,
episkopalna bazilika,
prije izvedene kon-
zervacije (u pozadini
istočne terme)

imao izgrađenih prostora – mjesto za zvijeri bilo je u sklopu istočnog ulaza u zgradu – osim jednog duboko ukopanog hodnika koji je, s južne strane arene, vodio izvan građevine (za iznoše nje ubijenih zvijeri pa i ubijenih ili ranjenih gladijatora) prema gladijatorskoj kasarni, koja se tu negdje nalazila. Tu se isprva nalazilo i groblje, gdje je bilo otkopano više gladijatorskih urna, iz čijih natpisa doznajemo za njihova imena, domovinu i specijalnost. Riječ je o napuštenom, istočnom dijelu poznate zapadne nekropole ”*in horto Metrodori*”.

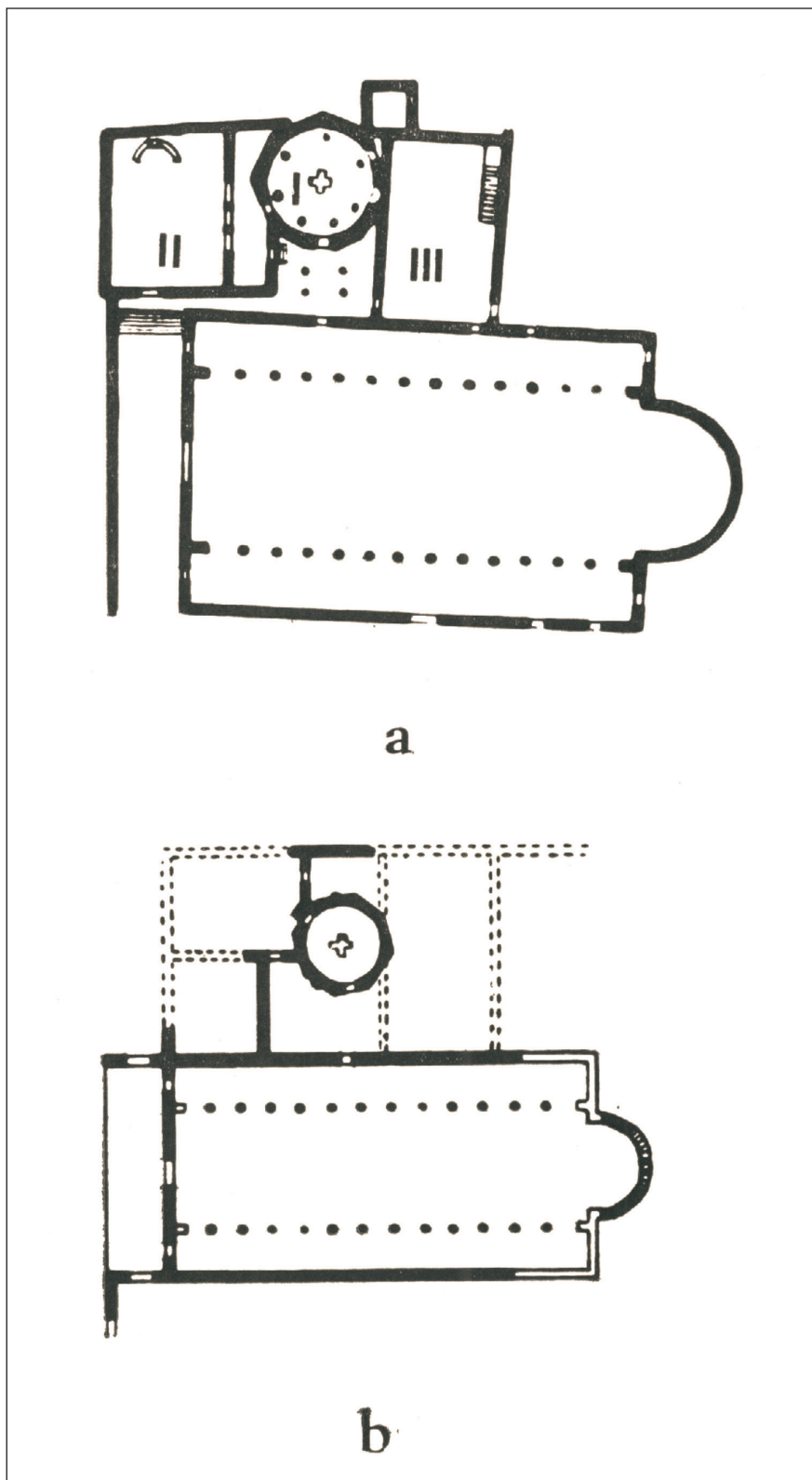
Od antičkih, prekršćanskih zgrada i arhitektonskih kompleksa najviše ih je i bilo, čini se, a svakako i sačuvano, koji su nastali kao izravna reminiscencija na istočnjačke tradicije života jednog novog sloja njezinih građana, koji su se odreda nastanjivali u novom, istočnom dijelu grada (”*urbs orientalis*”). Sav prostrani sjeverozapadni dio te nove gradske četvrti, kroz koju je prolazio glavni vod salonitanskog vodovoda, a također i spomenuti rukav rijeke Jadra – dakle, vodom izuzetno bogata gradska četvrt – sadržavao je čitav sustav termalnih zgrada, koje su flankirale odgovarajuće dijelove gradskih bedema, ali su, osobito s većim arhitektonskim kompleksima, prodirale i u šire slobodne prostore, koji su nekada bili zaposjednuti istočnim gradskim nekropolama. Jedne od tih terma vjerojatno su bile osobito raskošne i prostrane, ali su rano bile ili oštećene i napuštene, ili je njihova prisutnost u tom kompleksu – koji je ubrzo imao postati glavnim kršćanskim, a s time povezano i novim urbanim središtem – bila iritirajuća za kršćansku zajednicu, te su morale biti žrtvovane, da bi se upravo na tom mjestu podigla najmonumentalnija gradska, episkopalna, bazilika. Revizionarska iskopavanja provedena na tom prostoru iz sasvim drugih pobuda (Dyggve, 1949.) to su potvrdila, iako je prijašnja namjena toga prostora bila već otprije poznata, posebno zahvaljujući činjenici da je tu bio pronađen jedan od najljepših salonitanskih polikromnih mozaika (prikaz pjesnikinje Sapfo

sl. 22.
Ulaz u "Oratorij A"
s pogledom na epi-
skopalni kompleks

i muza koje je okružuju). Ipak, jedna je termalna saionitanska zgrada do danas ostala prilično dobro sačuvana te se, uz zgradu, koja je kasnije bila pretvorena u prvi episkopalni oratorij ("Oratorij A"), ima smatrati najbolje sačuvanom građevinom stare Salone. To je također velika termalna građevina istočno od prije spomenute, odnosno istočno od ulice koja teče u smjeru S-J, dodirujući tangentno episkopalnu baziliku, ili, još točnije, apside episkopalnih gemina. Svoju solidnu sačuvanost ta termalna zgrada, koja pokazuje za Salonu neobičnu arhitektonsku jasnoću – koncipirana je u obliku četverokuta s troapsidalnim sjevernim završetkom, gdje je bio i glavni bazen, i s prostranim središnjim dvorištem s trijemom (*palaestra*) – zahvaljuje, po svojoj prilici, činjenici što je i sama, barem u nekim svojim dijelovima, poslužila kršćanskom kultu. Možda se tu nalazio kakav obični, improvizirani oratorij, a možda, kako se misli, i komplementarni prostor za obavljanje određenih obreda (krštavanje) u času barem dok izvorne takve prostorije još nisu postojale ili su pak bile u reorganizaciji ili obnovi. Još jedan antički, profani, kompleks u staroj Saloni zavređuje izuzetnu pažnju, jer je jedinstven po metamorfozi koju pokazuje u svom prostornom – situacionom – i kronološkom razvitku. Nekada, kako je već rečeno, stari je salonitanski most (do naših dana zvan "Pet mostova" poradi pet nekad vidljivih njegovih lukova) spajao dvije obale solinske rijeke i omogućavao cesti, što je tekla s istoka, da preko brze i nemirne vode bezbrižno uđe područje grada, kroz još očuvana istočna gradska vrata ("*Pta Caesarea*"). Da je rijeka tu doista derala njegove potpornjake dokaz su, još i sada, dodani oštri bridnjaci, koji su njezinu snagu ublažavali i virove razvodili, pridonoseći tako da se ta – uz izuzeće bedema i južnog hrama – naj-

sl. 23.
Tlocrtna situacija
dviju episkopalnih
bazilika (E. Dyggve):
a. ortodokсна (Nikej-
ska), b. "Arijanska"

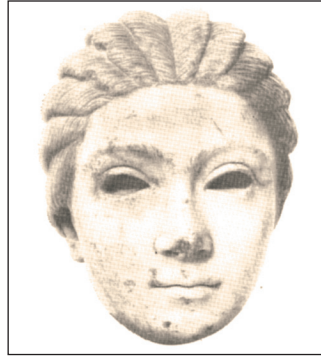

sl. 24.
Pogled na baptisterij
(Nikejski) i na dio
episkopija

starija salonitanska građevina što dulje održi neoštećena i da obavlja namijenjenu joj funkciju. Poslije je udarna snaga vode uz most znatno oslabila, rijeka se pretvorila u mirnu tekućicu, koju je sada posebnim zidanim konstrukcijama trebalo kaptirati i njezin tok kanalizirati. Da li spontano ili ne, matični tok rijeke napustio je gradski areal i našao brži spoj s morem. Ono malo vode što je i dalje teklo gradom i pretjecalo lukovima mosta dalo je novu fizionomiju tom dijelu istočne gradske četvrti: tu se razvila čitava mala industrija – posvećena proizvodnji ili bojenju sukna – kako pokazuju sačuvani zidani objekti s napravama koje je tjerala posebno kroz njih usmjeravana voda. Ona je sada postala važna pogonska snaga vjerojatno i drugih sličnih postrojenja duž svoga reguliranog toka. Kako se sve to odvijalo u prostranoj četvrti istočnog dijela grada, u kojoj je živjela i djelovala znatna zajednica Orijentalaca, doseljenih pretežno iz daleke Sirije i Mezopotamije, može se opravdano pretpostaviti da je taj novi salonitanski element s Istoka bio i nosiocem snažnoga industrijskog preobražaja Salone, a to znači i njezinih novih društvenih i ekonomskih odnosa i dostignuća. U duhovnom pak smislu ona je bila i prenosnik i odlučan podržavatelj novih ideja i vjerskih zasada, drugim riječima, jedan od glavnih širitelja kršćanstva, s kojim počinje nova faza života toga jadranskog grada i provincijske metropole.

Već je bilo u ovom tekstu usputnog spominjanja salonitanskih kršćanskih građevina. Akcentuirat ćemo, u vezi s time, i pravu vrijednost rano-kršćanskih spomenika Salone, koji, kako će se vidjeti, dijelom otvaraju sasvim nova poglavlja kršćanske arheologije uopće, a ovaj dalmatinski grad čine jednim od najpoznatijih ranokršćanskih središta u svijetu,

sl. 25.
Glava djevojke
("Solinka"),
danas u Arheološkom muzeju
u Zagrebu
(mramor)

glasovitim jednako po njegovim jedinstvenim spomeničkim kompleksima kršćanske urbane arhitekture kao i po tolikom broju cemeterija izuzetna značenja. Spomenici ranokršćanske sakralne arhitekture u Salonu nisu, na žalost, do nas doprli u stanju u kakvom su, na primjer, zatečeni pojedini, spomenuti već, spomenici ranije, pretkršćanske faze. Zbog toga mnogi od njih ne pružaju mogućnosti za sigurnu restituciju. Visinski elementi, posebno pak podaci o položaju i odnosima prozora, o krovnim rješenjima i si., potpuno nedostaju, pa se svaki pokušaj restituiranja kulturnih zgrada, uz neke eventualne, normama određene elemente, obavezno temelji na analogijama, kojih, međutim, također ima malo. Stoga se i dani prijedlozi restitucije pojedinih zgrada, ili i cijelih arhitektonskih kompleksa, međusobno toliko razlikuju. Spomenuli bismo ovdje, prije svega, samu episkopalnu baziliku – poznatu pod imenom dvaju biskupa graditelja, Simferija i Hezihija – te tzv. otkrivenu baziliku ("*basilica discoperta*") na cemeteriju u Marusincu, od kojih je ova posljednja osobito izazvala znanstvenu diskusiju, no o tome nešto kasnije. Salonitanski kršćanski spomenici, zahvaljujući u prvom redu nesolidnosti građe od koje su bili podignuti (redovita je tehnika bila opus caementicium, odnosno jedna od najlošijih njenih varijanta, opus incertum, ponekad i opus mixtum), a i tome što su već početkom 7. stoljeća bili napušteni – kao uostalom i cijeli grad – sačuvani su samo u prizemnim svojim dijelovima. Njihove tlocrtne studije i analize, a i one čitavih kompleksa kojima su pripadali, rezultiraju veoma bogatom i raznolikom tipologijom ranokršćanskoga graditeljstva (kakvu ćemo jedva naći u cijelom kršćanskom svijetu), okupljenom oko jednoga jedinog gradskog središta.

Počeci kršćanstva ne dadu se znanstvenom metodom pratiti ni ovdje kao ni u mnogim drugim kršćanskim centrima u mediteranskom arealu, prije 3. stoljeća. To je, naime, vrijeme kad orijentalni salonitanski živalj antičkom poganstvu u jačoj mjeri suprotstavlja mitraizam kao jednako privlačivu alternativu novim idejama kršćanstva, koje također

sl. 26.
Pogled iz zraka na
cemeterijalno-bazi-
likalni kompleks u
Manastirinama

struje s Istoka. Uz mitraizam, koji su i u Dalmaciju donijeli većim dijelom pripadnici rimske vojske, dolazeći iz istočnih provincija – da bi tu obavljali razne funkcije i u njenoj polucivilnoj upravi – širi se ubrzo za njim, pa i s njim zajedno, kršćanstvo, koje u prvom redu propovijedaju doseljenici s Istoka, robovi i slobodnjaci, trgovci, zanatlije i pripadnici raznih intelektualnih zvanja, nižega društvenog sloja. Među njima je vjerojatno bilo dosta i graditelja (primjer Dioklecijanove palače u današnjem Splitu) koji su prenosili i nove, za Zapad barem, koncepcije graditeljskog umijeća. Ta je prva kršćanska zajednica u Saloni postala jaka osobito potkraj 3. stoljeća kad joj je na čelo stao Sirijac Domnio, organizirajući je, gotovo u jeku velikih progona, u sjedište biskupije, kojoj je on istodobno bio prvim rezidencijalnim biskupom (episkopom).

Doživio je i sam, kao i toliki drugi, ugledni ili manje ugledni Salonitanci – pa i poneki stranac – martirij za vrijeme Dioklecijanove vladavine, a proganjanoj crkvi salonitanskoj ugled je sve više rastao, osobito u masa-ma, pa je po završetku progona mogla izaći toliko ojačana da je mogla pristupiti i jednom racionalnom, planskom programu izgradnje svojih kulturnih objekata, koji su prešli put od vrlo skromnih improviziranih oratorija do najmonumentalnijih bazilikalnih zgrada, kojih je, od 4. do 6. stoljeća, u samome gradu – ne računajući, dakle, cemeterijalne bazilike i druge takve građevine extra moenia – prema Dyggveu bilo (samo u kako tako istraženim dijelovima još uvijek nepoznate Salone) dvanaestak.

sl. 27.
Dio reljefa sa
sarkofaga s pričom
o Hipolitu i Fedri
(mramor), u Arhe-
ološkom muzeju u
Splitu

Jedna, dakle, od odlika salonitanskoga ranokršćanskog graditeljstva je znatan broj tih prvobitnih kulturnih prostora, koji nam, što je rijetkost u ranom kršćanskom svijetu, pružaju vrlo zanimljivu stratigrafsko-kronološku sliku za cijelu njegovu kršćansku fazu. Istina je, neke će od tako definiranih objekata nesumnjivo trebati kronološki drukčije postaviti, pa ih dapače i drukčije interpretirati, videći u njima ponekad komplementarne građevine uz već postojeće bazilikalne zgrade, tj. kao njihove kapele, memorije i sl. Sama, pak, tipologija salonitanskih bazilika, pogotovo ako već spomenutima pribrojimo i one podignute u ceterijalnim kompleksima (a tih, samo većih i važnijih, ima pet!), toliko je raznolika te nema gotovo oblika poznatog u ranokršćanskom graditeljstvu koji tu nije zastupljen. Položaj Salone, na prostoru gdje se ukrštavaju zapadna i istočnjačka kulturna tradicija, sa svim obilježjima lokalnih faktora koji su na to djelovali, bio je upravo idealan da prihvati i sintetizira sve te različite tradicije, posebno u graditeljstvu, i da ih oblikuje u najzanimljivijim formama. Prava je, dakle, šteta – to treba ponoviti – da se takva remek-djela, i originalne i eklekticističke arhitekture salonitanske kasne antike, nisu sačuvala, kako je, na primjer, u današnjem Poreču sačuvano neprocjenjivo blago njegova kršćansko-antičkog pretka, Parentija.

Salona je, kao i čitava Dalmacija, bila potkraj 5. stoljeća te kroz veći dio 6. stoljeća pod vlašću istočnih Gota, koji su, kako je poznato, bili pristaše Arijeva učenja, pa se normalno nametnula ideja (Dyggve) da je

sl. 28.
Pogled na velike istočne terme (nakon djelomične konzervacije)

i u tome gradu, poput Ravene, djelovala, uz onu ortodoksnu, nikejsku, i jedna arijanska kršćanska zajednica, sa svojim biskupom, katedralom (drugim gradskim bazilikama?) i posebnim cemeterijem. Ta je teza u početku imala dovoljan broj pobornika, dakako, i uz neka protivljenja (Karaman), ali je s vremenom, kako su sve više na vidjelo dolazili, uz bazilikalne i druge crkvene zgrade – ne samo u ruralnim ambijentima, već i u gradovima²⁹ – dotad neočekivani baptisteriji, s raznovrsnim piscinama, njezina prvobitna uvjerljivost postupno slabila, te je danas treba uzimati s krajnjom rezervom, iako nove analogije ne uklanjaju, kako bi neki htjeli, svaku mogućnost njezina opravdanja.³⁰ Povijesni razlozi – radi se o glavnom gradu provincije, a u crkvenom pogledu metropolitanskom sjedištu cijele pokrajine – ne protive se toj svakako duhovitoj i plauzibilnoj tezi, koju, dok se ne dođe do čvrstih arheoloških dokaza, ne smijemo smatrati niti sigurnom a niti je odbacivati.

Tipologija salonitanskih bazilika, urbanih i ekstraurbanih (cemeterijalnih), zavređuje posebnu pažnju, jer su tu praktično zastupljeni svi "klasični" tipovi ranokršćanskoga crkvenog graditeljstva. Od najklasičnijega i najstandardnijeg tipa longitudinalne trobrodne bazilike, kojoj pripada i glavna episkopalna bazilika – kao i ona hipotetična "arijanska" katedrala – preko bazilika s transeptom, koje se približuju tipu tzv.

²⁹ Uz prije postojeće dvije crkve s baptisterijima, veće i manje (kronološki razlozi), nedavno je i u Stobima napokon otkrivena prostorija baptisterija uz veliku episkopalnu crkvu. (Manja crkva, na periferiji grada, već je otrije imala poznat baptisterij, pa je i bila nazivana "crkvom s baptisterijem".)

³⁰ U novije vrijeme veliku rezervu, dapače negativan stav prema tome, izrazila je I. Nikolajević-Stojković u radu Povodom najnovije diskusije o ranokršćanskim krstionicama u Salonu (Zbornik radova Vizant. instituta, 14-15, 159 i d.) gdje replicira na jedan prilog potpisanoga objavljen u "XIX corso di cultura sull'arte ravennate e bizantina", 1972.

bazilika oblika latinskog križa (*"basilica orientalis"*), u istočnom dijelu grada, kao i bazilika u tzv. istočnom cemeteriju), do bazilika čiste križne osnove (tip crkava u obliku grčkog križa poput velike Honorijeve bazilike, u kompleksu salonitanskih gemina, južno od glavne, episkopalne bazilike). Pojavljuju se tu i oblici koje moramo smatrati urbanim začecima jednoga sasvim drugog tipa crkvene građevine – "bazilike" sasvim drukčije geneze, kao što je npr. tzv. *"basilica occidentalis"*, u zapadnom dijelu grada, a s jasnim oznakama takve slobodne gradnje i cemeterijalna bazilika u grobišnom kompleksu Kapljuč. Samo onaj tko poznaje karakteristike našeg ranokršćanskoga graditeljstva, koje nosi, danas ne više opravdano, eponimni naziv "bosansko-hercegovačke bazilike", uočiti će pravu vrijednost i značenje toga novog tipa urbanoga crkvenog graditeljstva, koje, osim u Saloni, ima svoje odlične predstavnike i u drugom važnom provincijskom gradu, na obali, Naroni.³¹ Jedna od posebnih zanimljivosti i karakteristika salonitanskoga crkvenog graditeljstva, koje, kako je već spomenuto, ima i svoje monumentalne gemine (*basilicae geminae*), jesu i izrazite specifičnosti u detaljima razrade tlocrta, posebno u oblikovanju apsida. Bazilika bez slobodno oblikovanih, stršećih apsida, zasad još ne poznajemo u salonitanskom graditeljstvu, kao što je to, na primjer, u Parentiju i drugim nekim istarskim centrima (Nezakcij i dr.). Također izrazitu, prilično uopćenu, specifičnost toga graditeljstva predstavljaju i svjesno koso impostirana pročelja salonitanskih crkava, u kojima ne treba tražiti samo određena tehnička rješenja (perspektivnost fasada, s obzirom na različite položaje gledalaca) već i stanovitu tradiciju temeljenu na empiriji, simbolici i sl.³² I, napokon, jedan osobit tip kulturnih građevina, koji je Dyggve ustanovio kod dviju monumentalnijih zgrada, nazvavši ih *b a z i l i k a m a*, kojima je zbog posve specifična arhitektonskog oblika dao naziv *"basilicae discoperatae"*, *"basilicae sine tecto"* (tzv. druga, sjeverna, bazilika na cemeteriju u Marusincu i bazilika – ili monumentalni oratorij – uz dvostruki narteks, zapadno od episkopalnih gemina) sasvim se izdvaja iz te tipologije otvarajući jedan još aktualan problem postojanja u našoj sredini – a to znači u sačuvanim ostacima, i uopće u kršćanskom svijetu – posebnog oblika bazilikalne zgrade, koji je inače potvrđen samo literarno, i to za područje gdje je kršćanstvo rođeno.

³¹ Usp. N. Cambi, Neki problemi starokršćanske arheologije na Istočnoj jadranskoj obali, Materijali XII (IX kongres arheologa Jugoslavije, 1972), Zadar 1976, 239 i d. (posebno 246 i d.).

³² Usp. G. de Angelis d'Ossat, Origine e diffusione dei prospetti ad andamento obliquo nelle chiese salonitane, Disp. Salon. 75 i d.

Velika Salona ("longae Saloniae") skrivala je začetnike i prve propagatore kršćanstva i njihove vjerske sastanke u istočnom dijelu grada, odmah uz njegove zapadne bedeme, gdje nastaju prvi kršćanski oratoriji, sa sjedištem biskupa. Oratoriji se, međutim, pojavljuju i u samom središtu staroga grada ("urbs vetus"), u prostoru sjevernog trijema foruma – kojemu u ranokršćansko doba nije pripala ona zadaća koju je imao, na primjer, forum u starom Jaderu – a također i u zapadnom dijelu grada, u samoj zgradi istaknute javne namjene, amfiteatru, u kojoj su zbog nepomirljivosti prema tradicionalnoj vjeri i bogovima, kao i zbog propovijedanja nove kršćanske ideologije, doživljeni mnogi martiriji, prolivena krv svjetovnih osoba i crkvenih dostojanstvenika (Domnio, Asterius, Gaianus, Antiochianus, Paulinianus, Telius).

Ovaj posljednji primjer, gdje su kršćanske kapelice bile smještene u bivšim prostorima prijašnjih poganskih svetišta, nemezeja, predstavlja tipične memorijalne, komemorativne oratorije, bliske samim kapelicama-martirijima, kakve su bile podignute na svim većim salonitanskim cemeterijima, kao preteče kasnijih grobišnih bazilika, građenih u čast martira-eponima svakog od tih cemeterijalnih kompleksa. Primjer još jednoga salonitanskog oratorija koji je prije bio pogansko svetište imamo, čini se, i u poznatom "oratoriju B" (Dyggve), koji je vjerojatno prije predstavljao nimfej (svetište nimfa), a nalazio se uz gradski vodovod u neposrednoj blizini slavnijeg "oratorija A", koji je, kako je već rečeno, predstavljao u punom smislu prvu salonitansku katedralu.

U kompleksu koji je prije obilovao termalnim zgradama ovaj oratorij-katedrala otvara seriju velikih arhitektonskih zdanja, koja postupno preuzimlju funkciju stvarne salonitanske katedrale, tj. episkopalne bazilike. To je, kako je već rečeno, najkompletniji i najcjelovitiji ranokršćanski arhitektonski kompleks koji je, nakon potpune svoje izgradnje, sadržavao dvije monumentalne bazilike (*geminae*), s velikim zajedničkim narteksom, baptisterijalni sklop – s kristonicom, konsignatorijem, katekumenejem i drugim uz to pripadajućim prostorijama³³ – čak pet (ako ne i više) oratorija ili drugih kulturnih građevina (memorijalnih kapela ili slično) te episkopij, s dvorištem i gospodarskim adneksima. Čitav taj kompleks smjestio se u sjeverozapadnom uglu velike istočne gradske četvrti ("urbs orientalis"), između gradskih zidina i jedine danas još dobro sačuvane termalne zgrade, na istoku, točnije ulice smjera S-J, koja ih je dijelila (poznata po imenu biskupa Petra (oko 560), čiji su tragovi obnove, i ulice i čitava kompleksa, vrlo vidljivi (monogrami).

³³ Usp. u vezi s time naš rad Salonitana Christiana. O solinskom baptisterijalnom kompleksu, Zbornik Nar. muzeja, Beograd, VIII (posvećen Đ. Mano-Zisiju), 255 i d.

Prva velika bazilika nastaje tu, na mjestu sadašnje južne bazilike (križne) u postkonstantinovsko vrijeme, najvjerojatnije negdje oko sredine 4. stoljeća. Najkasnije početkom 5. stoljeća – bilo je to vjerojatno za vrijeme biskupovanja Simferija i njegova nasljednika (?) i sinovca Hezihija³⁴ – podignuta je, sjeverno od nje, nova i veća bazilika istoga, longitudinalnog tipa, čime je bio izgrađen sistem gemina, možda od samoga početka planiran. Ova nova bazilika, koja je preuzela funkciju kongregacijske, episkopalne, crkve, imala je izuzetno širok srednji brod (oko 17 m), tako da je Gerber, u pokušaju restitucije te bazilike, dao dvije varijante, od kojih je jedna bila prikazana kao peterobrodna, što je Dyggve, revizionim istraživanjima 1949. god. konačno mogao odbaciti, davši i nešto jednostavniju visinsku rekonstrukciju bazilike (s prizemnim samo lateralnim brodovima, tj. bez matroneja). Sredinom 6. stoljeća, za biskupa Honorija II, južna i starija bazilika, koja je valjda imala još jednu međufazu (ostaci treće apside!), dobiva konačan oblik velike monumentalne križne bazilike. Ona je kombinaciji gemina – čini se uz novu obnovu i drukčiju dekorativnu obradbu i same sjeverne bazilike – dala originalan izgled, ali i jak bizantski pečat.

U sklopu episkopskih bazilika, gemina, posebno mjesto zauzima njihov baptisterijalni kompleks, u kojemu se posebno ističe i svojim smještajem, sjeverno od episkopalne crkve, i oblikom, odnosno njegovim arhitektonskim razvojem satna baptisterijalna zgrada. Dyggve je tu razlikovao dvije građevinske faze: prvu gdje je baptisterijalna zgrada imala pravokutnu osnovu (*piscina* je, naprotiv, bila poligonalna tlocrta) i drugu, mnogo monumentalniju, kad zgrada dobija poligonalnu (osmerokutnu) osnovu, a *piscina* oblik križa, koji se kasnije reducira. U cjelini, on vidi zapravo četiri faze, računajući tu i spomenute podfaze. Zanimljiva je svakako gradnja osmerokutnog baptisterija, koja, iako nastala u tradiciji baptisterijalnih građevina koje se grade pod utjecajem Milana (biskup Ambrozije), nesumnjivo odražava i neke atičke, pretkršćanske graditeljske tradicije, posebno one iz susjedne carske palače – Dioklecijanov mauzolej – koji je svakako, prema Dyggveu, proizveo snažan utjecaj na unutrašnju dekoraciju zgrade u posljednjoj njezinoj fazi. Sličan baptisterij, no bez spomenute monumentalnosti i unutrašnje dekoracije, gradi se i uz onu drugu salonitansku baziliku, jugoistočno i nešto malo podalje od spomenutih gemina, koju je Dyggve, upravo na osnovi njega, atribuirao arijanskoj salonitanskoj zajednici. No, o tome bilo je ovdje već riječi i nećemo se vraćati na taj za salonitansku (dalmatinsko-iliričku povijest iznimno važan problem.

³⁴ O tome govori mozaički natpis nađen iza subseleja u velikoj episkopalnoj (sjevernoj) bazilici: Nova post vetera coepit Synferius Esychius eius nepos cum clero et populo fecit... (v. Forsch. in Sal. I, 89 i d.

Ako je Salona, zahvaljujući u prvom redu golemim pionirskim naporima, upornosti i znanju Bulića, prvenstveno poznata po njenim kršćanskim spomenicima, onda bi još više trebalo naglasiti mjesto i značenje što ga u tome imaju salonitanski kršćanski cemeteteriji, koji imaju uglavnom jednu zajedničku crtu, a ta je – i po mišljenju Dyggvea i Grabara – da su se cemeteterijalne salonitanske bazilike razvile zapravo od prvobitnih skromnih mauzoleja tu pokopanih martira (dakle martirija), oko kojih se vrlo intenzivno počelo ukapati i koji su, što je mnogo važnije, postali objekti izvanredno brzoga i razgranatog kulta i hodočašća. Druga zajednička crta im je što se oko njih, uza sve vrste grobova i grobnica,³⁵ javljaju posebno zanimljive kapele-grobnice (tzv. "memorije"), kao i to da su se grobovi koji su bili u zoni kasnije podignutih bazilika neočekivano našli u nezavidnu položaju, često i posve negirani. I, na kraju, još jedna zajednička crta koju je ispisala povijest: cemeteterijalne bazilike, koje su bile extra muros, za učestalih su barbarskih inkurzija većinom stradale, pa su im sačuvani ili aktivirani samo dijelovi, redovito upravo oni koji su predstavljali i početke cijele te graditeljske aktivnosti (negdašnji martiriji), u kojima su se, uz kult, dakako, još neko doba čuvale moći martira.

Iako je groblje na K a p l j u č u bilo najbliže gradskim bedemima, samo malo sjeveroistočnije od amfiteatra, a imalo najranije podignutu cemeteterijalnu baziliku u području Salone (građena oko 400. god.), ono, vjerojatno, ipak nije i najstariji salonitanski kršćanski cemeteterij, jer ta slava, kao i glas nekada najprostranijeg i spomenicima najbogatijeg salonitanskog cemeteterija "sub divo", pripada nešto malo udaljenijem – i prema istoku i prema sjeveru – cemeteteriju u Manastirinama, u čijem nazivu – "manastirine" – naslućujemo dugotrajnu tradiciju, povezanu s tamo podignutim građevinama i s njihovom relativno dobrom očuvanošću i do današnjih dana. To je groblje bilo i najuglednije, jer je u njemu bio pokopan i najslavniji martir, Domnio, prvi salonitanski rezidencijalni biskup. Oko njegova groba, na mjestu kojega je izrastao i vjerojatno prvi salonitanski martirij, pokapali su se isprva najugledniji predstavnici salonitanske crkve (među njima i Domnionov nećak i jedan od nasljednika na biskupskoj stolici, Primus), koji su tu naokolo podigli velik broj memorijalnih grobnica ("memoriae"), s mnogim sarkofazima u njima. Još su sada vidljivi i ostaci nekadašnjih gospodarskih građevina i naprava, koje su pripadale prvobitnom kompleksu jednog

³⁵ Ovdje bi ponajprije – uz same sarkofage – trebalo spomenuti znatan broj tzv. memorija i napose zidanih grobnica na svod (tip "a pozzo") koje je Egger duhovito nazvao "Ersatz" skupim sarkofazima.

imanja (*villa rustica*), tu u neposrednoj blizini samoga grada. Posljednja faza u životu bazilike na Manastirinama, uz koju je bilo nađeno i veliko mnoštvo sarkofaga – nerijetko umjetnički obrađenih i ukrašenih (pa i s poganskim temama) – bilo je njezino primorano vraćanje na opseg i formu nekadašnjeg martirija. Ta ”Notkirche”, kako ju je nazvao Egger, imala je u to doba i posebno značenje, jer su u nju bile, čini se, prenesene moći – ako ne i svi materijalni ostaci salonitanskih martira – iz drugih eponimnih im cemeterijalnih bazilika, odakle su – s jednog mjesta – kasnije bili preneseni dijelom u Rim (7. st.), a dijelom u katedralu grada-nasljednika antičke Salone (u srednjem vijeku). Treće poznato kršćansko groblje, uvijek u području sjeverno od gradskih bedema, bilo je ono na Marusincu, koje se smatra posebno elitnim, jer su tu, uz eponimnog martira Anastazija, Akvilejca (ili, možda, i još kojeg martira?), bili pokapani kasni salonitanski dostojanstvenici, posebno oni iz redova klera. Kompleks Marusince je posebno zanimljiv, jer je tu, čini se, najprije bio podignut – također na jednom prigradskom imanju – mauzolej članova vlasnika toga imanja (Asklepija), koji je poslužio kao ukopište i prvo kultno mjesto u tom, ponešto udaljenom (u sjeverozapadnom dijelu prije spomenutoga prostora), gradskom cemeteriju. Mauzolej Anastazijev, iz kojega je njegovo tijelo kasnije bilo preneseno u veliku cemeterijalnu baziliku – bogatu, uz ostalo, mozaicima – posebno je zanimljiva građevina, jer, iako jednostavna tlocrta (pravokutnik), sadrži nove arhitektonske elemente, snažne lezene – i s vanjske i s unutrašnje strane – u kojima Dyggve vidi snažan utjecaj istočnjačke, posebno sirijske arhitekture. O posebnom fenomenu, kojim se Dyggve pozabavio, prepoznavajući u kompleksu sjeverno od cemeterijalne bazilike – s prvobitnom apsidalnom memorijom (martirijem?) – tzv. otkritu baziliku (”*basilica discoperta*”, ”*basilica sine tecto*”) već je u ovom tekstu bilo govora. Činjenica je da tu izvanrednu tezu nije lako obraniti, ali je činjenica i to da taj kompleks, koji je svojedobno toliko zainteresirao i zadivio znanstveni svijet, uza sva suprotstavljanja koja danas možemo izražavati prema toj duhovitoj tezi jednog od najboljih i najvećih poznavalaca salonitanskih spomenika (Dyggve), ostaje fenomen prema kojemu, ako ništa drugo, moramo se odnositi s posebnom pažnjom, uz obavezu da se on u znanstvenom pogledu privede najprihvatljivijem rješenju, jer bi njegovo dokazivanje, kako je istaknuto, samo po tome Salonu učinilo jedinstvenom u ranokršćanskom, pa i antičkom svijetu uopće.

Iako Dyggve pretpostavlja još nekoliko kršćanskih cemeterija oko gradskog areala, posebno dvama ukazuje pažnju, jer su se u tim kompleksima pronašli sigurni ostaci cemeterijalnih bazilika s određenim, premda skromnijim, brojem oko zatečenih grobova.

Tzv. južno groblje nalazilo se već na današnjem Vranjičkom poluotoku, dakle, ne samo s južne strane gradskih bedema već i preko rijeke Jadrane, i s druge strane obale zaljeva, koji se tu formirao. Bazilika klasičnog tipa danas je već potpuno nestala, kao prva žrtva industrijskom Mologu, koji ju je, bez milosti, progutao zajedno s onim što je bila njezina posebna karakteristika. Oko te bazilike nađeni su u liticu ugravirani znakovi posebna oblika i karakteristika, koji su Dyggvea naveli da je uvjetno atribuirao Gotima, odnosno pripadnicima navodne arijanske zajednice u tom gradu. Ne zaboravimo da je u tom cemeteriju nađen izuzetno velik broj posebno zanimljivih grobnih dijelova u obliku izdubenih krugova (*"piscinae"*), kakvih uopće nema, ili su sasvim rijetki, na ostalim salonitanskim cemeterijima. Znači da smo i u tome imali jedan poseban, značajan salonitanski fenomen, koji više nije moguće terenski istraživati. I napokon, još je jedno salonitansko groblje za nas posebno značajno. To je istočni cemeterij, uz samu rijeku Jader, prema današnjem industrijskom bazenu Majdanu (rijeka je negda tu, to je sigurno, tekla nešto drukčijim tokom – južnije od današnjega), čije je bazilikalne ostatke tradicija zabilježila pod imenom "šuplja crkva". To je bila, koliko danas znamo, jedina cemeterijalna salonitanska crkva podignuta u obliku latinskog križa, dakle s transeptom (upravo kao i spomenuta već *"basilica orientalis"* unutar gradskih bedema). Koicidencija, svakako, neće biti slučajna, no to su još problemi salonitanskog, posebno crkvenoga graditeljstva koje treba proučavati. U srednjem vijeku nad ostacima te monumentalne bazilike podignuta je, za ono vrijeme također prilično velika, crkva, u njezinom središnjem prostoru (iako znatno manja od one ranokršćanske), koristeći se obilno njezinim građevnim elementima. U njoj se, kako se drži, krunio kralj Zvonimir, pa predstavlja i posebnu nacionalnu vrijednost.

Bogatstvo i umjetnički domet salonitanskih spomenika nije moguće zamisliti u stanju u kojemu ih danas zatječemo. Do nas su, u najboljem slučaju, doprli skromni ostaci nekad veličanstvenih arhitektonskih ostvarenja. Ti su ostaci danas goli, prazni, lišeni svoje horizontalne, podne (mozaici) ili vertikalne, zidne dekoracije (slikarije, mozaici i si.). Sve je to bilo oplemenjeno i drugim pokretnim spomenicima, kipovima, reljefima, umjetničkim posuđem i drugim visokokvalitetnim zanatskim proizvodima, kao što su izuzetnim umjetničkim proizvodima – najčešće iz poznatih radioničkih centara (Atika, Mala Azija, Rim i dr.) – bila opremljena i antička salonitanska groblja. Tek to je bila Salona, koju, to dobro znamo, nisu potpuno uništili ni Avari ni naši davni preci, već dobrim dijelom i njihovi mnogo kasniji potomci, koji su samo dokrajčili onaj proces što je onda, napuštanjem grada, početkom 7. stoljeća,

neminovno bio započet. Na nama svima je da taj proces, čije su tendencije i danas očite, ne samo usporimo nego da ga i u što većoj mjeri uklonimo spasivši i za našu današnjicu i budućnost uopće koliko je to u našoj moći danas da učinimo te doista neprocjenjive vrijednosti, koje su proizvod našeg kraja, ali duhovno vlasništvo čitavog čovječanstva, prema kojemu, kao čuvari tih izuzetnih vrijednosti, imamo i ljudskih i moralnih nezaobilaznih obaveza.

(In) felix Salona

In memoriam gradu koji ponovno umire

Mogućnosti 3-4

Split, 1988., 324-329

Felix Salona sintagma je koju su nam epigrafski spomenici te vodeće provincijske metropole u Jadranu čak dvaput, što je izuzetna rijetkost, zabilježili i predali. Jednom je čak našla mjesto u službenom, kasnoantičkom, nazivu kojim je salonitanska kolonija – vjerojatno za Dioklecijana, čija je vladavinska epoha, kao domoroca ove provincije, u njoj čitavoj kao i u samoj metropoli, ostavila vidljivih, prepoznatljivih tragova. Salona je u to vrijeme upotpunila, osuvremenila svoj davni, "rođendanski" naslov s julijejskim eponimatom (*colonia Martia Iulia*), stečenim još od svog osnivača. Nije teško naslutiti da epitet "felix" izražava prosperitet i sjaj ovog kozmopolitkog jadranskog grada, u to vrijeme naseljenog pretežno domaćim ilirskim (delmatskim) življem te onim već naturaliziranim italsko-rimskim i isejsko-grčkim, kao i provincijalnim, među kojim treba osobito istaći orijentalni imigrirani sloj koji je Saloni kasne antike davao posebno obilježje i dinamizirao ekonomski i kulturni razvoj i procvat. *Tyche Salonitana*, personifikacija tog izuzetnog blagostanja grada Dioklecijanovih vremena, prikazana na sačuvanom kamenom bloku s luka jednih od gradskih vrata, koja na labaru što ga drži u podignutoj desnici pokazuje urezani, već spomenuti naziv grada (kolonije), izražen u kraticama (M.I.V.S./F), uz emblem koje je prati – varićak s klasjem – očito odražava to napredno i sretno doba Salone.

Salona je grad na moru, i more je, sa svojim poznatim prednostima, od prvih početaka urbanog života naselja odredilo njegovu sudbinu i razvojni pravac. Još prije prave urbanizacije, kao naselje ilirskih Delmata, Salona, smještena u dnu dubokog i dobro zaštićenog zaljeva, bila je, sudeći po onome kako je kvalificira Strabon – dakako u kronološkoj retrospekciji – delmatsko (vjerojatno tada i njihovo, jedino) pomorsko uporište i luka ("*to epineion ton Dalmateon*"). Čini se da i u tome treba tražiti opravdanje i potvrdu tezi da su njeni možda još preddelmatski stanovnici sudjelovali u obrani domorodačkih, ilirskih interesa

na otoku Hvaru u vrijeme osnivanja parske naseobine na tom otoku, na poziv ugroženog življa s teritorija na kojemu je, usprkos njegovu borbenom otporu, bila osnovana grčka naseobina, *Pharos*. Uza sve te očite indikacije o pomorskoj ulozi i značenju Salone, podsjetimo se i segmenta iz vremena građanskog rata potkraj republike, kad se na okupu u salonitanskom zaljevu našla značajna Pompejeva flota pod komandom njegova sljedbenika Marka Oktavija, da bi tu, na osjetljivoj točki rimskog imperija u usponu, slomila to istaknuto uporište Julija Cezara, kojemu su podršku pružili ne samo rimski građani nego i Delmati i Grci, koji su zajednički živjeli i sudbinu dijelili u prostoru složenoga naselja koje se nazivalo i kompleksnim imenom *Salonae* – taj aspekt salonitanske prošlosti i urbanih akcenata o njoj ostao je gotovo nepoznat. Prve značajnije podatke – uz one prije nekoliko godina otkrivene na lijevoj obali solinske rijeke Jadra – dala su nedavna forsirana istraživanja – izvedena pod Damoklovim mačem – koja su pokazala da je i sama obalna zona Salone, uz objekte koji su indicirali njezin ekonomsko-trgovački karakter (silosi – *horrea?*, pa lučka skladišta i sl.), bila također urbanizirana, s građevinama visokog kulturnog standarda i estetske vrijednosti (terme, kršćanska bazilika itd.). Za one koji slijepo – da li iz nepoznavanja urbanističkog razvoja Salone? – tvrde i ponavljaju kako su izgradnjom “zaobilaznice” tangirani samo rubni, periferni dijelovi staroga grada bit će korisno napomenuti da nije ni bitno koji je i koliki, dio antičkog gradskog areala time bio ugrožen (a riječ je ipak i o najstarijem, središnjem dijelu tzv. velike Salone – *longae Salonae*, Lukan), nego je u pitanju njegovo značenje, lokalno, urbanističko i znanstveno, u kontekstu uloge što ju je Salona već sebi osigurala u svjetskoj arheologiji i historiografiji. Gubitak, dakle, za znanost a također i za samu Salonu i njezinu spomeničku valorizaciju i gospodarsko-turističku ponudu, gledan s te točke gledišta, s onim što je s tim spomeničkim i povijesnim dokumentima učinjeno “privremenim zatrpavanjem”, upravo je nesaglediv.

Salona je imala u povijesti antičkog urbanizma jedinstveni rast i razvoj. Od nekada zgusnute urbane jezgre, kojoj je osnovu činila kolonija rimskih građana (Dyggveova “*urbs antiqua*”, “*urbs vetus*”) – kakav je odnos prema tom prvobitnom gradskom naselju, gledajući prostorno, imalo malo naselje isejskih (tragurijskih) Grka, kao i ono još starije naselje ilirskih Delmata, dosad nije bilo moguće ustanoviti širenjem grada extra moenia, i prema zapadu i prema istoku, razvila su se još dva mnogo prostranija gradska prostora, koja je Dyggve, ne baš sretno, nazvao “*urbs occidentalis*” i “*urbs orientalis*”, dajući tako proširenom gradskom arealu naglašeni longitudinalni izgled (*longae Salonae*). Antički grad, a oso-

sl. 1.
Jedna od salo-
nitanskih ulica
(*cardo*) danas

bito njegov noviji zapadni dio sudbinski je bio povezan s počivalištem minulih njegovih stanovnika, jer se prema tradiciji ranoantičkog (ranorimskog) urbanizma i ovdje glavna nekropola formirala uz cestu, počinjući od samog izlaska iz grada. U Saloni to je bila cesta koja je, kao produžetak glavnog dekumana (*decumanus maximus*) vodila prema obližnjem Traguriju. Ta se najstarija salonitanska nekropola, prema jednoj neadekvatnoj interpretaciji davno pronađenog natpisa u njoj, tradicionalno nazivala, i još se uvijek naziva, nekropolom "in horto Metrodori" ili pojednostavnjeno "Hortus Metrodori." Riječ je o jednom od najzanimljivijih i znanstveno najvrednijih salonitanskih građevnih kompleksa koji je od svog otkrivanja stalno izazivao izuzetnu pažnju znanstvenika i njihove različite interpretacije s obzirom na neobičnu, megalitsku gradnju kojom je izveden. Dok su jedni (među njima, od starijih, F. Bulić i G. Novak) u tim impozantnim konstrukcijama htjeli vidjeti ostatke bedema starijeg naselja – grčkog ili ilirskog – koji su kasnije, dakle sekundarno, poslužili kao ogradni zidovi spomenute rimske nekropole, drugi su – u prvom redu M. Abramić – u tim kvazifortifikacijama prepoznavali izvorne ogradne zidove te nekropole (*Hortus Metrodori*) kako one izvanjske, koji su nekropolu zaštićivali slijedeći liniju ceste uz koju se nalazila, tako i pojedine njezine odjele, tj. privatne obiteljske grobne aree (s njima treba identificirati hortuse, od kojih je jedan bio i onaj što ga spominje i "eponimni" natpis s tobožnjim imenom nekropole – "hortus Metrodori" – koji se jednostavno odnosi samo na jednu od tih area nazvanoj po Grku Metrodoru – a ne na čitavu nekropolu). To su najnovija gore spomenuta ekspresna istraživanja u tom području – a koje smatramo i najvažnijima u čitavoj toj kampanji – i potvrdila nudeći nam kao na dlanu ne samo fantastično očuvane cjeline takvih area (s megalitskim zidom sačuvanim do nekoliko metara u visinu, ulaznim vratima, silaznim stepenicama, bazama grobnih spomenika – pa i spomenika samih) nego i autentične potvrde u korist teze da je tu doista riječ o izvornom obziđu nekropole, a da o nekakvim bedemima hipotetičkog naselja u tom prostoru (o kojemu nikada nije nađen bilo kakav trag) ne može biti ni riječi. Dapače, uz tu su nekropolu nađeni vrlo dobro sačuvani ostaci ulice koju je nekropola, s obje strane flankirala. Megalitska pak gradnja – ali takva kakva nije poznata ni u ovim jadranskim prostorima ni igdje drugdje u fortifikacijskim sistemima, urbanih cjelina (duljina kamenih monolita seže i do šest metara!) jedna je od karakteristika građevne tehnike uopće na tlu Salone, kako smo to upozorili u jednom svom ranijem radu, u kojemu su navedeni mnogobrojni primjeri i potvrde za to. Najnoviji nalazi u tom, po nama najznačajnijem, salonitanskom kompleksu, koji je svoje

najranije lice i prostore žrtvovao i ustupio širenju gradskog areala Salone, dali su neponovljive primjere jedinstvene građevne koncepcije, tehnike i izvođenja u domeni sepulkralne arhitekture antičkog doba uopće, a svojim su stanjem očuvanosti – bez obzira na sitnije i lošije očuvane ostatke unutrašnjeg uređenja tih prostora, za koje se moglo naći i drugačije rješenje – nudili i garantirali mogućnost vizualnog prezentiranja koje je, međutim, od odgovornih institucija (ili pojedinaca?) bilo osporeno tvrdnjom da im "Atenska povelja" nudi bolje i trajnije rješenje i zaštitu. Nije nam poznato da "Atenska povelja", koja dopušta mogućnost zatrpavanja otkopanih objekata i kompleksa u opravdanim slučajevima (gle novosti!; kao da i dosada istraživači, pa i sam potpisani, u takvim slučajevima nisu često bili primorani poslužiti se i tim rješenjima), preporuča i izgradnju širokih, višetračnih auto-cesta nad njima, jer, budimo iskreni, ovdje nije riječ o zaštitnom zatrpavanju tako vrijednih (ili, kako se čulo, nisu vrijedne te ocjene?) spomeničkih kompleksa nego o gradnji auto-ceste zbog koje je trebalo zatrpati otkopano i pokušati obmanjivati javnost izopačenim interpretacijama pravih intencija "Atenske povelje!"

Salona je među brojnim nekropolama (cemeterijima) imala još jednu poznatu koja se razvila, ili barem započela razvijati, uz ekstraurbanu prometnicu. Riječ je o ranokršćanskom cemeteriju u području negda vrlo aktivnog potoka Kapljuča, koji joj je u znanstvenoj literaturi postao i eponimom, iako onaj njen dio uz spomenutu cestu, prema broju tu otkrivenih spomenika (sarkofaga), nosi i ponešto prozaični naziv "nekropola šesnaest sarkofaga." O kojoj je tu cesti riječ? Neće biti neinteresantno nazvati je njenim stvarnim imenom, iako nikakav povijesni naziv – pa ni suvremeno ime – za tu antičku cestu nije poznat: ZAIBILAZNICA. Da, prva i prava solinska zaobilaznica! Cesta koja je tekla uz same sjeverne bedeme "duge Salone" prateći ih u smjeru istok – zapad – ili obratno – počevši od krajnjih istočnih dijelova bedema, gdje se spajala s cestom što ju je sagradio još Augustov i Tiberijev namjesnik Dolabela (*via Gabiniana*), pa do samog zapadnog "bastiona" grada – monumentalnog amfiteatra koji je imao i fortifikacijski karakter; zaobilazeći ga, ona se povezivala s cestom za Tragurij, uz koju je, kako je rečeno, tekla i spominjana zapadna nekropola grada. (v. Recherches a Salone, I, Plan B) Ova duga salonitanska zaobilaznica, prema kojoj su, u istočnom njenom dijelu, bila okrenuta i dva vojnička građevna natpisa (riječ je o dogradnji ili obnovi gradskih fortifikacija u doba markomanskih ratova, sredinom druge polovice 2. stoljeća), prema Dyggveu slijedila je nepravilnu morfologiju sjevernih gradskih bedema koja je, osobito u istočnom dijelu grada (Dyggveova "*urbs orientalis*"), izrazito deformirana lika.

Prateći salonitanske komunikacije kako one *intra moenia* (ulice), tako i one *extra moenia* (ceste), koliko ih danas, bez sustavnih istraživanja poznamo, može se zaključiti kako su one međusobno organski i logično povezane te čine jedinstveni sustav cestovno-komunikacijske mreže. Ova je i te kako vodila računa o tome da izvanjske ceste, koje su spajale Salonu s drugim gradovima i naseljima provincije, s jedne strane, ulaze u grad, pretvarajući se u prolazu kroza nj u gradske ulice (konkretno, ovdje, glavni dekuman) – uglavnom za pješački i laganiji kolni promet – a s druge strane, zaobilazeći ga, za prometne veze koje nisu bile predviđene za uži gradski areal pa su ga, radi posebnih namjera u potpunosti mimoilazile. Mora se pretpostaviti da je prvobitno ta vijugava komunikacija (dekuman?) u istočnom dijelu velike Salone, u odnosu na ranije postojeći gradski areal (*"urbs vetus"*), bila početnim dijelom Gabinijske ceste, jer je ta u doba Augusta nesumnjivo počinjala od samih istočnih gradskih vrata koja su se nalazila u sjevernom dijelu njegovih istočnih bedema (*"Porta Caesarea"*). Tek s uključivanjem istočnog suburbijskog prostora u prošireni gradski areal ishodištem spomenute ceste postala su *"Porta Andetria"*, koja su bila locirana približno kao i *"Porta Caesarea"* u sjevernom dijelu novih istočnih bedema grada. Ta pretpostavka se nameće i stoga što je ovaj raniji fragment Gabinijeve ceste, kao i jedne druge, južnije, koja također protiče negdašnjim suburbijem a kasnije istočnim dijelom grada – a koja je do Salone stizala valjda iz Epetija (Stobreča) – pred spomenutim gradskim vratima (*"Porta Caesarea"*) račvao te jednim krakom ulazio u grad a drugim – kroz tzv. *"Porta suburbana"* – nastavljao kao već spomenuta zaobilaznica koja je tada tekla tek uz bedeme "stare" Salone (*"urbs vetus"* a možda već i *"urbs occidentalis"*, koja je s tom starijom jezgrom – prije nego što se to desilo s istočnim dijelom – činila prvotni prošireni grad). Taj novi, istočni dio salonitanske zaobilaznice nisu, kao u zapadnom dijelu pratili grobovi niti se uzanj razvila nekropola (cemeterij) jer je za taj veliki, novi, gradski prostor, u kojemu je živio i znatan broj heleniziranih orijentalaca – napose onih koji su pripadali salonitanskoj kršćanskoj zajednici koja se formirala i razvijala pretežno u tom dijelu grada – nešto sjevernije, a u osi s kršćanskim urbanim središtem, nastao i razvio se, ali u drukčijim uvjetima (blizina pokopanih martira), drugi veliki salonitanski grobišni kompleks, *"Manastirine"*.

Provale barbara krajem antičkog razdoblja u ovim krajevima, još prije prestanka života ovoga grada – provincijske i crkvene metropole – nisu poštedjele salonitanske nekropole i cemeterij a, osobito ove posljednje (Manastirine, Kapljuč kao i još udaljeniji Marusinac, a također ni staru nekropolu-cemeterij *"Hortus Metrodori"*), koje su sadržavale

i lako dostupne vrijednosti i dragocjenosti što su privlačile napadače i osvajače-pljačkaše. Dokazi su mnogobrojni i danas vidljivi (oštećeni, probušeni sarkofazi). Salona tada još nije bila pala, ali je bila temeljito načeta, njena agonija već očita, o čemu svjedoči i potresni kratki natpis na grčkom jeziku na do vratniku spomenutih suburbijjskih vrata, na izlazu istočnog dijela dekumana u spomenutu stariju zaobilaznicu, južno od ranokršćanskog gradskog kompleksa (Gospodine pogledaj, tj. čuvaj nas) ili pak natpis na nadvratniku grobljanske crkve u Manastirinama: *Deus noster propitius esto rei publicae Romanae* (Bože, budi milostiv prema rimskoj državi). To su bili zlosluteći znakovi predstojećeg umiranja ovog znamenitog grada na Jadranu, koji nije preživio doskorašnju invaziju barbara, što je potresala i potresla čitavo Carstvo. Salona je, možda, ipak prebrzo i nepotrebno prestala živjeti, jer su istu kataklizmu uspjeli prebroditi mnogi drugi antički gradovi na Jadranu (Zadar, Trogir, Senj i dr.). Razlozi njena odlaska sa svjetske pozornice, njena umiranja mnogobrojni su i donekle poznati, a među njima su svakako i ovdje spomenuti kontinuirani udarci kojima, prepuštena sebi i opterećena odgovornošću za područje kojemu je stoljećima stajala na čelu, jednostavno nije znala, ili nije mogla, odoljeti. Bio je to, svakako, nenadoknativ povijesni gubitak. A grad, iako ga je stanovništvo napustilo (da li i sve?), zapravo i nije bio sasvim mrtav. To potvrđuju mnogobrojni još uvijek dobro sačuvani mu spomenici. Pratila ga je, eto, do naših dana nesklona mu Sudbina, Fatus. Taj nemilostivi fatus, čije zloslutno ime dominira nježnim sepulkralnim epigramima Salone – *”quae fato meliore est nata”* (da parafraziramo misao jednoga od njih, CIL III 9447 – 9448) pristaje i epitafu samoga ovoga grada. Neka nam salonitanski epigrami-epitafi dokraja evociraju sudbinu ovoga grada – *urbis Saloniae: ”Hanc humus excepit – leviter, praecor, illa prematque... !”* (CIL III 2609). Oprostimo se od nje, kliče nam: *”Iam casum cognosti meum, feliciter perge, viator!”* (CIL III 14850); a i mi njoj: *”Ostaj zbogom!” Vale, Salona infelix!*

Bulićevo djelo u razvoju arheologije u Hrvatskoj

Spomenica posvećena don Frani Buliću, počasnom članu JAZU
u povodu 50. obljetnice smrti (1934.-1984.)
Zagreb, 1989., 9-23

50. obljetnica smrti Nestora hrvatskih arheologa – don Frane Bulića izvanredna je prilika da se iz polustoljetne perspektive od časa njegove fizičke smrti osvrnemo na njegovo djelo, da ga pokušamo iz ovog našeg vremena sagledati i objektivno ocijeniti njegov domet, ulogu i mjesto u razvoju znanstvene discipline kojoj je posvetio sav svoj plodonosan život i djelovanje urezavši svoje ime u živu kroniku velikih neimara i graditelja naše kulture i naše znanstvene afirmacije u svijetu. Ocijenivši tako preliminarno Bulićevu ulogu i mjesto u svijetu znanosti i kulture u Hrvata posebno, kao i na slavenskom jugu uopće, shvatit ćemo i to kako se u viziji i realizaciji jednog suvremenog umjetničkog spomenika, rektorskog lanca – djela majstora Koste Angeli Radovanija – što ga je Predsjednik Tito darovao Sveučilištu u Zagrebu u povodu proslave njegove 300. obljetnice našao među sedamnaesticom najodličnijih predstavnika znanosti i kulture u Hrvata koji su djelovali tijekom zadnjeg poltisućljeća u tada još razjedinjenim hrvatskim krajevima. Bulićevi suputnici u tom hrvatskom panoptikumu, dijelom samo njegovi uži zemljaci a dijelom predstavnici ostalih hrvatskih krajeva, još su Marko Marulić, Matija Vlačić (Flacius Illyricus), Franjo Petričević (Petrić, Patricius), Faust Vrančić (Verantius), Markantonije de Dominis, Marin Getaldić, Ivan Gundulić, Ivan Lučić (Lucius), Pavao Ritter Vitezović, Rugjer Bošković, Ivan Mažuranić, Franjo Rački, Vatroslav Jagić, Dragutin Gorjanović Kramberger, Nikola Tesla i Andrija Mohorovičić uz, dakako, središnju ličnost tog časnog društva biskupa Jurja Strossmayera, utemeljitelja dviju vrhunskih znanstvenih ustanova u Hrvata, Sveučilišta u Zagrebu i Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, koji ih, prikazan u središnjem medaljonu, povezuje i okuplja kao konstitutivne duhovne vrijednosti slavenskog juga kojemu su bile i namijenjene spomenute znanstveno-umjetničke institucije kojima je dao život. U tom doista antologijskom izboru ličnosti naše kulturne prošlosti svih vremena morala su, razumljivo je, izostati još mnoga i mnoga imena i likovi kojima je tu bilo mjesta. Među te spomenuo bih svakako časna imena

Marina Držića, Stjepana Gradića, Matije Petra Katančića, Šime Ljubića ne nabrajajući i mnoga druga koja bi im s jednakim pravom i dužnim štovanjem trebalo pridružiti. No, već i ovaj tako suženi izbor iz plejade hrvatskih znanstvenika i kulturnih djelatnika naše prošlosti dovoljan je da se ocijeni mjesto i doprinos hrvatskih zemalja u prošlosti evropskoj i svjetskoj znanosti i kulturi, pa je tim značajnije i mjesto Frane Bulića u tom eminentnom i počasnom krugu naših besmrtnika.

Bulić je s pravom nazivan – ne samo u Hrvata već i u drugim južnoslavenskim zemljama – Nestorom naše arheologije, te samo prividno mlade kulturne i znanstvene discipline koju su mnogi nazivali ancilla historiae, a zapravo je, osobito kad je riječ o dalekim povijesnim razdobljima, njihovo temeljno vrelo, da parafraziram, historiae fundamentum. Da bi potkrijepio to mišljenje i ujedno opravdanim učinio mjesto arheologije, zapravo najstarije znanstvene oblasti i u nas kao i u ostalom svijetu (usp. Bulićevu radnju "Razvoj arheoloških istraživanja i nauka u Dalmaciji kroz zadnji milenij", Zbornik Matice Hrvatske o tisućoj godišnjici hrvatskoga kraljevstva, Zagreb 1925), u krugu ostalih društveno-humanističkih i prirodnih, egzaktnih, znanosti, neka mi bude dopušteno prenijeti riječi istaknutog talijanskog arheologa Massima Pallottina, dopisnog člana ove Akademije, koji u uvodu svoje knjige "Che cos'è l'Archeologia" (1980) piše: "I resti materiali e la tradizione scritta costituiscono i fondamenti su cui si ricostruisce la storia del passato. Senza la parola della tradizione, la storia è come un paesaggio muto. Ma senza i resti materiali essa è come un'eco di cose raccontate e riportate, non viste, per le quali manca il sapore dell'esperienza diretta." ("Materijalni ostaci i pisana predaja temelji su na kojima se obnavlja povijest prošlih vremena. Povijest je nijemi krajolik bez riječi koji daje predaja. No, bez materijalnih ostataka ona je samo jeka prepričanih i prenesenih stvari, koje nisu bile viđene, a za koje nedostaje tečnost izravnog iskustva.").

Zar prvak arheološke znanosti u Hrvata, a slobodno možemo reći u svih južnih Slavena, ne opravdava po tome ne samo svoje mjesto na Angeli Radovanijevu povijesno-umjetničkom djelu, simbolu rektorske časti i funkcije zagrebačkog Sveučilišta, već i počasni doktorat znanosti toga Sveučilišta, počasno članstvo u Jugoslavenskoj akademiji znanosti i umjetnosti, na kraju izuzetnu počast koja je do tada nekome bila ukazana, podizanje javnog spomenika, brončane statue, djelo majstora Franje Kršinića, koji je svega godinu dana nakon Bulićeve smrti otkriven u Zagrebu, do Sveučilišne knjižnice.

Iako je Bulić stekao goleme zasluge za razvoj arheološke znanosti u nas on nije ni jedini ni prvi ni u hrvatskim krajevima koji je doprinio njenom razvoju i zanimanju za tu povijesnu granu. Ako bismo u domaćoj, hrvatskoj, sredini trebali odrediti primat u tome on bi nesumnjivo pripao jednoj izuzetnoj ličnosti iz kontinentalnih, panonskih dijelova Hrvatske, Matiji Petru Katančiću (1750-1825) koji je prvi u nas bavljeno arheologijom nastojao podići na znanstvenu razinu. Kao vrlo obrazovana osoba i pisac vrlo zapaženih u to vrijeme povijesno-arheoloških rasprava bio je pozvan za nastavnika arheologije na Sveučilištu u Budimu. Tako je, kao prvi hrvatski i južnoslavenski arheolog, toj znanosti i njezinim dostignućima u nas, otvorio široke putove razvoja dovodeći je već tada u kontakt sa svjetskim tokovima njezina razvoja. Među starije arheološke djelatnike koje je dalo spomeničkom baštinom bogato panonsko tlo, a koji su arheološkoj znanosti u nas dali izuzetan, osobni pečat i neocjenjiv razvojni impuls, jest Vinkovčanin Josip Brunšmid, nešto mlađi Bulićev suvremenik (1858-1929) naš prvi studijem obrazovani arheolog u kontinentalnoj Hrvatskoj, dugogodišnji ravnatelj Hrvatskog narodnog muzeja u Zagrebu – prethodnika današnjeg Arheološkog muzeja u ovom gradu – i prvi profesor arheologije na Sveučilištu u Zagrebu, na kojemu je 1896. god. bila utemeljena katedra za to znanstveno područje. Tu, je, dakako, i niz drugih pionira arheološke znanosti koji su djelovali u kontinentalnoj Hrvatskoj i u njenim primorskim dijelovima, politički još odvojenim od matice (Dalmacija, Istra), među kojima se ističu povjesničar Šime Ljubić, nekadašnji ravnatelj Hrvatskog narodnog muzeja u Zagrebu, pa Karlo i Franjo Lanza, Franjo Carrara, Antun Gnirs, Lujo Marun – jedan od utemeljitelja "hrvatske arheologije" – te Josip Bersa, Luka Jelić i drugi.

Sva ta poznata imena koja čine samo dio plejade vrijednih i darovitih poslenika u sferi arheologije, koja tek počinje da se konstituirati kao moderna znanost, nisu, dakle, njezini prvi vjesnici već više protagonisti njezine renesanse, jer je arheologija na tom tlu, a osobito u područjima obalnog dijela negdašnjeg Ilirika odnosno rimske provincije Dalmacije, s dubokim korijenima, koji sežu i dalje od jednog tisućljeća unatrag. Bulić je u svojoj znamenitoj radnji "Razvoj arheoloških istraživanja i nauka u Dalmaciji kroz zadnji milenij" (1925) to izričito istaknuo dokazujući kontinuitet tih istraživanja – u koja su, dakako, ubrojeni i mnogi strani istraživači, kroničari i putopisci počevši od suvremenika najranijeg razdoblja Hrvatske, kao kraljevine, kojoj je u čast tisućite obljetnice ovaj dokumentarnom građom izuzetno bogat Bulićev tekst bio i namijenjen.

Ako bismo danas htjeli definirati i sustavno prikazati razvoj arheologije u Hrvatskoj morali bismo ga prvenstveno pratiti u tri geografska, a dijelom i kulturna, područja: dalmatinsko, istarsko i panonsko (naznačena terminologija uzeta je tu isključivo iz povijesno-arheoloških razloga). U onom prvom, koje nas ovdje, upravo zbog Bulića, jer je on u njemu djelovao, ponajviše zanima, razvoj arheologije, kao znanstvene discipline, morali bismo i opet pratiti kroz tri jasno diferencirana razdoblja — etape ili faze, u kojima ono srednje, s kojim istom možemo računati kao s vremenom u kojemu se arheologija u potpunom smislu može identificirati sa znanošću, u domaćim kao i u svjetskim relacijama, opravdano treba nositi obilježje Bulićeve aktivnosti ("bulićevska faza"). U toj, dakako ne nasumce danoj kronologiji, u "predbulićevskoj fazi" bilo bi čitavo ono milenijsko razdoblje, koje sam Bulić prati u spomenutoj već radnji. Zapravo i tu je dijelom uključeno i njegovo djelo, njegov raniji, pionirski rad na arheologiji u Dalmaciji koji nam se predstavlja još nezaokružen, kao torzo. Ono što slijedi nakon Bulića, dakle "postbulićevska faza", koja je – a to je i ovo naše današnje vrijeme – dobila neslućeni razvoj osobito u ovom poslijeratnom razdoblju, nesumnjivo zavrijeđuje i svoju detaljnu razradu i kronologiju, o kojima, međutim, u ovom prigodnom i namjenskom osvrtu ne može biti riječi.

Stavljajući u ovom prigodnom tekstu naglasak na Bulićevu djelu, moramo se odmah zapitati što je to zapravo što čini njegovo djelo, nama svima, globalno gledano, inače vrlo dobro znano. Opus jednog znanstvenika ocjenjujemo u prvom redu po njegovim znanstvenim i objavljenim radovima. Ako bi, dakle, samo to bilo mjerilom, Bulić bi i po tome bio u nas na vrhu piramide i kod svojih suvremenika i prethodnika pa i nasljednika. Njegov se opus naime, iako do danas još nije sustavno obrađen, procjenjuje na više od tisuće i po bibliografskih jedinica! Nije se tome čuditi kad se zna da je kao urednik muzejskog časopisa – riječ je o Arheološkom muzeju u Splitu – "Bullettino di archeologia e storia dalmata", kojega je uredništvo preuzeo s njegovim 7. godištem (1884) sam uređivao do 1920. godine (kad je za kraće vrijeme u uredništvo bi kooptiran budući muzejski direktor Mihovil Abramić, koji je uskoro preuzeo redakciju časopisa i držao do 1949. godine) ispunjavajući njegove stranice najvećim dijelom vlastitim prilozima. U njima, kao i u posebnim raspravama, prvenstveno je objavljivao rezultate terenskog istraživanja ali i drugih povijesno-arheoloških problema koji su privlačili njegovu pažnju. U tom doista ogromnom broju znanstvenih objava, rasprava i priloga, koji bi tek u jednoj budućoj redakciji imali obuhvatiti niz tematskih cjelina – što bi bio veliki desideratum naše arheološke znanosti – nema začudo djela karaktera veće monografije ili

znanstvene sinteze koja bi predstavljala njegovo životno djelo. Poneki od njegovih radova koji imaju karakter monografskih rasprava i u kojima nalazimo određene elemente sinteza – pisani dijelom u koautorstvu ("Kronotaksa solinskih biskupa", s Josipom Bervaldijem, "Palače cara Dioklecijana u Splitu", s Ljubom Karamanom, i dr.) – nisu ipak ono što bi imala biti njegova posljednja riječ u obraćanju znanstvenoj javnosti, jer je ta očekivana njegova znanstvena poruka – da ne upotrijebimo umjesto toga možda adekvatniji izraz "oporuka" – žalibože ostala nedorečena. Zar je poznavao Bulićeva djela lako i jednostavno shvatiti činjenicu da taj salonitanski Schliemann ili Evans o svojoj Troji ili Knossosu nije ostavio veće monografsko djelo, dostojno njegova znanja i znanstvene reputacije, koje bi predstavljalo sumu njegovih polustoljetnih istraživanja, napora i rezultata. Iako je Bulić to nesumnjivo želio dati i svoju davnu namjenu realizirati makar u poznim godinama, on jednostavno nije stigao ostaviti nam to svoje nenapisano životno djelo. Tragove tih njegovih želja i planova o monografiji o Saloni mogao je, kao što smo se mogli uvjeriti i mi, naći na rukopisnim bilješkama, njegovim autografima, na stranicama raznih godišta njegova *Bullettina-Vjesnika*, iz muzejske biblioteke, kojim se osobno služio. Davnu skicu za takvu monografiju možda je trebao predstavljati njegov poznati tekst "Po ruševinama staroga Solina" objavljen još daleke 1900. godine kao prilog *Spomenici Josipu Jurju Strossmayeru*, koju je "u spomen pedesetgodišnjice njegova biskupovanja" – a pod nazivom "Spomen cvieće iz hrvatskih i slovenskih Dubrava" velikom rodoljubu i meceni posvetila Matica Hrvatska.¹

Bulić je bio prvi hrvatski, a i jugoslavenski, stručno obrazovani arheolog, koji je tu struku, kao prethodno i klasične jezike, studirao u Beču, uz Berlin tada najpoznatijem središtu klasičnih studija u svijetu. Profesori, i učitelji, bili su mu tadašnji prvaci arheološko-epigrafskih znanosti Otto Benndorf, Aleksandar Conze (klasična arheologija) i Otto Hirschfeld (epigrafija) kojima zahvaljuje izuzetno stručno obrazovanje, a po-

¹ Gotovo pod istim naslovom – "Po ruševinama stare Salone" – objavljena je nedavno, prema sačuvanom Bulićevu rukopisu, njegova povećana monografija o Saloni, koja je stjecajem okolnosti ostala nepublicirana, iako je još za njegova života bila predana u tisak (Matica Hrvatska). Ugladala je tek sada svjetlo nakon više od pedeset godina od završetka rukopisa i to kao Prilog "Vjesniku za arheologiju i historiju dalmatinsku", sv. 79 (Split 1986), u redakciji mr. Emilia Marina i Ivane Britvić. Riječ je o najkompletnijem i sadržajem najbogatijem Bulićevu tekstu o Saloni i njenim spomenicima, koji – u nedostatsku kapitalnijeg autorova djela o Saloni – ipak moramo smatrati njegovim "životnim djelom", mada bismo Bulićevo ime, kao autora, radije vidjeli na jednom reprezentativnijem monografskom djelu o tom našem najpoznatijem antičkom gradu.

sebno metodologiju znanstvenog i stručnog rada u disciplinama koje su s tim pozicijama tek trebale krenuti u život na tom našem području. I kao praktičnom arheologu istraživaču, arheologu muzealcu i arheologu konzervatoru – jer Buliću, svjesno, nije predstojala nastavnička sveučilišna karijera, kojom su, uz muzealni rad, krenuli spomenuti već Ljubić i Brunšmid – to je bilo od velike pomoći, pa i onda kad se, zbog specifičnosti terena na kojemu je djelovao (Salona u prvom redu), počeo sve intenzivnije baviti povijesnim razdobljima i spomeničkom građom, a što je u to vrijeme tradicionalnih “klasičnih” studija još izlazilo iz okvira na Sveučilištu stečene naobrazbe (doba ranog kršćanstva ili rani Srednji vijek, tj. starohrvatsko doba). Ranokršćanskoj arheologiji korijeni su u Rimu, pa je Bulić, da bi nadoknadio taj manjak u svojoj stručnoj naobrazbi, koju u Beču nije mogao steći, uspostavio prisne znanstvene kontakte s najistaknutijim predstavnicima te za njega nove znanstvene grane, koju su do uvijek novih spoznaja dovodili u prvom redu rezultati istraživanja u rimskim cemeterijima hipogejskog karaktera, katakombama. Buliću je u njegovim istraživanjima ranokršćanskih, salonitanskih, urbanih i ekstraurbanih – cemeterijalnih – lokaliteta mnogo pomagao, ponajviše savjetima, u osobnom kontaktu i putem korespondencije, prvak kršćanske arheologije Gianbattista de Rossi, koji je s osobitom pažnjom, naklonošću i prijateljski pratio njegove prevažne rezultate i u toj neklasičnoj arheološkoj grani. Ranokršćanska arheologija postat će od tada i trajno ostati Bulićevom opsesijom, njegovim miljenikom i životnim smislom. Dakako i u njoj našao je višestruko polje njegovanja te je s jednakim marom, žarom i ljubavlju obrađivao kako arheologiju – kao spomeničku kategoriju – u užem smislu riječi tako i epigrafiju, koju je bogatstvom epigrafskih nalaza nadvisivao samo “vječni grad”, s mnogo starijom kršćanskom tradicijom od ove provincijske metropole. Da bi se ta očita Bulićeva predispozicija za tu arheološku granu shvatila nije dovoljno konstatirati da uloga i mjesto Salone u antičkoj arheologiji proistječe prvenstveno iz bogatstva i značenja njezinih spomenika, koji su u mnogim primjerima jedinstveni sui generis, nego treba imati na umu i činjenicu da je Bulić odgojen kao svećenik i da je bio pripadnikom toga staleža s kojim se takva njegova “civilna” aktivnost posvema slagala. Ranokršćanska arheologija započet će tek od ovog “nedostojnog svećenika” (*indignus presbyter*) – kako je sam parafrazirao jedan salonitanski natpis označivši se tom sintagmom na davno sebi postavljenom grobnom spomeniku – sarkofagu, na Manastirinama gdje je odredio mjesto svog vječnog boravka – svoj hod i razvoj i naći će postupno svoje mjesto u znanosti usporedo s klasičnom i antičkom provincijalnom, a u nekim drugim našim sredinama i prethistorijskom arheologijom.

Dotaknut je tako već i drugi, još važniji aspekt Bulićeva djelovanja kao arheologa, arheologa – terenskog istraživača. Ocjenjujući Bulićev rad moj sud je da su njegova arheološka istraživanja, u Saloni samoj, ostavila u znanosti mnogo dublji trag nego njegova pisana djela uza sav njihov impozantan broj i veliko značenje koje im pripisujemo. To u prvom redu zbog činjenice što je njegov terenski istraživački rad na samom jednom lokalitetu, kao što je Salona, uza sve to još i danas računamo da je jedva jednom desetinom otkrila svoje negdašnje lice, dao tako zaokruženu sliku njenih razvojnih faza, osobito u graditeljstvu, da se na toj graditeljskoj i uopće spomeničkoj njenoj baštini mogu steći nužna saznanja o antičkom, rimskom, a posebno ranokršćanskom graditeljstvu. Iako je Bulić bio prisutan i na brojnim drugim arheološkim terenima antičke Dalmacije, držim da se u ocjeni njegova rada oni mogu i zane-mariti pred veličinom i značenjem njegovih istraživanja u Saloni i njihovih rezultata, koji su u mnogočemu jedinstveni i predstavljaju takve raritete da su im najveći autoriteti u arheologiji odavali priznanje, s velikim poštovanjem prema njihovu autoru. To je rezultiralo znanstvenim i prijateljskimi kontaktima s čitavom galerijom svjetskih znanstvenika najrazličitijih profila, među kojima bih, uz već spomenute – de Rossija, Hirschfelda i Benndorfa – naveo još Bormanna, Reisha, Maruchija, Duchesnea, Delehayea, Mommsena, Kubitscheka, Zeillera i dr. s kojima se Bulić ponajviše slagao u nekim povijesno-arheološkim interpretacijama ali nerijetko i kritički odnosio braneći uvijek svoja znanstvena stajališta, koja je uvijek formulirao sine ira et studio. Zahvaljujući ponajviše fenomenalnim rezultatima svojih istraživanja u Saloni Bulić je i sam postao svjetski poznat autoritet, pa je priznanja u svijetu dobivao i na širem znanstvenom planu, okitivši se članstvom mnogobrojnih inozemnih akademija i drugih znanstvenih i stručnih ustanova i društava, među kojima su Papinska arheološka akademija u Rimu, Belgijska kraljevska arheološka akademija (počasno članstvo), Njemački arheološki institut u Berlinu, Austrijski arheološki institut u Beču, Rusko carsko arheološko društvo u Petrogradu, Carsko moskovsko arheološko društvo, Francuski nacionalni institut za istraživanje starina u Parizu i dr.

Među spomenicima i spomeničkim kompleksima Salone Bulić je istraživao – iako se ne može kazati i do kraja istražio – gotovo sve one najrelevantnije, počevši od gradskog perimetra, s kulama i gradskim vratima, među kojima su i ona, izvrsno sačuvana, koja dijele stari od novog dijela grada (tzv. Porta Caesarea) pa dijelove teatra, amfiteatra, termalnih građevina itd. Treba ipak reći da se Bulić u pitanju identificiranja starije salonitanske urbane jezgre, u odnosu na novi dio grada, nije jasno opredjeljivao, iako neki njegovi tekstovi kao da se i nisu

dovoljno distancirali od mišljenja Karla Lanze, da je istočni dio grada stariji, suprotno od mišljenja koje je osobito zastupao Dyggve označujući zapadni dio kao "urbs vetus", što je danas uglavnom prihvaćeno. Bulićeva je ipak zasluga što je kod svojih nasljednika, nastavljača u istraživanju Salone – toga starog delmatskog, pa delmatsko-grčkog (isejskog) naselja i, konačno, rimskog grada, kolonije, i u tom pitanju potakao i razvio potrebnu znanstvenu senzibilnost te pristup koji osigurava maksimalnu akribiju pri definiranju stavova i teza koje ne bi imale sluha i za svaku drugu razložnu argumentaciju. Znanstvenu raspravu, koja još traje, izazivala su Bulićeva istraživanja najstarijeg salonitanskog groblja, koje je, po jednom tu pronađenom natpisu, nazvao "necropolis in horto Metrodori", a u kojemu su različito interpretirani konstruktivno-građevni elementi koji se mogu pratiti i mnogo dalje uz cestu prema starom Traguriju. Teze se isprepliću: od primarno bedema ilirskog tj. delmatskog, pa grčkog, naselja (Bulićeva teza) do imponirajućeg tehnikom velikih blokova – karakterističnom za starije salonitsko graditeljstvo – obzidanih grobnih area. Bulićevo je mišljenje da je taj poznati salonitski kompleks, koji je i najstariji dio Salone, imao ambivalentnu funkciju, tj. da se kao grobišni prostor razvio napuštanjem njegove ranije obrambene funkcije, a uporedo s razvojem prvobitne nekropole čiji su tragovi ustanovljeni u zapadnim dijelovima gradskog prostora (intra moenia). Još je uvijek na provjeri još jedna Bulićeva teza, koju su bili prihvatili i neki inozemni znanstvenici (Zeiller), naime da se u kasnijem ranokršćanskom ceterijalnom kompleksu na Marusincu, u kojemu je Ejnar Dyggve naknadno prepoznao vrlo rijetki – zapravo samo u izvorima spomenuti – primjer kršćanskog kulturnog objekta otkrivenog tipa (basilica discoperta, b. sine tecto) krije raniji gospodarski sklop (villa rustica). Bulićeva je dakle zasluga što je svojim istraživanjima – bez obzira na interpretaciju koju je tom kompleksu dao – pružio Dyggveu priliku da razvije hipotezu, prilično smjelu zapravo, koja je svojedobno uzbudila znanstveni svijet, kao nešto što je imalo predstavljati unicum u ranokršćanskoj graditeljskoj tradiciji.

Kršćanski spomenici Salone bili su, ipak, glavni sadržaj Bulićevih istraživanja kao i razdoblje ranog kršćanstva u toj metropoli provincije uopće, od prve skromne salonitanske zajednice novoga kulta, kojemu su prvi pripadnici i širitelji bili doseljenici iz istočnih dijelova Carstva, osobito iz Sirije i Mezopotamije, pa do crkvene metropole (za biskupa Hezihija koji je dovršio gradnju velike episkopalne bazilike, prva polovica 5. st.), u čijem su sjedištu održani neki, za crkvenu pokrajinu važni, koncili i sinode. Rezultatima tih svojih, za kršćansku arheologiju danas nezaobilaznih, istraživanja obogatio je Bulić tu granu arheološke znanosti

toliko da je nezamislivo u bilo kakvoj sintezi iz te problematike zaobići i ne obraditi salonitanski urbani episkopalni kompleks i glasovite cemetrije kršćanske Salone sub divo osobito onaj u Manastirinama, u času otkrivanja najveći takav cemetrijalni kompleks u kršćanskom svijetu. Značenje tih rezultata Bulićeva rada za svjetsku arheološku znanost bilo je toliko da je u Saloni-Splitu 1894. godine – a ne npr. u Rimu, koljevci kršćanske arheologije, bio organiziran i održan prvi Međunarodni kongres kršćanskih arheologa te je tako Salona – drugim riječima Bulić – imala čast inicirati te znamenite znanstvene skupove iz arheološke discipline koja je rođena u Rimu, koji je od početka smatran koljevkom i neiscrpnim nalazištem spomenika ranog kršćanstva kao jedno od njegovih središta od samih početaka. U jednom svom tekstu, kojim se kao dugogodišnji urednik opršta od svog *Bullettina – Vjesnika*, tada već (1931.) *Vjesnika za arheologiju i historiju dalmatinsku*, Bulić se s ponosom, ali određenom sjetom, sjeća tih radosnih za njega događaja pa piše: *”christiana quoque Salonitana vetustas in novum decus effloruit.”* I nastavlja: *”To su bile posljedice istraživanja, čemu je Vjesnik-Bullettin služio kao organ i bio spona između ognjišta te stare dalmatinske civilizacije i evropske javnosti, pa je među stručnim časopisima te vrste zauzeo svoje čedno, ali časno mjesto, te vršio za punih 50 godina (1878-1928) te naučne funkcije.”* – Na polju kršćanske arheologije Bulić nije samo istraživao salonitanske i druge spomenike graditeljstva; njega su arheološki nalazi, osobito natpisi, koji su otkrili imena brojnih salonitanskih martira, episkopa i drugih crkvenih lica, potakli i usmjerili k proučavanju početaka i razvoja kršćanstva, u prvom redu u samoj Saloni, ali i u Dalmaciji uopće, pa su odatle potekle i mnogobrojne njegove rasprave, koje obrađuju hagiografska pitanja kao i pitanja organizacije i kontinuiteta salonitanske biskupske stolice. To ga je konačno dovelo i do kritičnog pristupa pitanju povezanom s organiziranjem splitske crkve, njenih početaka kao i tradicije o posjedovanju moći salonitanskih martira – koji su prema drugoj tradiciji, ali i po arheološko-povijesnim potvrdama, još od 7. stoljeća, tj. nakon razaranja i napuštanja Salone, prenesene u Rim, u kapelu sv. Venancija uz baptisterij katedrale toga grada, tj. baziliku sv. Ivana u Lateranu. Iako je Bulić, i kao svećenik, otvoreno ulazio u te kontroverze, zbog kojih je imao i prilično poteškoća, znao je svoje stavove usklađivati i sa svojim obavezama, kao crkvena osoba. Sjećam se, još kao srednjoškolac, jednog njegovog javnog predavanja o kršćanskoj Saloni, u prisutnosti splitskog ordinarija, kad je – došavši na tu veoma škakljivu temu, o kojoj je tom prilikom želio govoriti, ovoga, uz upitni pogled oslovio zatraživši dopuštenje, na la-

tinskome dakako, izrazom "si licet", i tek kada je dobio potvrđan znak izložio svoju verziju istine o tom pitanju.

Antička, klasična, i kršćanska arheologija, nisu bile jedine grane arheologije kojima je Bulić posvetio svoj život i svoju znanstvenu predanost. Gotovo da i nije bilo znanstvene discipline koje objedinjuje arheologija kao povijesna znanost, a kojoj on nije dao svoj doprinos, svoj osobni udio. U nedostatku stručnjaka za prehistorijska razdoblja na području u kojem je djelovao – za razliku od drugih područja naše zemlje u kojima se ta grana arheologije dosta rano počela razvijati – Bulić nastupa, dakako ne sa zapaženijim razultatima, i kao prehistoričar. No, kao arheolog – i opet, ponajviše zahvaljujući Solinu i njegovima rano-srednjovjekovnim spomenicima – bavi se i jednim novim područjem arheologije, koje je, od samih početaka, za našu nacionalnu prošlost imalo izvanredno značenje i kao takvo steklo i do danas se zadržalo kao eponim: starohrvatsko u sintagmi "starohrvatska arheologija". Bulić je istraživao starohrvatske lokalitete u Solinu i solinskom polju, a od njih posebno ističem crkvu u solinskoj Gradini, za koju je vjerovao da je iz izvora poznata krunidbena bazilika Zvonimirova, pa groblje s crkvom (samostanom) u Rižinicama kod Rupotina – mjesto nalaza poznatog natpisa s imenom kneza Trpimira – crkvu Gospe od Otoka (sv. Marija) na solinskom Otoku, u kojoj je našao jedan od najvažnijih epigrafskih spomenika i izvora iz vremena narodnih vladara – ostatke sarkofaga kraljice Jelene, žene kralja Mihovila, tj. Krešimira II, i majke sina mu i nasljednika kralja Stjepana, tj. Držislava. Starohrvatska arheologija rađa se i na drugom jednom području i središtu stare hrvatske države – u kninskoj okolici vrlo bogatoj tragovima te davne prošlosti, posebno zadužbinama hrvatskih vladara i drugih tadašnjih uglednika, pa grobljima koja ih redovito prate, i drugim nalazima materijalne kulture (oružje, nakit i si.). Kad je tamo radi sistematskog i uspješnijeg istraživanja tih spomenika i same prošlosti toga kraja bilo utemeljeno najprije Kninsko starinarsko društvo, kasnije nazvano Hrvatsko starinarsko društvo, kojemu je duša bio neumorni istraživač i pasionirani privrženik domaće, hrvatske prošlosti, fra Lujo Marun, Bulić je, ispočetka, toj aktivnosti pružao svu svoju moralnu i znanstvenu pomoć. Kasnije se, međutim, sav predao istraživanjima svoje uže, "solinske regije pa je osnovao Hrvatsko društvo za proučavanje domaće povijesti sa simboličkim imenom Bihać, eponimom glasovitog lokaliteta, u donjekaštelanskom polju, također jednom od sjedišta hrvatskih knezova, s tradicijom o njihovim dvorima, ali i s poznatom crkvom sv. Marte povezanom s Trpimirovom ispravom – darovnicom iz 852. godine, u kojoj se prvi put spominje hrvatsko ime.

Tri su, dakle, temeljna područja Bulićeva znanstveno-istraživačkog djelovanja, ako ih shvatimo kulturno-kronološki, kao određene povijesno-arheološke epohe: klasično-provincijalna antika, rano kršćanstvo i rani srednji vijek (starohrvatsko doba). S obzirom na sve te epohe Bulić je, dakako ne s istim intenzitetom pa ni krajnjim rezultatima rada, i terenski istraživač, dakle praktički arheolog, i arheološki pisac – znanstvenik. No, time se Bulićev znanstveni rad ne iscrpljuje, jer kako je ovdje već bilo i spomenuto, Bulić je arheolog, ali, isto tako, ako ne još i više, i epigrafičar. I tu je Bulićevo djelo bez premca, jer je on otkrio i protumačio i do nekoliko tisuća salonitanskih i drugih natpisa, kako onih iz ranijih, rimskih (carskih), vremena tako i onih iz starokršćanskog razdoblja, pisanih i na grčkom i na latinskom jeziku. Svesci *Bullettina-Vjesnika* prepuni su epigrafskom građom i njenom obradom koja nosi potpis Frane Bulić. Danas ne bismo mogli ni zamisliti dalmatinske sveske glasovita Mommsenova zbornika latinskih natpisa, *Corpus inscriptionum Latinarum*, sv. III (sa suplementima pod uredništvom njegovih nasljednika) bez aktivne uloge i pomoći koju je tom utemeljitelju latinske epigrafije, kao znanstvene discipline – i svom dobrom prijatelju – pružio Bulić osobno kao i njegovo dotadašnje djelovanje na tom znanstvenom sektoru. Bulić je i sam izdao, ili bolje, postupno izdavajući sabrao sve dostupne mu salonitanske natpise u splitskom muzeju u katalogu koji ima naslov ”*Inscriptiones quae in Museo archeologico Salonitano asservantur*” (1885-1892). Iako je to djelo rezultat enormnog rada i napora Bulićeva, dok je još imao i nastavna zaduženja, te mu nedostaje potreban kritički aparat s didaskalijama, ono je ipak čvrst oslonac i sadašnjim i budućim generacijama epigrafičara koji će se baviti salonitanskim epigrafskim izvorima. Kao takvo, ono je već poslužilo nizu inozemnih znanstvenika koji su u poznatim serijama *Forschungen in Salona* (I-III, Wien) i *Recherches à Salone* (I-II, København) donijeli i epigrafsku građu, u prvome redu s cimiterija u Manastirinama, Kapljuču i Marusincu, obrađenu od poznatih epigrafičara Rudolfa Eggera i Johanna Brønsteda. Bulić je svojim radom na salonitanskim, i drugim, natpisima postao utemeljiteljem latinske i posebno kršćanske epigrafije u Hrvatskoj. On se, vidjeli smo, ogledao i u latinskoj srednjovjekovnoj epigrafiji posvetivši joj se, u prvom redu zahvaljujući sretnom nalazu Jelenina epitafa. Složivši upornim radom, ali uz svoje veliko znanje, od stotinjak većih i manjih ulomaka nagorenog sarkofaga ovaj jedinstveni epitaf, svojevrsni mozaik, prepun dragocjenih data za našu ranu srednjovjekovnu povijest, među kojima su, uz precizno datiranje natpisa, imena spomenutih hrvatskih vladara, kraljeva, Mihovila poznata inače kao Krešimira (II), i Stjepana, alias Držislava – iako se spominju pod

kršćanskim imenima – uspio ih je identificirati i tako skupa s Ferdmand Šišićem dati čvrste temelje kronologiji naših srednjovjekovnih vladara, Bulić je izvanredno zadužio našu povijesnu znanost. Time je ujedno udario temelje starohrvatskoj latinskoj epigrafiji, koja od tada bilježi rapidni uspon i razvoj temeljen na bogatom spomeničkom fundusu, koji se nalazi u brojnim muzejima, posebno jadranskog područja, a najviše u današnjem Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu.

Iz izložene Bulićeve arheološke djelatnosti, iz koje je najvećim dijelom izrasla naša suvremena arheološka znanost ne samo u Hrvatskoj već i u drugim krajevima naše zemlje koji su se na tim izvorima napajali, ne bi trebalo izuzeti još jednu važnu komponentu njegove arheološke aktivnosti. Riječ je o njegovoj ulozi u razvoju službe zaštite, posebno arheoloških spomenika i spomeničkih cjelina, među kojima su, svakako, u prvom redu sama Salona, njeni antički i srednjovjekovni spomenici, te Dioklecijanova palača u Splitu, na kojoj je, može se slobodno reći, izrađivao svoju konzervatorsku strategiju u vječnoj borbi s odgovornim institucijama u Beču, s vlastima u samome Splitu i s brojnim korisnicima carske palače koji su je stalno ugrožavali. Bulić je prvi naš pravi arheolog-konzervator, na čijem se radu i konzervatorskom shvaćanju i principima odgojio niz njegovih, mlađih, suradnika i nasljednika koji su nastavili razvijanjem i unapređivanjem te službe, pa i u teorijskom pogledu, u suvremenim zavodima za zaštitu spomenika kulture i na sveučilištima.

Rezimirajući Bulićevo djelo, koje je ovdje bilo moguće samo tangencijalno osvjetliti, htio bih posebno istaknuti ovih nekoliko njegovih osobitih zasluga, kojima je zadužio našu arheološku, a time i cjelokupnu znanost, jer je ona nedjeljiva:

Ono što ga čini velikim, provjerenim znanstvenikom u prvome je redu to što je svojim radom, respektirajući naslijeđeno, otvorio niz novih znanstvenih područja, u kojima je bio pionir i kojima je prometejski osvjetlio putove istraživačima koji su imali nastaviti njegovo djelo.

Prihvaćajući metodologiju svojih prethodnika i učitelja, ako je odgovarala njegovim vlastitim iskustvima i lokalnim prilikama, on je, usporedo, razvijao i svoju osobnu metodologiju istraživanja i s obzirom na specifičnost objekata koje je otkrivao. Bulić je stvarao i teorijske osnove za znanstveni pristup povijesno-arheološkim problemima, koji su se, po njemu, obavezno dužni temeljiti, kad je riječ o arheologiji, na građi, izvornoj građi, jer samo ona i kritička njena obrada vodi znanstvenoj istini, povijesnoj istini.

I na kraju, Bulićeva je velikim dijelom zasluga što je arheologija, ta stara ancilla historiae, iz globalne kulturne sfere, kojoj dijelom pripada, prevedena i u sferu znanosti, kojoj, izvan svake sumnje, također pripada. Bulićeva Salona je svakako spomenik kulture i kao cjelina i u pojedinim svojim dijelovima, no ona je isto tako nepresušno vrelo za proučavanje mnogobrojnih aspekata njena života, kao grada, i života davnih njenih stanovnika. Ona još čeka udarce pijuka istraživača, koji će kompletirati njenu vizuelnu sliku, njene graditeljske i druge umjetničke vrijednosti, ali isto tako očekuje i svoju znanstvenu obradu koja će joj odrediti mjesto u sredini u kojoj je nastala i s kojom je živjela. Bulić svakako u tome nije bio sam, istome su težili i svoj obol dali i drugi poznati znanstvenici, arheolozi, među kojima bih i opet želio istaknuti ime Josipa Brunšmića, utemeljitelja grčke epigrafije u nas te velikog hrvatskog arheologa, muzealca i prvog profesora na katedri arheologije – klasične arheologije – na Sveučilištu u Zagrebu koja je osnovana zalaganjem Izidora Kršnjavoga, tadašnjeg predstojnika Odjela za bogoštovlje i nastavu, inače također profesora Sveučilišta na katedri za povijest umjetnosti.

Rezultat tih shvaćanja i jest osnivanje sveučilišne katedre za arheologiju što predstavlja krunu svih ranijih napora i nastojanja na promicanju arheološke znanosti. Njeno osnivanje značilo je za Hrvatsku, a i za ostale maše zemlje, tada još duboko razjedinjene, jednu novu, ne samo znanstvenu već i nacionalnu, pobjedu, jer je time bila stvorena mogućnost obrazovanja stručnjaka u toj znanstvenoj disciplini i u ovoj našoj zemlji na hrvatskom sveučilištu u Zagrebu, kojemu je njegov moderni utemeljitelj J. J. Strossmayer i dao takvu namjenu, s plemenitim namjerama buđenja i širenja nacionalnog preporoda i na polju znanosti. Bulićevo djelo je, nesumnjivo, veliko, a njegovo mjesto u razvoju arheologije, i kao praktične i kao znanstvene discipline, ne samo u Hrvatskoj nego mnogo šire, ostaje bez premca. Ono što je stvorio i čime nas je zadužio, pa i ovu Akademiju i ovo Sveučilište, koji su mu za života iskazivali najviše počasti i dali zaslužena priznanja, gotovo da se i ne da procijeniti. Njegovo djelo je trajno, trajnije i od spomenika koji mu je grad Zagreb, u kojemu je i umro, iz zahvalnosti podigao. Ono je, da se poslužim riječima pjesnika Horacija, *aere perennius!*

O uništenom središnjem motivu friza Dioklecijanova mauzoleja u Splitu

Prijatelj zbornik,
Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 32
Split, 1992., 99-115

Poznati crkveni dostojanstvenik, znanstvenik i polihistor, splitski nadbiskup Markantun (Marko Antun) Dominis, koji je na stolici nasljednika salonitanskih biskupa bio od 1602. do 1616. godine kad ju je svojevremeno napustio, pa poslije kontroverznih faza svoga života nakon toga provedenih u inozemstvu, umrijevši u zatvoru u Rimu mrtav bio spaljen kao heretik, za nadbiskupskog svog stolovanja u Splitu počinio je i jedan teško oprostiv zločin na spomeniku, sjedištu svoje duhovne vlasti, gradskoj katedrali, negdašnjem Mauzoleju cara Dioklecijana. U težnji da poveća veoma skučeni prostor svoje stolnice s nizom intervencija u njezinoj unutrašnjosti, osakatio je zapravo sam taj izuzetno vrijedan i sačuvan rimski spomenik koji je netaknut ostao i u ona davna, moglo bi se reći osvetnička vremena, kad je izvršena pretvorba tog posljednjeg počivališta cara, progonitelja kršćana, i u ovim našim prostorima (Salona), u središnji kulturni objekt pobjedničkog kršćanstva, u kojemu su uskoro utočište našle moći salonitanskih carevih žrtava, biskupa Domniona (Dujma) i drugih. Gledajući i na ono što je prilikom te nesretne – iako dijelom možda neophodne – intervencije izgubljeno i nestalo iz korpusa naše antičke baštine, čini nam se da je mnogo manja šteta nastala gubitkom čitave plohe, zapravo mase blokova koji su zatvarali pravokutnu nišu¹ nasuprot vratima mauzoleja-katedrale, nego li barbarskim uništavanjem skulpturalnog friza koji je tekao uokolo čitave unutrašnjosti Mauzoleja uz gornji red stupova, a čemu je bio uzrok otvaranje velikog prozora iznad spomenute niše da bi u tamnu unutrašnjost katedrale doprlo željeno prirodno osvjetljenje. Time je prekinut kontinuitet jedinstveno i planski komponiranog friza, kojemu je, po mom mišljenju, tim bezobzirnim činom uklonjena zauvijek poenta središnje kompozicije friza kojoj pripadaju portreti carske obitelji, samog Dioklecijana i, kako se pretpostavlja, njegove žene Priske.

¹ Vidi Fr. Bulić – Lj. Karaman, Palača cara Dioklecijana u Splitu, Zagreb 1927., str. 210 i d. (Dioklecijanova palača u toku vjekova).

sl. 1.
Unutrašnjost
Dioklecijanova
mauzoleja

O sadržaju toga friza, koji se u cjelini ne može ubrojiti u kvalitetnija umjetnička djela ovoga razdoblja kojemu on pripada – a za tu njegovu osrednjost ne moramo se pozivati samo na to da je bio određen za jedva osvjetljenu unutrašnjost građevine i visoko lociranje uokolo njezinih okomitih ploha pa niti na, inače očitu, nedorađenost skulpturalnih dijelova – pisano je već prilično,² ali ne i sasvim dovoljno da bi bili dotaknuti svi relevantni elementi koje nam taj friz nudi i izvan njegova likovna vrednovanja. Ovdje ćemo posvetiti pažnju jednome od tih pitanja kojim se, koliko mi je poznato, nitko nije pozabavio ili, točnije, u uzgrednim raspravama i raspravljanjima nije ga pokušao do kraja riješiti.

Već je ovdje rečeno da friz splitskog Mauzoleja čini jedinstveno i planski komponirano djelo. Ovu ću tvrdnju još pokušati pojasniti i uz to dati i svoje viđenje karaktera samoga friza. Za predmet koji ću ovdje raspravili to smatram i od osobita značenja.

² Zadnji se, koliko mi je poznato, tim reljefom pozabavio N. Cambi, Pristup razmatranju skulpturalnog programa Dioklecijanove palače u Splitu, Kulturna baština 19, Split 1989., str. 12 i d., ali samo koliko je to bilo povezano s osnovnim značajkama skulpturalnog ukrašavanja Palače. Za stariju literaturu o tome vidjeti spomenuto Bulićvo i Karamanovo djelo (passim).

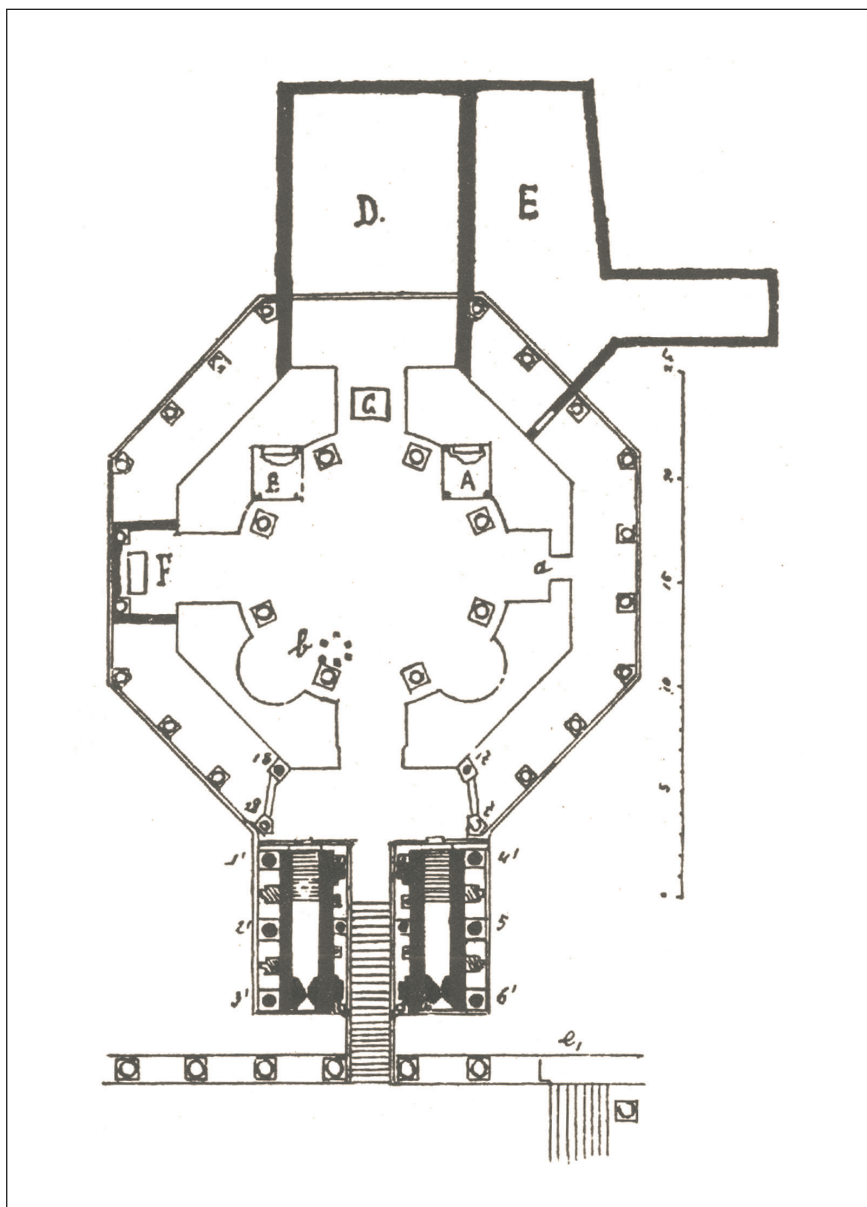
sl. 2.
Unutrašnjost
Dioklecijanova
mauzoleja

Uz činjenicu da ovaj skulpturalni friz teče unutrašnjim plohama građevine, a ne kako je to u antičkom, posebno grčkom kulturnom graditeljstvu bilo uobičajeno vanjskim ploham nadgrada (trabeacije), njegov stvarni diskontinuitet, s prekidima koje u stalnom ritmu čine plitki pilastri s kapitelima, pojedinim odsječcima friza zapravo daje karakter metopskog oblikovanja. Kako tu vizualnu podjelu pojačavaju i granitni stupovi s kapitelima, koji se nalaze pred pilastrima, te pojedine “metopske” kompozicije čine određene, međusobno inače povezane dijelove, interkolumnije, kojih ima ukupno osam.³ Svaki interkolumnij sa svoje strane obuhvaća po tri polja, ponekad zajedničkih tema (primjer prvi i drugi sa zapadne, odnosno sjeverne, te sedmi i osmi s istočne, odnosno južne strane – scene lova), a ponekad s različitom užom tematikom (treći interkolumnij: scena lova – vijenac, s Hermesovom⁴ glavom, koji podržavaju dva erota – dva erota povezana s festonom nad kojim je teatarska maska). To su sve također metopski oblikovani prikazi, a posebno to dolazi do izražaja u spomenutom trećem interkolumniju, s

³ Označeni su brojevima 1-6 na tlorisu Mauzoleja (ranije stanje) preuzetu iz Bulićeva i Karamanova djela (slika 42) koji donosimo ovdje.

⁴ Hermes, s krilima na glavi, redovito je interpretiran kao H. psychopompos, što je bila jedna od bitnih pretpostavki za identifikaciju građevine kao sepulkralnog spomenika (mauzoleja).

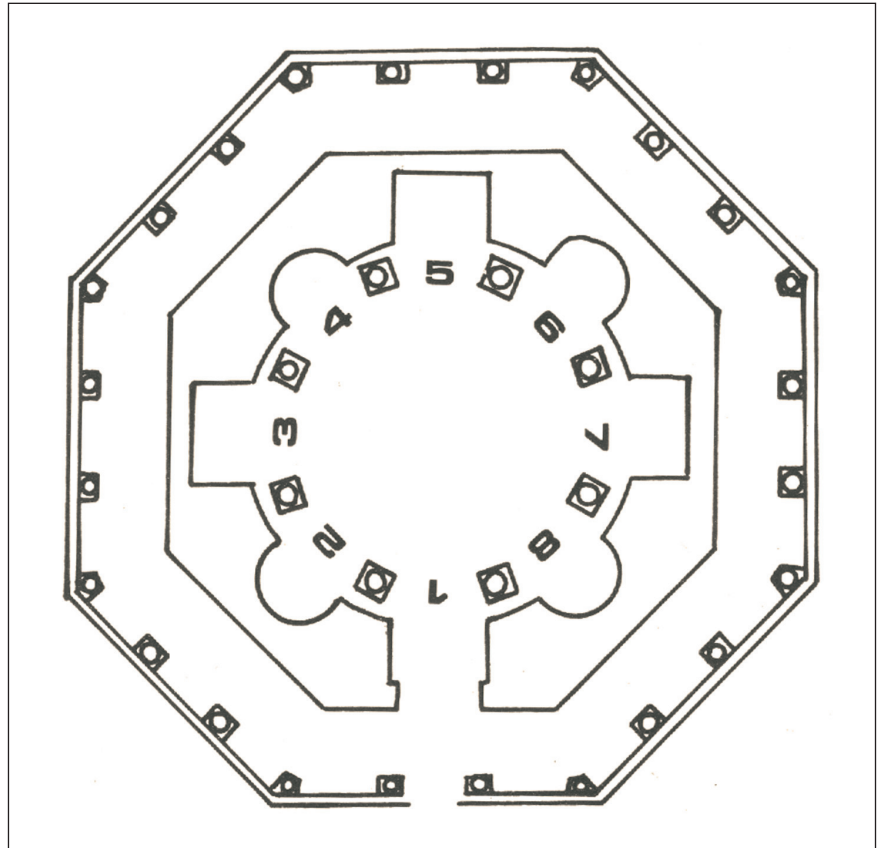

sl. 3.
 Tloris Mauzoleja-
 Katedrale, ranije sta-
 nje (Bulić-Karaman,
 Palača cara Dioklecijana u Splitu, Split,
 sl. 42)

napomenom da među njima – a uvijek su po tri u međusobno povezanim samostalnim blokovima – nema nikakve, građevno-dekorativnim elementima naznačene cezure.

Friz je prikazan u kružnom toku i nije mu lako odrediti početak jer mu i južna i sjeverna strana, tekući svojom polovinom unutrašnjosti Mauzoleja, a uključujući i interkolumnij nad vratima zgrade, sadrži slične scene lova (eroti u lovu, eroti na kolima, na konju i sl. te šumske životinje – jeleni, veprovi i dr.). Ipak, najlogičnije je u toj “kvadraturi

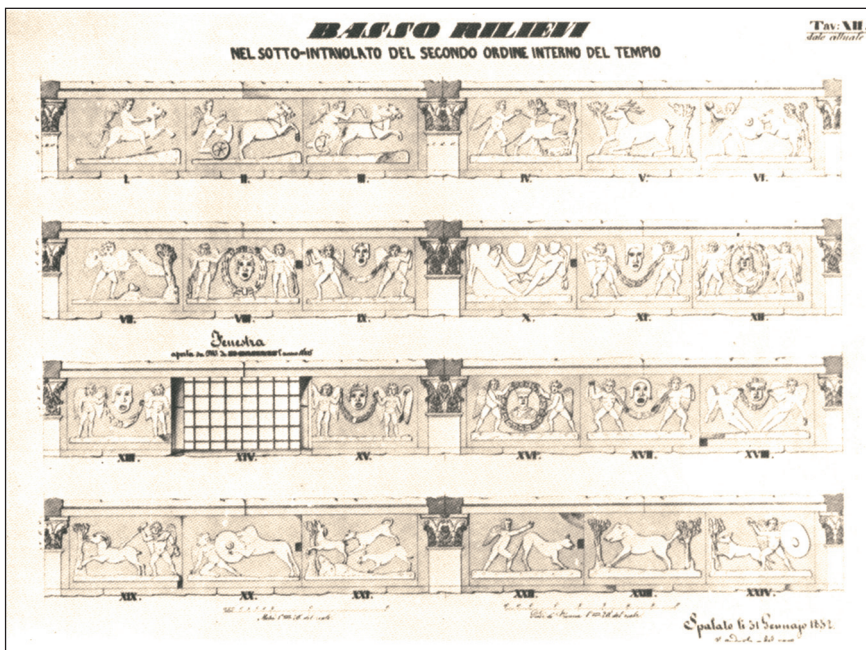
sl. 4.
Tloris mauzoleja s
oznakama interkolu-
mnija (1-8)

kruga” početni dio friza sagledati u interkolumniju nad ulaznim vratima⁵ gdje su sva tri reljefna polja, kao i prvo u idućem interkolumniju, usmjerena sa svojim scenama lova prema sjevernoj strani, slijedeći kretanje kazaljke na satu, da bi odmah zatim ritam bio poremećen (drugo i treće polje u drugom interkolumniju). Slično je i s prvim scenama lova koje ispunjavaju čitava dva južna interkolumnija, sedmi i osmi – držeći se pretpostavke da predstavljaju završni, a ne početni dio friza – gdje su sve prikazane scene lova, osim jedne (prve u posljednjem interkolumniju), usmjerene od zapada prema istoku, dakle obrnuto od kazaljke na satu.

S tim neproporcijalno zastupljenim scenama lova u ovom kružnom frizu (sjeverna strana s četiri, a južna sa šest scena-polja kojima se, dakako, pridružuju i tri scene u prvom interkolumniju iznad vrata Mauzoleja),

⁵ Takav slijed kružnog friza vidi i Vicko Andrić, prvi splitski konzervator, koji je, kao arhitekt, snimio čitav Mauzolej i shematski prikazao i sav friz, označivši prikazane scene brojevima I-XXIV. Njegovi crteži – iz 1852. godine – koje sam imao prilike studirati, zahvaljujući ljubaznosti obaju splitskih zavoda za zaštitu spomenika kulture, pružili su mi mogućnost da moje ranije ideje i pretpostavke o cjelini ovoga friza dovedem s većom lakoćom do određenih i konkretnijih zaključaka.

sl. 5.
Andrićev crtež friza
u Mauzoleju (1852.
god.) s oznakama
figuralnih polja
(I-XXIV)

završava prvi dio cjelovite kompozicije friza. I taj sadržaj, kako je više puta istaknuto, pripada sepulkralnoj tematici,⁶ koju ćemo naći i na drugim, pouzdano definiranim grobnim spomenicima. Ovu prvu skupinu reljefa nastavlja druga s još izraženijim sepulkralnim obilježjem. Nezaobilazni puti-eroti, u paru, s girlandama⁷ i teatarskim maskama čine drugu, rekli bismo prijelaznu skupinu tematskog programa ovoga friza (tu spadaju treće polje 3. interkolumnija te prvo i drugo polje 4. interkolumnija, pa onda – na suprotnoj strani – drugo i treće polje 6. interkolumnija), a njegovu treću i završnu tematsku skupinu čine, u alternaciji s tim istim shemama (eroti, girlande), figuralni prikazi kojima je bio namijenjen sam vrh tako piramidalno komponiranog cjelokupnog scenarija tog raznolikog, a ipak u biti jedinstvenog, sepulkralnog, caru i njegovoj obitelji posvećenog korteja. Na samom vrhu te “piramide”, po zamisli umjetnika kojemu je bio povjeren taj zadatak, trebao se nalaziti vrhovni simbol božanske careve vlasti - nažalost uništen otvaranjem tzv.

⁶ Vidi, uz ostalo, citirani rad N. Cambija.

⁷ I taj je motiv poznat sa sepulkralnih spomenika. Spomenut ćemo ovdje poznati salonitanski sarkofag Homoneja Zosime, sa zanimljivim prikazom godišnjih doba (personifikacije), koji na bočnim stranama ima slične scene s dvama erotima koji nose girlandu prebačenu preko ramena, izvodeći ples. O tom vrlo kvalitetnom radu vidi N. Cambi, Personifikacije godišnjih doba na spomenicima Salone, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, sv. LITI, 1960., str. 55 i d. (B - Sarkofazi, br. 11, str. 50 i d. i Tab. XIII, 1).

sl. 6.
Primjeri konse-
kracijskog carskog
novca s likom orla
(1-4)

Dominisova prozora – flankiran portretima još živućih članova carske obitelji, samoga (*ex*) cara⁸ Dioklecijana i njegove žene Priske, koji su i danas in situ. Ta završna skupina imala je, po mom mišljenju, ne samo zadaću definiranja budućih korisnika ove raskošne grobnice, identificiranjem njihovih likova portreta, u središnjem dijelu friza nego i najavu pretpostavljene, ako ne i izvršene apoteoze⁹ cara koji se još za života

⁸ Ostaje i dalje za raspravu pitanje je li ovaj sepulkralni friz, kao i sam Mazulej, nastao još za vrijeme Dioklecijanova vladanja ili nakon abdikacije, a uz to se nameće i druga dilema, je li barem dio te skulpturalne dekoracije rađen i doradivan nakon njegove smrti. U svakom slučaju čini se da njezina detaljnija dorada skulpturalnih detalja, za koju, ipak, ili više nije bilo vremena ili pak interesa kod nasljednika Palače.

⁹ O eventualnoj apotezi Dioklecijana, koja bi bila trebala uslijediti nakon njegove smrti, također ništa ne znamo, ali treba pretpostaviti da je u vrijeme zamisli ovog apoteotičnog likovnog spomenika – ako se to zbilo još za careva života, posebno još i vladanja – ta ideja morala postojati.

sl. 7.
Metalna figuralna pločica iz Vindonisse s orlom i Tiberijevim likom (Katalog izložbe metala iz Vindonisse)

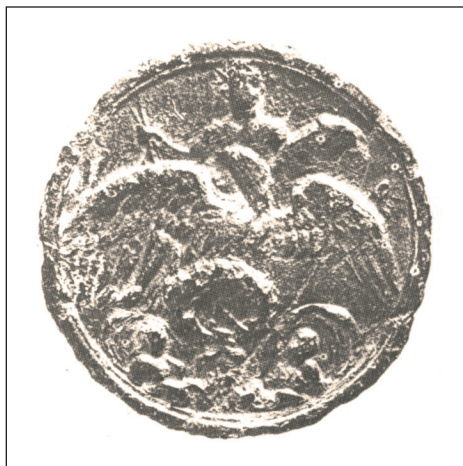
smatrao Jupiterovim sinom (*Iovius*). Portreti cara i njegove žene, Dioklecijanov u južnom a Priskin u sjevernom dijelu friza, nalazili su se u vijencima od lovorova (?) lišća podržavanima od dva erota, baš kao i lik Hermesa (H. psychopompos) u trećem interkolumniju. Taj heraldički motiv, s vijencem ili clipeusom koji podržavaju dva antitetički postavljena erota - slično kao i opisani motivi s erotima koji nose girlande – poznat je također iz repertoara sepulkralne umjetnosti, osobito 3. i 4. stoljeća,¹⁰ iako, kako ćemo vidjeti, ti se motivi javljaju i mnogo ranije, već u prvoj polovini 1. stoljeća, i to na spomenicima koji nisu povezani sa sepulkralnom umjetnošću.¹¹

Uspoređujući spomenuta tri polja ili “metope” s ljudskim likovima unutar vijenca, lako ćemo zaključiti da je ona s likom (glavom) Hermesa postavljena centralno kao središnji pano među trima različitim scenama – scena lova i eroti s girlandama i teatarskom maskom – dok su likovi, tj. portreti Dioklecijana i Priske dobili ekscentričan periferni položaj u odnosu na ostala polja istoga interkolumnija – u oba slučaja dva prikaza erota s girlandama i maskom! Dugo vremena promatrajući tu neklasičnu, zapravo antiklasičnu shemu, koja je oduvijek imala simetričan raspored, nametao se jedino prihvatljiv zaključak da je to

¹⁰ Lijep primjer nudi nam i poznati salonitanski sarkofag Valerija Dinenta i supruge mu Attije Valerije, gdje je u poligonalno oblikovanom clipeusu nadgrobni natpis (vidi Vodič – Arheološki muzej u Splitu, Split 1973., str. br. 17, 22).

¹¹ Spominjem metalnu pločicu s jednog mača iz Vindonisse na kojoj je prikaz dvaju erota koji visoko drže clipeus s Tiberijevim likom i pod kojim je orao raširenih krila (vidi H. Jucker i D. Willers, *Gesichter – Griechische und römische Bildnisse aus Schweizer Besits, Ausstellung im Bemischen Historischen Museum...* – “1982./1983., Bern 1982., str. 299, br. 178).

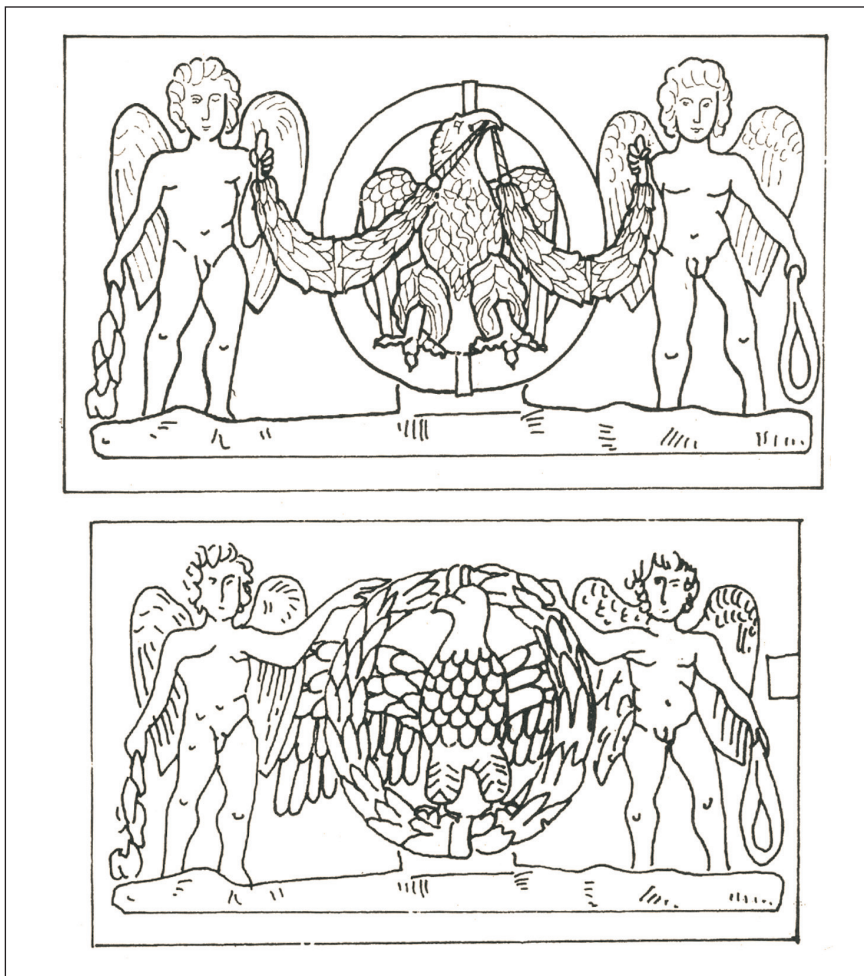
sl. 8.
Pločica iz Vindonisse,
crtež (Katalog, sl. 173 A)

sl. 9.
Phalera iz Vindonisse s
likom orla i Nerona (?)

zaista neobično lociranje carskih portreta u frizu koji su, kako je i ovdje već bilo istaknuto, *raison d'être* i samoga friza, tik uz pilastre, odnosno stupove, moralo imati i neki kompozicijski i sadržajno opravdan razlog. Taj smo razlog vidjeli u pretpostavljanju da su naša dva portreta zapravo dijelovi jedne, danas nepostojeće trijade ili, da se likovnoj umjetnosti bližim terminom poslužim, zapravo triptihovskog rješenja koje su činili, držeći se našeg redoslijeda, portret Priske, nestali anonimni lik i portret Dioklecijana, s tim da je taj triptih imao kao dekorativne cezure među pojedinim spomenutim likovima već opisane panoe, odnosno scene s erotima, girlandama i maskama koji su s obje strane flankirali i likove carske obitelji. Možda je u tako viđenom rasporedu dijelova friza neobično što Dioklecijanov portret nije prvi, tj. s lijeve (sjeverne) strane, jer to mjesto zaprema Priskin portret. Tvorcu ovoga friza kao

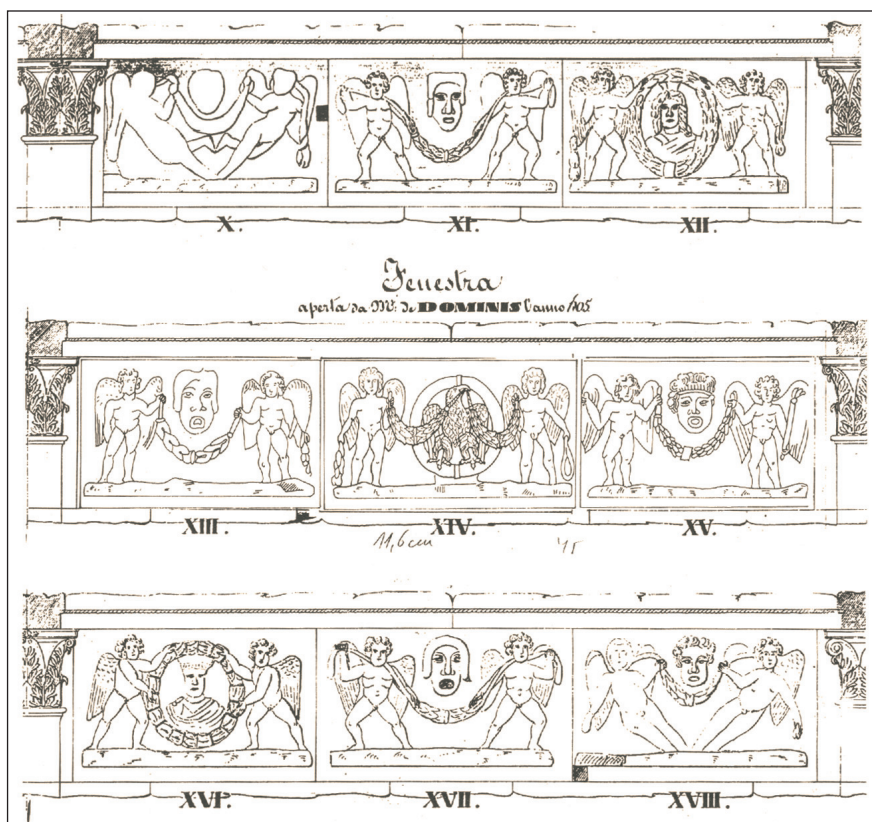
sl. 10.
Prijedlozi za
restituciju nestalog
središnjeg polja friza
Mauzoleja

da se u njegovom središnjem dijelu – koji čini, u neku ruku, izdvojenu cjelinu, a scene lova koje slijede u predzadnjem interkolumniju usmjerene su baš prema tom Dioklecijanovu portretu – takav raspored učinio prikladnijim, u hijerarhiji časti jednako vrijedan, kao što bi bio i onaj suprotni kao što se i na medaljonima, na kojima je bio prikazan carski bračni par, ravnomjerno javljaju oba raspreda.¹²

Pred pitanjem smo koji je lik trebao biti u središnjem, najnaglašenijem dijelu ovog carskog triptiha. Mnogima koji su se ovim frizom bavili, makar i površno, u prvi se mah nametala ideja o tročlanjoj carskoj porodici – Dioklecijanu, ženi mu Priski i kćerki Valeriji. Ta je ideja morala odmah biti i odbačena jer je Valerija, žena Dioklecijanova suvladara, ce-

¹² Kao primjer spominjem medaljone Galijena i žene mu Salonine, u kojima alternativno nalazimo jedan i drugi položaj bračnih drugova (vidi *The Roman Imperial Coinage* V, sv. 1 (1927.), Tab. X 163 i XII 174).

sl. 11.
 Prijedlog za restitu-
 ciju šireg središnjeg
 dijela friza Mauzole-
 jeja (Andrić, polja
 X-XVIII) s cjelovitom
 triptihalnom kom-
 pozicijom (prema
 varijanti 7b)

zara, kasnije augusta, već bila mrtva u vrijeme gradnje Palače, umrijevši nasilnom smrću. Tome bi se protivila i sama kompozicija ovog triptiha friza, jer se ne bi moglo pretpostaviti da bi njoj, carevoj kćeri, pripadalo to počasno mjesto koje bi, u tom slučaju, moralo pripadati samom caru, glavi carske obitelji. Zanimljivo je da se u monumentalnom djelu o palači, koje su autori Hébrard i Zeiller,¹³ na tabli uz str. 88, u djelomičnoj rekonstrukciji (crtežu) friza, odnosno našega triptiha, vide tri ljudska lika, dakle upravo ono što smo i ovdje osporili, no i sačuvani su likovi tu drukčije interpretirani,¹⁴ pa ovaj pokušaj ne dolazi u obzir ni kao obična ideja koja bi pomogla rješenju ovoga pitanja.

Ako, dakle, moramo isključiti i samu pretpostavku da je u toj današnjoj praznini friza, odnosno njegovog središnjeg motiva, carskog triptiha, bio ljudski lik u smislu ljudskog bića – smrtnika, kao jedino moguće rješe-

¹³ E. Hébrard – J. Zeiller, *Le Palais de Dioclétien (Relevés et restaurations par Ernest Hébrard. Text par Jacques Zeiller)*, Paris 1912.

¹⁴ Tako je na primjer portret Dioklecijana crtan kao ženski lik (središnji lik vjerojatno kao Dioklecijan).

sl. 12.
Crtež reljefa s
nadvratnika svetišta
u Hössn Soleimanu
(Sirija; Rev. Archéol.
1992, 1, str. 74, sl.
13)

sl. 13.
Crtež rekonstruiranog
središnjeg dijela
nadvratnika iz kultne
zgrade u 'Irâ (Sirija;
Rev. Archéol., 1992,
str. 81, sl. 24 (= 23!))

nje nameće se misao da je tu izvorno bio jedan drugi, ne ljudski lik čija je simbolika predstavljala punu substituciju za onoga čiji se lik doista morao tu nalaziti, ali ga nije moglo biti jer je u triptihu zauzeo drugo mjesto. Ako se podsjetimo da je Dioklecijan sebe smatrao Jupiterovim sinom, onda se i nije teško domisliti da je ta substitucija bila dana u liku Jupiterova simbola – orla koji je u svom likovnom oblikovanju mogao sadržavati i neke karakteristične kultne elemente samoga boga, vladara čitavog rimskog svijeta (zemaljska kugla, munja), ne isključujući sasvim mogućnost ni ponavljanja careva lika, uz njegovu personifikaciju, orla,¹⁵ kako to sugeriraju neki primjeri iz nešto ranije rimske prošlosti koje smo zapazili na opisanim metalnim kulturnim predmetima. Zanimljivi su primjeri, koje nam također mogu poslužiti kao analogije, što ih je J. Dentzer-Feydy opisala u *Revue Archéologique*, 1992, 1,¹⁶ a

¹⁵ Vidi bilj. 11. U istom je katalogu, pod br. 173 A, objavljena i jedna druga metalna pločica, u obliku clipeusa, s likom raskriljena orla na kojemu je prikazan Neron (?). I tu je orao simbol vladara bogova (“... Begleiter, Bote und Vartreter Iupiters”). Neron (?) u desnoj ruci ima snop munja – simbol Jupitera, a iz glave mu sijevaju sunčeve trake – simbol boga sunca. U vezi s likovnim prikazima Jupitera u rimskoj umjetnosti upozorit ćemo ovdje i na jedan salonitanski (?) reljef, nekada uzidan u zvonik stolne crkve u Splitu (danas u Arheološkom muzeju u Splitu), na kojemu se među više božanstva rimskog panteona i drugih mitskih likova, uvijek s njihovim karakterističnim simbolima, javlja i lik Jupitera, s orlom do nogu (vidi M. Abramić, Tyche (Fortuna) Salonitana – Grb starodrevnoga grada Salone, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, sv. LU, 1950., str. 270 i d., sl. 3.

¹⁶ *Revue Archéologique*, Nouvelle série, 1992., fasc. 1, str. 65 i d. (“Les linteaux à figures divines en Syrie méridionale”).

sl. 14.
Reljef s carske are u
Kapitolijskom muzeju
u Rimu (Amer. Journ.
of Archaeol., 1 (1914,
str. 151, sl. 3)

koji uglavnom potječu iz južnih i unutrašnjih dijelova Sirije, s reljefnim prikazima na nadvratnicima (“linteaux”) hramova i drugih kulturnih zgrada. Među onima koje opisuje sa središnjim likom orla,¹⁷ posebnu nam je pažnju privukao reljef sa svoda nadvratnika iz svetišta u Hössn Soleimanu, na kojemu krilati geniji u lijetu, držeći girlande, flankiraju orla raširenih krila koji stoji na munji. Navedene primjere sa središnjim motivom orla, koji potječu iz raznih dijelova Sirije i pokazuju različite stilske karakteristike – s datacijom koja nije mlađa od 2./3. stoljeća po Kr., bilo da je riječ o lokalnoj sirijskoj tradiciji, heleniziranim oblicima

¹⁷ Usp. str. 74, br. 10-13. Kao manje prihvatljivu tezu o poistovjećivanju orla sa simbolom određenog božanstva, autorica navodi tezu o njegovu poistovjećivanju s “pticom sunca” (“l’oiseau du soleil”). Teza o orlu kao vjesniku i simbolu Jupitera, odnosno vrhovnog boga - “comme le messenger (donc une image évocatrice) du dieu suprême de la voûte céleste...” – u skladu je s našim razmišljanjima i prijedlozima slične reslitucije manjkavog dijela friza u carevu Mauzoleju u Splitu, kojemu, kako znamo, čitavoj palači ne manjkaju istočnjački, posebno sirijski utjecaji.

sl. 15.
Crtež nadvratnika
iz Hrama Diokl.
palače, s likovi-
ma Herakla, Sola
(Helija), oral I dr.
(G. Niemann, *Der
Palast Diokletians in
Spalato*, Wien 1910,
Tab. XVII)

ili mladim imperijalnim rimskim utjecajima, autorica uglavnom dovodi u vezu s vrhovnim božanstvom (“*dieu suprême de la vouête céleste*”) “*que ce soit Bêl ou Baalshamîn en Syrie intérieure, rebaptisé Zeus ou Jupiter*”.¹⁸

Detalji ikonografije središnjeg motiva na reljefu iz Hössn Soleimana, gdje je orao kao simbol Jupitera, iz priložena crteža nije dovoljno jasna jer se gube ostaci girlandi što ih nose lebdeći geniji, posebno oni njihovi dijelovi koji idu prema glavi, zapravo kljunu orla, iako su konture donekle jasne. Zato ovdje, prvenstveno radi analogije, donosim (uvijek prema J. Dentzer-Feydy, str. 81, sl. 23 s pogrešnom objavom 24) rekonstruirani središnji motiv orla s girlandama – reljefa s nadvratnika iz ‘Irâ s tzv. “kuće šeika” (“*maison du sheikh*”). I ta je rekonstrukcija, prema autorici, iako na osnovi analogija, hipotetska, no ovdje nam pomaže da bolje uočimo nejasne detalje s reljefa iz Hössn Soleimana.

Sasvim nam drugu ikonografiju nudi poznati reljef s are iz Kapitolijskog muzeja u Rimu koju donosi A. L. Frothingham, u tekstu *Diocletian and Mithra in the Roman Forum* (*American Journal of Archaeology*, 18, 1914, str. 146-155), str. 151, sl. 3. Tu je nad likom orla, tradicionalno raširenih krila, poprsje boga Sunca (“*Bust of the Sun-God*”), s Helijevom (Solovom) glavom sa zrakama unutar aureole. Frothinghamu je taj kapitolijski reljef, kao i poznati natpis iz Carnuntuma CIL I 4413,¹⁹ koji spominjući tadašnje auguste i cezare prešutno uključuje i Dioklecijana, iako se on već bio odre-

¹⁸ Crtež reljefa sa svoda nadvratnika (“*soffite du linteau*”) u Hössn Soleimanu (br. 13) autorica je preuzela iz D. Krencker i W. Zschietzschmann, *Römische Tempel in Syrien*, str. 72, si. 100, a od nje ga i mi prenosimo.

¹⁹ D(eo) S(oli) i (nvi)eto) M(ithae) I /autori imperii sui I Iovii et Herculi I religiosissimi Augusti et Caesares I sacrarium restituerunt. (Usp. A. L. Frothingham, sp. dj. str. 151). Među Jovijima Frothingham navodi, uz Dioklecijana, već bivšeg imperatora i augusta, i aktualne auguste Galerija i Licinija te cezara Maksimijana, a u Herkulije ubraja augusta Maksimijana i cezara Konstantina. Mitra je – alias Sol, s kojim je izjednačen – fautor, zaštitnik carske vlasti i bivšeg augusta Dioklecijana, koji je tom prilikom, 307. godine po Kr., s aktualnim augustima i cezarima prisustvovao nekom, svakako važnom sastanku održanom u panonskom gradu Carnuntumu.

kao carske vlasti, poslužio za raspravljanje o karakteru i identifikaciji božanstva prikazana u skupini bogova na bazi memorijalnog stupa Dioklecijana i njegovih carskih kolega na rimskom Forumu (je li u pitanju Sol-Helios ili s njim donekle identificirani Mitra). U jednu tako složenu interpretaciju, povezujući to pitanje s restitucijom našeg splitskog reljefa iz friza Mauzoleja, ovdje, dakako, ne ulazim, no polazeći od prilično uvjerljivih pretpostavki o vezi Dioklecijana, Jupiterova “sina” (*Iovius*), s božanstvom Solom-Helijem, na koju ukazuju i reljefi na konzolama nadvratnika u hramu carske palače u Splitu,²⁰ mogućnost o ikonografskom povezivanju lika orla s onim Sola-Helija ne bi trebalo a priori ni odbaciti ni zanemariti. Time bismo se donekle vratili na već opisane ikonografske sheme koje smo, kao moguće analogije u traženju što uvjerljivije rekonstrukcije središnjeg motiva friza u splitskom Mauzoleju, navodili uz primjere s metalnih predmeta iz Vindonisse.

Problem koji je ovdje razmatran ni tako s upozoravajućim analogijama, a ni s prijedlozima koji su iz njih izašli, te samih povijesnokulturnih razmišljanja ovdje sugerirani, nije, dakako, riješen, no barem je načet, iako smo uvjereni da smo se makar približili traženom odgovoru. Konačni odgovor leži, kako bi Homer rekao, “*en gounesin ton theon*”, uz krhku nadu da bi nas jednom poslužila sreća da uđemo u trag iz unutrašnjosti zida Mauzoleja “istrgnutom” bloku koji je sa sobom ponio enigmu koju arheološkim metodama tek pokušavamo riješiti. Dominisova učenost, nažalost, i univerzalni humanizam koji mu se općenito priznaje nisu se pokazali u skladu s antikulturnim postupkom kojim nas je lišio jednog tako važnog spomeničkog detalja i povijesnog svjedočanstva o utemeljitelju grada Splita i jednom od najvećih rimskih careva, podrijetlom iz ovih naših, nekada ilirskih krajeva. S nedostatkom tog ključnog reljefa s friza njegova posljednjeg počivališta grubo je uklonjen njegov simbol, s kojim se po koncepciji tvorca čitavog friza, sam car, već prikazan u popratnom medaljonu, još jednom poistovjetio, s očitim aluzijom na očekivanu – iako ne postignutu – carsku konsakraciju.²¹

²⁰ Na tim konzolama – ukupno ih je osam, odnosno deset (dvije krajnje konzole su drukčijega oblika – poligonalne su za razliku od ostalih koje su četvorokutne), prikazani su razni mitološki likovi, a među njima i poprsje Sola-Helija te lik orla, poluraširenih krila; Usp. G. Niemann, *Der Palast Diokletians in Spalato*, Wien 1910., Tab. XVJlI str. 85.

²¹ Kolegici mr. Marini Hoti, koja je izradila gotovo sve nove crteže za ovu radnju, posebno se još zahvaljujem na velikoj stručnoj pomoći koju mi je pružila pri njezinoj obradi. Sve izravno nepreuzete crteže, vezane uz rekonstrukciju friza Mauzoleja u Splitu, izradila je mr. Marina Hoti, kojoj ovdje, kao i za dragocjenu pomoć pri izradi ovoga teksta, kolegijalno zahvaljujem. Zahvalan sam i svojim kolegicama Zdenki Dukat i Marini Šegvić, koje su mi obilno pomogle u traženju numizamičkih analogija. Posebno zahvaljujem gospodinu Zvonimiru Buljeviću na ljubaznoj dozvoli da se u radnji koristim njegovim izvornim fotografijama unutrašnjosti Mauzoleja i njegova friza.

Summary

On destroyed central motif of the frieze in Diocletian's mausoleum

The 17th century intervention of the Archbishop of Split, Markantun Dominis, in the eastern wall of the Cathedral (former Mausoleum of the Emperor Diocletian), mutilated the frieze around the inner walls of this outstanding monument of Roman architecture. When windows were pierced through thick walls above the present-day main altar, central part of the frieze, whose content is unknown, was destroyed. The portraits of Diocletian and his wife Prisca, placed near the pilasters and columns, are peripheral to all three intercolumniations. In the author's opinion they suggest their belonging to the final thematic block showing apotheosis in the three eastern intercolumniations (4,5 and 6). The emphasis was on the central space between the columns, more precisely on the missing one. Since the portraits of Diocletian and his wife Prisca were shown in the preserved part of the frieze, this central field which is dominant part of the triptych, must have been reserved for a person that in the hierarchy stood above the Emperor himself. As Diocletian considered himself to be Jupiter's son (Iovius), it seems only logical that Jupiter was represented there, but not as a human figure, but as an eagle which was his main symbol and frequent substitution on monuments from imperial period. Some analogies from Roman and Hellenistic art speak in favour of this thesis such as metal plaques from Vindonissa ornated with eagle and figures of Tiberius and Nero (?), cult buildings architrave relieves from South Syria (Hosan Soleiman, Ira etc.) with eagles, puttis, or Helios and Selene with obligatory garlands. Some other iconographic schemes are taken into consideration, according to which beside eagle as main Jupiter's symbol - Diocletian Jupiter's son - is connected with (Helios, Sol) as is shown on the well known ara in the Capitoline museum in Rome, votive inscription from Caruntum 307. A. D., and from Split temple wall brackets with Hercules' eagles and Sol's figures. All possible variations leave open the possibility of restitution of the missing part of Mausoleum frieze, with serious presumption that it should contain Jupiter's main symbol - eagle. Jupiter Diocletian link on this memorial Mausoleum frieze, grants to Diocletian, Iovius, the builder of the Palace, most prominent place which makes him equal with the Supreme of the Roman Pantheon reconpensating him of the omitted consecration.

Antika: grčko-rimsko i ranokršćansko razdoblje

Katalog Arheološkog muzeja u Zagrebu, Izbor iz fundusa,
Arezzo-Zagreb, 1993., XII-XVIII

Antičko razdoblje u Hrvatskoj počinje dolaskom Grka u Jadran u V/IV. stoljeću pr. Kr. i traje do etničkih promjena u tim prostorima izazvanih prodorima barbarskih skupina i uništenjem vodećih antičkih centara jadranskog i panonskog dijela Balkana tijekom VI. i VII. stoljeća. To su područja antičkog Ilirika (Dalmacije), Panonije i Istre, koja uz opće jedinstvene vrijednosti antičke kulture imaju, svako za se, i osobne povijesne, geografske i kulturne značajke.

Grčko (grčko-ilirsko) doba

Ovo razdoblje u antičkoj kulturi hrvatskih krajeva poznaju, kad je riječ o materijalnim ostacima koji potvrđuju stalno prisustvo helenskog života na tom tlu, samo dijelovi primorskog Ilirika – nekada ilirske Iliride - pretežno srednojadranski otoci te dio srednjodalmatinskog kopna, u kojima su doseljeni Grci utemeljili svoje stalne naseobine. To su, ponajprije, otoci Vis, Hvar i Korčula te dio kopna u širem arealu današnjeg grada Splita, odnosno nekadašnje metropole rimske Dalmacije, Salone. Dolazak Grka u Jadran, a posebno osnivanje stalnih naseobina u tom prostoru, blisko je povezan s ilirskim domorocima koji su ubrzo, unatoč početnim fazama otpora, našli ekonomsko i kulturno opravdanje za suživot s došljacima, kao što su i ovi u širokim prostorima Iliride (Ilirika) našli područja i tržišta za plasiranje svojih vlastitih proizvoda te onih koje su kao posrednici uvozili iz svojih matičnih i drugih gradova Sredozemlja i helenskog svijeta. Najstarija grčka naseobina u hrvatskom dijelu Jadrana bila je, čini se, Herakleja koju unatoč velikom broju sačuvanog novca i jedinu literarnu potvrdu koju je o njoj ostavio pisac "Peripla" Pseudo-Skylaks (sredina IV. st. pr. Kr.) nije uspjelo sa sigurnošću locirati, a ne znamo ni tko ju je osnovao. Najvažnija grčka naseobina u tom dijelu Jadrana bila je sirakuška kolonija Issa (današnji Vis na istoimenom otoku), koja je sačuvala obilnu arheološku dokumentaciju o svom postojanju. Uz tragove gradskih bedema sačuvani su ostaci

njenih nekropola (posebno važna ona na položaju "Martvilo") iz kojih potječe velik broj nadgrobnih spomenika s natpisima - na dorskom narječju - te keramike, posebno one tipa Gnathia. Iz Isse potječe jedan od najranijih pisanih spomenika iz Hrvatske, svakako prvi pjesnički zapis u povijesti toga područja, koji spominje herojsku smrt Isejca Kalije, poginula u borbi s Ilirima. Jedan drugi, kasniji tekst u stihovima, sačuvan veoma fragmentarno, spominje Issu (Vis) kao "Jonijev otok", a Jonijevo ime prati najranije isejske kovove novca, pa se ono povezuje s vijestima pisca Teopompa (IV. st. pr. Kr.) koji ga spominje kao ilirskog vladara, rođena u Issi. Brojni tipovi isejskog novca (bronca) - lik koze, grozd i amfora ponajprije - potvrđuju vijesti starih pisaca o gospodarskim dometima tog dorskog grada, koji se, nakon kraćeg zajedništva s matičnom Sirakuzom za vrijeme svog osnivača sirakuškog tirana Dionizija Starijega, osamostalio kao slobodan polis i razvio svoj isejski imperij na Jadranu. Druga grčka naseobina na srednjojadranskom arhipelagu bila je na otoku Hvaru, na položaju današnjeg Staroga Grada. Bio je to grad *Pharos*, koji su osnovali jonski kolonisti s egejskog otoka - i grada - Para, uz pomoć istoga Dionizija, koji je bio gospodar susjedne Isse. Znamo (prema Diodoru) da je taj jedini jonski grad u tom dijelu Jadrana osnovan 385/4. god. pr. Kr., da je u prvim danima svog postojanja bio napadnut od nezadovoljnih - ugroženih - ilirskih žitelja toga otoka i da mu je pomoć pružilo Dionizijevo brodogradništvo, koje im je vratilo slobodu i sigurnost. Vjerojatno se na to odnosi natpis na bazi kamenog tropeiona, nađena u tom gradu, gdje se spominje pobjeda nad ilirskim "Jadasinima i njihovim saveznicima". I *Pharos* je sačuvao ostatke svojih bedema, koji su mu itekako bili potrebni tijekom cijele njegove povijesti, jer su Iliri, pritajeni, permanentno ostali njegovi neprijatelji. U tom je gradu dugo djelovala kovnica koja je, čini se jedina što je djelovala u grčkim gradovima na tom prostoru, kovala i srebrni novac, s karakterističnim tipovima Zeus/koza. Negdje na tom otoku (da li u samoj farskoj kovnici?) kuje novac i ilirski dinast Balej (*Ballaios*), koji je svoju vlast bio proširio i na druga ilirska područja pa je, kao samostalan vladar, iako povijesnim vrelima nepoznat - mogao kovati i novac s vladarskom titulom (*basileus*), nerijetko i u srebru (novci tzv. risanskog (*Rhizon*) tipa s izrazitim vladarovim portretom). *Gnathia* keramika, iako u znatno manjem broju sačuvanih primjeraka, karakterizira i taj jonski grad, što upućuje na ekonomsku, kulturnu pa i političku povezanost helenskog življa u tim jadranskim prostorima, koji je okružen ilirskim življem - potencijalno hostile raspoloženim - znao stvoriti jednu svojevrsnu helensku koine. Drugih posve izvjesnih helenskih naseobina osnovanih izravno od nejadranskih Grka u tim prostorima,

koliko danas znamo, nije bilo. Znamo, međutim, za niz tzv. subkolonija, tj. naseobina koje su na tim prostorima stvarali spominjani jadranski grčki gradovi. Riječ je zapravo samo o isejskim naseobinama, od kojih je najstarija, čini se, bila ona u današnjoj Lumbardi na otoku Korčuli (ime joj ne znamo) od koje nam je sačuvan jedan od najdragocjenijih natpisa, tzv. "psefizma iz Lumbarde", koja je i jedan od izuzetno važnih spomenika cjelokupne grčke epigrafske baštine. Spomenik – stela – koji se čuva u Arheološkome muzeju u Zagrebu, jedini je svjedok o isejskom podrijetlu lumbardske naseobine, od koje su sačuvani samo rijetki graditeljski dijelovi (velika cisterna iz helenističkog razdoblja) te pojedinačni grobovi s poznatom keramikom *Gnathia* tipa. Natpis – *psephisma* – govori o osnutku i fazama izgradnje naseobine, o dogovorima koje su u tom smislu vodili predstavnici isejske vlade s vlasnicima zemljišta na kojemu je naseobina građena, Ilirima Pilom (*Pyllōs*) i njegovim sinom Dazom (Dazos), nakon čega slijedi dugi popis prvih doseljenika u novu naseobinu. Druge dvije subkolonije poznajemo ponajprije po njihovu spomenu u Polibijevoj "Historiji", a danas već i po ostacima bedema, keramici i sl., te je njihova lokacija neosporna. To su *Tragurion* (danas Trogir) i *Epetion* (Stobreč), koji su i sami bili ugroženi od Ilira, kako to navodi Polibije, jer su se nalazili na kopnu gdje je ilirska agresivnost bila izrazitija, u neposrednom susjedstvu s ilirskom Salonom, koju su oni strateški – kao ekspozitive Isse – budno držali na oku. Tragurion je danas i u povijesti antike poznat po glasovitom reljefu božanstva Kairoisa, koji je nedvojbeno najvrednija sačuvana replika mramornog kipa što ga je u svom opusu ostavio poznati grčki kipar Lizip. Grčko razdoblje, osim u spomenutim gradovima i naseobinama, koji su prve prave urbane aglomeracije klasičnog tipa na ovom dijelu Jadrana, ostavilo je svojih vidljivih tragova i na brojnim ilirskim – delmatskim, liburnskim i dr. – gradinama i nalazištima, u koje je grčka roba stizala trgovinom te su tako i tradicionalna stara neurbana ilirska naselja, pod utjecajem blizine Grka, njihova načina života, ostataka materijalne kulture i sl. postupno stjecala prve obrise urbane kulture i pretvarala se u istaknute "gradske" centre, koji će taj svoj novi lik definitivno oblikovati u idućem, rimskom razdoblju, kad će ti utjecaji, pa i neposredni suživot s doseljenim elementom, postati mnogo izrazitiji i konkretniji.

Rimsko doba

U povijesnom kontinuitetu rimsko doba nastavlja posljednju fazu grčkog razdoblja, helenističku kulturu, koja spaja te dvije velike epohe antike. Rim je rano pokazao interes za istočni Jadran i Balkan, još od

Teutinih vremena kad je započeo seriju ratova s Ilirima, za kojih je sustavno protezao svoju vlast nad tim područjima šireći granice Imperija. Napokon je u područjima stare Iliride osnovao i prvu transjadransku, balkansku i uopće “istočnu” provinciju pod imenom “Ilirik” (*Illyricum*), koja će poslije, prema imenu Delmata (*Dalmata*), glavnih protivnika Rima u tom dijelu Imperija, nositi naziv Dalmatia. Ta je provincija na sjeverozapadu graničila s Istrom, koja će još u Augustovo doba biti rimsko područje izvan provincija, kao dio careve “Desete regije”. Granica je bila na rijeci Raši (*Arsia flumen*). August će širenjem rimske vlasti prema sjeveru izvršiti reorganizaciju dotadašnje provincijske mreže, pa je dio starog Ilirika, s novoosvojenim područjima preko Save i Dunava organizirao u novu balkansku-podunavsku provinciju Panoniju, koja će za cara Trajana biti podijeljena u dvije samostalne provincije, Gornju i Donju Panoniju (*Pannonia Superior* i *Pannonia Inferior*). Preduvjet za razvoj tih provincija bila je izgradnja cesta i drugih, vodenih, komunikacija za koje su se brinuli carski namjesnici i vojničke jedinice (legije, kohorte) koje su, ponajprije, štatile granice Imperija i bile jamstvo mira u provincijama. Tad se razvijaju mnogi novi urbani centri kojima je osnova, redovito, u predantičkim, ilirskim i panonskim naseljima, u Dalmaciji posebno u starim grčkim naseobinama koje se, kao i ona domorodačka naselja, postupno preobražavaju u urbane aglomeracije rimskih graditeljskih tradicija, već prema rangu i karakteru određenog naselja. U primorskim dijelovima Hrvatske (Istra i cijeli istočni Jadran) gradovi i druga naselja svoj graditeljski image oblikuju u kamenu (brojni antički kamenolomi, koji su ujedno i klesarske radionice), dok panonski krajevi pretežno za to upotrebljavaju opeku, iz brojnih domaćih i stranih proizvodnih područja i radionica. Rimska antika ipak nije jednoznačno povijesno-kulturno razdoblje. Ona, zapravo, u svim spomenutim dijelovima Hrvatske, kao i u susjednim krajevima (osobito u današnjoj Bosni i Hercegovini), pokazuje dvostruko lice, koje osobito do izražaja dolazi u skulpturalnim spomenicima. U gradovima i u većim urbanim središtima cvate prava klasična, rimska umjetnost, temeljena na tradicionalnim uzorima antike, a u ruralnim, nedovoljno romaniziranim područjima i dalje je, barem u svojim izražajnim formama, prisutna predantička likovna tradicija, koja nerijetko i klasičnim sadržajima (portretna umjetnost, mitološke teme i likovi) daje gotovo izraz neke davne lokalne naive. Čini se da se to ponajviše odražava na stvaralaštvo ilirskih Delmata, vrlo nesklonih tokovima romanizacije, od čijeg se cjelokupnog dragocjenog stvaralaštva danas samo manji dio – k tome bliži velikim romanizacijskim centrima – nalazi u području Hrvatske. Velikim urbanim centrima, gradovima u punom antičkom

značenju, stoje nasuprot brojna ruralna i druga gospodarska područja, s izgrađenim kompleksima gospodarsko-rekreativnog karaktera (*villae rusticae*), od kojih su mnogi bili nosioci bogate proizvodnje cijelih regija.

Na području Istre, u kojemu je u predantičko doba dominirao grad Nezakcij (*Nesactium*), sjedište vladara Histra (tu su nađene glasovite kamene skulpture kultunog karaktera, s konjaničkom statuom i likom žene pri porodu – *Magna mater*? – kamene ploče sa spiralnom i meandarskom dekoracijom i, vjerojatno, vrlo poznata dvojna glava arhajskog tipa) u antičko, rimsko doba razvijaju se i drugi brojni gradovi, među kojima se ističu dvije kolonije, *Pola*, danas Pula (*Pietas Iulia*, kasnije *Colonia Iulia Pola Pollentia Herculanea*) i *Parentium*, danas Poreč (*Colonia Iulia Parentium*). Rimskodobna Pula sačuvala je mnogobrojne spomenike graditeljstva, koji svjedoče o izuzetno visokom stupnju urbanističkog i umjetničkog razvoja grada što se, najvećim dijelom, razvio u podnožju predantičkog kastelijera uklopljena u sustav nove urbane aglomeracije. Tu su nadasve dobro sačuvani flavijevski amfiteatar ("Arena"), dva teatra, ostaci foruma s hramovima (posebno dobro sačuvan hram posvećen Augustu i Romi), gotovo čitav sustav gradskih bedema, s više vrata, te biser ranocarskog graditeljstva i skulpturalne umjetnosti – poznati slavoluk obitelji Sergija. Bogata epigrafska i druga spomenička građa, većinom pronađena u pulskim nekropolama, čuva se u Arheološkome muzeju Istre u Puli. *Parentium* nije sačuvala toliko ranijih antičkih spomenika (ostaci bedema, foruma, hramova), ali je njegovo bogatstvo u spomeničkoj baštini izuzetno u kasnoantičkom, ranokršćanskom, razdoblju života grada. Ono što histarskim gradovima i njihovu ageru daje dodatnu kvalitetu jesu brojni gospodarski i ladanjski kompleksi, posebno uz pitomu zapadnu obalu poluotoka, koji su bili i veliki proizvodni centri (ulje, vino) s razvijenom trgovinom, a ladanjski kompleksi s izrazitom gospodarskom osnovom, poput onoga na Velikom Brijunu, koji je vjerojatno pripadao carskoj obitelji, govore o bogatstvu histarskog tla i ekonomskoj moći njegovih uglednika.

Provincija *Dalmatia* obuhvaćala je široko područje Istočnog Jadrana i sjeverozapadnog Balkana te je uključivala i današnju Bosnu i Hercegovinu s kojom je tvorila organsku geografsku i gospodarstvenu cjelinu. Na njenom su se području, i to uglavnom u obalnom njenom pojasu, razvili mnogobrojni gradovi i drugi značajniji urbani centri, među kojima se ističu kolonije (većinom iz julijevskog doba, tako *Iader*, *Salona*, *Narona*, *Epidaurum*, te jedna klaudijevska kolonija – *Aequum*). Mnogi su gradovi imali municipalni status (*Albona*, *Flanona* – obje uz istočne obale hi-

starskog poluotoka, pa *Senia*, *Scardona*, *Rider*, *Delminium*, *Issa*, *Pharia* i dr.). Među spomenutim gradovima svojom spomeničkom baštinom izuzetan su trag ostavili u antičkoj kulturi kolonije *Salona* (*Colonia Iulia Martia Salona*) i *Iader* (*Colonia Iulia*), u kojima prepoznajemo primjere visoko kvalitetnog, reprezentativnog rimskog graditeljstva (višeslojne fortifikacije, forum, teatar, amfiteatar, terme i dr. u Saloni, forum s bazilikom i kapitolijskim hramom, bedemi s gradskim vratima te slavolukom i dr. u Iaderu). Urbanističko-graditeljsku baštinu tih kao i drugih gradova dalmatinskog područja nadopunjuju reprezentativna, ponekad arhitektonski oblikovana groblja (primjer salonitanska nekropola "in horto Metrodori" u Saloni), izuzetno bogata sarkofazima, stelama, urnama i nalazima umjetničkog obrta – staklo, keramika, nakit i si. Bogatstvom nalaza ističu se i nekropole manjih gradskih središta, poput onoga u Starigradu pod Velebitom (*Argyrumtum*) i dr. Izuzetno reprezentativni primjeri graditeljstva poznati su i u drugim, još ne spomenutim, centrima, tako u Asseriji (bedemi, forum, slavoluk) i Varvariji (fortifikacija), Aenoni (*Aenona*) (Dijanin hram – najveći hram u čitavom području Hrvatske, monumentalne carske statue), Rideru (najmonumentalnija gospodarsko-stambena zgrada istog područja – *villa urbana*). Najzanimljiviji primjer urbanog i urbanističkog razvitka predstavlja metropola Salona, koja se od svoje izvorne povijesne jezgre – kao "urbs quadrata" – pretvara u trodijelni grad, po shemi "horizontalne stratigrafije", i postaje, kako je pjesnik Lukan naziva, "duguljastim" gradom ("longae Salonae"). Kako taj grad ima i grčko-ilirske korijene, tijekom svoje višestoljetne rimske povijesti opravdano je ponio dvostruki naziv: *Salona* (kao rimska kolonija) i *Salonae* (kao etnički i prostorno višeslojni grad). Bogatstvo salonitanskih i jadertinskih spomenika (nadgrobni, votivno-kulturni, uz vrlo bogate nalaze umjetničkog obrta) čuva se u arheološkim muzejima tih gradova (Split, Zadar), a *in situ* poglavito u samoj Saloni. Salona je, kako je poznato, bila glavni grad provincije Dalmacije, u njoj je stoljećima stolovao carski namjesnik, pa je normalno da je uređenju toga grada, kao metropole, bila posvećana osobita pažnja. Spominjemo u tom kontekstu vjerojatnu namjesnikovu zgradu s višeslojnim figuralnim mozaicima mitološkog sadržaja (Apolon, Orfej, Triton). Salona je ostavila više tisuća natpisa, među kojima ima znatan broj i grčkih, kako iz one najranije njene faze (poznat natpis koji spominje poslanstvo tadašnjem prokuratoru provincije Juliju Cezaru, u Akvileju) tako i onih iz kasne, posebno kršćanske faze života grada. U životu provincije veliku su ulogu imali pripadnici rimske vojske, posebno dviju legija, VII. i XI., stacioniranih uz rijeke Cetinu (Hippus fl.) i Krku (Titius fl.). Obje su legije, koje su bile angažirane i na izgradnji cestovne mreže (posebno

za namjesnika Dolabelle), odigrale povijesnu ulogu u spašavanju prijestolja caru Klaudiju, kad su svladale pobunjenog namjesnika Skribonijana, koji je krenuo da ga ukloni s vlasti. Obje su te legije otada nosile pučasn naziv "klaudijevska". Logor XI klaudijevske legije u Burnumu na Krki sačuvao je ostatke pretorija, a onaj u Tiluriju (*Tilurium*) na Cetini, uz ostale nalaze, sačuvao je dio monumentalnog tropaiona u kamenu s likovima ilirskih ratnika-zarobljenika iz velikog panonsko-dalmatinskog ustanka 6-9. godine. I na području Dalmacije sačuvani su mnogobrojni ostaci gospodarsko-ladanjskih kompleksa, među kojima se posebno ističe kompleks u Mulinama na otoku Ugljanu. U pogledu duhovne kulture provincija Dalmacija ostvarila je izuzetnu razinu kako na području umjetničkog stvaralaštva (graditeljstvo, skulptura, mozaik – slikarstvo se nije sačuvalo – te umjetnički obrt) tako, osobito, u bogatstvu i raznorodnosti kultova, koji s jedne strane slijede klasične tradicije i koncepcije, a s druge pak nastavljaju tradicionalna autohotna vjerovanja, premda i u formama zahvaćenim romanizacijom (Anzotika, Dijana, Silvan, nimfe i dr.), posebno u oblicima tzv. interpretatio Romana (poput Venus Anzotica i si.). Skulpturalna i epigrafska baština s toga područja izuzetno je bogata i dokumentarna.

Područje Panonije odnosno dviju Panonija, Gornje i Donje, u dijelu koji pripada Hrvatskoj nije tako bogato naseobinskim, posebno većim urbanim cjelinama, a i ove o kojima možemo govoriti nisu ni približno zadovoljavajuće sačuvane, već i zbog trošnosti materijala od kojega su bile građene. No zato život u panonskim regijama obilno je dokumentiran ostalom, pretežno sitnijom arheološkom građom (oruđe, nakit, keramika i dr.) koja se danas čuva u bogatim muzejima i zbirkama, osobito u Arheološkom muzeju u Zagrebu - tu se čuvaju i mnogobrojni nalazi iz drugih naših krajeva, posebno iz Sirmija (Srijemska Mitrovica), čije se šire područje nekada nalazilo u okviru hrvatskih zemalja - pa u Muzeju Slavonije u Osijeku, muzejima Siska, Vinkovaca, Varaždinskih Toplica, Slavonskog Broda i dr. U hrvatskom dijelu Panonije kolonijalni su status imali gradovi *Siscia* (Sisak), *Mursa* (Osijek) i *Cibalae* (*Cibalis*, Vinkovci), koji su taj status dobili od careva I. do III. stoljeća, a neki su ga obnavljali i više puta prilagođavajući svoj službeni naziv imenu vladara koji im ga je podijelio. *Siscia*, gorajopanonski grad – nekada panonsko-keltska *Segestica* – (*Colonia Flavia Siscia*, kasnije *Colonia Septimia*), stekla je status kolonije za Flavijevaca koji su inače bili zaslužni za urbanizaciju panonskog područja. *Cibalae* pak, ranije Hadrijanov municipij, kolonijalni su status stekle istom za cara Karakale. *Mursa* (*Colonia Aelia Mursa*), važna riječna luka na Dravi, taj je status stekla u II. stoljeću, a neko je vrijeme bila i sjedištem namjesnika Donje

Panonije. Od svih spomenutih gradova – a tu su još važniji urbani centri *Andautonia*, “prethodnik” današnjeg Zagreba, pa *Marsonia*, *Aquae Iasae*, *Aquae Balissae* (*Balizae*) i dr. – vodeće mjesto pripadalo je Sisciji, gradu na dvjema rijekama, Kupi i Savi, gdje je bila važna postaja riječne flote. *Siscia* je u kasnije doba bila i sjedištem novoosnovane provincije *Pannonia Savia*, ali je grad ipak najpoznatiji po jednoj od najaktivnijih i najuglednijih kovnica novca, posebno u vrijeme Dioklecijana. Mnogobrojni nalazi, posebno metalurške proizvodnje, koji govore o ulozi Siscije u ekonomskom i kulturnom životu provincije, potječu iz korita rijeke Kupe, koja spaja dvije suprotstavljene obale – stare Segestike i njena nasljednika kolonije Siscije. U urbanizaciji ovih panonskih krajeva posebnu su ulogu odigrala termalna središta i liječilišta, kao *Aquae Iasae* (Varaždinske Toplice), koje su iskopavanjima iznijele na vidjelo jedan od najcjelovitijih i najzanimljivijih urbanističko-graditeljskih kompleksa (forum s hramovima tzv. “kapitolijske trijade” te monumentalnim termama) i *Aquae Balissae*, koje su bile administrativnim sjedištem poznatom panonskom plemenu Jasa. Tu su se liječili i rekreirali i brojni uglednici iz raznih dijelova Carstva, pa su, kao istaknuta ekonomska, zdravstvena i kulturna središta, bogatstvom i ljepotom svojih spomenika (spominjemo mramorni kip Minerve iz Varaždinskih Toplica) uvelike pridonijeli političkom i društvenom ugledu tog dijela panonskih provincija.

Kasna antika i ranokršćansko doba

Kasna antika kao prijelazno razdoblje u jednu novu i političku i društvenu te kulturnu epohu, s novim duhovnim vrijednostima koje će definitivno slomiti višestoljetnu, pa i višetisućljetnu baštinu “poganstva”, ostavila je vidljiva traga i u svim područjima Hrvatske. Dovoljno je spomenuti da su to područja u koja se, postupno, prebacuje težište rimske vlasti, da pojava tzv. “ilirskih” careva i ova područja iznosi u prvi plan rimskog državnog života da se tu sagledaju i svi oblici transformacija rimskog upravnog sustava, koja je inaugurirao jedan od najvećih rimskih careva – Dioklecijan, rodom iz Dalmacije. Tu je i niz drugih “ilirskih” vladara, mahom Panonaca, kao što su Aurelijan, Prob, Maksimijan, Gracijan i dr. Nova organizacija Carstva, inaugurirana Dioklecijanovom vladavinom i prenošenjem težišta uprave u dijelove Carstva koji su bivali sve više ugroženi prijetnjama i upadima barbarskih naroda, donosi kasnoantičkom razdoblju i u koncepciji graditeljstva nove elemente, posebno fortifikacijskog karaktera, pa je to vrijeme i nastanka velikih utvrđenih zgrada, koje se podižu najčešće u blizini velikih

gradova (Salone, Narone i drugih), višestruke su namjene, s pretežno gospodarskim i rekreativnim karakterom (lov, ribolov i sl.), ali i kao reprezentativni ljetnikovci, pa i mjesta stalnog boravka. Spominjemo niz takovih građevina na dalmatinskom području, ville ili palače u Mogyorjelu na Neretvi, nedaleko od Narone (III/IV. st.), na otoku Mljetu (Polače, VI. st.) i, najpoznatiju među njima, palaču u današnjem Splitu – iz koje se i iznjedrio ovaj grad – koju je za svoje posljednje boravište u rodnoj provinciji, i u blizini njena glavnog grada Salone, potkraj III. stoljeća dao izgraditi car Dioklecijan. Da kasna antika u tim krajevima nije ostavile u baštinu idućim pokoljenjima ništa drugo osim te palače, koja se, srećom, u bitnim svojim dijelovima sačuvala, ta faza antičke prošlosti bila bi posve solidno predstavljena, jer osim njenih graditeljskih elemenata i noviteta, orijentalnih karakteristika (četvero-kutni bedemski plašt s kulama i vratima te fasadni portikat, uz more, jedinstveni peristil flankiran raskošnim kolonatom, hramovima i mauzolejem te monumentalnom sirijskoistočnjačkom trihorom i dr.), tu je sažet i bogati repertoar skulpturalne umjetnosti (dekoracija Mauzoleja i Jupiterova hrama), što sve predstavlja uvod u jedno novo ne samo umjetničko i kulturno razdoblje istočnjačkog područja nego i njegovo, moglo bi se reći predvodničko, za ono vrijeme “avangardno”, mjesto u razvoju europske civilizacije. Rimsko će carstvo zapravo i utihnuti u arealu Salone i njezine carske palače, u kojima će utočište potražiti i zadnji nosioci njegove tisućljetne ideje (Julije Nepot, jedan od posljednjih zapadnorimskih careva, svrgnut s prijestolja, tu i umire). Rimski panteon, tolerantan prema novim vjerskim i kulturnim strujanjima, obilno je prihvaćao osobito orijentalne kultove, među kojima se posebno ističe kult Velike boginje (*Magna Mater*) i Mitre, taj posljednji osobito. On je u svim krajevima Hrvatske bio vrlo dobro primljen, posebno među orijentalcima koji su ga uglavnom i širili, pa je o tom popularnom kultu sačuvano mnoštvo likovnih i epigrafskih spomenika, uključujući i cijela svetišta (Močići kod Dubrovnika, okolica Prozora, kod Otočca, u Lici i si.). Nekako uporedo sa širenjem Mitrina kulta, u istim istočnjačkim ambijentima, počinje se širiti i kršćanstvo, čiji su sljedbenici i u tim krajevima bili u početku iz redova nižih slojeva. Postupno, osobito od III. stoljeća, javljaju se kršćanske crkvene općine, koje će, pa i za velikih progona, što će uglavnom prestatu iza Dioklecijana, obuhvaćati mase gradskog stanovništva, da bi kasnije bili uključeni i stanovnici ruralnih područja (tzv. pagani, od pagus, selo). Dva su posebno istaknuta ranokršćanska središta na tlu Hrvatske, oba u primorskim njenim dijelovima: Parentium u Istri i Salona u Dalmaciji, koji su sačuvali brojne i veoma važne spomenike ranokršćanskog graditeljstva i druge, još

brojnije, spomenike sakralne i sepulkralne umjetnosti (dijelovi crkvenog namještaja, mozaici, sarkofazi i dr.). Oba su grada bila istaknuta sjedišta biskupa, Salona k tome, kao glavni grad provincije, i sjedište njene crkvene organizacije, metropolije. Ako je Salona stekla glas koji ima u antičkoj arheologiji, to zahvaljuje upravo svojim ranokršćanskim spomenicima, kako onim urbanim, među kojima, u prvom redu, brojnim bazilikama i oratorijima, na čelu s glasovitim svojim episkopalnim kompleksom, tako i cemeterijalnim, među kojima se posebno ističu groblja u Manastirinama (tu su pokopani brojni martiri, među kojima i prvi rezidencijalni salonitanski biskup Domnio /Dujam/, rodom iz Sirije), u Kapljuču (s grobom martira Asterija i četvorice članova iz redova Dioklecijanove straže) i u Marusincu (grob martira Anastazija, Akvilejca). Među važnijim salonitanskim spomenicima ranog kršćanstva ističu se brojni sarkofazi, od kojih ponajprije treba spomenuti onaj s prikazom Dobrog pastira kao i onaj sa scenom prijelaza Židova preko Crvenog mora.

Zahvaljujući ranokršćanskim spomenicima Salone i F. Buliću, kao najpoznatijem njihovu istraživaču, tu je, kao i u susjednom Splitu, 1894. godine bio održan prvi međunarodni kongres kršćanske arheologije. *Parentium* pak svoju slavu duguje do danas odlično sačuvanoj bazilici iz VI. stoljeća, posvećenoj martiru histarskom Mauru, koju je sagradio episkop Eufrazije, po kojemu ona i nosi ime. Parentinski episkopalni kompleks, s bazilikom ukrašenom zidnim (apsida) i podnim mozaicima, s baptisterijem, episkopijem i atrijem, čini i danas najcjelovitiji kulturni kršćanski kompleks uopće, a posebna mu je vrijednost u tome što je sačuvao i sve ranije faze od početka postojanja kršćanske općine u tom istarskom gradu. Osim spomenuta dva grada postojanje i djelovanje ranih kršćanskih zajednica svjedoče i brojni nalazi crkvenog graditeljstva u drugim antičkim gradovima na tlu Hrvatske (*Pola, Iader, Narona, Pharos, Ragusium* - Dubrovnik, pa *Siscia, Aquae Iasae* i dr.) a isto tako i u mnogim ruralnim naseljima (Muline na otoku Ugljanu, Povlja i Lovrečina na otoku Braču, Maslinica na otoku Šolti, Srma kraj Šibenika td.). Graditeljska baština ranog kršćanstva među najbrojnijim je i najvrijednijim kategorijama spomeničke baštine antičkog doba uopće. Manje je, istina je, sačuvana takva dokumentacija za panonske dijelove Hrvatske, vjerojatno zbog trošnosti materijala (opeka) od kojega su bih građeni objekti. Znamo da je i u nekim panonskim središtima bilo sjedište biskupije, tako u Sisciji (Sv. Kvirin) i u Mursi (važno uporište arijanstva.). Provala barbara, osobito Avara, nagovještavala je kraj, sada već kršćanske, antike i propast jedne civilizacije, kojoj ni kršćanstvo ni privremena vlast Bizanta, kao nastavljača Rima, nisu mogli produžiti

umorni život. Sve je bilo u znaku smrti i straha, panonski je elemenat tražio spas na dalekom Jadranu (*Sirmium/Salona*), a salonitanski građani, i sami zahvaćeni strahom, prije evakuacije grada još upućuju molbe Bogu za spas svoga grada, svoje zemlje, pa i države (“Gospodine čuvaj nas” – “Bože naš, budi milostiv rimskoj državi!”), dok isto tako anonimni Sirmijac zapisuje u svježu opeku vapaj: “Kriste Gospodine, priteci upomoć gradu, zaustavi Avarina, zaštiti rimsku državu i onoga koji je ovo napisao..” To su bih i posljednji časovi i krici antike i višestoljetnog i već umornog Imperija u ovim hrvatskim jadransko-panonskim područjima.

Encyclopaedica

Duje Rendić-Miočević
Dalmatia christiana – Opera omnia

Hrvati II. Povijest. Antičko doba

Enciklopedija Jugoslavije 4
Zagreb, 1960., 10-12.

Interes grčkih pomoraca i trgovaca za istočni Jadran počeo se očitovati veoma rano. Nalazi na nekim dijelovima naše obale (ušće Neretve i dr.), i u njezinu zaleđu, pokazuju da je razmjena dobara između tih krajeva i drugih oblasti Sredozemlja počela mnogo godina prije grčke kolonizacije. Iako zasad možemo samo pretpostavljati da počeci te razmjene nisu raniji od ←V st., njezin siguran i intenzivan razvoj ispunjava tek prvu pol. ←IV st. Istočni dio Jadrana našao se tada u živomu interesu vladara Sirakuze, znamenitoga sredozemnoga grada koji je predstavljao najmoćniju ekonomsku, političku i vojnu silu Jadrana čitavoga područja. Pod vodstvom Dionizija Starijega, Sirakuza je razvila posebnu aktivnost u koloniziranju Jadrana, pa je tako početkom ←IV st. osnovala grad Issu na istoimenomu dalmatinskom otoku (današnji Vis). Issa je potom i sama osnovala nekoliko vlastitih naseobina (supkolonija), dijelom na istomu jadranskom arhipelagu (Korčula, na području današnje Lumbarde), a dijelom na susjednomu kopnu (Tragurion, današnji Trogir, i Epetion, današnji Stobreč kod Splita). Ta neželjena aktivnost tek doseljenoga grčkog, tj. stranog, elementa povrijedila je teritorijalne i ekonomske interese starosjedilačkoga ilirskog življa pa ju je on u krvavomu sukobu s novoosnovanom naseobinom parskih Grka (Pharos) – riječ je o prvoj poznatoj bitki na istočnomu Jadranu – uzalud pokušao omesti i zaustaviti.

Novoosnovane grčke naseobine, koje su neko vrijeme ostale u čvrstim vezama sa svojim gradovima maticama, vjerojatno i kao eksponenti njihovih trgovačkih interesa u ovim ilirskim krajevima, postupno su se ekonomski i politički osamostalile i počele razvijati u snažna proizvodna središta (keramika – viške radionice; vinogradarstvo – otoci Vis i Hvar). Dokaz njihova ekonomskog razvoja i samostalne trgovine, a dakako i političke neovisnosti o gradovima koji su ih osnovali, jest kovanje vlastita novca (Issa, Pharos, Herakleia i – možda – zasad neprobađeni grad-kolonija maloazijskih Knidana na otoku Korčuli).

Njihov novac, osim u međusobnoj trgovini, kolao je i u bližoj unutrašnjosti ilirskih zemalja. Pojava Grka na istočnomu Jadranu unijela je znatne promjene u društvenu strukturu domaćega stanovništva, ponajprije onoga s obalnoga područja. Na domaće je stanovništvo najviše utjecala dorska Issa koja je, formirajući svoju državu, došla u bliži kontakt posebno s Delmatima u Saloni – gradu poznatom po heterogenom etničkom sustavu (Delmati, Isejci, Italci i dr.). Grčka kolonizacija naše obale i njezino ekonomsko, društveno-političko i kulturno značenje drugi su važan faktor – nakon onoga tradicijskog što je području današnje Hrvatske ostavilo prehistorijsko doba sa svim svojim razvojnim fazama – koji je, mada u ograničenu opsegu, djelovao na razvoj antičke kulture u tim našim krajevima. Treća komponenta toga razvoja bio je dolazak Rimljana na Balkan, kamo su, u skladu sa svojom ekspanzionističkom politikom i željom za apsolutnom hegemonijom na Sredozemlju i oko njega, još u toku punskih ratova poslali svoje brodovlje i legije pod izgovorom zaštite grčkih kolonija i njihove trgovine na moru od napada ilirskih ”gusara”. Teške i dugotrajne borbe dovele su do sloma višestoljetnoga ilirskoga kraljevstva (Gencije), i do organiziranja provincije Ilirik (Illyricum) – jedne od najstarijih u istočnom Sredozemlju. Rimska vlast na tom je području uspostavljena tek kada je ugušen otpor panonsko-ilirskih ustanika pod Batonom (6-9). Oprezni je Rim prišao tada čvršćoj organizaciji osvojenih balkansko-podunavskih (ilirsko-panonskih) zemalja, pa je dotadašnji Ilirik bio podijeljen u dvije provincije – Dalmaciju i Panoniju. Prvoj je bilo središte u Saloni, a drugoj u današnjem Ptuju (Poetovio); u njima je stolovao carski namjesnik. Dio današnjih hrvatskih zemalja (Istra zapadno od Raše) bio je tada priključen tzv. ”desetoj italskoj oblasti” (Venetia et Histria), jednoj od regija na koje je car August podijelio čitavo matično područje rimske države. I to je bilo u skladu s politikom Rima za što potpunijom i što bržom romanizacijom istočne jadranske obale. Na istarskomu području, koje je ostalo izvan provincijalne organizacije, razvila su se snažna urbana središta, među kojima se ističu dvije julijevske kolonije Pola (Pula) i Parentium (Poreč), i mnogi ruralni gospodarski kompleksi (najpoznatiji Verige na Velom Brijunu), ali je mnogo više urbanih središta, gradova, bilo u spomenutim provincijama. U Dalmaciji, uz metropolu Salonu, razvile su se još kolonije Jader (Zadar), Naronu (Vid kod Metkovića), Aequum (Čitluk kod Sinja), Epidaurum (Cavtat) te municipiji Flanona, Albona (Plomin i Labin u Istri), Senia (Senj), Scardona (Skradin) te stari grčki gradovi s postignutim rimskim municipalnim statusom Issa, Pharos (Vis, Stari Grad na Hvaru) i dr. U Naroni, Scardonu i Saloni bila su i sjedišta sudbenoga konventa (conventus Juridicus), u

kojima su pravdu tražili pripadnici nerimskih, peregrinskih zajednica. Na području panonske provincije, u okviru današnje Hrvatske, razvili su se gradovi s kolonijalnim statusom – Siscia (Sisak), Mursa (Osijek), Cibalae (Vinkovci) i mnoga naselja s municipalnim uređenjem, kao Andautonia (Ščitarjevo), Aquae Jasae (Varaždinske Toplice), Aquae Balissae (Daruvar), Marsonia (Slavonski Brod) i dr. Zbog vojnih i administrativnih potreba, a isto tako i zbog trgovine, provincije su bile dobro povezane s Italijom, a gradska i druga središta i međusobno, dobrim cestama kao i vodenim putovima. Postavljeni su solidni temelji administraciji i sudstvu, uređivani odnosi među plemenskim općinama (posebno u Dalmaciji), intenzivno se eksploatiraju rudnici i ostala privredna bogatstva (vino, ulje, drvo i dr.). U gradovima, koji su većim dijelom romanizirani, cvate umjetnost – iz koje nije isključeno ni pjesništvo, što potvrđuju mnogi pjesnički sastavi, epigrami u natpisima – i općenito, kulturni (teatri) i zabavni (amfiteatri) život je vrlo bogat i raznolik. Ipak, protivno onome što se često jednostrano ističe, romanizacija nije u ovim našim krajevima nikada ostvarila željene oblike, jer joj se domaće stanovništvo uspješno opiralo. Bitnih etničkih promjena u strukturi stanovništva dolaskom Rimljana u ove krajeve zapravo nije nikad ni bilo. Iz izvora rimskoga doba znamo za Histre (u Istri), Liburne, Japode, Delmate (u Dalmaciji) te Breuke, Jase, Kolapijane (u Panoniji) i druge manje etničke zajednice. Domaće stanovništvo prihvaćalo je postupno, negdje više negdje manje, tekovine ekonomskoga i kulturnog napretka koji je dolazio s rimskom vlašću, no istodobno je znalo čuvati svoje tradicionalne životne navike, osobito religijske i kultne, te druge duhovne vrijednosti, kao što su jezik, osobna i rodovska imena (antroponimija), običaji, nošnja i dr. Poslije ugušenja Batonove bune Ilirik je bio uglavnom pacificiran, pa su i vojničke jedinice, posebno legije koje su zauzimale neke strateške položaje (na području Dalmacije u logorima na Cetini Tilurium, danas Gardun kod Trilja, i na Krki – Burnum, danas Ivoševci kod Kistanja), sredinom druge pol. 1. st. napustile te krajeve i bile zamijenjene manjim pomoćnim četama. Mira, međutim, nije bilo na granicama koje su stalno uznemirivali barbari. Osobito su prijeli germanski Markomani i Kvadi te Sarmati s istoka. To je bio jedan od glavnih razloga što je već Trajan, da bi ojačao obranu Panonije, tu dotle jedinstvenu provinciju podijelio u dvije, Gornju i Donju Panoniju, kojima je granica sjekla današnje područje Hrvatske. Glavni gradovi obiju novih provincija bili su izvan našega područja – Gornjoj Panoniji Carnuntum, kraj Beča, a Donjoj Aquincum, također na Dunavu, kraj Budimpešte. Za Dioklecijana je nastavljeno administrativno raščlanjivanje i pregrupacija provincija, pa su tada bile stvorene četiri provincije

na tlu Panonije, od kojih su dvije djelomično pokrivala područje sjeverne Hrvatske: Pannonia Savia, sa sjedištem u Sisciji, i Pannonia Secunda (Pannonia Sirmiensis), sa sjedištem u Sirmiumu (danas Sremska Mitrovica). Od provincije Dalmacije tada se odvojila šira oblast na jugu, s glavnim gradom Scodrom (Skadar), formirajući provinciju Prevalitanu (Praevalis). Nove provincije na tlu današnje Hrvatske pripale su tada tzv. panonskoj dijecezi, odn. italskoj prefekturi, u okviru opće administrativne reorganizacije Carstva, a kod njegove kasnije podjele na Zapadno i Istočno Carstvo – nakon Teodozijeve smrti – te su provincije pripale Zapadnomu Carstvu. Kraj antike, zapravo njezina posljednja stoljeća, u znaku je novih ideoloških strujanja, sve češće istočnjačkih, koja potiskuju tradicionalno rimsko poganstvo i u njegov panteon smještaju orijentalne kultove, u prvom redu mitraizam. Oslanjajući se na sve jaču prisutnost orijentalnoga življa, posebno naseljenoga u većim urbanim središtima na Jadranu i unutrašnjosti, u tim se krajevima rano – svakako bar od III st. – širi i kršćanstvo. Glavna su mu središta Salona, Parentium, Siscia i drugi antički gradovi na tlu Hrvatske, ali i mnoge ruralne oblasti u kojima su i do danas ostala sačuvana živa svjedočanstva njegova nastanka i razvoja. Nakon Istočnih Gota, koji su propašću Zapadnoga Carstva zavladao većim dijelom današnjega hrvatskog područja, prvenstveno u njegovim primorskim krajevima, vlast je došla u ruke Bizanta, pravnoga nasljednika Rimskoga Carstva. Panonija je, također privremeno, došla u vlast Langobarda, koje su uskoro protjerali Avari i Slaveni prodirući na Balkan. Pod njihovom navalom padaju jedan za drugim gradovi i Panonije i Dalmacije, a među posljednjima (oko 614. ili, po nekim novijim indicijama, nešto kasnije) "bizantska" Salona, čije se stanovništvo, napustivši ugroženu metropolu, dijelom sklanja u obližnju carsku (Dioklecijanovu) palaču u današnjem Splitu, a dijelom na susjedne otoke, koji su im pružali veću sigurnost. Slično je moralo biti i sa stanovništvom ostalih napuštenih gradova u primorju, osobito s Epidaurum (Cavtatom) čiji su se bjegunci sklonili u već postojeće utvrđeno naselje na mjestu današnjega Dubrovnika (noviji nalazi potvrđuju postojanje ranobizantske katedrale). Malo je tih gradova odoljelo valu avarsko-slavenskih (hrvatskih) napada. Ostaci nekadašnje provincije Dalmacije – samo nekoliko gradova na kopnu i na otocima, sada već u susjedstvu etničkoga i državnog teritorija Hrvata – ostali su sav bizantski posjed na ovom dijelu Jadrana, organiziran u posebnom tematu.

LIT.: M. P. Katančić, *Orbis antiquus*, I i II, Budae 1824-25; J. Brunšmid *Kameni spomenici hrvatskoga narodnog muzeja u Zagrebu*, VHAD, 1903-1904. i 1910-1911; F. Bulić, *Razvoj arheoloških istraživanja i nauka u Dalmaciji kroz zadnji milenij*, Zbornik Matice hrvatske o tisućoj godišnjici hrvatskoga kraljevstva, Zagreb 1925; F. Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925; V. Hoffiller i B. Saria (priredivači), *Antike Inschriften aus Jugoslavien*, I. Noricum und Pannonia Superior, Zagreb 1938; P. Lisičar, *Crna Korkira i kolonije antičkih Grka na Jadranu*, Skopje 1951; E. Dyggve, *History of Salonian Christianity*, Oslo i London 1951; G. Novak, *Stari Grci na Jadranskom moru*, Rad JAZU, 1961, 322; Š. Mlakar, *Istra u antici*, Pula 1962; M. Zaninović, *Ilirsko pleme Delmati*, Godišnjak ANUBiH, knj. IV i V, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 2 i 3, 1966. i 1967; B. Gabričević, *Antički spomenici otoka Visa*, u knj. *Viški spomenici*, Split 1968; B. Vikić-Belančić i M. Gorenc, *Prilog istraživanju antičkih naselja i putova u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, Zagreb 1969; J. J. Wilkes, *Dalmatia*, u djelu *History of the Provinces of the Roman Empire*, London 1969; A. Mocsy, *Pannonia and Upper Moesia*, *ibid.*, London i Boston 1974; M. Suić, *Antički grad na istočnem Jadranu*, Zagreb 1976; L. Braccesi, *Grecita adriatica – Un capitolo della colonizzazione greca in Occidente*, II izd. Bologna 1977; D. Pinterović, *Mursa i njeno područje u antičko doba*, Osijek 1978; D. Rendić-Miočević, *Iliri između barbarskog i helenskog svijeta*, Rad JAZU, 1981, 393; isti, *Umjetnost Ilira u antičko doba*, Posebna izdanja ANUBiH, knj. LXVII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 11, Sarajevo 1982; A. Šonje, *Crkvena arhitektura zapadne Istre*, Zagreb i Pazin 1982.

SOLIN, industrijsko predgrađe Splita, Hrvatska; poznati arheol. lokalitet ant. doba (Salona) i Srednjega vijeka.

Antička Salona bila je isprva obalno uporište i luka ilir. Delmata, za koju je rano počela pokazivati interes grč. Issa (Vis). Njen ilir. živalj, protkan isejsko-tragurijskim elementom, već je u toku posljednjih decenija ←II st. morao doživljavati snažnu infiltraciju rim. građana, koji su mogli pružiti osjećaj sigurnosti konzulu Ceciliju Metelu, kad je ←119 (prvi spomen Salone u povijesnim izvorima) s vojskom prezimio u tom delmatskom gradu. Odnos snaga u korist ovoga novog, italskog sloja (conventus civium Romanorum) promijenio se naročito u toku ←1 st. Nakon građanskih ratova Salona dobiva status rim. kolonije (Colonia Marita Julia Salona) i postaje sjedištem namjesnika provincije Ilirika., kasnije Dalmacije, i jednoga od triju sudbenih područja (conventus) provincije. Izvori je spominju i u pluralnom obliku, Salonae, Ito je svakako u vezi s njenim heterogenim etničkim sastavom, a i s vjerojatnim složenim urbanističkim oblikom (možda posebna ilir. te grč. i rim. jezgra?). Trgovačko-ekonomsko značenje Salone privuklo je velik broj provincijalaca, naročito s Istoka (Sirija, Mezopotamija); taj poduzetni orijentalni element postao je novim izvorom njena prosperiteta, propagatorom novih ideja i kulturno-umjetničkih strujanja. Uz velik procvat, što ga je grad doživio u osvitu i najranijem razdoblju carskoga doba, za Julijevaca (osobito za Augusta), još su za njegov kulturni napredak i urbanistički razvoj značajna razdoblja vladavine Trajana, Hadrijana, Antonina i Dioklecijana (za njegove vladavine Salona dobiva počasni epitet Valeria), kad su izgrađene najljepše i najmonumentalnije građevine (novi bedemi, nov raspored foruma, hramovi, terme, amfiteatar i dr.). Pojavom kršćanstva počinje nova, još interesantnija faza razvoja Salone. Golem broj monumentalnih objekata novoga kulta gotovo je potpuno izmijenio njenu urbanističku fizionomiju, ističući u njenom tkivu nove arhitektonske i umjetničke vrijednosti. Bizant je posljed-

nji koji je, u okviru kršćanske civilizacije, pokušao oživjeti veličinu i sjaj Salone. Napadana i u svojim ekstraurbanim prostorima razarana za ranijih opetovanih napadaja barbarskih četa (Goti), Salona prestaje postojati kao ant. grad negdje u poč. drugoga decenija VII st. (oko 613), pošto ju je njeno stanovništvo zauvijek napustilo.

Iz prve, možda još pretkolonijske, faze razvoja grada dobro su sačuvani gradski bedemi s monumentalnim, nešto mladim, trodijelnim vratima (Porta Caesarea). Ta najstarija gradska jezgra bila je u toku I i II st. proširena prema zapadu i prema istoku, pa je u jeku germ. napada na sjev. granice carstva, za Antonina, cijeli stari i novi grad opasan novim zidinama s kulama, građenim pretežno u tehnici malih blokova. Ove su zidine kasnije vize puta pojačavane novim nizovima kula (IV st.), kojima su za bizant. vladavine (VI st.) dodali oštre bridnjake. Gradski forum nalazio se u središnjem, najstarijem dijelu Salone. Imao je oblik četverokuta, jako izdužena, a juž. mu je strana dopirala gotovo do mora. Do njega je u toku I st. podignut teatar, s donjim redom gledališta na zemljanoj podlozi (grč. tradicija). Ostaci su dosta dobro sačuvani. Njegova izgradnja zahtijevala je redukciju jednoga od najljepših objekata ant. Salone, tetrastilna hrama, čini se, božice Atene, koji je služio kao uzor graditelju maloga hrama Dioklecijanove palače. Najveću građevinu predstavljao je impozantni amfiteatar, smješten u sjeverozap. uglu grada i ukomponiran u sistem gradskih bedema (II st.). I amfiteatar je prvim, sjevernim, menianumom bio smješten na čvrstoj prirodnoj podlozi. U ovoj areni, koja je posve sačuvala svoje tlocrtne karakteristike, doživio je martirij veći broj ličnosti kršćanske hijerarhije grada (prvi biskup Domnio), a i drugih krajeva (Anastazije iz Akvileje). U nizu brojnih termalnih građevina, kojima je grad obilovao, naročito se isticao kompleks u ist. dijelu grada, gdje se kasnije razvio veliki kršćanski episkopalni sklop. Još i sada tu stoji jedno od najpoznatijih solinskih kupališta, ist. od episkopalne bazilike, s nizom dobro sačuvanih prostorija i ambijenata (palestra s trijemom, svlačionice, baseni, prostorije sa zagrijavanjem i sl.). Pod prezbiterijem episkopalne bazilike nalaze se ostaci drugih velikih terma s poznatim mozaikom u živim bojama koji predstavlja pjesnikinju Sapfo okruženu Muzama. Bogatu stratigrafiju polihromnih figuralnih mozaika (Apolon, Triton, Orfej) dala je raskošna villa urbana iz istoga dijela grada, koja je možda pripadala namjesniku provincije. Salona je imala niz nekropola: najpoznatija i najprostranija nalazila se ("in horto Metrodori") uz cestu koja je vodila u Tragurij. Nekadašnje figuralne stele ili bogato ornamentirani cippusi i grobne are kasnije su bile zamijenjene bogatim dekorativnim i figurativno-narativnim sarkofazima, od kojih oni najljepši (Hipolit i

Fedra, Meleagrov lov na kalidonskog vepra, Kentauiromahija i dr.) nisu ni nađeni u ovoj nekropoli, iako su tu nekada nesumnjivo bili. Arhitektura ove nekropole, koju čine neobično veliki i masivni bunjasti blokovi, navodi mnoge na pomisao da su to ostaci davnih (ilir. ili grčkih?) fortifikacija. Druge solinske nekropole razvile su se, zahvaljujući slučajnim ukopima kršćanskih martira, u velike kršćanske cemeteterije, a iz skromnih martirija nastale su monumentalne bazilike i složeni cemeteterijalni kompleksi. Najstarija među njima je bazilika "pet mučenika", u kojoj je bio pokopan Asterije s drugovima u mučeništvu (Kapljuč). Po impozantnom broju i širokoj tipologiji grobova "sub divo" (zidane grobne memorije, nadsvođene grobnice, sarkofazi) najpoznatija je bazilika s moćima biskupa Domniona (Manastirine). Najviše novih arhitektonskih rješenja (mauzolej, dvostruka bazilika, od kojih jedna hipetralna [b. discoperta, sine tecto] s dobro sačuvanim mozaicima) dao je sklop koji se razvio oko groba mučenika Anastazija (Marusinac). Uz ove cemeteterije sjev. od grada ističu se još dva: jedan juž. (Crikvine, možda arijansko groblje?) i drugi ist. od grada (Šuplja crkva), u čijoj je prostranoj bazilici u Srednjem vijeku bila ugrađena znatno manja slična građevina, krunidbena bazilika kralja Zvonimira. Uz ove ekstraurbane kršćanske komplekse razvijao se i unutar grada složeni kompleks, građevina za potrebe novoga kulta. Nekadašnji skromni i improvizirani oratoriji zamjenjuju se veličanstvenim bazilikama, među kojima se ističu dvojne bazilike (basilicae geminae) episkopalnoga sklopa, u kojemu se nalaze velika osmerokutna krstionica, katekumeneion, biskupska palača s adneksima i niz drugih sakralnih, prostorija. Velika, sjeverna trobrodna bazilika služila je osnovnim potrebama kulta. Njeni današnji ostaci pripadaju u prvom redu raskošnoj rekonstrukciji koju je doživjela u VI st. Druga, južna bazilika doživjela je čak tri faze izgradnje. Iz nekadašnje longitudinalne trobrodne bazilike (IV st.) razvila se kasnije u složeniji tip križne bazilike, u kojoj su, čini se, održani neki od poznatih saloni-tanskih crkvenih sabora. Obje bazilike bile su povezane jedinstvenim natkrivenim, narteksom. Osim ovoga episkopalnoga kompleksa nalazilo se na području grada, unutar zidova, još najmanje osam bazilika (basilicae urbanae), među kojima neke s originalnim arhitektonskim rješenjima (basilica orientalis, b. occidentalis, b. juxta portum). Jedna od urbanih bazilika pripadala je, možda, arijanskom kultu, sudeći po baptisteriju koji je pratio samo episkopalne bazilikalne građevine. Golemo bogatstvo umjetničkih i drugih spomenika Salone, koji dopunjuju sliku života grada (kipovi, reljefi, keramika, brončani, stakleni, koštani i drugi nalazi, posebno mozaici te jedna od najbogatijih epigrafskih zbirka u svijetu), Čuvaju se pretežno u Arheol. muzeju u Splitu ili in situ.

Srednjovjekovni starohrvatski Solin nije se razvio na području ant. Salone, iako je opravdano pretpostaviti da su njene brojne napuštene, ali ne sasvim uništene, građevine morale pružiti osvajačima barem privremeno utočište. Do danas se još nije ušlo u trag starohrv. naselju, iako sačuvane sakralne građevine, a i veća groblja iz nešto kasnijega razdoblja, upućuju na to da se srednjovj. Solin razvio nešto istočnije od antičkoga, bliže toku rijeke Jadro. U arealu toga starohrv. Solina nalazili su se svakako značajni sakralni objekti, dijelom zadužbine hrv. vladara. Na otočiću, koji su oblikovali rukavi Jadra, na položaju današnje župne crkve Gospe od Otoka, podigla je u X st. hrv. kraljica Jelena, žena kralja Mihajla (Krešimira II) i mati kralja Stjepana (Držislava), dvije crkve posvećene sv. Mariji i sv. Stjepanu. Vijest Tome Arcidiakona, da su se u predvorju ove druge crkve pokapali hrv. kraljevi, bila je potvrđena nalazom čuvene Jelenine ploče (Bulićeva iskanjanja 1898), zapravo dijela njena sarkofaga, spomenika značajnog za genealogiju i kronologiju hrv. vladara ovoga doba. Crkva sv. Marije, u kojoj je ploča nađena, bila je trobrodna bazilika s nartekсом i zvonikom. Do nje bila je manja jedno-brodna crkva sv. Stjepana s neobično velikim predvorjem, nesumnjivo za pokapanja članova vladarske porodice. Drži se da su ove zadužbine (prvenstveno ona sv. Marije), povjerene na čuvanje benediktincima čiji je samostan bio u neposrednoj blizini, vršile ne samo funkciju mauzoleja hrv. vladara već, barem u najranije vrijeme, i ulogu krunidbenih crkava. Unutar zidina srednjovj. "Gradine" otkopana je zanimljiva crkvice centralnoga tipa – četverokut sa osam poligonalno smještenih stupova (koji su nosili kupolu) te po jednim stupom u svakom kutu – koja potječe vjerojatno iz XI st. Do otkrića druge, mnogo veće crkve iz istoga razdoblja (nešto više prema istoku uz samo korito Jadra) držalo se da je u crkvi u "Gradini" bio okrunjen kralj Zvonimir (1076). Kasnije je ta druga crkva, posvećena sv. Mojsiji i sv. Petru (obično zvana "Šuplja crkva"), utvrđena kao Zvonimirova krunidbena bazilika. Ona je nastala na ruševinama jedne mnogo prostranije starokršćanske ceterijalne bazilike. Bila je to jedna od većih trobrodних bazilika staroh. doba (26,30 x 13,60 m) sa zvonikom na pročelju, a nalazila se u kompleksu benediktinskog samostana, kao i ostale sakralne građevine toga doba na ovom području ili u njegovoj okolini ("Rižinice", na putu prema Klisu, gdje je nađen poznati natpis kneza Trpimira). U okolini nekadašnjega naselja otkopana su dva starohrv. groblja. Jedno je otkriveno na "Majdanu", nedaleko od izvora rijeke Jadro, grobovi (26) bili su poredani u dva sloja, a sadržavali su i nakit iz IX i X st. Mnogo prostranije i po broju grobova bogatije groblje (130), također s nakitom iz istoga razdoblja, otkopano je na "Glavičinama" kod Mravinaca, nešto sjeveroistočnije od "Majdana".

LIT.: F. Bulić, L. Jelić i S. Rutar, Vođa po Spljetu i Solinu, Zadar 1894. – F. Bulić, Po ruševinama staroga Solina (Spomen cvijeće iz hrvatskih i slovenskih dubrava), Zagreb 1900. – Forschungen in Salona, I-III, Wien 1917, 1926, 1939. – Recherches à Salone, I-II, Copenhagen 1928, 1933. – Lj. Karaman, Otkriće kraljevskog samostana XI vijeka (Sv. Mojsija u Solinu), Split 1931. – Isti, Po ruševinama starohrvatskog Solina, HK, 1934. – L. Katić, Vođa po starohrvatskom Solinu, Split 1939. – Lj. Karaman, Starohrvatsko groblje na “Majdanu” kod Solina, VjAHD (za 1930-34), 1940. – Isti, Iskopine društva “Bihaća” u Mravincima i starohrvatska groblja, RadJA, 1940, 268. – E. Dyggve, History of Salonitan Christianity, Oslo 1951. – L. Katić, Solin od VII do XX stoljeća, Prilozi – Dalmacija, 1955, 9. – Isti, Zadužbine hrvatske kraljice Jelene na Otoku u Solinu, Rad JA, 1955, 306. – E. Ceci (M. Cecić), I monumenti pagani di Salona, Milano 1962. – Isti, I monumenti christiani di Salona, Milano 1963.

Antika u Jugoslaviji

Enciklopedija Jugoslavije 2, izd. 1
Zagreb, 1980., 164-165

ANTIKA (od lat. antiquus: drevni), razdoblje starog vijeka kojemu pečat daju civilizacije srednjeg i istočnog Sredozemlja, u prvom redu one koje možemo pratiti otprilike od ←VIII/VII st. pa do pojave i afirmacije Bizanta na maloazijskim obalama, u Egeji, južnom Balkanu i na Apeninskom poluotoku sa Sicilijom. Glavni nosioci i eponimi toga bujnog kulturnog razdoblja su Grci (Heleni), Etrurci i Rimljani, pa postoji grčka, rimska i dr. antika. Kao poseban kulturni fenomen, izvan etničkih i geografskih kategorija, javlja se unutar toga razdoblja helenizam koji je tradicionalnim mediteranskim koncepcijama, u svim domenama kulturnog stvaralaštva ulio dah prastarih istočnjačkih civilizacija.

Antička civilizacija doprla je donekle i u sve ostale krajeve starog svijeta koji su na neposredan ili posredan način došli u vezu sa spomenutim njenim nosiocima. I naši krajevi upoznali su antičku kulturu djelomično u izravnom kontaktu sa zemljama klasičnoga svijeta – prisutnošću grčkih naseobina na jadranskoj obali, kasnije i dolaskom rimskih osvajača – ali su ih u tu sferu uvodili i mnogo stariji dodiri uspostavljeni trgovinom, napose s grčkim svijetom, koji je stvarni lučonoša antičke civilizacije na Balkanu (rani grčki nalazi na Glasincu i dr.). Uz te nešto ranije prodore antičke civilizacije u naše krajeve, koji su još sporadični, a uklapaju se u tzv. protohistorijski horizont, posebno su važni učestaliji tragovi grčkog importa, ili posrednih kulturnih utjecaja, koji prožimlju jedan kasniji horizont (←VI/V st.), tada već razvijenih “ilirskih” sredina i etničkih grupacija – Nezakcij, dolina Une (Japodi), Novi Pazar, Trebenište i dr. – što daje osnove utvrđivanju prvih lokalnih, kvazi autohtonih antičkih elemenata u domorodačkoj kulturi ovih krajeva (razdoblje protoantike). Grčki kulturni utjecaji prodirali su u naše krajeve morem i riječnim dolinama. Jadranska obala ishodište je najjačeg njena razvoja i širenja u ilirske zemlje (otoci Vis i Hvar). Dirahij u južnoj Iliridi bio je pak istaknutom bazom iz koje se grčka kultura širi središnjim dije-

lovima Balkana (zlatni nakit iz tarentinskih radionica). Dolina Vardara i Morave također je važna komunikacija kojom je antička umjetnička roba stizala u naše krajeve, osobito iz Egeje.

Rimljani su se pri osvajanjima suočili s veoma složenom etničkom, ekonomskom i kulturnom situacijom u našim krajevima. Poslije višestoljetnog otpora domaćeg stanovništva, Rim je postupno organizirao svoju vlast i stvorio niz polusamostalnih administrativnih područja – provincija. Njih je postepeno prekrajao, stvarajući još pogodnije teritorijalno-upravne organizme. Npr., od Ilirika, koji je bio prva provincija na Balkanu, i od novoosvojenih krajeva formirana je provincija Dalmacija, zatim provincija Panonija, pa Mezija, od koje se na našem području nalazila Gornja Mezija, te provincije od kojih su samo manji dijelovi pripadali današnjem jugoslavenskom području, kao Norik, Makedonija i dr. Dio našega današnjeg teritorija bio je još za Augusta isključen iz provincijalne administracije i pripojen (rimskoj) Italiji (Istra zapadno od Raše te dijelovi alpskog prostora), odn. njenoj desetoj regiji zvanj Venetia et Histria. Kulturni razvoj, koji dolaskom Rimljana u naše krajeve zahvaća prvenstveno jadransku obalu, a zatim i njeno duboko zaleđe, poprima sve više značajke civilizacije rimskog osvajača (urbanizam, graditeljstvo, likovne umjetnosti, napose kultovi i pogrebni rituali, s ostalim sferama duhovne i materijalne kulture), ali on ima i svoje naličje kojim jasno dolaze do izražaja i tradicije koje je u tim oblastima intenzivno njegovalo starosjedilačko stanovništvo. To je pak značilo svojevrsno i korisno oplodavanje strane rimske kulturne tradicije neklasičnim, ali ne manje vrijednim, tradicijama i specifičnostima autohtonog kulturnog izraza ovoga područja. Iz te se pak sinteze rada nova, tzv. provincijalna, kultura i umjetnost kao novi kvalitet antičke, rimske civilizacije.

Kasnu antiku posebno obilježava raslojavanje rimskog društva i sistema na kojemu se ono temeljilo, uz uzdrmane granice Carstva i panične pokušaje da se postojeće stanje konsolidira. Na rimskom su se prijestolju tada smjenjivali pretežno vladari iz naših ilirsko-panonskih krajeva. Carstvo se pokušalo spasiti reorganizacijom vlasti, novom podjelom provincija te prijenosom vladarskog sjedišta na Istok. U kulturi, a posebno u umjetnosti, zapaža se nazadovanje. Sve više dolaze do izražaja antiklasične tendencije, kao odraz aktivne uloge poluromaniziranog autohtonog življa i novopridošlog elementa, koji sve više naseljuje, prolazno ili stalno, opustjele provincije (Goti, Avari, Slaveni i dr.). Pojava i afirmacija kršćanstva donosi i na planu kulturnog života naših krajeva nove duhovne, a s njima i spomeničke i druge umjetničke vrijednosti.

Iz tog etničkog šarenila – starosjedilaca (Ilira i dr.), Rimljana, orijentalaca te raznih barbarskih skupina zahvaljujući raznorodnosti njihovih kulturnih tradicija opet se rađa novo kulturno zajedništvo, neke vrste koine, koja daje slutiti odumiranje tisućljetne antičke civilizacije kao i rađanje jedne nove, kad će se i na našem području uskoro javiti nove kulturne vrijednosti.

A. je i u našim krajevima primala mnogo i nadahnjivala se onim što je stoljećima stvarao čitav klasični svijet. No ona je i sama toj klasičnoj antici uzvratila nezaobilaznim vrijednostima. Specifičnosti pojedinih dijelova naše zemlje, uvjetovane određenom, logičnom povezanošću s kulturno-geografskim sredinama s kojima su graničili i bili u plodnim kontaktima stoljećima i tisućljećima, dale su i toj našoj, domaćoj antici složenu fizionomiju, čime je klasična a. još više proširila svoju osnovu, obogativši napose repertoar svoga umjetničkog izraza, i postala – zahvaljujući također ulozi i drugih provincija i dijelova Carstva – još raznovrsnijom i u punom značenju riječi univerzalnom. Naše područje nije sudjelovalo u stvaranju vjerojatno najizrazitije komponente antičke kulture njene bogate i raznovrsne književne baštine, u kojoj su mjesto našla i neka rimska provincijalna područja. Iako ta komponenta našoj antici nedostaje, ne smije se zaključiti da je literatura, posebno pjesništvo, bila tu posve zanemareno područje kulturne aktivnosti (dokaz su brojna antička kazališta u našoj zemlji, razne "literarne" teme u likovnoj umjetnosti – Ifigenijin ciklus u Šempeteru kraj Celja, Fedra te pjesnikinja Sapfo u Saloni i dr.). No, na to još više upućuju mnogobrojni primjeri epigramskog – pretežno sepulkralnog – pjesništva, među kojima je i dosta primjera originalnih, vrlo misaonih stihova. Naši su se krajevi, međutim, rano našli u sferi interesa grčkih i rimskih pisaca, po kojima su na posredan način našli mjesta u literaturi antike.

Antika. Hrvatska, SR

Enciklopedija Jugoslavije 2, izd. 1
Zagreb, 1980., 171-175

Hrvatska, SR. Krajevi Hrvatske, osobito primorski, dolaze vrlo rano u dodir s antičkom kulturom. Prvi sigurni dodiri datiraju iz vremena razmaha grčke kolonizacije, od ←VI st. dalje, mada je izravna kolonizacija zahvatila naše krajeve potkraj ←V i u početku ←IV st. Dionizije Stariji Sirakužanin osniva na Visu naseobinu Isu (Issa) koja je poslije postala maticom drugim kolonijama (Tragurion – Trogir; Epetion – Stobreč; naseobina u Lumbardi na otoku Korčuli). Uz te dorske naseobine postojala je i jonska naseobina Far (Pharos) na otoku Hvaru, koju su uz Dionizijevu pomoć osnovali Parani s Egejskog mora.

Dorska bi bila i jedna starija naseobina na otoku Korčuli, koju su, prema vijestima Pseudo-Skimna, Strabona i Plinija Starijega, osnovali Knidijci s obala Male Azije. Dosad, međutim, nije arheološki potvrđeno postojanje dviju grčkih naseobina na tom otoku koji je nazvan Korkira Melajna, vjerojatno zato što je već otprije bio u vezi s jonskom Korkirom (Krkom). Najstariji izvor (Pseudo-Skilak, ←IV st.) spominje još jednu grčku naseobinu na našoj obali, Herakleju, čije postojanje potvrđuju mnogobrojni nalazi njezina novca, osobito u primorskim krajevima. Položaj Herakleje još nije utvrđen. Od svih tih grčkih kolonija sistematski je istraživana jedino Isa, dok iz ostalih potječu samo slučajni i izolirani, iako veoma vrijedni nalazi (epigrafski spomenici Fara sa zanimljivim sadržajem koji se odnosi na javni život naseobine). Kod Ise su relativno dobro sačuvani, ali tek djelomično otkopani, gradski bedemi građeni u tehnici uobičajenoj u helenističko doba. Dosad su najvredniji nalazi iz nekropole (Mrtvilo), gdje je otkopano više jednostavnih grobova sa stelama i bogatim grobnim inventarom. Glavni je sadržaj grobnih priloga keramika; po njenim se oblicima, fakturi i dekoracijama može zaključiti da potječe iz neke od radionica u južnoj Italiji (osobito iz keramičkih radionica u Gnathiji). Da je Isa s tim krajevima bila organski povezana, pokazuju i onomastičke analogije u epigrafskim spomenicima. Analiza tih spomenika dokazuje da su značajnu ulogu pri osnutku Ise imali oni

krajevi južne Italije (Apulija) u kojima je bilo ilirskoga etničkog elementa (Mesapi, Japigi). Isa je, kao najvažnija grčka naseobina na tom dijelu Jadrana, bila glavni trgovački posrednik između južne Italije i ilirskih krajeva na Balkanu, u koje je ponajviše uvozila gnathia proizvode.

Od epigrafskog materijala iz grčkih kolonija osobito je važna psefizma iz Lumbarde (u kojoj su, uz listu novih kolonista, navedeni modaliteti osnivanja nove kolonije). Na natpisu iz Fara spominje se prva pomorska bitka na istočnom Jadranu, koja se vodila između Grka i Jadasina, a iz natpisa iz Salone proizlazi da je i u tom delmatskom, kasnije rimskom gradu bilo i grčkih kolonista, koji su još u Cezarovo vrijeme bili u vezi s matičnim gradovima Tragurijom i Isom.

Osim keramike i epigrafskih spomenika našlo se i drugih nalaza (tana-gra-figure u isejskim grobovima), ali najviše novca (Isa, Far, Herakleja, ilirski vladar Balej). Nalazi novca nesumnjivo govore o ekonomskom jačanju i osamostaljivanju grčkih naseobina na Jadranu, ali isto tako i o brzom prilagođavanju primorskih Ilira novim ekonomskim odnosima koji su nastali na periferiji njihove zemlje.

Najviše arheološkog materijala iz doba grčke kolonizacije naše jadranske obale posjeduje Arheološki muzej u Splitu (natpisi, keramika i bogata kolekcija novca; pretežno materijal isejske nekropole) i Arheološki muzej u Zagrebu (epigrafski spomenici, najpoznatija zbirka novca; većim dijelom nalazi iz Fara). Grčkog novca i keramike imaju i drugi muzeji i zbirke u našoj zemlji. Jedan od najljepših i najvrednijih spomenika grčkog doba u našim krajevima jest veoma rijedak reljef božanstva sretnog trenutka, Kairosa (kopija po jednom originalu Lizipove škole; iz ←II-I st.) koji je nađen u Trogiru gdje se i čuva (samostan benediktinki).

Grčke kolonije na našoj obali razvijaju već od svog osnutka ekonomske veze s ilirskim stanovništvom na primorju i u njegovu zaleđu (bez obzira na povremene neprijateljske odnose). Proizvodi i trgovačka roba iz ovih kolonija česti su i u nalazima iz vrlo udaljenih ilirskih krajeva, osobito uz važne prometne komunikacije. Iliri, koji su dotad živjeli samo od naturalne privrede, upoznali su od Grka novac, a preuzeli su od njih i druge tekovine, osobito u ekonomici, te društvenom i kulturnom životu. Tako su, npr. i svoju jednoimenu onomastičku formulu proširili elementima grčkog sustava, u kojem je patronimik imao važno mjesto. Poseban se utjecaj očituje u umjetnosti i umjetničkom obrtu, kultovima i kulturnim ikonografskim realizacijama (ilirsko božanstvo šuma i pašnjaka, na spomenicima iz rimskog doba nazivano Silvanus, srodno je grčkom Panu). Područja odakle ti utjecaji dopiru duboko u ilirski teritorij nisu samo srednja Dalmacija, jezgra grčke kolonizacije na istoč-

nom Jadranu, već i južne naseobine (Budva i dr.) te sama Grčka, iz koje se utjecaji šire preko Makedonije dolinom Vardara (Trebenište). Najjači su kulturni kontakti u doba helenizma, kad cvatu grčke kolonije na našoj obali; iz tog vremena potječu bogati nalazi oružja, te zlatnog i srebrnog nakita s južnih područja Ilirika (Budva, Gorica u Hercegovini). Iliri su u ovom periodu, kad oni zapravo ulaze u historiju, osnovali i vlastitu državu; u njoj se, međutim, nisu uspjela okupiti sva ilirska plemena. Uskoro se ta nova država na Balkanu sukobila s Rimom i postala plijen njegovih imperijalističkih prohtjeva.

Dolazak Rimljana na Balkan imao je sasvim drugačiji karakter nego pojava Grka, koji su uglavnom kolonizirali samo neke istaknute točke današnje dalmatinske obale. Rimljani, pod izgovorom zaštite grčkih kolonija, dolaze kao osvajači; njima je osvajanje ilirskih zemalja, pa i čitava Balkana, samo etapa u stvaranju Imperija. Oni u prvo vrijeme ne diraju grčke kolonije koje, štoviše, postaju njihovi saveznici, ali poslije doživljavaju istu sudbinu kao i čitavo ilirsko područje. Svi ti krajevi uskoro su sjedinjeni u novoj rimskoj provinciji na Balkanu, koja je s početka (otprilike do prvih desetljeća naše ere) nosila naziv Ilyricum, a poslije, kada je to područje prošireno i podijeljeno u dvije provincije, zamijenila ga je imenom Dalmatia (nova je provincija nazvana Pannonia). Dio ilirskog područja (zapadni i središnji dijelovi Istre) koje su nastavali Histri, susjedi Veneta, bio je zbog svoga specifičnog položaja izravno inkorporiran u teritorij Italije kao dio Augustove X regije. Rimljani su bili prisiljeni neko vrijeme držati u Dalmaciji legije, koje su postale pioniri romanizacije. Razdoblje rimskog vladanja ilirskim krajevima značilo je, međutim, istodobno i afirmaciju Ilira u kulturi antičkog svijeta. Osnivanje rimskih kolonija i municipija, gradnja dobrih cesta, razvoj trgovine, rudarstva i obrta, živa građevinska i umjetnička djelatnost, uključivanje ilirskog elementa u vojne formacije koje su stacionirale u Italiji (mornarica) ili na dalekim granicama Carstva, znatno su utjecali na opći kulturni razvoj Ilira. Oni prihvaćaju tekovine rimske civilizacije ne napuštajući pri tom svoju tradiciju.

Polagano se mijenja struktura privrede ilirskih krajeva. Nekad isključivo stočari, Iliri se počinju intenzivnije baviti zemljoradnjom, osobito vinogradarstvom (time su se na našim obalama prvi počeli baviti Grci) te uzgojem žitarica. Rimljani propagiraju vinogradarstvo koje se, osobito za tzv. ilirskih careva (III st.), širi i po ravninama Panonije. Preobražaj u privredi najbolje ilustrira razvoj kulta jednoga od glavnih ilirskih božanstava, Silvana, koji je zapravo interpretatio Romana domaćega boga, štovanog pod raznim imenima (Vidasus, Magla..., Cor... (?) i dr.); on

u Dalmata dobiva i epitet Messor (žetelac). Rimljani su i inače romanizaciju osvojenih krajeva započinjali od domaćih kultova, u kojima se krila glavna snaga konzervatizma i otpora domorodaca. Taj se proces ogleda i u osobnoj onomastici u koju postepeno prodiru elementi rimskog onomastičkog sustava. Iliri su i u jednom i u drugom pogledu bili čvrsto vezani uz tradicije rodnog kraja. Mnogo sačuvanih spomenika s čitava ilirskog područja pokazuje da su se oni vrlo sporo odricali svoje kulturne prošlosti, iako se u krajevima koji su bili bliži žarištima romanizacije usvajali tekovine nove civilizacije. U pogledu razvoja umjetnosti antičkog doba u našim krajevima, karakteristično je da spomenici iz većih rimskih središta (gradova) nose sasvim drugačije značajke nego spomenici nastali u ruralnim ambijentima, u domaćim ilirskim radionicama. U prvo vrijeme postoje oštre razlike između rimskih građana i autohtonog življa, sve dok Karakalinom konstitucijom nisu i jedni i drugi dobili isti pravni status. To se izjednačenje očitovalo na svim područjima, pa i u umjetnosti. Jedna od značajki kasnoantičke umjetnosti toga područja jest i sve jače prodiranje elemenata pučke ilirske umjetnosti koja se suživljuje s klasičnim tradicijama. Međutim, u umjetnosti naše antike nisu vidljive samo te dvije komponente, ilirska i rimska; ona nosi pečat i ostalih etničkih elemenata koji su živjeli na ovom području, neki još otprije (Kelti, Grci), a neki tek u rimsko doba (Orijentalci, među kojima se osobito ističu Sirijci). Zato naša a. u umjetnosti staroga vijeka ima sve odlike provincijalne kulture.

Kroz područje današnje SR Hrvatske prolazila je granica između Italije i Ilirika (Dalmacija), a djelomično i između dviju ilirskih provincija, Dalmacije i Panonije. Granice Dalmacije išle su otprilike od rijeke Raše linijom koja je tekla nešto južnije od Save sve do Kolubare i Ibra u Srbiji, dok je južna granica bila rijeka Mat u Albaniji. Glavni grad bila je Salona. Osim nje bilo je u toj provinciji još nekoliko kolonija, gotovo sve na obali (Jader, Naron, Epidaurum) osim Aequum koji je bio u unutrašnjosti, u dolini Cetine. Uz njih je u Dalmaciji bilo mnogo gradova s municipalnim uređenjem (Albona i Flanona u istočnom dijelu istarskog poluotoka, pa Tarsatica, Senia, Aenona, Rider, Scardona, Tragurium, Isa i dr.) te mnogo važnih gradova u unutrašnjosti provincije. Bilo je osobito mnogo ilirskih naselja u gradinama (Corinium, Nedinum, Varvaria, Promona, Andetrium i dr.), koja su u prvo vrijeme imala svoju civitas na čelu s plemenskim prvakom (princeps civitatis). Salona, Scardona i Naron bile su sjedišta sudbenih konvenata u kojima je namjesnik (legatus Augusti pro praetore) povremeno presuđivao sporove peregrina.

Panonija, isprva jedinstvena provincija, bila je za Trajana podijeljena na dvije: Gornju i Donju Panoniju (Pannonia Superior, Pannonia Inferior). Sjeverni dijelovi Hrvatske ušli su u sklop Gornje Panonije. U dijelu Panonije, koji je danas u sklopu SR Hrvatske, bili su važniji gradovi Siscia, Mursa, Cibalae i Marsonia; uz njih se isticalo više manjih mjesta i ljekovitih kupališta (Aquaegasae, Aquae Balissae, pa Andautonia, Jovia i dr.). Kolonija Siscia poznata je kao kovnica novca.

Rimski gradovi bili su međusobno povezani dobrim cestama koje su gradili vojnici zbog strateških razloga. Od Murse su vodile dvije ceste, prema sjeveru i zapadu. Za Dalmaciju je iz Akvileje vodila cesta uz obalu, preko Parenčija, Pola i Tarsatike na Seniju, Burnum, Jader, Salonu, Naronu, Epidaur i Dirahij, gdje se spajala sa cestom via Egnatia koja je vodila dalje na istok. Salonu su dobre ceste, građene za namjesnika Dolabele (natpis u Arheološkom muzeju u Splitu), spajale s unutrašnjošću provincije, s gradovima u današnjoj SR Bosni i Hercegovini i s Panonijom. Pet različitih cesta trasiranih u to doba, kao i mostovi koji su bili sagrađeni preko rijeka troškom pojedinih gradova i općina, omogućili su živ promet i trgovinu, kojima je prirodni izlaz bio u luci Salone; tomu ovaj grad i duguje uglavnom svoj položaj u antičkoj Dalmaciji. Uređenje i gradska uprava rimskih gradova u Istri te u provincijama Dalmaciji i Panoniji, kao i u ostalim provincijama Carstva, bili su u malome slika uprave u Rimu i ostalim italjskim gradovima. Na čelu uprave bili su duumviri, katkad quatuorviri, uz koje je postojalo gradsko vijeće, ordo decurionum, decuriones. Više magistrata brinulo se za napredak grada, za promet, građevnu djelatnost, financije itd. Pored tih gradskih ili državnih službenika, postojala su u gradovima staleška ili stručna društva obrtnika, kolegiji (npr. collegium fabrum, c. dendroforum, c. lapidarium, c. fabrum et centonarium i dr.). Među njima se posebno ističu klesari, valjda najbrojnija vrsta obrtnika. Oni su izveli tisuće natpisa, reljefa i kipova u kamenu, od kojih mnogi imaju kvalitete umjetničkih djela. Pored njih, važan je i rad majstora tvoraca mnogobrojnih dekorativnih mozaika kojima su bile ukrašene javne i privatne građevine po svim našim krajevima, osobito u Saloni, Poli i Parenčiju. Uz epigrafske spomenike, koji nadopunjavaju mnoge krnje i nepotpune historijske podatke o Iliriku u grčko-rimsko doba, ističu se skulpture kao najvažniji spomenici antičke kulture u nas. Pored brončane, olovne, srebrne i keramičke sitne plastike, zatim vrlo dobrih radova u kosti i bjelokosti te primjeraka zlatarskog umijeća, ima mnogo dekorativne i monumentalne plastike u mramoru i kamenu. Golem je broj statua i reljefa s likovima antičkih božanstava, reljefa (osobito na sarkofazima) s temama iz klasične mitologije i priča o herojima (Melea-

grov lov na divljeg vepra, Hipolit i Fedra, Ahilej na otoku Skiru, Prijam kod Ahileja, Amazonomahija, Kentauromahija, Heraklova djela i dr.). Većina tih spomenika potječe iz poznatih antičkih, istočnih (prednjoazijskih) i italskih radionica, dok su drugi nastali nesumnjivo na našem području. Ti spomenici nastavljaju uglavnom tradicije umjetnosti koja se na istočnom Jadranu javlja od vremena grčke kolonizacije, kad su vrijedne umjetnine helenističkog doba krasile (kako postoji potvrda za Trogir) stare grčke kolonije. Dok su helenističke tradicije na području Dalmacije dokumentirane i nizom drugih umjetničkih spomenika, u gradovima Panonije i Istre dopiru utjecaji umjetnosti koja se u rimsko doba razvija u Akvileji, velikom kulturnom središtu. Kvalitetom se ističu reljefi s mitološkom tematikom (Europa na biku i dr.) koji su ukrašivali izvor termalnog vrela u današnjim Varaždinskim Toplicama (Aquae Jasae). Posebnu skupinu umjetničkih spomenika čine likovi rimskih imperatora, u nadnaravnoj veličini, iz Nina (danas u Arheološkom muzeju u Zadru), te torza imperatora u vrlo bogatim oklopima iz Solina i Visa.

Usporedo s tom oficijelnom monumentalnom rimskom umjetnošću, koja dobrim dijelom gradi na grčko-helenističkim tradicijama, razvija se i živa pučka umjetnost. Ta pučka umjetnost, u svojim realizacijama skromnih pretenzija, donosi varijante likova domaćih božanstava, u prvom redu Silvana, Dijane i nimfa. Kulturni sinkretizam, koji je ta ilirska božanstva poistovjetio s rimskim bogovima, uvjetovao je ikonografski i preko njega umjetnički sinkretizam u kojemu domaći majstori, Iliri, nastoje da svoje ograničeno tehničko znanje okušaju i u novim realizacijama. Jedan od njih, romanizirani domorodac, signira svoje djelo iskvaenom latinštinom (Maximinus sculpet). Ta rijetka signatura jednog majstora na našem području (danas već znamo za dva Maksiminova signirana djela), nadovezuje se na onu koju je ostavio "zlatar" Messor, i opet Ilir, na jednoj pozlaćenoj fibuli iz Salone. Posvuda u SR Hrvatskoj, a najviše u Saloni, nađeno je mnogo primjera pjesnički oblikovanih grčkih i latinskih natpisa – pretežno sepulkralnog karaktera. To je očit znak da je i pjesništvo bilo njegovano poput drugih umjetničkih grana još od IV st. (natpis iz Ise, jedan od najstarijih iz naše zemlje). Među njima se posebno ističe poveći epigram na latinskom jeziku uklesan u liticu uz more, u Živogošću kraj Makarske, u pohvalu prirodnom izvoru vode. U većini naših antičkih gradova, osobito u onim važnijima, sačuvano je mnogo ostataka materijalne kulture, koji pokazuju visoku kvalitetu proizvoda. Međutim, tek je neznatan broj tih lokaliteta sistematski istraživani, jer su nad njihovim ostacima uglavnom izgrađena moderna naselja (Pula, Poreč, Zadar, Sisak). U najpovoljnijoj situaciji

je u tom pogledu svakako Solin, gdje je areal antičkog grada slobodan. Od sačuvanih arhitektonskih spomenika u Istri ističu se monumentalni amfiteatar, dva teatra (možda teatar i odeon?), hramovi, slavoluk i gradski bedemi s vratima u Puli, slikovite ruševine vila na zapadnom dijelu poluotoka i na Brijunima, te kompleks bazilike u Poreču. U liburnijskom je dijelu Dalmacije novootkriveni kompleks foruma s kapitolijem u Zadru, imponantne zidine Aserije i Varvarije te monumentalni hram u Ninu. Spomenici Solina već su davno privukli pažnju istraživača. Od stare Salone otkopani su i istraženi, uglavnom, ostaci spomenika javnog značaja: bedemi s kulama, teatar, amfiteatar, hramovi, terme, nekropole i važni kompleksi starokršćanskih sakralnih građevina. Orijentalni je element i u Saloni, kao i drugdje, bio nosilac kršćanske vjere i mitraizma (npr. mitreji u Arupiumu, danas u Prozoru kod Otočca, te Močićima u Konavlima i dr.).

Posebno mjesto među spomenicima antike ima Dioklecijanova palača u Splitu koja je danas najbolje sačuvani arhitektonski spomenik tako monumentalnog karaktera u svijetu. U mnogim detaljima kompozicije i dekoracije ona je sinteza čistih klasičnih formi i orijentalnog bogatstva a jedan je od najvažnijih spomenika koji su nastali u doba propadanja klasične umjetnosti. Nešto je kasnije građena (V st.) i dobro ušćuvana palača, utvrđeni ljetnikovac, na otoku Mljetu (Polače). Važni ostaci spomenika sačuvani su i u Naroni (Vid kod Metkovića), gdje su novootkrivene zidine te velik broj epigrafskih spomenika, i u Epidauru (Cavtat); u unutrašnjosti osobito u Aequumu (Čitluk), gdje je otkopan forum i dijelovi gradskih perimetralnih zidova. U panonskom dijelu istraživanja u Varaždinskim Toplicama dala su zanimljivu sliku velikog lječilišno-termalnog kompleksa koji se uzdigao do znamenitog urbanog središta (Aquae Jasae: kupališni dio, forumski kompleks s kapitolijem). Istraživanja u Vinkovcima (Cibalae) otkrivaju postepeno gradski raster i pojedine važne arhitektonske komplekse kao i ranija istraživanja u Osijeku (Mursa).

Rimsko robovlasničko društvo pod unutrašnjim pritiskom i udarcima izvana pomalo se raspada, a strani, barbarski elementi, počinju prodirati na rimsko područje. Na našem području taj novi element su Slaveni (Hrvati) s Avarima. Staro pučanstvo tih krajeva (Iliri, Panoni i dr.), dočekuje te promjene dijelom romanizirano, a elementi njihove kulture miješaju se s kulturom došljaka s kojima su nastavili život u simbiozi.

LIT.: M.Katančić, *Orbis antiquus*, I i II, Budae 1824-25; A. J. Evans. *Antiquarian Researches in Illyricum*, I-IV, Westminster 1883-85; J. Brunšmid, *Die Inschriften und Münzen der griechischen Städte Dalmatiens*,

Wien 1898; F. Šišić, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, Zagreb 1925; F. Bulić, Razvoj arheoloških istraživanja i nauka u Dalmaciji kroz zadnji milenij, Zbornik Matice hrvatske o tisućoj godišnjici hrvatskog kraljevstva, Zagreb 1925; V. Hoffiller i B.Saria, Antike Inschriften aus Jugoslavien, Zagreb 1938; G. Novak, Kolonizatorsko djelovanje Dionizija Starijega na Jadranu, Serta Hoffilleriana, Zagreb 1940; M. Abramčić, Arheološka istraživanja grčke kolonije Isa na otoku Visu, Ljetopis JAZU, 1949, 55; M. Suić, Liburnski nadgrobni spomenik, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, 1950-51, 53; E. Dyggve, History of Salonitan Christianity, Oslo i London 1951; M.Gorenc i J. Tadijanović, Antikna skulptura u Hrvatskoj, Zagreb 1952; G. Novak, Issa i isejska država, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, 1953, 55; D. Rendić-Miočević, Ilirske pretstave Silvana na kulturnim slikama s područja Dalmata, GZM, 1955, 10; M. Suić, Limitacija agera rimskih kolonija na istočnoj jadranskoj obali, Zbornik Instituta za historijske nauke u Zadru, Zadar 1955; D. Rendić-Miočević, Zlatni nakit iz helenističko-ilirske nekropole u Budvi, Opuscula archaeologica, 1959, 4; isti, I Greci in Adriatico, Studi Romagnoli, 1962, 13; Š. Mlakar, Istra i antici, Pula 1962; M. Nikolanci, Arhajski import u Dalmaciji, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, 1966, 68; B.Gabričević, Antički spomenici otoka Visa, u knj. Viški spomenici, Split 1968; B. Vikić-Belančić i M. Gorenc, Prilog istraživanju antiknih naselja i putova u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, Zagreb 1969; D.Pinterović, Jadran i savsko-dravski interamnij, Adriatica praehistorica et antiqua, Zagreb 1970; M. Gorenc, Antičko kiparstvo jugoistočne Štajerske i rimska umjetnost Norika i Panonije, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 1971, 5; M. Suić, Antički grad na istočnom Jadranu, Zagreb 1976; D. Pinterović, Mursa i njeno područje u antičko doba, Osijek 1978.

Arheologija. Hrvatska, SR

Enciklopedija Jugoslavije 2, izd. 1
Zagreb, 1980., 227-230 (zajedno s Mirkom Šeperom)

Hrvatska, SR. U Hrvatskoj se a. kao praktična disciplina, razvija vrlo rano. Prvi pokušaji rada na tom području povezani su uglavnom s epigrafikom. Interes za epigrafiku pokazuje se u Dalmaciji već u XV st. "Codex Tragurinus" i "Jadertinus antiquus" te još neki rukopisi, danas svi u Italiji, sadrže više rimskih natpisa nađenih u Dalmaciji. Otprilike u isto doba putuje Dalmacijom Cyriacus Anconitanus, koji po gradovima prepisuje grčke i rimske natpise te ih objavljuje pod naslovom "Epigrammata reperta per Illyricum". Istaknuti pojedinci pridonose arheologiji svojim amaterskim radom: M. Mandić, njegov suvremenik F. Natali, D. Zavorović (XVI st.), te historik I. Lučić (Lucius; XVII st.; uz kojega se ističe osobito u epigrafici Š. Ljubavac i dr. Od stranaca važni su potkraj XVII st. J. Spon i G. Wheler, koji opisuju mnoge spomenike u dalmatinskim gradovima te se osobito zanimaju za Dioklecijanovu palaču. U XVIII st. Dubrovčanin A. Bandur znanstveno se bavi numizmatikom a J. R. Bošković u nekoliko rasprava dotiče i druge arheološke probleme. A. B. Krčelić i A. Blašković upotrebljavaju epigrafski i numizmatički materijal za ilustraciju razdoblja rimskog vladanja u Hrvatskoj. U drugoj pol. XVIII st. posebno je zaslužan za arheologiju I. J. Pavlović-Lučić. Dioklecijanovu palaču proučava Englez R. Adam i 1764. objavljuje monumentalno djelo "Ruins of the Palace of the Emperor Diocletian at Spalatro in Dalmatia". Prvi je hrvatski arheolog svjetskoga glasa M. P. Katančić (1750-1825), koji je u Budimpešti predavao arheologiju. Važnije mu je djelo "Dissertatio de columna milliaria ad Eszekum reperta" (1782). U njegovo doba osnivaju se prvi arheološki muzeji u Hrvatskoj, npr. Nadbiskupski muzej (Museum Spalatinum archiépiscopale) u Splitu, osnovan 1750, uglavnom s epigrafskim spomenicima te drugi muzeji, a njima su prethodile arheološke zbirke, npr. zbirka Marulićeva suvremenika D. Papalića, zadarska zbirka A. Danielija s predmetima iz zadarskog područja, osobito iz Nina (pol. XVIII st.).

Veći interes za arheologiju javlja se u početku XIX st., iako je to u prvo vrijeme bilo pretežno amatersko bavljenje. Arheološki muzej u Splitu utemeljen je 1821. kao prva takva ustanova u našoj zemlji i prvi mu je direktor bio K. Lanza. U to vrijeme počinju iskopavanja u Solinu. Od 1878. muzej izdaje glasilo "Bullettino di archeologia e storia dalmata" (danas "Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku"). U Zagrebu je 1846. osnovan Narodni muzej s arheološkim odjelom, koji se kasnije razvio u samostalni muzej (Arheološki muzej); od 1879. izlazi njegov organ "Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva" (od 1958. "Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu"). God. 1896. osnovana je na Sveučilištu u Zagrebu i katedra za arheologiju, a prvi je profesor arheologije bio direktor Arheološkog muzeja J. Brunšmid. U Zadru je Arheološkom muzeju, kojega začeci datiraju od 1830, tek 1893. bila dodijeljena, kao prvo sjedište, bivša crkva Sv. Donata (gdje je ostao sve do oslobođenja). Muzej hrvatskih starina, ustanova Hrvatskog starinarskog društva, imao je do II svjetskog rata sjedište u Kninu. Nakon oslobođenja prenesen je u Split, gdje je dobio reprezentativnu zgradu i naziva se Muzej hrvatskih arheoloških spomenika (jedno je vrijeme bio pod upravom JAZU). Ova ustanova od 1895. izdaje svoj organ "Starohrvatska prosvjeta" (tri serije). Arheološki muzej Istre u Puli (osnovan 1902) najveća je i najpoznatija muzejska ustanova istarskog područja, iako je muzej u Poreču, kao središnji istarski muzej, bio osnovan 1884. Važniji su još gradski muzeji s arheološkim zbirka u Hrvatskoj: u Cavtatu, Dubrovniku, Šibeniku, Senju, Povijesni i pomorski muzej u Rijeci, Muzej Slavonije u Osijeku (osnovan 1877), zatim gradski muzeji u Vinkovcima, Vukovaru, Slavonskom Brodu, Slavonskoj Požegi, Sisku, Varaždinu, Čakovcu i dr. Spomenicima su bogate i mnogobrojne zbirke arheološkog materijala, npr. zbirka u Vidu, u Ninu, u Biogradu, zatim u Starigradu i Bolu (dvije posljednje u sklopu dominikanskih samostana), u Sinju (u sastavu franjevačkog samostana) i dr.

U početku je predmet arheološkog istraživanja uglavnom bilo otkrivanje rimskih i starokršćanskih spomenika, zatim prehistorijskih, a tek mnogo kasnije i nacionalnih spomenika ranoga srednjeg vijeka. K. Lanza započinje iskopavanja u Solinu (1821), a te radove nastavljaju F. Carrara i F. Lanza. U to se vrijeme još ističu Starograđani P. Niseteo i N. Ostoić. Sredinom XIX st. M. Sabljar i I. Kukuljević putuju Hrvatskom te sabiru i registriraju starine, a kraće bilješke o arheološkim spomenicima objavljuje "Arkiv" i "Književnik". U XIX stoljeću u Zadru djeluju C. F. Bianchi i J. Bersa. Za starine u Hrvatskoj počinju se sve više zanimati i mnogi strani učenjaci: J.G. Wilkinson, Th. Mommsen, O. Hirschfeld, G.B. de Rossi, A. Conze, A. Hauser, R. Eitelberger, Th.

G. Jackson, E. A. Freemann i dr. Od 1856. važnu ulogu u proučavanju starina u Hrvatskoj ima Zentralkommission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst-und historischen Denkmale u Beču. Jak poticaj dobio je rad na arheologiji osnutkom JAZU u Zagrebu. U Akademijinu "Radu" objavljuju se mnogobrojne arheološke rasprave. Već je 1870. Englez R. F. Burton upozorio na prehistorijske gradine i nekropole u Istri. Poslije toga istarski spomenici privlače pažnju mnogih stranaca, osobito E. A. Freemanna i Th. G. Jacksona ("Dalmatia, the Quarnero and Istria", 1887). Veoma plodno razdoblje za arheologiju Istre bilo je 1899-1919. kad je bečka Zentralkommission postavila za konzervatora u Puli A. Gnirsa. U to doba istraživanjem gradina bavi se C. Marchesetti. Arheološki materijal, osim u edicijama Komisije, publicira se također u "Atti e memorie della società istriana" i "Atti del museo civico di storia naturale di Trieste".

Osobito intenzivno objavljuje se građa nakon pokretanja splitskog časopisa "Bulleitino di archeologia e storia dalmata", u kojemu surađuju M. Glavinić, J. Alačević, V. Vuletić-Vukasović, F. Radić, S. Zlatović, P. Kaer i dr. U Splitu djeluje nestor naše arheologije F. Bulić. U to doba nastavljaju se iskopavanja u Solinu i započinju nova, manjih razmjera u mnogim drugim mjestima (Čitluk kod Sinja, Podgrađe kod Benkovca, Medviđe kod Obrovca, Nin, Ivoševci kod Kistanja i dr.) U kontinentalnom dijelu Hrvatske istaknuti je arheolog Š. Ljubić, prvi ravnatelj zagrebačkog Narodnog muzeja. U njegovo vrijeme iskopavaju se prehistorijska nalazišta u Prozoru, Brlogu, Kopolju, Trešćerovcu te antički lokaliteti u Bakru, Sisku, Mitrovici i dr. Od 1898. reorganiziran je rad na arheologiji u Dalmaciji. U Beču je osnovan Austrijski arheološki institut i u njegovu organu "Jahreshefte" publicirano je mnogo arheološkog materijala iz Hrvatske, posebno iz Dalmacije. Arheološka istraživanja izvodi sada Arheološki muzej u Splitu. Već u drugoj pol. XIX st. počinju se intenzivnije proučavati starohrvatski spomenici srednjega vijeka. U tom se radu ističu F. Bulić, F. Radić, L. Marun, L. Jelić, Š. Ljubić i dr., a od stranaca Th. G. Jackson te J. Strzygowski. Počinju prva veća iskopavanja srednjovjekovnih lokaliteta, osobito kod Knina i u okolici Solina. Nasljednik Ljubićev u Zagrebu, J. Brmunšmid, jedan je od najznamenitijih arheologa u Hrvatskoj. Važnija iskopavanja u njegovu doba jesu ona u Krupačama, Smiljanu, Širokoj Kuli, Novigradu na Savi, Osijeku, Velikoj Gorici, Stenjevcu, Bijelom Brdu, Kloštru, Svinjarevcima i Velikom Bukovcu. Osim domaćih stručnjaka, među kojima se javljaju V. Celestin, J. Purić i dr. zanimaju se za starine s područja Hrvatske i strani stručnjaci. Za I svjetskog rata i neposredno poslije rata nastavljaju se radovi u Solinu, za koje se među strancima posebno

zanimaju austrijski (W. Gerber, R. Egger) i danski arheolozi (osobito E. Dyygve). U razdoblju između I i II svjetskog rata rad u području arheologije nije osobito intenzivan. Antičkom se arheologijom bave M. Abramić i A. Grgin, a na području starohrvatske arheologije uspješno rade Lj. Karaman (iskopavanja nekropola u Mravincima i Majdanu), L. Katić, S. Gunjača (iskopavanja u okolini Knina) i dr. U Zagrebu Brunšmidov nasljednik V. Hoffiller radi na prethistorijskoj i antičkoj arheologiji te na epigrafici ("Corpus vasorum antiquorum", "Antike Inschriften aus Jugoslavien"). Arheološki muzej u Zagrebu vodi iskopavanja na Vučedolu (R. R. Schmidt). G. Novak je započeo iskopavanja prethistorijskih nalazišta na Hvaru, koja nastavlja i poslije oslobođenja (Grapčeva spilja, Pokrivenik, Markova spilja i dr.) a S. Vuković istražuje spilju Vindiju i taj rad također nastavlja poslije oslobođenja.

Nakon II svjetskog rata oživljava i znatno se razvija rad na arheologiji u svim krajevima Hrvatske. Među ostalima, istražuju se mnogobrojni prethistorijski, antički i srednjovjekovni lokaliteti na otocima i na kopnu. Posebna se pažnja posvećuje istraživanjima grčkih kolonija na istočnoj obali Jadrana (iskopavanja na Visu i dr.) te ilirskim arheološkim ostacima. Rasprave o arheološkoj građi u Hrvatskoj objavljuju "Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku" splitskog Arheološkog muzeja, "Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu", obnovljena "Starohrvatska prosvjeta" te novi arheološki časopisi "Arheološki radovi i rasprave JAZU", "Diadora" (Arheološki muzej Zadar), "Opuscula archaologica" (Filozofski fakultet Zagreb) i dr.

U prvoj poratnoj generaciji stručnjaka javljaju se B. Bačić, I. Degmedžić, B. Gabričević, M. Gorenc, V. Miroslavić, S. Mlakar, D. Rendić-Miočević, M. Suić, M. Šeper, Z. Vinski; nešto mlađoj generaciji pripadaju Š. Batović, S. Dimitrijević, R. Drechsler, I. Marović, B. Marušić, M. Nikolanci, B. Vikić, Ksenija Vinski i dr.

Važan faktor u razvoju arheologije u Hrvatskoj bili su muzejski povjerenici, amateri, koji su se, daleko od kulturnih centara, brinuli za skupljanje i zaštitu arheološkog materijala. Osim njih vrlo su zaslužna za istraživanje arheoloških spomenika arheološka društva, tako Hrvatsko arheološko društvo u Zagrebu (obnovljeno djeluje kao profesionalno društvo arheologa SR Hrvatske), Hrvatsko starinarsko društvo u Kninu, Društvo Bihać u Splitu, pa Mursa u Osijeku, Narona u Vidu kod Metkovića i dr. Nakon oslobođenja, uz tradicionalne arheološke ustanove (katedre, odsjeci na Filozofskom fakultetu u Zagrebu i u Zadru, muzeji i zavodi za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu, Splitu, Rijeci, Osijeku, Zadru, Dubrovniku i dr.) pojavljuju se i razvijaju također

nove: Arheološki institut Filozofskog fakulteta u Zagrebu, kasnije Sveučilišta u Zagrebu (Odjel za arheologiju Centra za povijesne znanosti Sveučilišta), Institut za nacionalnu arheologiju JAZU, Studijski kabinet za arheologiju JAZU i dr. Radu na arheologiji u hrvatskim krajevima posebno obilježje daju mnogobrojni kongresi (prvi, posvećen starokršćanskoj arheologiji, održan je 1894. u Splitu i Solinu) te domaći kongresi i znanstveni skupovi, zatim međunarodna suradnja (Austrija, Danska, SAD i dr.) u istraživanjima na važnijim arheološkim kompleksima (Solin, Dioklecijanova palača u Splitu, Nin, Burnum i dr.).

LIT.: Cyriacus Anconianus, *Epigrammata reperta per Illyricum...*, Roma 1664(?); Š. Ljubić, O napredku arheološke znanosti u našoj hrvatskoj zemlji, *Rad JAZU*, 1886, 80; F. Bulić, Razvoj arheoloških istraživanja i nauka u Dalmaciji, *Zbornik MH*, Zagreb 1925; V. Hoffiller, *Arheologija u Hrvatskoj u zadnjih dvadesetpet godina*, *Obzor Spomen-knjiga 1860-1935*, 1936.

Arheološka nalazišta u Jugoslaviji

Enciklopedija Jugoslavije 2, izd. 1
Zagreb, 1980., 236

ARHEOLOŠKA NALAZIŠTA. Položaj Jugoslavije kao podunavske, balkanske i jadranske zemlje, naseljene od davnih paleolitskih vremena (npr. Krapinski čovjek) pa kroz sva prehistorijska, protohistorijska i historijska razdoblja, uvjetovao je vrlo intenzivan i bogat život čovjeka u tim područjima, a ujedno pružio nepregledna svjedočanstva njegove aktivnosti i stvaralaštva kroz tisućljeća. Arheološka nalazišta koja dokumentiraju tu prošlost i stvaralaštvo obuhvaćaju, dakle, vrijeme od najranijih i dalekih prehistorijskih manifestacija čovjekove aktivnosti – tj. od brojnih paleolitskih faza (koje su u poslijeratnom razdoblju u velikom broju registrirane i proučene) do razdoblja ranoga srednjeg vijeka. Uz vrlo razvijena prehistorijska istraživanja s bogatim repertoarom nalazišta i fundusom nalaza, tu je spomeničkom baštinom i arheološkim nalazištima izuzetno bogata – antika (grčko doba – kolonizacija – doba rimske vladavine, ranokršćansko doba – kršćanska antika – a ponegdje još, rani Bizant) te rani srednji vijek sa svojim užitim regionalnim, etničkim i kulturnim karakteristikama i vrijednostima. Već 1821. vrše se prva sistematska arheološka iskopavanja u Saloni, jednom od naših najuglednijih antičkih nalazišta; poslije će slijediti istraživanja prehistorijskih lokaliteta diljem zemlje (Bosna, Slovenija, Srbija i dr.), a kao posljednja u tom nizu javit će se istraživanja poznatih lokaliteta i spomeničkih kompleksa iz ranoga srednjeg vijeka (Hrvatska, s osobitim naglaskom na dalmatinskom području i dr.). Pregled arheoloških istraživanja u našoj zemlji, dan po republikama i pokrajinama, pokazuje da sve faze čovjekova života i povijesno-kulturnog razvoja nisu bile, niti su mogle biti, jednako i ravnomjerno zastupljene u svim tim područjima. Prema svom geopolitičkom položaju i stupnju društvenog i kulturnog razvoja one, uz određene istosmjerne crte razvoja, pokazuju i svoj specifični, individualni lik.

SPOMENICI. Arheološka iskopavanja otkrila su četiri epigrafska spomenika s imenom kneza Branimira. Ti spomenici, a i svaki napose, imaju veliko povijesno značenje jer obogaćuju i inače obilnu epigrafsku spomeničku baštinu iz doba ranih hrvatskih vladara. Prvi je otkriven natpis na kamenoj gredi crkvene pregrade još 1871. u Gornjem Muću kod Splita prilikom radova u župnoj crkvi Sv. Petra (taj datum uzima se kao rođendan naše srednjovjekovne, tj. starohrvatske arheologije). Natpis nam uz Branimirovo ime daje i godinu kad je postavljen – 888, što je prva zajamčena godina na jednom našem epigrafskom spomeniku. Tekst, uklesan ispod višestrukog tradicionalnog ornamenta (kuke, polumjesečasto oblikovani pleter i dr.). glasi: [TEMPORE DUCIS?] BRANIMIRI ANNOR(UM) XRI (=CHRISTI) SACRA DE VIRG(INE) CARNE(M) UT SU(M)PS(IT) S(UNT) DCCCLXXX ET VIII, VI Q(UE) INDIC(TIONE). (Natpis se čuva u Arheološkom muzeju u Zagrebu.) U Šopotu kod Benkovca pronađen je 1928, s ostalom građom iz starohrvatske crkve, tegurij crkvene pregrade (uz uobičajenu dekoraciju s kukama, tu je, u središnjem dijelu zabata, motiv križa s dvjema pticama i rozetama u pleternoj ornamentici) s dijelom grede koja mu pripada (lijeva strana) i natpisom koji glasi: BRANIMIRO COM[ITI?...] DUX CRUATORU(M) COGIT[AVIT...?]. Tu se prvi put na jednom epigrafskom spomeniku javlja etnik Hrvat, i to u obliku koji dosta vjerno reproducira današnji njegov izgovor. (Natpis se čuva u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu). Treći je spomenik s Branimirovim imenom iz Nina. Nađen je u crkvi Sv. Mihovila, odakle je poslije prenesen u crkvu Sv. Križa. Riječ je i opet o kamenoj gredi crkvene pregrade (ukrašene kukama i polumjesečastim pleternim ornamentom) na kojoj je natpis: [TEJMPORIBUS DOMNO BRANIMERO DUX SLCAVORUM (sic!)... itd. Za razliku od šopotskoga natpisa, gdje se B. spominje kao dux Cruatorum, ovdje je taj isti etnik naveden njegovim sinonimom, dux Sclavorum, kako su ondašnji izvori redovito nazivali Hrvate. Natpis se datira između 879. i 892, kad je na

čelu samostana kojem je pripadala nekada crkva u kojoj je nađen bio opat Teodebert (Theudebertus abbas), čije se ime, kao dedikanta, čita na tom spomeniku. Četvrti spomenik, na kojemu je Branimirovo ime još uvijek hipotetičko, jer nije kompletno sačuvano, potječe iz Ždravnja kod Skradina, s groblja sv. Bartula, gdje su 1891. i 1909. otkriveni temelji crkve i, čini se, samostana te ulomci grede crkvene pregrade s nepotpunim natpisom: ...]O DUCE [S]CLAVIT(I)NORU(M)[?] EGO PRISTI[NA] ZUPANUS... [BR?]ANIMER [... (Natpis se čuva u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu.)

LIT.: Š. Ljubić i F. Rački, Pisan spomenik iz doba hrvatskoga vojvode Branimira, Rad JAZU, 1874, 26; Lj. Karaman, Iz kolijevke hrvatske prošlosti, Zagreb 1930; isti, Živa starina, Zagreb 1943; S. Gunjača, Novi naučni rezultati u hrvatskoj arheologiji, Zagreb 1958; Povijest grada Nina, Zadar 1969; S. Gunjača, D. Jelovina i M. Grčević, Starohrvatska baština, Zagreb 1976; K. Jurišić, Fra Lujo Marun osnivač starohrvatske arheologije, Split 1979.

Bibliografija

Duje Rendić-Miočević
Dalmatia christiana – Opera omnia

iz: Duje Rendić-Miočević 1916.-1993.,
HAZU, Spomenica preminulim akademikima – svezak 75.,
Zagreb 1996, 27-38.

1946.

1. Rezultati i problemi obnove Dioklecijanove palače u Splitu, *Vjesnik (Zagreb)*, 448, od 7. X. 1946.

1947.

2. Naučno ispitivanje dalmatinskih spomenika, *Slobodna Dalmacija (Split)*, 704, od 1. V. 1947. S C. Fiskovićem.

3. Rezultati najnovijih iskanja na Ptujskom gradu i njihovo značenje za slavensku arheologiju, *Slobodna Dalmacija (Split)*, 828, od 24. X. 1947.

1948.

4. Arheološki muzej u Splitu, *Književne novine (Beograd)*, 44, od 14. XII. 1948.

5. Ilirska onomastika na latinskim natpisima Dalmacije. Posebni otisak iz *Vjesnika za arheologiju i historiju dalmatinsku*, LII/1935-1949, Split 1948, 1-67.

1949.

6. Arheološki muzej u Splitu i najnovija arheološka otkrića u Dalmaciji, *Republika (Beograd)*, 167, od 11. I. 1949.

7. Prilog proučavanju naše ranosredovječne onomastike, *Starohrvatska prosvjeta*, III. ser., sv. 1, Zagreb 1949, 9-21.

1950.

8. Prilozi etnografiji i topografiji naše obale u staro doba. Jadastini, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, LII/1935-1949, Split 1950, 19-34.

9. Dva skupna nalaza rimskog carskog novca kod Dugopolja u Dalmaciji, 1. Nalaz rimskih sestercija na Kočinjem brdu; 2. Mali depozit "antoninijana" iz Dugopolja, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, LII/1935-1949, Split 1950, 239-278.

10. Ilirska onomastika na latinskim natpisima Dalmacije, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, LII/1935-1949, Prilog 3, Split 1950, 1-67. Objelodanjeno i kao poseban otisak, Split 1948, 1-67.

11. Prilozi etnografiji i topografiji naše obale u staro doba (II). Pseudo-Skylakov *Καταρβήτις ποταμὸς* i južna granica Liburnije, *Historijski zbornik*, III/1-4, Zagreb 1950, 21-232.

1951.

12. Arheološki muzej u Splitu 1821-1951. Spomenica povodom proslave 130. godišnjice osnivanja muzeja, Split 1951, 1-15. S M. Nikolancijem.

13. Novi ilirski epigrafski spomenici iz Ridera (*Murticipium Riditarum*), *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, n. s., VI, Sarajevo 1951, 49-64.

14. Onomastička pitanja sa teritorija ilirskih Delmata, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, n. s., VI, Sarajevo 1951, 33-47.

1952.

15. Iliri u natpisima grčkih kolonija u Dalmaciji, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, LIII/1950-1951, Split 1952, 22-57.

16. Tri povijesna natpisa iz Dalmacije, 1. Grčki povijesni natpis iz Phara; 2. Augustov i Tiberijev natpis iz Salone; 3. Mletački natpis na Dioklecijanovoj palači u Splitu, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, LIII/1950-1951, Split 1952, 167-180.

17. Novi i neobjelodanjeni natpisi iz Dalmacije (*Inscriptiones Dalmaticae ineditae*), *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, LIII/1950-1951, Split 1952, 211-232.

18. Druzov boravak u Dalmaciji u svjetlu novog viškog natpisa, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, LIV, Split 1952, 41-50.

19. Glinena statueta Minerve (Atene) iz Solina, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, LIV, Split 1952, 147-152.

1953.

20. Da li je spelaeum u Močićima služio samo mitrijačkom kultu?, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, n. s., VIII, Sarajevo 1953, 271-276.

21. K pitanju historiciteta nekih grčkih kovnica na našoj obali. Herakleja i Korkyra Melaina, *Numizmatika*, V, Zagreb 1953, 3-9.

22. *Recueil des monuments épigraphiques illyriens en Yougoslavie*, Actes du IIe Congrès international d'épigraphie grecque et latine, Paris 1952, Paris 1953, 158-163.

23. Ricordi aquileiesi nelle epigrafi di Salona, *Studi Aquileiesi offerti a G. Brusin*, Aquileia 1953, 67-81.

24. Srebrne naušnice nepoznatih japodskih radionica u splitskom Arheološkom muzeju, *Arheološki vestnik*, IV/2, Ljubljana 1953, 211-223.

25. Nekoliko zanimljivih nalaza iz starokršćanskog Solina, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, LV, Split 1953, 199-204.

26. Nova solinska turnjačnica sjeverno od Foruma, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, LV, Split 1953, 205-212.

27. Novi epigrafički prilozi ilirskoj onomastici sa teritorije Dalmata, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, LV, Split 1953, 245-255.

28. Neobjelodanjeni antički natpisi u Arheološkom muzeju u Splitu, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, LV, Split 1953, 259-265.

1954.

29. Da li je i na Braču bilo grčkih kolonija?, *Brački zbornik*, 2, Split 1954, 90-94.

30. Tragom jedne nepoznate lirike, *Mogućnosti*, 7, Split 1954, 136-142.

31. Neue Funde in der altchristlichen Nekropole Manastirine in Salona, *Archaeologia Iugoslavica*, I, Beograd 1954, 53-70.

1955.

32. Antikni reljef plesača iz Zaostroga u Dalmaciji, Zbornik radova posvećen sedamdesetogodišnjici V. Tkalčića, I, Zagreb 1955, 9-14.

33. Ilirske pretstave Silvana na kulturnim slikama sa područja Dalmata, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, n. s., X, Sarajevo 1955, 5-40.

34. Iz antologije epigramskog pjesništva antičke Dalmacije, Mogućnosti, 2, Split 1955, 119-137.

35. Onomastičke studije sa teritorije Liburna. Prilozi ilirskoj onomastici, Zbornik Instituta za historijske nauke u Zadru, I, Zadar 1955, 125-144.

1956.

36. Illyrica. Zum Problem der illyrischen onomastischen Formel in römischer Zeit, *Archaeologia lugoslavica*, II, Beograd 1956, 39-51.

37. Neue epigraphische Belege für den Namen Germanus im illyrischen Namengut Dalmatiens, *Germania*, 34/3-4, Frankfurt a. M. 1956, 237-243.

1957.

38. Quelques remarques sur les monnaies grecques de Dalmatie, *Actes du II Congrès international de numismatique*, II, Paris 1953, Paris 1957, 83-97. U knjizi je tiskano pogrešno ime i naslov rada: Rendié MIOCÈNIÉ, *Quelques remarques sur les monnaies de Dalmatie*.

39. Nova kasnoantička stela iz Solina, Antidoron Michaeli Abramić, II = *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, LVI-LIX/II, Split 1954-1957, 156-162.

1958.

40. Epigrafika: Hrvatska, *Enciklopedija Jugoslavije*, 3, Zagreb 1958, 261-263.

41. Grčko-rimski spomenici kod južnih Slavena: Hrvatska, *Enciklopedija Jugoslavije*, 3, Zagreb 1958, 605-609.

1959.

42. Nuovi contributi di epigrafia agli studi sulla colonizzazione greca in Dalmazia, *Atti del III Congresso internazionale di epigrafia greca e latina*, Roma 1957, Roma 1959, 123-131.

43. Oko datiranja srebrna zoomorfnog nakita iz goričke ostave, *Peristil*, II, Zagreb 1959, 29-38.

44. La tombe illyro-romaine à la lumière des nouvelles fouilles et découvertes en Yougoslavie, *Atti del VII Congresso internazionale di archeologia classica*, III, Roma - Napoli 1958, Roma 1959, 143-151.

45. Cohors VI Voluntariorum (Nota epigraphica), *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, LXI, Split 1959, 156-158.

46. Zlatni nakit iz helenističko-ilirske nekropole u Budvi, *Opuscula archaeologica*, IV, Zagreb 1959, 5-47.

47. Neke primjedbe na današnji sistem naučne eksploatacije arheoloških terena i organizacije zaštitno-arheološke službe kod nas (s posebnim osvrtom na situaciju u SR Hrvatskoj), *Zbornik zaštite spomenika kulture*, X, Beograd 1959, 277-284.

1960.

48. Budva i Gorica. Dve etape helenističkog importa na istočnom Jadranu, *Starinar SANU*, XII/1, Beograd 1960, 84-85. Skraćena verzija predavanja održanog na simpoziju "Grci i Iliri" u Beogradu 1959.

49. Iliri, *Enciklopedija Jugoslavije*, 4, Zagreb 1960, 328-334.

50. Ilirske onomastičke studije (I). Porodična i rodovska imena u onomastici balkanskih Ilira, *Živa antika*, X/1-2, Skopje 1960, 163-171.

51. Nekoliko monumentalnih nadgrobnih stela s portretima iz sjeverne Dalmacije (Prilog tipologiji ilirsko-rimskog sepulkralnog spomenika na području Liburnije), *Diadora*, 1/1959, Zadar 1960, 107-131.

52. Hrvati, II. Historija, Predslavensko doba, *Enciklopedija Jugoslavije*, 4, Zagreb 1960, 38-40.

1962.

53. Ejnar Dyggve (1887-1961), *Zbornik zaštite spomenika kulture*, XIII, Beograd 1962, 215-218.

54. Hrvatska, Antičko razdoblje, *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, 2, Zagreb 1962, 580-585.

55. I Greci in Adriatico, *Studi Romagnoli*, XIII, Faenza 1962, 39-56.

56. Iliri, *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, 2, Zagreb 1962, 663-664.

57. Julije Cezar, *Enciklopedija Jugoslavije*, 5, Zagreb 1962, 156.

58. "Princeps municipi Riditarum" (Uz novi epigrafski nalaz u Danilu), *Arheološki radovi i rasprave*, II, Zagreb 1962, 315-334.

1963.

59. L'Adriatico e la colonizzazione greca, *Preistoria dell'Emilia e Romagna*, Bologna 1963, 109-116.

60. Mihovil Abramić (1884-1962), *Ljetopis JAZU*, knj. 69, Zagreb 1963, 211-215.

61. Onomastique illvrienne de la Dalmatie ancienne, *Atti e memorie del VII Congresso internazionale di scienze onomastiche*, Firenze 1963, 273-277.

62. Monumenten uit de oudheid in Joegoslavië (nar aanleiding van recente ouderzoekingen), *Tjeenk Willink's Gymnasium Agenda*, 1963/64, Zwolle 1963, 150-165.

1964.

63. Ballaios et Pharos. Contribution à la typologie et à l'iconographie des monnaies gréco-illyriennes, *Archaeologia Iugoslavica*, V, Beograd 1964, 83-92.

64. La photographie aérienne. Une nouvelle étape dans les recherches sur l'urbanisme grec en Dalmatie, *Colloque International d'archéologie aérienne*, Paris 1963, Paris 1964, 187-190.

65. P. Cornelius Dolabella, legatus pro praetore provinciae Dalmatiae, consul provinciae Africae Proconsularis (Problèmes de chronologie). Akte des IV internationalen Kongresses für griechische und lateinische Epigraphik, Wien 1962, Wien 1964, 338-347.

1965.

66. Ilirske onomastičke studije (II). Imena Firmus, Valens, Maximus u procesu romanizacije ilirskog onomastika, *Živa antika*, XIII-XIV, Skopje 1965, 101-110.
67. Mozaik, *Enciklopedija Jugoslavije*, 6, Zagreb 1965, 169-170.
68. Narona, *Enciklopedija Jugoslavije*, 6, Zagreb 1965, 256-257.
69. Numizmatika: Uvod, Hrvatska, *Enciklopedija Jugoslavije*, 6, Zagreb 1965, 318, 320-322.
70. Panonija, *Enciklopedija Jugoslavije*, 6, Zagreb 1965, 422-423.
71. Poreč: Historija (antika), *Enciklopedija Jugoslavije*, 6, Zagreb 1965, 564.
72. Pula (arheologija, antička povijest), *Enciklopedija Jugoslavije*, 6, Zagreb 1965, 647.
73. Zur Frage der Datierung des Psephisma aus Lumbarda (Syll3. 141), *Archaeologia Jugoslavica*, VI, Beograd 1965, 77-80.

1966.

74. Solin, *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, 4, Zagreb 1966, 253-254.
75. Prvi dani Šibenika. Tragom najstarijih naselja kulture šibenskog područja, *Telegram (Zagreb)*, god. VII, 312, od 22. IV. 1966.
76. Svetkovine antičke drame - Teatro greco di Siracusa, *Telegram (Zagreb)*, god. VII, 325, od 22. VII. 1966.

1967.

77. Dva antička signirana reljefa iz radionice majstora Maksimina, *Arheološki radovi i rasprave*, IV-V, Zagreb 1967, 339-356.
78. Ilirski vladari u svjetlu epigrafskih i numizmatičkih izvora, *Historijski zbornik*, XIX-XX, Zagreb 1966/67, 295-310.
79. Prilog emisijama srebrna novca ilirskog kralja Baleja. Uz dva neobjavljena primjerka, *Numizmatičke vijesti*, XIV/25, Zagreb 1967, 1-6.
80. Prolegomena ilirskoj numografiji, *Godišnjak Naučnog društva BiH*, III., Centar za balkanološka ispitivanja, 1/1965, Sarajevo 1967, 77-93.
81. Problemi romanizacije Ilira s osobitim obzirom na kultove i onomas-tiku. Simpozijum o Ilirima u antičko doba, *Posebna izdanja ANUBiH*, V, Centar za balkanološka ispitivanja, 2, Sarajevo 1967, 139-156. Diskusija je tiskana u istom zborniku, 208.

1968.

82. Još o "medaljonu ilirskog plemena Jasa", *Numizmatičke vijesti*, XV/26, Zagreb 1968, 31-37.
83. Novi Dolabelin "terminacijski" natpis iz okolice Jablanca, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. ser., sv. III, Zagreb 1968, 63-73.
84. Solin (Salona i Srednjovjekovni Solin), *Enciklopedija Jugoslavije*, 7, Zagreb 1968, 427-429.
85. Riditae, *Enciklopedija Jugoslavije*, 7, Zagreb 1968, 70.

1969.

86. O povojima mumije s etrurskim pismom u Arheološkom muzeju u Zagrebu, *The Etruscan Riddle*, Revija, V, Beograd 1969, 35. Na više svjetskih jezika.

87. Neki problemi tipologije i kronologije novca ilirskog kralja Gencija (I dio), *Numizmatičke vijesti*, XVI/27, Zagreb 1969, 1-7.

1970.

88. "Ιόνιος το γένος Ιλλυριός" i novci grčko-ilirskih kovnica na Jadranu, *Adriatica praehistorica et antiqua*, *Miscellanea Gregorio Novak dicata*, Zagreb 1970, 347-376.

89. Nekoliko novih ulomaka grčkog natpisa iz Lubarde, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. ser., sv. IV, Zagreb 1970, 31-44.

90. Koreferat u raspravi tematskog skupa "La Magna Grecia nel mondo ellenistico", *Atti del Nono convegno di studi sulla Magna Grecia*, Taranto 1969, Napoli 1970, 265-268.

1971.

91. Ilirske onomastičke studije (III). *Onomasticon Reditinum*, *Živa antika* (posvećena M. Petruševskom), XXI/1, Skopje 1971, 159-174.

92. Neki problemi kronologije i tipologije novca ilirskog kralja Gencija (II dio), *Numizmatičke vijesti*, XVII/28, Zagreb 1971, 1-10.

93. Stari Grad (na Hvaru) (starija povijest i arheologija), *Enciklopedija Jugoslavije*, 8, Zagreb 1971, 132.

94. Trogir: Historija (antičko i ranosrednjovjekovno doba), *Enciklopedija Jugoslavije*, 8, Zagreb 1971, 371-372.

95. Vis: Historija (antika), *Enciklopedija Jugoslavije*, 8, Zagreb 1971, 502-503.

1972.

96. *Tipologia dei battisteri salonitani*, *Corsi di cultura sull'arte ravennate e bizantina*, XIX, Ravenna 1972, Faenza 1972, 267-279.

97. *Battisteri in ambienti rurali nell'Adriatico orientale*, *Corsi di cultura sull'arte ravennate e bizantina*, XIX, Ravenna 1972, Faenza 1972, 281-295.

98. *Le Municipium Reditarum en Dalmatie - Son patrimoine épigraphique et l'onomastique illvrienne*, *Studia Albanica*, 2, Tirana 1972, 229-234.

1973.

99. Ilirski vladarski novci u Arheološkom muzeju u Zagrebu, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. ser., sv. VI-VII, Zagreb 1972-73, 253-265.

100. Isejska naseobina u Lumbardi (Korčula) u svjetlu novih istraživanja, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, LXVIII (1966), Split 1973, 133-141.

101. Uz nalaz doskora nepoznata labeatskog novca. Prilog ikonografiji ilirskog "plemenskog" novca, *Numizmatičke vijesti*, XX/31, Zagreb 1973, 9-21.

1974.

102. *Dissertationes Reditinae* - Uz jedan neobjavljeni natpis iz Danila, *Arheološki radovi i rasprave*, VI, Zagreb 1974, 321-342.

103. Novootkriveni Domicijanov natpis o fulfinskom vodovodu, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. ser., sv. VIII, Zagreb 1974, 42-55.

1975.

104. *Salona d'après les sources antiques et question des Grecs salonitains*, *Disputationes Salonitanae*, 1/1970, Split 1975, 23-30.

105. Lika i japodska antroponimijska tradicija. Lika, *Izdanja Hrvatskoga arheološkog društva* 1, Split 1975, 97-106.

106. Jedan novi legionarski spomenik iz Varaždinskih Toplica (*Legio XIII gemina Martia victrix Severiana*), *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. ser., sv. IX, Zagreb 1975, 37-47.

107. *Salonitana christiana*. O solinskom baptisterijalnom kompleksu - *cathecumeneum* ili *consignatorium?*, *Zbornik Narodnog muzeja* (posvećen Đ. Mano-Zisiju), VIII, Beograd 1975, 255-264.

108. Koreferat u raspravi tematskog skupa "Introduzione alle Antichità Adriatiche", *Atti del I Convegno di studi sulle antichità Adriatiche*, Chieti-Franca-villa al Mare 1971, Chieti-Pisa 1975, 166-168, 192-193.

1976.

109. *L'atelier monétaire de Rhizon et ses émissions*, *Kovanje i kovnice antičkog i srednjovekovnog novca*, Beograd 1976, 35-46.

110. O jednom tipu "ilirskog" nadgrobnog spomenika, *Godišnjak ANUBiH*, XIII, Centar za balkanološka ispitivanja, 11, Sarajevo 1976, 285-305.

111. *Intervention sur des sujets de numismatique*, *I Colloque des études illyriennes*, Tirana 1972, *Illiria*, IV., 1, Tirana 1976, 425-446.

112. Grci i Iliri na istočnom Jadranu u svjetlu numizmatičkih izvora. *Jadranska obala u protohistoriji*. Centar za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu, *Arheološki institut*, Zagreb 1976, 185-197.

113. *Antička baština u kulturi jugoslavenskih naroda*, *Zbornik Zagrebačke slavističke škole*, III, Zagreb 1976, 291-301.

1977.

114. *Rider - Municipium Riditarum*. *Essai de reconstitution historique d'un habitat illyro-dalmate*, *Actes du Colloque international Thèmes de recherches sur les villes antiaues d'occident*, Strasbourg 1971, Paris 1977, 133-145.

115. O imenu Vergilijeva rodnog mjesta, *Živa antika* (posvećena V. Gor-tanu), *jevn*, Skopje 1977, 151-159.

116. *Salona - Prilog valorizaciji njezinog spomeničkog nasljeđa*, *Čovjek i prostor*, XXIV/288, ožujak 1977, Zagreb 1977, 19-21.

117. *Antička Salona (Salonae) - povijesno-urbanistički i spomenički fenomen (SOS za baštinu)*, *Arhitektura*, XXX/160-161, Zagreb 1977, 54-69.

118. Alcune caratteristiche dell'onomastica histra. "Noviji rezultati u proučavanju povijesti i kulture Istre", Materijali, I, Prilozi za povijest i kulturu Istre, Pula 1977, 71-74. Talijanski prijevod skraćene verzije referata sa znanstvenog skupa Povijesnog društva Istre održanog u Puli 1977.

1978.

119. Encore le décret athénien IG I2, 72, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 3. ser., sv. X-XI, Zagreb 1977-78, 133-142.

120. O stanju istraživanja antičkog doba u Hrvatskoj, Godišnjak ANUBiH, XVI, Centar za balkanološka ispitivanja, 14, Sarajevo 1978, 173-178.

121. Per una nuova interpretazione dell'epigrafe sepolcrale del vescovo e "contessor" parentino Mauro, Atti del IX Congresso internazionale di archeologia christiana, II, Roma 1978, 441-449.

122. Quelques aspects de la continuité des agglomérations fortifiées illyriennes préantiques à l'époque romaine. Utvrđena ilirska naselja, Posebna izdanja ANUBiH, XXIV, Centar za balkanološka ispitivanja, 6, Sarajevo 1975, 47-58.

123. Vladimir Miložić (1918-1978), Ljetopis JAZU, knj. 82 (1978), Zagreb 1978, 417-419.

1979.

124. L'onomastique illyrienne des tablettes cirées daces, Actes du VII Congrès International d'épigraphie grecque et latine, București-Paris 1979, 456-457. Tiskana skraćena verzija priopćenja održanog u Konstanci 1977.

125. O pitanju prekova u emisijama grčko-ilirskih kovnica na Jadranu, Numizmatičke vijesti, XXII/33, Zagreb 1979, 3-12.

126. Josip Brunšmid. Corolla memoriae Iosepho Brunšmid dicata, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 4, Vinkovci 1979, 23-30.

127. Salonitana christiana (II): "Basilica Occidentalis" u tipologiji ranokršćanske arhitekture Ilirika, Zbornik Narodnog muzeja (posvećen M. Ljubinković), IX-X, Beograd 1979, 87-96.

1980.

128. O knidskoj kolonizaciji otoka Korčule, Diadora, 9, Zadar 1980, 229-250.

129. Iz ranije salonitanske graditeljske tradicije. Materijali, tehnike i strukture predantičkog i antičkog graditeljstva na istočnom jadranskom prostoru, Zagreb 1980, 91-99.

130. Documenti della provincia Dalmatia (Nova et vetera historico-archaeologica). La parola del passato, Rivista di studi antichi, CXC, Napoli 1980, 15-27.

131. Salonitana christiana (III): O salonitanskim primjerima "crkve bez krova" (basilica discoperta), Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji (Fiskovićev zbornik), I, 21, Split 1980, 69-84.

132. Uz jedan novi izvor o kultu ilirskog Medaura, Gunjačin zbornik, Zagreb 1980, 51-58.

133. Neki ikonografski i onomastički aspekti Silvanove "panonsko-iliričke" kultne zajednice, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu (posvećen Z. Vinskom), 3. ser., sv. XII-XIII, Zagreb 1979-80, 105-123.

134. Akvedukt, Enciklopedija Jugoslavije, 2. izd., 1, Zagreb 1980, 67-69. S M. Šeperom.

135. Antika, u "Jugoslavija", uvodni dio, Enciklopedija Jugoslavije, 2. izd., 1, Zagreb 1980, 164-165.
136. Antika: Hrvatska, SR, Enciklopedija Jugoslavije, 2. izd., 1, Zagreb 1980, 171-175.
137. Arheologija, u "Jugoslavija", uvodni dio, Enciklopedija Jugoslavije, 2. izd., 1, Zagreb 1980, 224-225.
138. Arheologija: Hrvatska, SR, Enciklopedija Jugoslavije, 2. izd., 1, Zagreb 1980, 227-230. S M. Šeperom.
139. Arheološka nalazišta, u "Jugoslavija", uvodni dio, Enciklopedija Jugoslavije, 2. izd., 1, Zagreb 1980, 236.
140. Balkanski poluotok: Grci (povijesni pregled s aspekta naših krajeva), Enciklopedija Jugoslavije, 2. izd., 1, Zagreb 1980, 452-453.
- 1981.
141. La più recente documentazione sulla provincia romana Dalmatia, *Cultura e Scuola*, n. 78, aprile-giugno 1981, Roma 1981, 97-100.
142. O tipologiji novca "kralja Monunija" i pitanju njegova identiteta, *Godišnjak ANUBiH* (posvećen A. Bencu), XIX, Centar za balkanološka ispitivanja, 17, Sarajevo 1981, 97-123.
143. Scupi - Istraživanja rimskog teatra 1959-61 godine, *Antički teatar na tlu Jugoslavije*, Novi Sad 1981, 45-51.
144. Teatar u Saloni s osobitim obzirom na neke njegove kompozicijske i tehničke karakteristike, *Antički teatar na tlu Jugoslavije*, Novi Sad 1981, 73-88.
145. Viktor Hoffiller (1877-1954), *Radovi Odsjeka za povijest umjetnosti*, 7, Zagreb 1981, 69-72.
146. Neke karakteristike histarske onomastike, *Histria historica*, IV/2, Pula 1981, 67-76. Za isti članak vidi i : *Građa i rasprave*, X, Pula 1982.
- 1982.
147. Dacico-Illyrica, Neki aspekti ilirske kolonizacije Dacije u svjetlu natpisa na ceratama iz Alburnusa, *Rad JAZU*, XX, Zagreb 1981 (1982), 21-37.
148. Iliri između barbarskog i helenskog svijeta, *Rad JAZU*, XX, Zagreb 1981 (1982), 1-19.
149. Branimir: Spomenici, Enciklopedija Jugoslavije, 2. izd., 2, Zagreb 1982, 400-401.
150. Bulić, Frane, Enciklopedija Jugoslavije, 2. izd., 2, Zagreb 1982, 578-579. S G. Novakom.
151. Brunšmid, Josip, Enciklopedija Jugoslavije, 2. izd., 2, Zagreb 1982, 523-524. S I. Carićem.
152. Cavtat: Arheološka nalazišta, Enciklopedija Jugoslavije, 2. izd., 2, Zagreb 1982, 619-620. S I. Rogličem.
153. Neke epigrafsko-onomastičke značajke epitafa kraljice Jelene (U povodu tisuće obljetnice natpisa), *Arheološki radovi i rasprave*, VIII-IX, Zagreb 1982, 219-231.
154. O nekim zanemarenim komponentama kod "japodskih urni". Uz problem njihova datiranja, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* (posvećen M. Gorencu), 3. ser., sv. XV, Zagreb 1982, 1-10.

1983.

155. Prilog nekim neriješenim pitanjima ilirske numografije, Numizmatičke vijesti, XXX/37, Zagreb 1983, 6-15.

156. I Greci in Dalmazia e i loro rapporti col mondo illirico. "Forme di contatto e processi di trasformazione nelle società antiche", Atti del convegno di Cortona, 1981, Collection de l'École française de Rome, 67, Pisa-Roma 1983, 187-198. Diskusija tiskana na str. 199-202.

157. Salona "Quadrata". Salonitanski oppidum (Caes., b. c. III, 9) u svjetlu novih istraživanja, Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena (posvećen A. Mohorovičiću), knj. 49, Zagreb 1983, 529-545.

1984.

158. Umjetnost Ilira u antičko doba. Simpozijum Duhovna kultura Ilira, Posebna izdanja ANUBiH, LXVII, Centar za balkanološka ispitivanja, 11, Sarajevo 1984, 65-80.

159. Le città greche dell'Adriatico orientale e le genti illiriche. II Crinale d'Europa: L'area illirico-danubiana nei suoi rapporti con il mondo classico. Istituto della enciclopedia italiana, Biblioteca internazionale di cultura, 13, Roma 1984, 33-49.

160. I territori della provincia Dalmatia nel Tardo Antico. II Crinale d'Europa: L'area illirico-danubiana nei suoi rapporti con il mondo classico. Istituto della enciclopedia italiana, Biblioteca internazionale di cultura, 13, Roma 1984, 105-111.

161. Discussione finale, u: La civiltà dei Dauni nel quadro del mondo Italico, Atti del XIII Convegno di studi Etruschi e Italici, Manfredonia, 21-27 Giugno 1980, Istituto di studi Etruschi ed Italici, Firenze MCMLXXXIV, 374-377.

162. Question de la chronologie de développement des basiliques doubles de Salone, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, 77, Disputationes Salonitanae, II, Znanstveni skup u povodu 100. obljetnice Vjesnika za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split 1984, 175-186.

1985.

163. Uz jedan prijedlog za novu kronologiju Balejevih emisija, Numizmatičke vijesti, XXVIII/39, Zagreb. 1985, 3-11.

164. Novi prilozi pitanju Rhedon-emisija lješke kovnice, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 3. ser., vol. XVIII, Zagreb 1985, 45-56.

165. Ad Polyb. XXVIII 8,9 - (και τριτον τον Ιλλυριον...), Römische Geschichte, Altertumskunde und Epigraphik - Festschrift für Artur Betz zur Vollendung seines 80. Lebensjahres, Archaeologisch-Epigraphische Studien, Bd I, Wien 1985, 507-517.

166. M. Pompeius Silvanus, Statthalter der Provinz Dalmatiens, in einer neugefundenen salonitanischen Bauinschrift. Festschrift für Herman Vetters - Lebendige Altertumswissenschaft, Wien 1985, 151-154.

167. O jednom posebnom tipu u ranokršćanskom graditeljstvu noričko-iliričkog područja. Zu einem besonderen Typus frühchristlicher Sakralbauten auf norisch-illyrischem Gebiet. Kulturhistorische und archäologische Probleme des Süidostalpenraumes in der Spätantike - Arbeitsgemeinschaft Alpe - Adria, Wien - Graz - Köln 1985, 113-118, 119-126.

168. Anastasio "Aquileiese", martire a Salona, e il cimitero che da lui prende nome, Antichità Altoadriatiche XXVI, Udine 1985, 315-330.

1987.

169. *Carmina epigraphica*. Splitski književni krug, Split 1987, 1-304, 32 table.

170. Jedan nepoznati nalaz ilirskog i grčkog novca iz Risna (Rhizon), *Numizmatičke vijesti*, 30/1 (41), Zagreb 1987, 5-14.

171. Uz neke probleme ranokršćanskih spomenika u Poreču, *Zbornik Poreštine*, 2, Poreč 1987, 75-80.

172. Helenistički natpis iz bivše zbirke nadbiskupa Zmajevića u Perastu, *Arheološki radovi i rasprave*, 10, Zagreb 1987, 155-165.

1988.

173. O grčko-ilirskim emisijama jadranskih kovnica i o pitanju "ilirskog" novca. Epilegomena "ilirskoj" numografiji, *Numizmatika - Numizmatičke vijesti Hrvatskog numizmatičkog društva*, Spomen izdanje 1928-1988, 7/1 (VII), Zagreb 1988, 9-15.

174. (In)felix Salona, *Mogućnosti*, 3-4, Split 1988, 324-329.

175. *Epigraphica Reditina anecdota*. Uz jedan davni nalaz kasnoantičkih grobova u Danilu Gornjem (Veruše - Katuni), *Arheološki radovi i rasprave*, 11, Zagreb 1988, 63-81.

1989.

176. Iliri i antički svijet. Ilirološke studije. *Povijest - arheologija - umjetnost- numizmatika - onomastika*. Književni krug Split 1989, 1-926, XCII table.

177. Riječ urednika. U: *Spomenica posvećena don Frani Buliću počasnom članu Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u povodu 50. obljetnice smrti (1934-1984)*, uredio akad. Duje Rendić-Miočević, Zagreb 1989, 5-6.

178. Bulićevo djelo u razvoju arheologije u Hrvatskoj. *Spomenica posvećena don Frani Buliću počasnom članu Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u povodu 50. obljetnice smrti (1934-1984)*, Zagreb 1989, 9-23.

179. Antički Grci na našem Jadranu i neka pitanja naseljavanja priobalja Manijskog zaljeva, *Adrias*, 2, *Zavod za znanstveni i umjetnički rad JAZU*, Split 1988 (1989), 5-19.

1990.

180. *II Municipium Reditarum (Rider) in Dalmazia nelle recenti ricerche archeologico-epigrafice. La Venetia nell'Area Padano-Danubiana, Le Vie di Comu-icazione*, CEDAM - Casa editrice dott. Antonio Milani, Padova 1990, 471-485.

181. Nuovi apporti all'ubicazione della sede di Aurelius Civitatis Reditonis episcopus dell'iscrizione milanese CIL V 6183, *Studi in memoria di Giuseppe Bovini*, volume II, Edizioni del Girasole, Università degli studi di Bologna, Istituto di antichità ravennati e bizantine - Ravenna, Ravenna 1990, 575-584.

182. "Illyrico-Pannonica" kao tema legendi u rimskoj numografiji, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. ser., vol. XXIII, Zagreb 1990, 75-96.

1991.

183. Bilješka uz jednu tezu o ilirskom Monuniju i njegovoj emisionoj aktivnosti, *Starinar*, Nova serija, knjiga XL-XLI/1989-1990, Beograd 1991, 185-187.

184. Sezione greco-romana. Sintetski prikaz antike (grčko-rimsko razdoblje) u Hrvatskoj u katalogu izložbe Tesori nazionali della Croazia, capolavori dei musei di Zagabria, Arheološki muzej, Arezzo-Basilica inferiore di San Francesco, od 7. rujna do 20. listopada 1991, *Arezzo* 1991, 129-132.

185. Salona "quadrata"; Teatar u Saloni; Kronologija razvoja salonitanskih "gemina"; Basilica occidentalis. Sintetski prikazi u knjizi-zborniku Antička Salona, Književni krug, Biblioteka znanstvenih djela - serija "Studia Salonitana" I, Split 1991, 47-63, 255-267, 367-377, 379-389.

1992.

186. O akvejasejskoj epigrafskoj baštini i o posebnostima njenih kulturnih dedikacija, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. ser., vol. XXIV-XXV, Zagreb 1991-92, 67-76.

187. O uništenom središnjem motivu friza Dioklecijanova mauzoleja u Splitu, *Prijatelj zbornik*, I, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 32, Split 1992, 99-115.

1993.

188. Discussion. u: La table ronde internationale d'Illyrie, Clermont-Ferrand, listopad 1989, Clermont-Ferrand 1993, 19-21.

189. Sezione greco-romana. U: Katalog izložbe Arte e cultura in Croazia. Dalle collezioni del Museo Archeologico di Zagabria, Torino - Museo di antichità, od 18. ožujka do 9. svibnja 1993, *Arezzo* (bez godine tiskanja), 129-132.

190. Antika: Grčko-rimsko i ranokršćansko doba: Grčko (grčko-ilirsko) doba, Rimsko doba, Kasna antika i ranokršćansko doba. U: Katalog Arheološki muzej u Zagrebu. Izbor iz fundusa, *Arezzo - Zagreb* 1993, XII-XVIII.

191. Epidamnos - Dyrrhachion, Rider - Municipium Ridentarum (Dalmatie) et leurs fonds épigraphiques comme sources de l'onomastique illyrienne (Un essai de rapprochement). Grecs et Illyriens dans les inscriptions en langue grecque d'Epidamne - Dyrrhachion et d'Apollonia d'Illyrie, Actes de la Table ronde internationale Clermont-Ferrand, 19-21 octobre 1989, Editions Recherche sur les Civilisations, Paris 1993, 119-125.

Objavio je veći broj članaka o dalmatinskim gradovima - među njima i o antičkoj Saloni - u: *Enciclopedia Cattolica Italiana* (u koautorstvu), kao i niz manjih jedinica (natuknica) u *Enciklopediji Jugoslavije* (1. i 2. izdanje), *Pomorskoj enciklopediji* i *Općoj enciklopediji Leksikografskog zavoda "Miroslav Krleža"* - Zagreb.

Urednički rad: *Opuscula archaeologica*, Zagreb, Arheološki radovi i rasprave, Zagreb, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, Split, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije* (*Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*) itd.

Kazala

Duje Rendić-Miočević
Dalmatia christiana – Opera omnia

Priredio Nenad Cambi

Kazalo osobnih imena, naroda, plemena i zemljopisnog nazivlja

Nisu izrađena kazala za rad "Prilog proučavanju ranosrednjovječne onomatike" zbog pregolemog broja imena te svi članci iz poglavlja Epigraphica zbog golemog nabiranja imena, toponima itd. Ovi potonji su kratki i pregledni pa su kazala nepotrebna. U radovima u kojima se javlja ilirska onomastika općenito je navedeno pod natuknicom onomastika ili onomastikon.

- Abramić M., arheolog 9, 13, 193, 195, 196, 199, 205, 221, 329, 337, 370, 378, 400
- Aenona (Nin), grad, 410 (baština, arhitektura)
- Aequum, rimska kolonija, Čitluk kod Sinja, 409 (baština)
- Agneza sv. 131 (crkva u Muntajani u Istri)
- Aix-en-Provence, 47, 80, 90 (5. Kongres za starokršćansku arheologiju 1954.)
- Afrika Sjeverna, 64 (bazilike)
- Akrokorint, 268 (gradina iznad Korinta)
- Akrolissos, 268 (utvrđeni vrh iznad Lisa)
- Akvileja, rimska kolonija u sjevernoj Italiji 29, 107 (dvojne crkve), 193, 194, 195, 200, 201 (podrijetlo), 193, 202, 203, 204, 205 (veze sa Salonom)
- Akvilejac, 200, 201 (Rapid), 204, 205, 206, 216, 219 (Anastazije)
- Alahan Monastir, Kodscha Kalessi Turska, 64 (bazilika i samostan)
- Albanija, 296 (općenito)
- Albertini E., arheolog, 64
- Albona, grad, 409 (municipij)
- Alföldi G., epigrafičar-arheolog-povjesničar, 295, 299
- Alžir, 64 (bazilike)
- Ambrozije, 361 (milanski biskup)
- Amoroso A., arheolog, 126
- Anastazije, mučenik u Saloni, 19, 79, 204, 205, 206, 208, 209, 210, 213, 215, 216, 217, 218, 219, 363, 414
- Andautonia, antički grad kod Zagreba, 412
- Andrić V., arhitekt-konzervator, 393, 394, 399
- Angeli Radovani K., suvremeni kipar, 375, 376
- Anonim, 242, 247, 248 (nepoznata osoba pokopana u sarkofagu s natpisom u Splitu)
- Anonim iz Ravene, 307 (povijesni izvor)
- Antiohijan, mučenik u Saloni, 206, 360
- Antonin Piacentin, putopisac, 75
- Antonin Samb(akije ?) došljak u Salonu iz Nisibisa, 224 (stela)
- Anzotika/Venus, liburnsko-rimska božica, 411
- Aquae Balissae (Darugar), 412
- Aquae Iassae (Varaždinske Toplice), antički grad, 412, 414 (crkveno graditeljstvo)
- Aquincum, vojni logor u Panoniji kod Budimpešte, 108 (plan kuće)
- Arhidakon Toma, splitski povjesničar, 218, 247, 251, 308
- Arije, svećenik iz Aleksandrije, osnivač arijanizma jedne od kršćanskih šizmi, 32
- Asseria (Podgrađe kod Benkovca), liburnsko-rimski grad, 410
- Asklepija, matrona iz Salone, 79, 210 (mauzolej), 208, 212, 213, 363 (villa, imanje)
- Aspalathos (Split), 262
- Asterije, svećenik i mučenik, 206, 210, 211, 360, 414 (mučenik u Saloni)
- Atika, pokrajina u Grčkoj, 364
- August (Gaius Iulius Caesar, I. rimski car 319, 333, 336, 346, 408
- Aurelius 16, 303, 307, 308, 309, 314 (biskup grada Ridicija),
- Aurelius Diogenes, 238 (milanski konfesor)
- Aurelius Valerinus, salonitanac, 17, 224, 226 (stela)

- Aurelije Marko (Marcus Aurelius Antoninus), rimski car 259 (stup u Rimu), 340,
- Aurelijan (Lucius Domitius Aurelianus), rimski car, 412
- Avari, 217, 218, 264, 364, 414
- Babudri F., arheolog, 126
- Baccius, rob, 202
- Bacotich A., povjesničar, 310,
- Barada povjesničar, 16, 247,
- Balaton, jezero, 107
- Balej (Ballaios), ilirski kralj 297, 406
- Balkan, područje istočne Europe, 407, 409
- Barada M., povjesničar, 241, 247, 248, 308, 309, 310
- Basileus Aurelius M., 228 (Salonitanac)
- Bato Scenobarbi C. Ravonius Celer, ilirski mornar, 253
- Bazler Đ., arheolog, 37, 63, 65, 82, 83, 101, 102, 104, 105, 106, 112, 264, 312
- Beč, 379, 380, 386
- Behrens B., arheolog, 224
- Bellunum, grad u sjevernoj Italiji, 202
- Bendorf O., 381
- Bervaldi J., arheolog, 379
- Bethlehem, 94
- Bičina kod Biograda, 64, 65, 67, 104 (bazilika) Bijači (Stombrate) u Donjim Kaštelima 34, 384
- Bilice, kod Šibenika, 34 (crkva)
- Bizant, 261 (carstvo), 414 (nastavljač rimskog carstva)
- Bormann A., epigrafik, 381
- Bosna, 33, 34, 35, 65, 93, 101, 105, 106, 112, 264, 408, 409
- Bošković R., fizičar, 375
- Bovini G., arheolog, 128, 304, 307
- Branimir (Branimerus), dux, 182, 244, 248, 249, 251 (natpisi iz Muća i Šopota)
- Bratož R., povjesničar, 130,
- Breza, Bosna, 34 (baptisterij), 82, 112 (bazilika), 264
- Britvić I., arheolog, 379
- Brøndsted J., arheolog, 69, 163, 329, 385
- Budakalász, Mađarska, 74, 82, 100, 105, 106, 111 (rimski villa)
- Budim, 377
- Brunšmid J., arheolog, 9, 377, 380, 387
- Brusin G., arheolog, 205, 330
- Bubić A., vlasnik zemlje u Solinu, 157
- Bugojno, Bosna, 34 (baptisterij)
- Bulić F., arheolog, 9, 13, 16, 24, 47, 64, 73, 85, 88, 89, 96, 141, 155, 182, 201, 202, 206, 207, 208, 211, 212, 213, 218, 241, 242, 244, 245, 246, 247, 248, 304, 308, 309, 314, 320, 329, 334, 370, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 389, 390, 391, 392, 414
- Buljević Z., umjetnički fotograf, 403
- Burnum (Ivoševci kod Kistanja), vojni logor u Dalmaciji, 229 (natpis), 411 (logor XI. legije CPF)
- Calderini A., arheolog, 194, 203
- Cambi N., arheolog, 64, 65, 66, 69, 82, 104, 110, 347, 359, 390, 394
- Carigrad, bizantska prijestolnica, 254
- Carnuntum, rimski vojni logor i grad na Dunavu, 108 (stambena kuća), 275, 402 (natpis)
- Carrara Fr., arheolog 9, 13, 30, 46, 47, 87, 329, 334, 342, 377
- Ceci E. (alias M. Cecić), arheolog-svećenik, 48, 91
- Cetina (Hippus fl.), rijeka, 308, 410, 411
- Cezar Gaj Julije (Gaius Iulius Caesar), 19, 193, 194, 331, 332, 333, 336, 368 (namjesnik Ilirika i triumvir), 195, 200 (vrijeme), 199
- Cibale (Vinkovci), antički grad, 411 (kolonija), 414 (središte arijanske hereze)
- Ciceron (Marcus Tullius Cicero), rimski govornik i političar. 193
- Cim kod Mostara, Hercegovina, 34, 36, 38 (crkva, baptisterij)
- Comum, grad u sjevernoj Italiji, 201, 202
- Condurachi E., arheolog, 60, 77, 87, 89, 213
- Constantia, pokojnica Salona, 167
- Conze A., arheolog, 379
- Crema L., arheolog, 78, 81, 83, 329
- Crkvina, kod Vranjica, olovni sarkofazi 165
- Crvenica, kod Duvna, 34, 36 (crkva, baptisterij)
- Cuscito G., arheolog, 126, 130
- Čedad (Cividale) kod Udina, 182, 251, 254
- Čitluk, kod Šipova Bosna, 34 (crkva)

- Dabravina, Bosna, 34, 38, 39, 64, 67, 106, 264 (crkva, baptisterij)
- Dacia, 203 (Ilirka podrijetlom)
- Daicovici C., epigrafik-arheolog 203
- Dalmacija, rimska provincija (nekoć Ilirik), 23, 32 (baptisteriji), 34, 69, 71, 77, 87, 103, 105, 106, 107, 125, 131, 205, 211, 225, 249, 250, 259, 295, 297, 298, 309, 311, 317, 381, 405, 409 (prostor), 146, 342 (talijanska okupacija), 167 (vulgarni latinitet), 195, 230 (ozemlje), 199 (grčka kolonizacija), 260 (Dalmatia proprie dicta), 271 (etnički prostor), 300 (arhitektura), 357 (vlast Istočnih Gota), 361 (povijest), 377, 378, 411 (arheologija)
- Danilo Gornje, 15, 268, 274, 295, 296, 298, 299, 301, 302, 303, 304, 308, 310, 311 (Municipium Riditarum), 15, 302 (princeps Municipi Riditarum), 16, 268, 269, 300, 310 (Šematorij), 16 (odnos municipija i gradine), 16, 267, 268, 271, 295, 296, 297, 298, 303, 304, 307, 308 (Gradina, Rider, Akrorider), 34, 312 (baptisterij), 64, 107, 303 311, 312, 314 (crkva), 267, 268, 295 (polje, eponim naselja), 268, 269, 271, 289, 303 (Riditi), 268, 271, 301 (Gomilice), 268, 302 (princeps municipi Riditarum), 268, 269, 270, 280, 283, 285, 286, 287, 291 (Katuni, Veruše-Katuni nekropola), 267, 269, 300, 310 (Sv. Daniel), 268 (stambena arhitektura), 269 (potok Dabar), 269, 299, 311 (monumentalne građevine), 271 (predgradinski plato), 271, 277, 278, 279, 280, 282, 286, 287, 301, 302, 303, 310 (onomstikon), 273 (spolia, natpisi), 279, 282, 287, 300 (riditsko društvo), 296 (Biranj), 267, 296 (Bitinj), 296 (neolitsko naselje), 297 (Mala Glava), 308, 309 (Rediticum), 308, 309, 314 (Riditio), 311, 312 (terme), 311 (iskopavanja), 410 (baština)
- De Angelis d' Ossat F., arhitekt-arheolog, 359
- De Franceschi C., arheolog, 126
- De Rossi G.B., arheolog, 380, 381
- Degrassi A., arheolog-epigrafik, 18, 126, 233, 235, 238, 239,
- Delehaye, crkveni povjesničar, 16, 238, 304, 307, 308, 309, 314, 381
- Delmati, ilirski narod, 68, 282, 287, 295, 317, 367, 368, 408
- Delminij (Delminium) v. Duvno
- Dentzer-Feydy I., arheolog, 400, 402
- Dépéris P., arheolog, 126
- De Simone, arheolog, 271
- Dessau H., epigrafik, 201
- Diehl E., epigrafik, 237, 308
- Dijana (Diana), božica, 411 (ilirsko-rimska božica)
- Dikovača kod Zmijavaca Imotski, 34, 309 (crkva, baptisterij)
- Diodor Sikulski, 406 (rimski pisac)
- Dioklecijan (Gaius Valerius Aurelius Diocletianus), rimski car, 17, 403 (divinizacija), 31, 53, 222, 361, 389, 390, 391, 392, 393, 398, 399, 401, 403, 413 (mauzolej), 217, 262, 263, 264, 325, 335, 356, 386, 403, 413 (palača), 222, 396, 397, 398, 399 (portret), 226, 259, 260, 342, 356, 367, 412 (doba), 389, 413 (progonitelj kršćana), 289 (obitelj), 289, 390, 391, 395 (friz), 396, 400, 403 (Jovius, sin Jupitera), 402 (hram), 403 (memorijalni stup u Rimu), 412 (konvice novca)
- Dionizije Stariji, sirakuški tiranin, 195, 406
- Dirahij (Drač), grad u Albaniji, 271
- Dmitar-Zvonimir, hrvatski kralj, 252
- Dolabella Publije Kornelije (Publius Cornelius Dolabella), namjesnik rimske provincije Dalmacije, 297, 371, 411
- Dolac, Hercegovina, 104 (crkva)
- Doljani, Hercegovina, 34 (baptisterij)
- Domančić D., povjesničar umjetnosti-konzervator, 42
- Dominis Mark Antun, splitski biskup 17, 375, 389, 403
- Domnio, 15, 66, 86, 92, 93, 155, 206, 207, 208, 211, 213, 217, 218, 238, 260, 311, 320, 322, 356, 362, 389 (salonitanski biskup, sirijskog podrijetla, osnivač salonitanske biskupije)
- ΔΩΝΑΤΗΣ (Donates), 138 (ime na žigu)
- Držić M., književnik, 376
- Držislav-Stjepan, hrvatski kralj, 249, 251, 25, 253, (natpis), 384, 385
- Duchesne L., crkveni povjesničar, 381
- Duel, Austrija, 106, 109, (crkva)
- Dukat Z., arheolog, 403
- Duval N., arheolog, 82
- Duvno (Delminij), 264 (bazilika), 330 (polje)
- Dyggve E., arhitekt-arheolog 13, 14, 15, 16, 19, 23, 24, 25, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 37, 39, 43, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 66, 68, 69, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 79,

- 80, 81, 83, 85, 86, 87, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 103, 104, 110, 111, 145, 146, 149, 167, 201, 202, 206, 207, 209, 210, 211, 213, 214, 215, 216, 217, 221, 239, 261, 262, 263, 311, 314, 318, 319, 320, 324, 329, 334, 337, 338, 339, 340, 342, 344, 345, 350, 351, 357, 359, 360, 361, 362, 363, 368, 371, 382
- Efez, grad u Maloj Aziji, 39 (crkva Bl. Djevice Marije)
- Egger R., arheolog, 75, 77, 79, 87, 88, 94, 102, 155, 159, 203, 205, 209, 210, 212, 214, 215, 216, 217, 224, 329, 362, 385
- Egipat, 141, 142, 143 (koptski brončani predmeti)
- El-Hadjeb, 140 (svjetiljka)
- El-Khadra, 64 (bazilika)
- Epetion (Stobreč kod Splita), grčko-ilirsko naselje, 195, 199, 331, 372
- Epidaurum, 262 (današnji Cavtat)
- Esychius 28, 29, 89, 90, 92, 94, 96, 125, 129, 260, 355, 361, 382 (salonitanski biskup i graditelj),
- Eufrazije (Euphrasius), biskup Parenčija, 414, v. i Eufrazijeva bazilika
- Eutropije, rimski epitomista, 17
- Evans A., arheolog, 379
- Evropa, 181
- Faber A., arhitekt-arheolog, 299, 300, 301, 311
- Farlati D., crkveni povjesničar, 247, 308
- Fedra, kraljica, žena Tezejeva, 357 (sarkofag)
- Filip Lucije Marcije (Lucius Marcius Philippus), konzul, 193
- Filoksen, Dionisov sin, isejski poslanik, 196
- Firmus C. Vibius qui et Artorius, osoba, 253
- Fisković C., povjesničar umjetnosti, 93 (Zbornik), 180
- Flavijevci, carska obitelj, 274, 299, 340
- Forlati E., arhitekt, 126
- Forlati Tamaro B., arheolog, 126, 234
- Frey D., arheolog, 126, 234, 239
- Frothingham A.L., arheolog, 402
- Gabričević B., arheolog 9, 32, 173, 221, 242, 249
- Gaj, salonitanski biskup, 95,
- Gajan, mučenik u Saloni, 206, 360
- Galerije (Gaius Galerius Valerius Maximianus), rimski car, 402
- Gamzigrad (Romuliana), 263, 335 (Galerijeva rezidencija)
- Gastika, župan, 24, 251 (natpis iz Cetine)
- Gavenije Gaj (Gaius Gavenius), Italik, poslanik Cezaru, 196
- Gencije (Gentius), 289 (ilirski kralj)
- Gerber W., arhitekt-arheolog, 15, 27, 28, 29, 31, 46, 47, 73, 86, 87, 88, 89, 90, 92, 94, 95, 329, 336, 361
- Getaldić M., hrvatski fizičar, 375
- Glicerije (Glycerius), 260 (rimski car, poslije salonitanski biskup)
- Glutz G., povjesničar, 226
- Gnirs A., arheolog, 126, 234, 239, 377
- Godečaj, donator crkve u Ninu, 251
- Gorini G., numuzmatičar, 297
- Gorjanović Kramberger D., antropolog, 375
- Goti 32 (u Ravenni), 112, 264 (u Bosni), 357 (u Saloni)
- Grabar A., arheolog, 76, 214, 362
- Gracijan (Flavius Gratianus), rimski car, 412
- Gradina (Solin), 323
- Gradić S., hrvatski filozof i znanstvenik, 376
- Grado, grad na sjevernom Jadranu 31 (kapiteli)
- Grci, 68, 195, 317, 331, 334, 368 (salonitanski), 405 (doseljeni)
- Grčević N., umjetnički fotograf, 250
- Grohote, otok Šolta, 34 (crkva)
- Grudine, 137, 138 (lokacija u Saloni)
- Guidon, rimski geograf, 268, 307
- Gundulić I., hrvatski književnik, 375
- Gunjača S., arheolog, 241, 242
- Gunjača Z., arheolog, 64
- Guyer S., arheolog, 64
- Halapić, Bosna, 34 (baptisterij)
- Hebrard E., arhitekt-arheolog, 399
- Heraklo, grčki mitološki heroj, 402
- Hercegovina, 34, 35, 65, 93, 101, 105, 106, 264, 408, 409
- Herkulanum, podvezovski grad, 326
- Hermagora sv., mučenik, 263
- Hermes, grčki bog, 390, 396
- Hipolit, mit. junak, 357 (sarkofag)

- Hirschfeld O., epigrafik, 379
- Histri, ilirski narod, 233
- Hoffiller V., arheolog, 225
- Homer, grčki pjesnik, 403
- Honorije II., 89, 90, 91, 96, 361 (salonitanski biskup i graditelj)
- Horacije, rimski pjesnik, 387
- Hössn Soleiman (Sirija), 400, 401, 402 (arhitrav)
- Hosszúhetény, Mađarska, 62, 74, 82, 83, 101, 102, 111 (rimska villa)
- Hoti M., arheolog, 403
- Hr. Redes, Tunis, 64 (bazilika)
- Hrvatska, 405, 408
- Hvar, otok, 405, 406
- Iader, liburnsko-rimski grad, 344, 360, 409, 410 (baština)
- Ilakovac B., arheolog, 64, 65, 104
- Ilirida, 405, 408 (ilirski)
- Iliri 10 supstrat, 14 (baština), 181, 238, 253, 274, 275, 286, 289 (onomastika), 408 (narod)
- Ilirik, rimska provincija, 19, 33, 34, 35, 62, 193, 194, 205, 213, 219, 261, 304, 307, 309, 314, 317, 330, 377, 405, 408 (područje), 36, 40, 60, 69, 71, 89, 102, 111 (prostor), 113, 131 (noričko-ilirički)
- Interamna, grad u Italiji, 228
- Irâ, grad u Siriji, 400, 402
- Issa (Vis na otoku Visu), sirakuška kolonija, 193, 194, 195, 196, 199, 200, 317, 331, 332, 405, 406 (sirakuška kolonija), 406 (Mrtvilo), 406 (pisani spomenici), 406 (Jonijev otok), 406 (novac)
- Isejci, 195, 200 (isejska diplomacija),
- Iskra Ivana, arheolog, 291
- Istočno rimsko carstvo, 259
- Istra, 33, 67, 130, 233, 259, 263, 377, 408, 409
- Italija, 146 (kapituacija), 193, 194, 204
- Italici, 193
- Ivan IV., papa podrijetlom iz Dalmacije, 218
- Ivan Lateranski, Rim, 218 (oratorij kod baptisterija)
- Ivan Ravenjanin, splitski biskup, 218, 242 (sarkofag)
- Ivan, nadbiskup, 242 (sarkofag)
- Ivana, opatica iz Sirmija, 249, 250 (sarkofag u Saloni)
- Iveković Ć., arhitekt, 245, 246
- Jadasini, ilirsko pleme, 199, 406
- Jadro (Salon u antici), riječica, 157, 205, 317, 319, 351
- Jadran, istočni 10, 19, 33, 34, 43, 68, 109, 126, 194, 195, 196, 230, 239, 260, 263, 264, 311, 325, 373, 407
- Jadrijević A., svećenik i povjesničar, 241, 243, 245, 247, 248, 308
- Jagić V., lingvist, 375
- Jakić-Cestarić V., lingvist, 251
- Jaman V., vlasnik zemlje u Solinu, 137, 138
- Jasi, panonsko pleme, 412
- Jelena (Helena), hrvatska kraljica, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 253, 384, 385 (sarkofag, epitaf, natpis), 254
- Jelić L., arheolog, 47, 73, 104, 141, 211, 212, 377
- Jelovina D., arheolog, 241
- Jireček K., lingvist-povjesničar, 179
- Jonije, vladar rođen na Issi, 406 (novac)
- Joventia (Salonitanka), 227
- Jucker H., arheolog, 396
- Julia Valeria, 224 (stela iz Salone)
- Jupiter, rimski vrhovni bog, 400, 402
- Justin Martir, kršćanski pisac, 268
- Kähler H., arheolog, 336
- Kakanj u Bosni, 296 (neolitsko naselje)
- Kalija junak u bitci s domorodcima, 406 (Isejac)
- Kandler P., arheolog, 127, 235
- Kapadokija/Armenija, 307
- Kapitul kod Knina, 244 (natpis kneza Svetoslava ?), 249 (Držislavov natpis)
- Karaman Lj., povjesničar umjetnosti, arheolog 32, 47, 60, 77, 79, 149, 152, 215, 241, 242, 329, 358, 379, 389, 390, 391, 392
- Katančić P., arheolog, 376, 377
- Katičić R., lingvist 10, 271
- Katić L., povjesničar, arheolog, 218, 221, 241, 247, 248
- Katon (Marcus Porcius Cato Censorius), rimski državnik i pisac, 149
- Kaštel Sućurac, 149, 152 (turnjačnica), 153, 149 (crkva Sv. Kuzma i Damjana), 157 (suvremeni vodovod)
- Keszthely-Fenekpuszti, Mađarska, 76, 77, 83, 107, 108, 113 (rimska villa)

- Khatchatrian A., arheolog, 33, 39, 41
- Klaudije, (Tiberius Claudius Nero Germanicus), rimski car, 299, 411
- Klempor, Timasionov sin, isejski poslanik, 196
- Klis, kod Splita, 330 (prolaz)
- Klobuk, Hercegovina, 34, 38, 264 (crkva, baptisterij)
- Klaić N., povjesničar 242
- Kljaković Čabo J., vlasnik zemlje u Solinu, 159
- Kodscha Kalessi Turska, v. Alahan Monastir
- Konstantin I. Veliki (Gaius Flavius Iulius Constantinus), car, 226, 260, 402
- Kopenhagen 14
- Korkyra Melaina (Korčula, otok), 195, 405
- Korošec Josip, arheolog, 267, 296
- Kos, otok u Egejskom moru, 39, 53 (bazilika u terama)
- Koruška, 106
- Kozjak, brdo poviše Salone, 158, 221
- Krahe H., lingvist, 10, 182
- Krka (Titius fl.), rijeka, 410, 411
- Kras Marko (Marcus Licinius Crassus), triumvir, 194
- Krencker D., arheolog, 402
- Krešimir II, hrvatski kralj, 385
- Krešimir-Petar, hrvatski kralj, 252, 253
- Krist, 206, 249
- Kromacije (Chromatius), kršćanski pisac iz Akvileje, 238
- Kršinić F., kipar, 376
- Kršnjavi I., slikar, dužnosnik, 387
- Kubitschek W., epigrafik-arheolog, 193, 194, 196, 199, 381
- Kukuljević I., povjesničar 179
- Kupres, Bosna, 63 (bazilika)
- Kvadi, sarmatski narod, 339
- Kvirin, biskup i mučenik, 414 (Siscia)
- Lanza C., liječnik-arheolog, 61, 334, 341, 377, 382
- Lanza Fr., arheolog, 377
- Lentul Marcelin Gnej (Kornelije Gnaeus Cornelius Marcellinus Lentulus), konzul, 193,
- Leontius (vjerojatno Aurelius), salonitanac, 226, 227, 228 (otac Aurelija Valerina)
- Lepenica (Gradac), Bosna, 34, 36, 40, 41, 42, 102, 264 (crkveni kompleks, baptisterij)
- Licinije (Lucius Valerius Licinius), rimski car, 402
- Liber, rimski bog vinogradarstva, 173 (natpis na Manastirinama)
- Lizip, grčki kipar, 407
- Lovre (Laurentius), nadbiskup, 242, 251 (sarkofag)
- Lovrečina, otok Brač (Brattia) 34, 36, 42, 43, 105 (crkva, baptisterij), 414 (crkveno graditeljstvo)
- Lučić I., povjesničar, 375
- Lukan (Marcus Annaeus Lucanus), rimski pjesnik, 86, 206, 209, 262, 317, 334, 368
- Lumbarda, mjesto na otoku Korčuli, 407 (isejska subkolonija), 407 (Lumbardska psefizma), 407 (osnivači kolonije Pilos i Dazas)
- Ljubić Š., arheolog, 376, 380
- Ljubinković Čorović M., arheolog, 59
- Madaura, Alžir, 64 (bazilika)
- Magna Mater, božica, 409, 409
- Majdan, Bosna, 34 (baptisterij), 105, 106 (crkva)
- Majdan, kod Solina, 157 (crkva, groblje)
- Maksimijan (Marcus Aurelius Valerius Maximianus), rimski car, 222 (lik na novcu), 402, 412
- Mala Azija, 364
- Mano-Zisi Đ., arheolog, 96, 360
- Maretić T., lingvist, 179, 180
- Marija Djevice, 39 (crkva u Efezu)
- Marin E., arheolog, 379
- Markomani, sarmatski narod, 339
- Marović I., arheolog, 330
- Martin, opat, 218
- Martin, nadbiskup, 242, 247, 249, 251 (sarkofag)
- Marucchi O., epigrafik-arheolog, 126, 130, 381
- Marulić M., hrvatski književnik, 375
- Marun L., redovnik-arheolog, 377, 384
- Marušić B., arheolog, 66, 82, 126, 130
- Maslinica, otok Šolta, 414 (crkveno graditeljstvo)
- Maur, porečki biskup i konfesor, 18, 127, 128, 129, 130, 236, 237, 239 (translacija), 131 (katedrala), 234, 235, 236, 237, 238, 239, 414 (epitaf), 311 (domus ecclesiae)

- Mayer A., lingvist, 10, 275, 278, 282, 289
- Mažuranić I., pjesnik i političar, 375
- Mediolanum v. Milano
- Menas sv., egipatski mučenik, 141 (ampule i natpis u Saloni)
- Menelaus, 203 (osoba)
- Menis G.C., arheolog, 102
- Mercklin von E., arheolog, 141
- Mercurelli C., arheolog, 146
- Mercurius qui et Hermes, osoba, 253
- Metel Lucije Cecilije (Lucius Caecilius Metellus Delmaticus), rimski konzul, 332
- Mezopotamija, 260, 354 (doseljenici)
- Mihovil (Michael) hrvatski kralj, sin Stjepana kralja 246, 249, 251, 384
- Miklošić Fr., lingvist, 179
- Milano, 303, 304, 307 (epigrafički izvor iz crkve Sv. Dionizija), 361 (biskup Ambrozije)
- Milenović R. M., arhitekt-arheolog, 60, 75, 76, 215, 216
- Minerva, kip iz Varaždinskih Toplica, 412
- Mirabella Roberti M., arheolog, 126, 130,
- Mirosavljević V., arheolog, 297
- Mitra, bog, 402, 403, 413
- Mljet, otok, v. Polače
- Mojsije Sv. i. Petar Sv., 244 (crkva u Solinu, zvana Šuplja crkva)
- Močići, kod Dubrovnika, 413 (špilja s reljefom Mi-tre)
- Mogorjelo, kod Čapljine, 34, 36, 37, 263, 264, 335, 413 (kastel, basilike gemine, baptisterij)
- Mohorovičić A., povjesničar umjetnosti, 375
- Mokro, Hercegovina, 34, 38, 64, 66, 67, 264 (crkva, baptisterij)
- Molajoli B., arheolog, 126, 127, 234
- Moloh, 326, 364 (suvremeni)
- Mommsen Th., epigrafik, povjesničar, 201, 202, 275, 311, 381, 385
- Muč, kod Splita, 244 (Branimirov natpis)
- Mujdžići, Bosna, 34 (baptisterij)
- Mukur, 308, 309 (biskupija)
- Muline, otok Ugljan, 34 (baptisterij), 411 (ladanjski kompleks)
- Muncimir, hrvatski knez, 244, 248, 251 (natpis iz Uzdooblja)
- Municipium Riditarum v. Danilo Gornje
- Muntajana, Poreština, 69, 82, 105, 112, 131 (bazilika), 79 (villa)
- Mursa (Osijek), antički grad, 411 (kolonija), 414 (središte arijanske hereze)
- Muzej za umjetnost i obrt Hamburg, 141
- Narona, rimska kolonija, 16, 66, 82, 110, 359 (crkva), 413
- Nemesvámos-Balácapusza 102 (rimska villa)
- Nemeza, božica, 350 (hram u amfiteatru u Saloni)
- Nepot Julije (Julius Nepos), rimski car, 413
- Neretva (Naro), 36, 66, 93, 263
- Neron, 397 (portret)
- Nerezi, Hercegovina, 34, 40, 103, 105 (crkva, baptisterij)
- Nezakcij v. Vizače
- Nieman G., arhitekt-arheolog, 402, 403
- Niero A., mons, povjesničar crkve, 206
- Nikolajević I., arheolog, 33, 38, 39, 41, 358
- Nikomedijska, Mala Azija, 17, 226 (Dioklecijanova prijestolnica)
- Nimfe, lokalne božice, 411
- Noll R., arheolog, 69, 102
- Norik, rimska provincija, 102, 105, 106, 131, 233 (prostor)
- Novak G., povjesničar-arheolog, 195, 207, 329, 332, 333, 337, 370
- Oborci, Bosna, 34, 105 (crkva)
- Oktavije M. (Marcus Octavius), 368 (Pompejev vojskovođa u Dalmaciji)
- Origen, crkveni pisac, 238
- Orijentalci, 68, 96, 97
- Oslo, 80
- Ostija, luka Rima, 327
- Ostojić I., crkveni povjesničar, 42
- Ostrogoti (Istočni Goti), 261
- Otinovci, Kupreška visoravan Bosna, 63 (bazilika)
- Otok kod Sinja, 34, 36, 64 (crkva, baptisterij)
- Otok (Gospin) u Solinu, 323
- Ovid (Publius Ovidius Naso), rimski pjesnik, 268
- Pađene, 244 (natpis)

- Pallotino M., arheolog, 376
- Pamfil Pamfilov sin, isejski poslanik, 196
- Panonija, 108 (ville), 260, 261 (Pannonia Sirmiensis), 405 (područje), 408, 411 (Superior i Inferior)
- Parcae, božice sudbine, 229 (sestre)
- Parentium v. Poreč
- Pariz, 141 (Louvre)
- Paulinijan, mučenik u Saloni, 206, 360
- Peculiaris, 203 (osoba)
- Perkins Ward J., arheolog, 210
- Perzej, 289 (makedonski kralj)
- Petar, prior, 247, 251 (sarkofag)
- Petar, salonitanski biskup, 52, 96
- Petar, sin kneza Trpimira, 251
- Petričević F., filozof, 375
- Petrus, ime, 182
- Petrikovits H., epigrafik-arheolog, 336
- Petrus Diaconus, kršćanski putopisac, 74
- Pharos, grčka kolonija na otoku Hvaru, 368, 406, 414 (crkveno graditeljstvo)
- Piacentin, 202 (gladijator-retijar)
- Piccottini G., arheolog, 102, 106
- Pierius, 263 (Odoakrov dostojanstvenik)
- Piganiol A., povjesničar, 226
- Pljevlja, u Crnoj Gori, 282
- Pogatschnig A., arheolog, 126, 234
- Poblicius, 227 (Salonitanac)
- Polače, otok Mljet, 34 (crkva, baptisterij) 103, 263, 413 (palača)
- Polibije, povjesničar, 195, 196, 199, 289, 407
- Pompej Gnej, triumvir, 199, 368 (flota), 335 (pristaše)
- Pompeji, podvezovski grad, 326, 340
- Poreč (Parentium), rimska kolonija u Istri, 18 (kršćanski kompleks), 25, 66, 102, 126, 127, 233, 234, 236, 237, 359 (predbazilikalni kompleks), 29, 43 (baptisterij), 41, 126, 127, 128, 233, 234, 238, 239, 414 (Eufrazijeva bazilika), 107 (grad), 109 (transformacija zgrada), 112, 233 (episkopij), 125, 131 (spomenička građa), 130, 239 (locus, ecclesia), 130 (istraživanja), 233, 413 (općenito), 235 (Inscriptiones Italiae), 239 (kršćanska zajednica), 357, 409 (baština)
- Povlja, otok Brač (Brattia), 33, 34, 42 (crkva, baptisterij), 42 (sv. Ivan Povaljski), 414 (crkveno graditeljstvo)
- Prelog M., povjesničar umjetnosti, 41, 126
- Prevalitana, rimska provincija, 259
- Prijatelj K., povjesničar umjetnosti 225
- Primo, salonitanski biskup, 92, 218, 238, 260, 362
- Priska (Aurelia Prisca), žena cara Dioklecijana, 389, 395, 396, 397
- Prisoje, Bosna, 34, 36, 38 (crkva)
- Prob (Marcus Aurelius Probus), rimski car, 412
- Promona, rimski grad u Dalmaciji, 275
- Prozor u Lici, 413 (hridina s reljefom Mitre)
- Pseudo-Skylaks, (grčki pisac), 405
- Pula (Pola), rimska kolonija u Istri 29 (baptisterij), 343 (forum), 346 (hram), 409 (baština), 409 (slavoluk obitelji Sergia), 414 (crkveno graditeljstvo)
- Puschi A., arheolog, 66
- Rački Fr., povjesničar, 179, 247, 251, 252, 308, 375
- Ragusium (Dubrovnik), 414 (crkveno graditeljstvo)
- Rajna, rijeka, 229 (natpis)
- Rako V., 272 (vlasnik terena u Danilu)
- Rapanić Ž., arheolog, 69, 242, 347
- Rapidus, gladijator, 200, 201, 202
- Rastimir, donator crkve u Pađenima, 244, 251
- Raša, rijeka u Istri, 408
- Ravenna, 23 (baptisteriji), 31 (kapiteli), 32, 261 (Goti), 263 (Palatium), 358 (općenito)
- Ravenat, rimski pisac, 268
- Reisch E., arheolog, 381
- Rendić-Miočević A., arheolog, 10, 11, 338
- Rendić-Močević D., arheolog, 9, 10, 12 (stil, prevodenje), 13, 14 (formiranje, prioriteta i referati), 15, 16, 17, 18, 19, 47, 59, 82, 111, 127, 207, 215, 239, 253, 295, 297, 298, 302, 303, 310, 312, 331
- Rendić-Miočević M., arhitektica, 207, 208, 210
- Rhizon (Risan), grad u Boki Kotorskoj, danas Crna Gora, 406 (novci)
- Rider, Municipium Riditarum, Reditae, v. Danilo Gornje

- Riegl A., povjesničar umjetnosti, 224
- Rim, 14 (IX. Kongres st. arheologije 1975), 43, 218, 383 (Lateranski oratorij), 84 (carski forumi), 196, 323, 332, 414 (općenito), 218 (relikvije salonitanskih mučenika), 222 (prijestolnica carstva), 254 (papinsko središte), 344 (Trajanov stup), 364 (radionički centar), 380 (centar ranokršćanske arheologije), 389 (mjesto smrti M. A. Dominisa), 401 (carska ara u Kapitolijском muzeju), 403 (Forum)
- Rimljani, 68, 180, 339
- Ritter Vitezović P., hrvatski filozof, 375
- Rižinice (Solín), 323
- Romanelli P., arheolog, 64
- Rončević K., autor crteža, 59, 84, 87
- Rt. Zorna, Istra, 34, 41 (crkva, baptisterij)
- Rutar S., geograf, 47, 141
- Salona, metropola rimske Dalmacije, 11, 12, 13, 15, 19, 23, 24, 25, 26, 37, 55, 59, 60, 66, 69, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 79, 80, 81, 83, 92, 93, 94, 95, 110, 111, 155, 167, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 221, 239, 261, 262, 301, 311, 317, 318, 319, 321, 322, 329, 348, 349, 352, 355, 359, 360, 363, 367, 368, 371, 372, 382, 385, 414 (općenito, Marusinac, Anastazijev mauzolej, Oratorij A i B, domus ecclesiae), 17, 71, 79, 149, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 171, 172, 173, 174, 207, 208, 209, 216, 238, 319, 322, 327, 362, 363, 372, 385, 414 (Manastirine), 17, 86, 157, 317, 327, 333, 334, 335, 337, 338, 340, 348, 349, 370, 371, 381 (zidine), 19, 330 (reskript-psefizma), 24, 207, 214, 354 (prva kršćanska zajednica), 24, 85, 92, 319, 322, 334, 335, 319, 335, 336, 341, 352, 372, 381 (Porta Caesarea), 24, 29, 358, 360, 361 (bazilike), 24, 97, 207 (mali crkveni grad), 25, 26, 29, 30, 31, 40, 45, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 85, 322, 346, 351, 360 (termalni kvart, krstionička dvorana, tepidarij, apodyterium, baptisteriji, krstionički zdenac), 26, 31, (urbs nova), 206, 318 (urbs occidentalis) 27, 125, 131, 362 (kršćanske građevine), 27, 28, 45, 46, 48, 49, 55, 56, 59, 73, 83, 85, 87, 88, 89, 90, 93, 94, 95, 97, 107, 126, 209, 214, 320, 324, 327, 332, 347, 351, 353, 354, 355, 358, 360 (episkopalni kompleks), 32, 45, 322 (Goti, arijanska bazilika), 48, 85 (kršćanska), 49, 50, 94, 95 (mozaik), 52, 53, 360 (Petrova ulica), 59, 62, 71, 76, 330 (općenito), 59, 69, 73, 362 (cemeterijne građevine), 16, 60, 61, 62, 63, 64, 67, 69, 359 (zapadna bazilika ili basilica occidentalis), 61, 63, 79 (S. christiana), 68, 69, 71, 79, 149, 150, 155, 206, 207, 209, 213, 221, 322, 359, 362, 371, 372, 385, 414 (Kapljuč), 68 (bizantska), 85, 90, 361, 382 (bazilika urbana), 85, 86 (suburbij), 137, 145 (kristijanizacija), 86, 209, 317, 318, 334, 336, 360, 368, 410 (longae prema Lukanu), 86, 351, 360 (akvedukt), 95, 96 (crkvena metropolija), 109 (transformacija zgrada), 137, 317, 330, 367, 368 (luka), 137 (Grudine), 138 (popaljena), 138, 372 (Porta Andetria), 141 (import koptskih metalnih predmeta), 141 (grčki jezik), 141 (ampule i natpis sv. Menasa), 142, 143 (brončani turibul), 143, 383 (nestanak grada), 145, 146 (napuštanje funkcija foruma, Dioklecijanovo doba), 145, 146, 148, 149 (turanj i gospodarski sklop na forumu, rub trijema), 148 (spolije), 149, 363, 382 (villa rustica), 149 (turnjačnica u Docima), 157 (grobovi na lokalitetu Ljubinac kod Vidovića mosta), 209 (Majdan, Sv. Mojsije-Šuplja crkva), 167 (formula DM), 167 (vulgarni latinitet), 173, 173 (kamene klupe), 193, 203, 204, 205 (dodiri s Akvilejom), 206, 318, 322, 334, 351, 360, 371 (urbs orientalis), 318, 322, 325, 334, 349, 372, 382 (urbs vetus), 207 (južno groblje), 207 (istočno groblje), 207 (quadrata), 207, 318 (Salonae, ime u množini), 208 (važnost za kršćansku arheologiju), 209 (Crkvine), 217 (pad grada), 221, 322 (crkva Sv. Nikole), 222 (kasnoantička), 226 (officium memoriae), 229, 230 (natpisi), 249 (grob kraljice Jelene), 250 (natpis Benigne na Manastirinama), 260, 317 (središte Dalmacije), 260, 415 (natpis na Porta suburbana), 261 (Južno groblje), 296, 370 (ceste), 318, 333, 367 (Colonia Martia Iulia Salona), 318 (Conventus civium Romanorum), 320, 325, 337, 339, 341, 342, 343, 345, 347 (forum, najstariji dio S.), 320, 325, 327, 339, 341, 342, 345, 346, 347, 381 (kazalište), 322, 337, 345, 351, 370, 382 (nekropola in horto Metrodori), 323, 335, 352 (Pet mostova), 325, 327, 339, 340, 343, 348, 349, 362, 381 (amfiteatar), 326 (rediviva), 327 (decumanus), 330, 338 (graditeljstvo), 331, 333, 334, 337 (delmatska, delmatsko-isejsko-rimsko naselje), 336, 338, 341 (Porta Graeca), 337 (murazzo ili via munita), 340, 341 (ortogonalna mreža ulica), 341, 344 (forumske terme), 344, (stambeni kompleks na Ilincu), 347 (stambeni kompleks, sjevernije od Porta Caesarea), (344, 345 (civilna bazilika), 344, 368 (horrea), 345

- (curia), 347 (basilica iuxta portuum), 348 (gradska villa s mozaicima Apolona, Tritona, Orfeja), 352, 358, 381 (terme uz episkopalnu baziliku), 353 (arijanska bazilika), 354 (industrija bojenja sukna), 355 ("Solinka" portret), 357 (vlast Istočnih Gota), 359 (basilica orientalis), 359 (Honorijeva bazilika), 361 (južna bazilika), 363 (sarkofazi), 367, 373 ((in)felix), 367 (Tyche), 368, 372 (ulice), 372 (suburbij), 372 (via Gabiniana), 372, 373 (Porta suburbana), 379 (monografija F. Bulića), 380 (Bulićev sarkofag), 381 (Bulićeva istraživanja), 383, 414 (I. Kongres za starokršćansku arheologiju), 384 (Gradina), 384 (Gospa od Otoka), 407 (ilirska), 409, 410, 413 (baština), 414 (sjedište biskupa), 415 (bjeg Panonaca u S.)
- Sapfo, pjesnikinja, 96, 97, 351 (mozaik)
- Saria B., arheolog, 108, 225
- Sava, rijeka (Savus fl.), 33
- Schliemann H., arheolog, 379
- Schober A., 222
- Scardona, 296, 410 (ilirsko-rimski grad)
- Scipion Nasika Publije Kornelije (Publius Cornelius Scipio Nasica), rimski konzul, 332 (triumf nad Delmatima 155. prije Kr.)
- Skriftonijan Lucije Aruncije Furije Kamil (Lucius Arruntius Furius Camillus Scribonianus), namjesnik rimske provincije Dalmacije, 411 (pobuna u Dalmaciji)
- Segestica, predrimski grad, 412
- Senj (senia), grad, 373, 410
- Sergejevski D., arheolog, 34, 38, 39, 64, 65, 67, 82, 101, 104, 106, 239, 301, 312
- Sertius, donator tržnice u Timgadu, 78, 81, 83
- Silvan, ilirsko-rimski bog, 411
- Sirija, rimska provincija, 29, 141, 143 (metalni predmeti), 207, 269, 320, 354, 382 (doseljenici u Salonu), 400, 401
- Sirmij, 261, 415 (prebjezi pred Avarima u Salonu), 411 (nalazi), 415 (vapaj anonimnog Sirmijca zapisan na opeci)
- Siscia, antički grad, 411, 412, 414 (crkveno graditeljstvo), 414 (mučenik Kvirin)
- Sisak, muzej, 411
- Skelani, Bosna, 34 (crkva)
- Skodra, glavni grad rimske provincije Prevalitane, 259
- Skok P., lingvist, 167, 179, 180, 182, 227
- Slaveni, 179
- Slavonski Brod, muzej, 411
- Sloiores v. Parcae
- Smičiklas T., povjesničar, 179, 182
- Smilčić, selo kod Zadra, 296 (neolitičko naselje)
- Sol (Helije), grčko-rimski bog, 402, 403
- Split 10, (život D. Rendić-Miočevića), 17, 31, 218 (Dioklecijanova palača), 218 (katedrala), 242 (bizantski), 386 (vlasti), 405 (područje)
- Sredozemlje, 138, 405 (istočno)
- Srima, kod Šibenika, 34, 36, 39, 67, 107, 114 (crkva, baptisterij), 414 (crkveno graditeljstvo)
- Starigrad (Argyrum), rimski grad u sjevernoj Dalmaciji, 410
- Stelè F., povjesničar mjetnosti, 103 (zbornik)
- Stipanska, otok Šolta, 34 (crkva)
- Stipčević A., arheolog, 87
- Stipišić J., povjesničar, 250
- Stjepan II. (Stefanus), hrvatski kralj, 247, 249, 251, 252
- Stjepan de Pinis sv., samostan, 247 (Split)
- Stobi, antički grad u Makedoniji, 62, 358 (episkopalna crkva), 62 (Partenijeva palača), 81 (grad), 105
- Strabon, rimski geograf, 317, 367
- Sträussler E., dr. ing., 76
- Strossmayer J., biskup đakovački, utemeljitelj (Jugoslavenske) Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti 375, 379, 387
- Suić M., arheolog 9, 17, 19, 79, 332, 333, 337, 344
- Sutivan, otok Brač, 34 (crkva)
- Svetoslav, hrvatski knez, 244, 251
- Swoboda E. M., arheolog, 108
- Synferius (ili Smferije) 28, 29, 88, 90, 92, 95, 125, 129, 260, 355, 361 (salonitanski biskup i graditelj)
- Šegvić M., arheolog, 10, 403
- Šibenik, 295
- Šipraga, Bosna, 34, 106, 107, 110, 264 (crkva)
- Šidak J., povjesničar, 241
- Šišić F., povjesničar, 179, 182, 245, 247, 249, 251, 386

Šonje A., arheolog, 25, 66, 82, 105, 109, 112, 126, 127, 131, 233, 234
 Šopot, kod Benkovca, 244 (Branimirov natpis)
 Šuplja crkva (Solin), 32, 323, 326
 Tac-Fövenpuszti u Mađarskoj, 62, 102 (rimska villa)
 Telius, mučenik u Saloni, 360
 Tamaro B. v. Forlati Tamaro B.,
 Teodozije Veliki (Flavius Theodosius), car, 227, 228 (Kodeks)
 Testini P., arheolog, 47, 48, 49, 50, 53
 Teurnia, St. Peter im Holz, 105, 109 (crkva)
 Teuta, ilirska kraljica, 408
 Tiberije (Tiberius Claudius Nero), rimski car, 336, 396 (portret)
 Tilurium, rimski vojni logor, 309, 411 (VII. Legija CPF)
 Timgad, grad u sjev. Africi, 78, 81, 83
 Togi V., arheolog, 271
 Thomas E., arheolog, 62, 74, 76, 77, 82, 102, 105, 107, 108, 111
 Torp H., arheolog, 13
 Tragurion (Trogir), 195, 196, 199, 200, 262, 275, 322, 331, 371, 373, 382, 407
 Tragurini (žitelji Tragurija), 195, 196, 199, 200
 Trier, 263 (aula palatina)
 Trilj v. Tilurium
 Trpimir, knez, 251 (natpis), 254 (sin), 323, 383
 Tripolitania-Libia, 64 (bazilike)
 Truhelka Č., arheolog, 48
 Tunis, 64 (bazilike)
 Turbe, Bosna, 34 (baptisterij)
 Tusculum, Salona, zemlje oko T. 157, 168, 171, 173, 174 (zbirka)
 Tyche, personifikacija grada Salone, 400
 Ulpia, 213 (obitelj matrone Asklepije iz Salone)
 Ulrichsberg, Austrija, 106, 111 (crkva)
 Vajzman Đ. (G. Weissman), arheolog, 82
 Valerija (Galeria Valeria), kći cara Dioklecijana, žena cara Galerija, 398
 Valerija Attia, žena Valerija Dinenta, 396 (sarkofag)
 Valerije Dinent, 396 (sarkofag)
 Varaždinske Toplice, muzej, 411, 412 (hramovi, forum)
 Varvara, Bosna, 34 (crkva)
 Veliki Brijun, 409 (villa)
 Venancije, salonitanski mučenik, 43
 Venetia et Histria, Augustova oblast, 125
 Vettius, 203 (gentilicij)
 Villia, 203 (gentilicij)
 Vindonissa, vojni tabor (Švicarska), 396, 397, 403
 Vinkovci, muzej, 411
 Vis, otok, v. Issa
 Višeslav, knez, 249, 251 (krstionica)
 Vitina, Hercegovina, 34 (baptisterij)
 Vizače (Nezakcij) 69, 82, 110, 239, 359 (bazilika), 409 (kipovi)
 Vlačić Matija Ilirik, pisac reformator, 375
 Vrančić F., 375
 Vranjic, kod Splita, 364
 Vrsalović D., arheolog, 105
 Weilbach, Fr., arheolog, 338, 346
 Wilhelm A., lingvist, 193, 196, 199
 Wilkes J.J., povjesničar, 275
 Willers D., arheolog, 396
 Winden am See (Austrija), 107, 108 (villa)
 Wissasclavus, dux, 182
 Zadar v. Iader
 Zadvarje kod Splita, 309
 Zagreb 10, (život D. Rendić-Miočevića), 387 (Bulićev spomenik)
 Zagvozd, kod Imotskog, 309
 Založje, Bosna 34, 264 (crkva)
 Zaninović M., arheolog, 299, 300, 301, 311
 Zeiller J., arheolog, 47, 73, 87, 89, 205, 208, 212, 213, 381, 382, 399
 Zenica (Bosna), 34, 107, 112, 264 (crkva)
 Zschietzschmann W., arheolog, 402
 Zvonimir, hrvatski kralj 242, 252, 254, 323, 326, 364
 Žitomislići, Hercegovina, 34, 39, 107 (crkva, baptisterij)

Kazalo pojmova i stvari

Nisu izrađena kazala za rad “Prilog proučavanju ranosrednjovječne onomatike” zbog prevelikog broja imena te svi članci iz poglavlja Epigraphica zbog velikog nabiranja imena, toponima itd. Ovi potonji su kratki i pregledni pa su kazala nepotrebna. U radovima u kojima se javlja ilirska onomastika općenito je navedeno pod natuknicom onomastika ili onomastikon.

- abdikacija, 395
- apoteoza, 395
- a pozzeto, avec antichambre, a vestibule 159, 160 (predprostor grobne komore),
- abrevijatura, 243
- adneksi, 40, 41, 67, 96, 106, 107 (crkava)
- akvedukt, 86
- amfora, 174
- ampule, 141 (hodočasničke)
- analogije, 181 (ilirske-hrvatske onomastičke)
- ancilla historiae (arheologija), 387
- Antidoron (Zbornik u čast M. Abramića), 221, 230
- antika 9, 10
- antropomija 250, 251
- apoditerij (svlačionica), 52
- apside, 41, 45, 47, 62, 81, 91, 221 (crkava, oratorija, memorija),
- arbores, turnjačnica, 150
- arena, 202, 351 (borbe u a.),
- arheologija 9, 12, 54, 55, 60 (termini, ranokršćanska), 72 (tradicionalna), 377 (znanstvena disciplina)
- arhitektura, 62 (tipologija), 68 (ekstraurbana kulturna), 76, 100, 102, 103, 104, 107 (kršćanska), 104 (reperoar), 105, 110 (ruralna), 107 (tradicije), 108 (ladanjska), 109, 112, 113 (kuće, ville, civilna itd.), 125 (graditeljska baština)
- Arhiv E. Dyggve Split, 346
- Arheološki muzej u Splitu, 13, 26, 90, 141 (koptska svjetiljka), 146 (mozaik), 155, 157, 158, 164, 165, 168, 171, 173, 205, 214, 329, 357, 378, 410
- Arheološki muzej u Zagrebu, 19, 355, 377, 411
- arijanska zajednica, 24, 31, 32, 85, 208 (u Saloni)
- ascia, 171 (znak na grobu)
- asimilacija, 291 (duhovna)
- Atenska povelja, 371 (zatrpavanje spomenika)
- atrij, 39, 46, 215 (crkve)
- aureola, 402
- Austrijski arheološki institut u Beču, 155, 214, 329, 381
- auxiliares, 227
- baldahin, 36
- baptisterij, 23, 38, 43 (na istočnom Jadranu), 24, 27, 46, 48, 51, 54, 55, 56, 91, 96, 360, 361, (u Saloni), 28 (centralnog tipa), 29, 96 (poligonalni), 30, 37, 38, 40, 63, 83, 357 (tipologija), 31, 32, 104, 361 (piscina), 15, 34 32, 33 35, 264 (u ruralnim amijentima), 33, 40 (u posebnim zgradama), 38 (s apsidom), 39 (pojačan kontraforima)
- barbarski narodi, 99, 216, 372, 373
- basilica urbana, 13, 19, 51, 54, 55, 214 (Salona)
- bazilika, 34 (tradicija), 11, 35, 36, 39, 40, 42, 44, 45, 47, 54, 60, 67, 73, 79, 80, 83, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 95 107, 109, 110, 111, 215, 216, 236, 264, 314, 319, 356, 357, 359, 360, 361, 363, 364 (općenito, normalne, gemine), 43, 92, 214 (urbane), 55, 60, 72, 74, 75, 77, 78, 80, 81, 83, 91, 111, 214, 215, 217, 355, 359, 363, 382 (discoperta ili sine tecto), 60, 68, 353, (arijanska intra moenia), 60, 67, 68 (basilica occidentalis), 63 (s tri apside), 88, 89, 90, 91, 97, 361, 364 (križolika), 89, 90 (petrebrodna, odnosno trobrodna), 92, 93, 102 (kronologija), 100, 101, 102 (geneza), 101, 359 (bosansko-hercegovački tip), 101 (pseudotrobrodna), 209, 212, 213, 214, 215, 362 364 (cemetrijalne), 359 (kosa pročelja), 359 (simbolika), 359 (bazilika bez stršćih apsida), 414 (u Poreču)
- Belgijska kraljevska arheološka akademija Bruxelles, 381
- biće, 399 (ljudsko)
- Bihać, društvo u Splitu, 384

biskup, 29, 47, 54, 356 (salonitanski), 237, 238 (porečki)
 blokovi (bunjasti), 319
 bršljan, 290
 Bulletino di archeologia e storia dalmata, 329, 378, 379, 383, 385
 bunje, 259 (narodna kuća)
 Cabrol-Leclercq, 140, 141 (Dictionnaire)
 campidoctor, 227
 Carmina epigrafica (knjiga D.R.M.), 10
 Carsko moskovsko arheološko društvo u Moskvi, 381
 castellum aquae, 212 (Marusinac)
 castrum (castellum), 263, 296, 298
 cathecumeneum 28, 30, 31, 48, 49, 50, 51, 52, 85 (u Saloni)
 cavea, 350 (amfiteatar u Saloni)
 cemetrij v. groblje
 centenarius, 227, 228 (status)
 ceste, 408, 411
 cipus, liburnski, 103, 302 (ara)
 cisterna, 211 (na Marusincu), 298 (Gradina u Danilu)
 confessor, 130 (Maur)
 consignatorium (krizmaonica), 28, 31, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 55, 56, 83, 85 (u Saloni)
 conventus, 200 (rimskih građana u Saloni)
 Corpus inscriptionum Latinorum, 385 (korpus latinskih natpisa)
 crkve, 65, 67, 264 (jednobrodne), 65, 66, 314 (bosansko-hercegovački tip), 108 (geneza), 131 (dvoranski tip), 217 (cemetrijalne), 217 (iz nužde), 237 (Poreč), 251 (crkva-mauzolej)
 curator, 227 (nadzorni organ)
 cursus honorum, 224, 227
 čekaonica u baptisteriju, 30, 48, 52, 53, 54 (Salona)
 čemer v. bunja
 dalmatica, 225 (košulja)
 Danilska kultura, 267 (neolitik)
 decurio, 227, 275, 302 (gradski vijećnik)
 dekret, 193 (prijepis iz Isse), 195, 197, 198, 200, 229
 delegacija, 193 (Grka u Akvileju)
 demotik, narodni govor, 196
 dignitas, 228 (čast)
 D(is) M(anibus), 166, 167, 278 (formula)
 distinkcije 243, 278, 281, 286
 docens (docentissimus?), 227
 doctor, 227
 domus ecclesia, 25, 128, 234 (primitiva ecclesia u Poreču), 102, 109, 129 (Salona), 301 (Danilo Gornje)
 drvo života, 291
 ducenarius, 227 (služba)
 duktus, 282
 dvorište otvoreno, 80
 edikt, 208 (Milanski)
 egzonarteks, 36
 eksklamacija, 229, 243, 246 (sepulkralna)
 epakta, 250 (kronologija)
 epigrafija, 248, 249, 387 (grčka)
 epigrafička baština 10, 179, 205
 epigram, 229
 episkopij, 48, 53, 85, 360 (Salona), 131 (Poreč)
 epitaf, 234, 235, 236, 241 (vladarski), 242, 248, 281, 285, 286, 287, 314 (Sv. Dimitrija)
 eponim, 206
 eroti, 391, 392, 394, 396, 402
 etimologija, 179
 étui, 225 (od tkanine)
 euharistija, 77
 exceptor imperatorum, 227 (stenograf)
 Fatum, 229 (sudbina na nadgrobni natpisima)
 faktorija, isejska, 199
 feston v. girlande
 fibula, 224 (križolika, Zwiebelkopf), 298 (zoomorfna, nalaz u Danilu Gornjem)
 Fondation Rask-Ørsted (Kopenhagen), 329
 fonemi, 243
 foramina, 150 (rupe za arbores)
 formula, 181, 251, 279, 286, 287, 302, 303 (onomastička), 229 (sepulkralna), 278 (posvetna)
 Forschungen in Salona 14, 329, 385 (edicija)
 fortifikacije, 100 (villa, kompleksa, palača), 298 (Danilo Gornje), 412, 413
 forum, 84, 86, 320, 325, 337, 339, 341, 342, 343, 412
 Francuski nacionalni institut za istraživanje starina Pariz, 381
 freske, 43 (Povlja), 160 (u grobnim komorama), 364
 friz, 389, 391, 392, 395, 397, 399
 geminae v. bazilike
 gens Rutilia, 302
 girlande, 391, 394, 396, 402
 gladijatori, 350, 351
 Gnathia, 297, 406, 407 (keramika)
 graditeljstvo, v. arhitektura
 graditelji-donatori, 95,

grafem, 243, 244, 248, 282, 285
 groblje, 75, 77, 78, 79, 215 372, 382 (općenito, s grobišnim egzedrama), 156, 163, 221, 239 (Poreč), 301, 310 (Danilo Gornje)
 grobna građevina, 157 (Manastirine), 158, 159, 160, 161, 162 (grobna komora s predprostorom), 162 (s pokrovnom pločom), 165 (obzidane grobnice), 370, 382 (aree)
 grobovi, 156 (u stijeni), 157, 158 (u amforama), 209 (mučenika), 221 (skupina)
 grožđe, 148, 150, 151
 hagiografija, 206
 heksametar, 229 (stih)
 hieromnamon, 195 (isejski svećenik)
 hodnik u amfiteatru, 351
 horror vacui, 290
 hortus, 370
 Hrvatska akademija znanosti i ujetnosti, 375, 387
 Hrvatsko starinarsko društvo Knin, 384
 ikonografija, 106, 238 (apside Eufrazijeve bazilike)
 ilirska onomastika 10, 15 (tradicije), 289 (ilirske tradicije)
 imena, 250, 251 (vladarska i dvostruka), 252, 253 (kršćanska svetačka), 282, 300, 302, 303 (riditska), imperator, 196, 200 (odluke)
 inhumacija, 268
 Inscriptiones quae in Museo archaeologico Salonitano asservatur, 385 (Katalog natpisa Arheološkog muzeja Split)
 interkolumnij, 393
 interpretatio Romana, 411
 invokacija, 243
 izvor života, 49, 50, 51 (mozaik)
 jezik, 196 (diplomatski)
 Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti v. Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
 kalendar, 194 (julijanski)
 kamenica, 151 (za vino i ulje)
 kamenolomi, 408
 kantaros, 290 (posuda za piće)
 kapitala, 242 (pismo)
 kapiteli, 31 (bizantski)
 kardo (cardo), 109
 katedra, 47, 53 (biskupska)
 katedrala, 102, 218, 219, 389
 katekumeni v. neofiti
 katuni, 298 (Danilo Gornje)
 kažun v. bunja
 klasična filologija 9
 kler, 43
 Kninsko starinarsko društvo, 384
 Književni krug Split, izdavačka kuća, 10, 11, 19
 Kodeks, 229 (Teodozijeve)
 kolonije, 195 (grčke), 199 (isejska)
 kolotura, 152 (turnjačnica)
 korepiskop, 43
 kosti, 160, 163, 168, 171 (ljudske)
 kovnica novca, 412 (Siscia)
 kraljevstvo, 297 (ilirsko)
 kremacija, 268
 kristijanizacija, 85
 krizma, 47, 52, 54, 55
 križevi, 15 (urezani), 105 (latinski), 314 (u Danilu)
 kršćanstvo rano 10, 55, 99, 219, 356, 413 (povijest)
 krštenje 27, 31, 34, 35, 37, 39, 41, 43, 46, 47, 52, 53, 54 (odraslih, djece), 43 (imerzija), 352
 krovšte, 111
 kugla, 400 (zemaljska)
 kultura, 405 (antička)
 kupola, 43
 kuće, 174 (peristili k. u Saloni)
 labarum, 367
 lacerna, plašt, 224, 226
 lakuna, 244
 lapor (tupina), 155
 laudes, 246
 lav, 174 (na nogama kamenih klupa)
 leksik, 246
 ligatura, 243
 loca sancta, 55
 loci communes, 246
 locus, 130, 237 (Poreč)
 logor, 335 (Cezareva utvrđenja oko Salone)
 lov, 391, 392, 393, 396
 ljetnikovci v. ville
 magistrati, 275
 martir-konfesor, 18, 237, 238
 martiri-lionski 238
 martirij 71, 78, 79, 167, 217, 218, 219, 356, 359, 363 (grob mučenika), 130, 236 (Maura)
 masline, 148, 150, 151
 mašklin, 152
 mauzolej, 209, 211
 memorija, 212, 213 (grobna kapela)
 matronimik, 287
 medaljoni, 398
 metope, 391, 396
 metropolija, 95, 96
 memorija, 71, 209, 211, 214, 362

menza v. oltar
 migracije italo-balkanske, 193
 misije, 13 (arheološke)
 mitraizam, 100, 355, 356
 moći v. relikvije
 modo Romano, 249 (rimski način brojanja godina)
 monasterium, 208
 monogrami 52, 96, 360 (biskupa Petra u Saloni)
 most, 319 (Salona)
 mozaik, 28, 125, 129 (posvetni u episkopalnoj ba-
 licu u Saloni), 31, 49, 50, 54 (prikaz jelena u Saloni),
 96, 97 (Sapho i muze u Saloni), 127 (u Poreču),
 299 (u Danilu Gornjem), 364 (u bazilikama), 414
 (u salonitanskim crkvama)
 munja, 400
 muze, 96, 97, 319 (mozaik u Saloni)
 Muzej hrvatskih arheoloških spomenika Split, 386
 nadgrobni natpisi, 157 (Manastirine)
 nalazi, 137 (Salona)
 natpis, 128 (biskupa Maura), 129, 319
 narteks, 38, 39, 40 (trojdelni), 48, 53, 80, 106,
 112
 natpis, 158, 166 (na Manastirinama)
 nekropola, v. groblje
 nemezej, 360 (svetište)
 neofiti, 31, 47, 48, 49, 51, 52, 54, 56
 nimfej, česma, 360
 niše, 31, 42, 43 (baptisterij)
 novac, 406 (isejski)
 Njemački arheološki institut Berlin, 381
 odnosi, 181 (romansko-slavenski)
 officia, 226, 228 (memoriae epistolarum, libello-
 rum)
 olla, 168, 171 (staklenka za pepeo pokojnika)
 oltar, 55 (ambulantni), 78, 167, 168 (oltarna plo-
 ča)
 onomastika, 179, 180, 181, 242, 254 (hrvatska),
 181 (ilirska), 250, 253, 277, 278, 279, 282, 285,
 289, 310
 onomastikon, 180, 261 (germanski), 270, 271, 302
 (epihorski)
 opera omnia, 11 (knjiga DRM Dalmatia Christi-
 ana)
 opera selecta, 11 (knjiga DRM, Iliri i antički svijet),
 11, 12
 opus incertum (opus caementicium), 338, 355
 opus mixtum, 355
 opus quadratum, 335
 orao, 291 (motiv), 395 (na novcu), 400 (Jupiterov
 simbol)
 oratorij, 71, 102, 110, 111, 153, 319, 360
 ortokoksna zajednica, καθολικη, 24, 31, 80, 81,
 83, 85 (u Saloni)
 pagus, 43
 paleografija, 243
 panteon, 413 (rimski)
 Papinska arheološka akademija Rim, 381
 pastiri, 295
 pastophoria, 40, 41, 44
 patronimik, 181, 279, 287, 289, 303
 peći, 296 (za lijevanje)
 pereja, isejska 196
 peregrini, stranci, 253, 275, 295
 personifikacija, 400
 pilastri s križem, 26, 27, (u Saloni), 314 (u Danilu
 Gornjem)
 piramida 394
 pisaci pribor, 225
 pismo, 226
 piscine baptisterija, 33, 34, 35, 36, 38, 67, 68 (dvo-
 rana), 35, 39, 41, 42, 43 (tipovi), 37 (oktogonalne),
 261 (nadgrobne ploče)
 plastika, 104 (dekorativna)
 ploča (Bašćanska), 254
 politeizam, 99 (poganski)
 portret, 222 (na steli), 224 (gojazni), 225 (portreti-
 stika), 291 (poprsje)
 povijest, 9, 13 (metropola rimske Dalmacije), 13
 (Marusinac), 14
 povijest umjetnosti, 9
 praescriptum v. dekret
 prelum, dio turnjačnice, 150, 151
 prezbiterij, 41, 106 (crkava)
 prezentiranje, 371 (spomenika)
 princeps Delmatarum, Iapodum, Desitiatium, 274,
 302
 progoni, kršćana, 205, 206 (Dioklecijanovo doba)
 prokurator, 227 (dužnost)
 pronaos, 52
 prosthesis, 31
 protiron, 53
 psalam, 42, 50
 psefizma, 407
 pseudotrobrodnost, 65
 quiescit in pace, 167 (formula)
 radionice, 408 (klesaske)
 razdoblje prehistorijsko, 384
 Recherches à Salone, 14, 329, 385
 refugium (montium refugia), 269
 rekonkvista (bizantska), 340
 relikvije, 18, 42, 43, 78, 129, 236, 237 (biskupa-

mučenika Maura), 209, 216, 217, 218, 219, 383
 renesansa, 181
 retijar, 200 (gladijator)
 ritoni, 267, 296 (teriomorfni)
 romanizacija, 99
 rozeta, 222 (u zabatu stele)
 rune, 264 (gotsko pismo)
 Rusko carsko arheološko društvo u Petrogradu, 381
 Rutgers University New Brunswick SAD, 329
 Salona, knjige, 11 (S. Christiana rad), 11 (Antička Salona)
 sarkofag, 18 (Maurov), 103 (općenito), 157, 158, 162, 163 (na Manastirinama), 158, 164, 165 (olovni na Manastirinama), 209, 222, 238 (milanski), 246 (Jelenin), 290 (poklopac), 394 (Homonoee Zosime), 414 (Dobrog pastira), 414 (Prelazak Židova preko Crvenog mora)
 signum, 253 (dio imena)
 sinkretizam, 228 (padežni)
 sinodi, 95 (u Saloni)
 sintagme, 244 (numeričke)
 skelet, v. kosti
 skulptura, 38
 Smithsonian Institution Washington SAD, 329
 S O S za baštinu, 317
 stupovi promjer, 74 (Marusinac)
 stela, 103, 221, 222, 224, 225, 300 (u Danilu Gornjem), 407 (grčke)
 stenograf (tajnik), 225 (Aurelije Valerin)
 stipites, 151, 152 (turnjačnica)
 stolac, 225 (s ručkama)
 Strossmayerova nagrada 10 (dodjeljena D. Rendić-Miočeviću)
 sub divo, 75, 80 (trijem), 155, 156 (nekropola)
 subkolonija, 407
 subsellium, 105, 214
 suburbij, 85, 86, 373
 suculum, 151 (naprava za turnjačnicu)
 Sudbina/Fatus, 373
 Sveučilište u Zagrebu, 377, 387
 svitak, 225 (volumen)
 svjetiljka, 140, 141, 153 (brončana)
 škola, 242, 244 (epigrafska, tradicija)
 tangar (fullo), 19, 206 (Anastazije)
 teatar, 345 (dijelovi)
 tegulae, crijepovi, 158, 159 (za pokrivanje grobova)
 terme, 64, 299, 301, 311 (Danilo Gornje), 86, 153 (Salona)
 termines, (granice), 297
 terminologija, 12
 titulusi, 222 (steloidni), 272, 274, 277, 278, 279, 280, 281, 285, 286, 287, 290, 300
 torzo, 173
 trabeacija, 391
 tradicije, 167 (poganske)
 translacija, 127, 128 (biskupa i protomartira Maura), 211 (martira Anastazija)
 trapesophoros, 173 (kip, nosač stola)
 trijem, 149, 153
 triptih, 398, 399, 400 (carski)
 trulli, 259 (apulaska kuća okruglog tlocrta)
 tumulus, 246
 tunica, 224 (manicata)
 turanj, 145, 146, 147, 148, 150, 151, 152, 153 (na forumu u Saloni), 151 (dalmatinske)
 turibul 142, (brončani)
 ulje, 153
 umjetnost sepulkralna, 103
 uncijala i poluuncijala, 242 (pismo)
 urbanizam, 370
 urne, 157, 168, 171 (Manastirine), 272, 288, 290 (minisarkofazi), 290 (osuarij)
 uzdarje, 12 (knjiga Dalmatia Christiana D.R.M.)
 veljača, mjesec, 194
 venatori, 350 (u amfiteatru)
 vestibul, 48, 52, 54
 vijenac, 238 (martirijalni), 291 (sepulkralni motiv)
 villa, 36, 102, 107, 108, 153, 209, 263, 299, 300, 302, 310 (gradska u Danilu Gornjem), 409, 413
 vino, 153
 vinograd, 152
 vir perfectissimus, 228 (stalež)
 viteški stalež, 228
 Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, 329
 vodovod, 157 (suvremeni), 319 (u Saloni)
 vomitoriji, 350 (amfiteatar Salona)
 vrijednost aliterativna, 236
 vulgarni latinitet, 228
 zabat, 280, 290
 zaobilaznica, 371 (solinska)
 zaštita spomenika, 386
 zlatari dalmatinski, 180
 zlatnik, 298 (nalaz u Danilu)
 žbuka, 162
 žig, 138 (u obliku stopala)
 životinje (lov), 392

5	Proslov
9	Predgovor
	<i>Arhitektura</i>
23	Tipologija salonitanskih baptisterija
33	Krstionice u ruralnim ambijentima istočnog Jadrana
45	<i>Salonitana christiana</i> – O solinskom baptisterijalnom kompleksu <i>catechumeneum</i> ili <i>consignatorium</i> ?
59	<i>Salonitana christiana</i> (II) – “ <i>Basilica occidentalis</i> ” u tipologiji ranokršćanske arhitekture Ilirika
71	<i>Salonitana christiana</i> (III) – O salonitanskim primjerima “Crkve bez krova” (<i>Basilica discoperta</i>)
85	Pitanje kronologije razvoja Salonitanskih gemina (<i>Salona christiana</i> , IV)
99	O jednom posebnom tipu u ranokršćanskom crkvenom graditeljstvu noričko-iliričkog područja
125	Uz neke probleme ranokršćanskih spomenika u Poreču
	<i>Novitates</i>
137	Nekoliko zanimljivih nalaza iz starokršćanskog Solina
145	Nova solinska turnjačnica sjeverno od Foruma
155	Novi nalazi na starokršćanskoj nekropoli Manastirine u Saloni
	<i>Epigrafica et Historica</i>
179	Prilog proučavanju naše ranosrednjovječne onomastike
193	Akvilejske uspomene na salonitanskim natpisima
205	Akvilejac Anastazije, salonitanski mučenik i groblje koje se po njemu naziva
221	Nova kasnoantička stela iz Solina
233	Nova interpretacija nadgrobnog natpisa parentinskog biskupa i “konfesora” Maura
241	Neke epigrafsko-onomastičke značajke epitafa kraljice Jelene (U povodu tisuće obljetnice natpisa)
259	Područje provincije Dalmacije u kasnoj antici
267	<i>Epigraphica riditina anecdota</i> – Uz jedan davni nalaz kasnoantičkih grobova u Danilu Gornjem (Veruše-Katuni)
295	<i>Municipium Riditarum (Rider)</i> u Dalmaciji prema novijim arheološko-epigrafičkim istraživanjima
307	Novi prinosi ubikaciji sjedišta <i>Aurelius Civitatis Riditionis Episcopus</i> milanskog natpisa CIL V 6183
	<i>Varia archaeologica</i>
317	Salona – Prilog valorizaciji njezinog spomeničkog nasljeđa
329	Antička Salona (<i>Salonae</i>) – povijesno-urbanistički i spomenički fenomen (S.O.S. za baštinu)
367	<i>(In) felix Salona – In memoriam</i> gradu koji ponovno umire
375	Bulićevo djelo u razvoju arheologije u Hrvatskoj
389	O uništenom središnjem motivu friza Dioklecijanova mauzoleja u Splitu
405	Antika: grčko-rimsko i ranokršćansko razdoblje
	<i>Enciclopaedica</i>
419	Hrvati II. Povijest. Antičko doba
425	Solin
431	Antika u Jugoslaviji
435	Antika. Hrvatska, SR
443	Arheologija. Hrvatska, SR
449	Arheološka nalazišta u Jugoslaviji
451	Spomenici
453	Bibliografija D. Rendića-Miočevića
467	Kazala

Tisak dovršen u lipnju 2011. god.